

Українсько-польські студії
Studia Ukraińsko-polskie

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

УКРАЇНА- історична спадщина і суспільна свідомість ПОЛЬЩА

9

ЛЬВІВ
2016

Друкується за рішенням Вченої ради
Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України

УДК 94(477+438)

Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість /
[відп. ред. Микола Литвин]; Національна академія наук України, Інсти-
тут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2016. – Вип. 9. – 340 с.

У збірнику проаналізовано українсько-польські відносини в контексті європейської історії, роль історичної спадщини у формуванні етнокультурних та політичних пріоритетів сучасних України і Польщі. Особливу увагу приділено проблемам суспільно-політичних, культурно-освітніх і релігійних взаємин українців і поляків, формуванню нової якості українсько-польської співпраці на рівні держав та соціумів у контексті політичних, суспільних і культурних змін у Центрально-Східній Європі.

Ukraine–Poland: Historical Heritage and Social Consciousness /
[Edited by M. Lytvyn]; National Academy of Sciences of Ukraine, Ivan Krypiakovich Institute of Ukrainian Studies. – Lviv, 2016. – Volume 9. – 340 p.

This edited volume analyses Ukrainian-Polish relations in the context of European history. It examines the influence of historical heritage on formation of contemporary ethnic, cultural, and political priorities of the two states. This edition focuses on social, political, cultural, educational, and religious issues in the relations of Ukrainians and Poles and the process of establishment of higher levels of cooperation between the two states and societies in the context of political, social, and cultural changes in East-Central Europe.

Редакційна колегія:

д. і. н., проф. Микола Литвин (відп. редактор), д. і. н. Володимир
Александрович, д. і. н., проф. Леонтій Войтович, д. і. н., проф. Леонід
Зашкільняк, д. і. н., проф. Іван Патер, д. і. н. Ігор Соляр, к. і. н. Олег Піх
(заст. відп. редактора), к. і. н. Марина Чебан (відп. секретар)

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ
КВ № 16444–4916Р від 19.02.2010 р.

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2016

Наталія МИСАК

РОЛЬ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ГАЛИЧИНИ У ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Кінець ХІХ ст. у Галичині відомий як останній етап формування української нації. Цей період ознаменувався і суттєвими змінами в соціальній, політичній та культурній сферах. Стрімкий розвиток освіти й науки, лібералізація політичного життя кардинально змінили соціальну структуру суспільства. З другої половини ХІХ ст. формується та чисельно збільшується модерна світська інтелігенція, яка починає відігравати провідну роль у суспільно-політичному, економічному і культурному житті краю.

Основним осередком формування української інтелектуальної еліти стали вищі школи. Саме під час навчання в них молодь остаточно формується як особистість, усвідомлює себе індивідуальністю. Протягом цього періоду кристалізується її світогляд, система моральних цінностей, переконання, психологічна структура і, зрештою, суспільна модель зрілої людини. Молодь зважає свої можливості та перспективи, усвідомлює своє призначення, роль у житті власного народу. Це також переломний момент, коли вихідці з різних соціальних груп формують нову верству – інтелігенцію, покликану стати соціальною, політичною і культурною елітою суспільства. Ось як згадував про студентські роки Іван Билина: “Ставши «академіком»*, я вийшов на ширшу арену життя і треба було поводитися як «зрілий мужчина-інтелігент». Це власне був час, коли я фактично зі селянина зробився інтелігентом”¹.

В останнє десятиліття значно зросло зацікавлення дослідників історією інтелектуальної еліти. Втім предметом вивчення є, як правило, або професійні групи, або окремі представники інтелігенції, різні аспекти їхнього соціального, політичного, культурного життя. Варто назвати поодинокі спроби О. Сухого, В. Благого, І. Курляк проаналізувати особливості функціонування вищих шкіл Галичини, розвиток їх як наукових центрів, специфіку навчального середовища, студентство як соціальну групу, що є основою майбутньої інтелектуальної еліти². Однак проблеми

* “Академіками” в цей час називали студентів вищих навчальних закладів.

¹ *Билина І. Моя сповідь (Зі споминів інтелігента селянського походження) / І. Билина. – Тернопіль, 1928. – С. 60.*

² *Сухий О. Львівський університет на рубежі ХІХ–ХХ ст.: організація, школи, громадське життя / О. Сухий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2013. – Вип. 49. – С. 52–77; Його ж. Українські та польські університетські середовища у Львові*

становлення національної інтелігенції, ролі вищої освіти в цьому процесі й надалі залишаються недослідженими.

Мета статті – проаналізувати особливості вищої освіти в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. і визначити її вплив на формування української інтелігенції. Зокрема з’ясувати чинники, що стимулювали та гальмували становлення національної інтелектуальної еліти.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. разом із значними перетвореннями в соціальній сфері змінюється і роль освіти, особливо вищої, у тогочасному суспільстві. Ліберальні трансформації в європейських країнах значно вплинули й на Австро-Угорську імперію, де станова соціально-стратифікаційна модель суспільства стрімко поступалася місцем новій – соціально-професійній. Тепер запорукою кар’єрного росту, високого соціального статусу було не соціальне походження і матеріальні статки родичів, а відповідний рівень освіти та кваліфікація.

У цей період також змінюється суспільне сприйняття освіти, ставлення до неї. Освіта асоціювалась із порівняно вищим соціальним статусом, матеріальною стабільністю, впевненістю в завтрашньому дні. Ідея необхідності вищої освіти як гаранта соціальних перспектив ставала популярнішою для нижчих соціальних прошарків – селян і робітників. Тому на початку XX ст. у всіх верствах галицького суспільства поступово утвердилася думка про важливість здобуття вищої освіти. Це яскраво ілюструють дані про соціальне походження інтелігенції. Якщо в 80–90-х роках XIX ст. серед інтелігенції домінували вихідці зі священничих родин, то напередодні Першої світової війни інтелектуальна еліта на 50 % складалася з дітей селян і робітників³.

Думка, що дитина здобуде вищу освіту, асоціювалась у батьків із впевненістю в її подальшому добробуті. Тому все більше представників різних соціальних груп намагалися дати своїм дітям можливість навчатися. При чому це стосувалося і синів, і доньок. Таку ситуацію яскраво ілюструють рядки з листа пароха з с. Криворівні о. О. Волянського до В. Гнатюка. Розповідаючи про своїх дітей, священник зауважив: “Ну а Влодзі* веде ся добре, бо вже тим самим, що є ся на університеті та в більшім місті при свободі, не журячи ся о хліб насущний, мусить бути добре”⁴.

на рубежі XIX–XX ст. / О. Сухий // Мандрівець. – 2011. – № 5. – С. 29–41; *Благий В.* Структура та викладацький склад вищих шкіл Львова на початку XX ст. / В. Благий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 207–220; *Його ж.* Студентки Львівського університету в 1897–1914 роках / В. Благий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 132–138; *Його ж.* Студентство Львівського університету в 1900–1914 роках: історико-соціологічний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В. Благий. – Львів, 2003. – 19 с.; *Курляк І.* Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX століття). Історико-педагогічний аспект / І. Курляк. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. – 328 с.

³ *Мисак Н.* Українська інтелігенція Галичини напередодні Першої світової війни: соціальне походження / Н. Мисак // Військово-науковий вісник. – Львів: ЛВІ, 2005. – Вип. 7. – С. 191–202.

* Старша донька О. Волянського Володимира навчалася на філософському факультеті Чернівецького університету.

⁴ Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, Відділ рукописів (далі – ВР ЛННБ). – Ф. 34 (В. Гнатюк). – Спр. 115. – Арк. 49 зв.

Досліджуючи процес формування національної інтелектуальної еліти у вищих навчальних закладах, необхідно наголосити, що ситуація, яка склалася в цій сфері, не надто сприяла вихованню саме української інтелігенції. Її вдало схарактеризував Р. Олександрович, який зауважив, що українська суспільність у Галичині, на відміну від поляків, “зовсім не поступала в продукції інтелігентних робітників на запущеній народній ниві”⁵. Це яскраво ілюструють статистичні дані. Якщо в 1880/81 н. р. у Галичині на 1 млн українців припадало заледве 145 студентів, то в 1890/91 н. р. ця цифра скоротилася до 141⁶.

Для українського населення ситуація ускладнювалася ще й тим, що на теренах Австро-Угорщини до 1914 р. не було жодної національної вищої школи. Здобувати освіту рідною мовою українці лише частково могли у Львівському університеті. До 70-х років XIX ст. навчання там здійснювалося лише німецькою. З 1871 р. на юридичному і філософському факультетах запроваджено викладання польською та українською мовами⁷. Так, задекларована утраквістичність (двомовність) навчального закладу. Однак насправді вона була суто формальною. Завдяки сприятливій політичній кон’юктурі у Відні полякам вдалося значно більше скористатися своїми національними правами, ніж українцям. Вони неодноразово упродовж 1873–1878 рр. порушували перед урядом клопотання про надання польській мові у Львівському університеті статусу офіційної замість німецької. Зрештою, імператор розпорядженням від 27 квітня 1879 р. задовольнив цю вимогу⁸. У наступні роки польська мова зайняла домінуючі позиції в офіційному діловодстві та навчальному процесі. Це яскраво підтверджує статистика (табл. 1).

Таблиця 1

Кількість предметів у Львівському університеті
за мовами викладання⁹

Роки	Кількість предметів за мовами викладання			
	українська	польська	німецька	латинська
1880	8	76	8	13
1890	9	94	3	12

⁵ Олександрович Р. Львівський університет а гал. Русини // Діло. – 1898. – Ч. 288. – 28 грудня (9 січня).

⁶ Там само.

⁷ Качмар В. М. Грушевський і змагання за український університет у Львові / В. Качмар, Т. Марискевич // Михайло Грушевський і Західна Україна: доповіді й повідомлення наукової конференції (м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р.). – Львів: Світ, 1995. – С. 25.

⁸ Bobrzyński M. Z moich pamiętników / M. Bobrzyński. – Wrocław; Kraków: Wyd-wo zakładu imienia Ossolińskich, 1957. – S. 304.

⁹ Program wykładów w c. k. Uniwersytecie imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie w zimowym półroczu 1880/1 r. naukowego. – Lwów, 1880. – S. 3–11; C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w półroczu zimowym 1890/1. – Lwów, 1890. – S. 23–33; Ibidem w zimowym półroczu 1900/901. – Lwów, 1900. – S. 37–53; C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu zimowym 1910/1911. – Lwów, 1910. – S. 3–21; Ibidem. w półroczu letnim 1913/1914. – Lwów, 1914. – S. 3–24.

1900	17	167	3	15
1910	13	222	5	16
1914	24	236	4	17

Так, із кінця 1870-х років Львівський університет перетворився на один із форпостів польської культури в Галичині. Щобільше, він претендував на роль найбільшого польського університету на теренах колишньої Речі Посполитої*. Дуже вдало схарактеризував тодішній статус навчального закладу Я. Грицак: “З колишнього провінційного німецького університету він став університетом у «прихованій» польській столиці”¹⁰.

Понад половину всіх українських студентів університету студювали дисципліни на теологічному факультеті. Проте вони постійно відчували дискримінацію у здобутті освіти рідною мовою. Як правило, останньою на факультеті упродовж 80-х років XIX ст. читали лише 2 курси, протягом наступного 20-ліття – 3–4 курси і тільки для студентів 4-го року навчання¹¹. Таку ж кількість предметів могли вивчати українською мовою студенти юридичного факультету. Для порівняння: польською мовою в 1880-х роках читали близько 25 курсів, напередодні Першої світової війни – понад 40¹². Дещо сприятливіша ситуація склалася на філософському факультеті. На медичному факультеті з моменту його створення в 1894 р. навчання проводилося лише польською (табл. 2). Польськомовними були й усі інші вищі освітні заклади в Галичині. Отже, умови не надто сприяли вихованню національно свідомої української інтелігенції.

* Таку роль Львівський університет перебрав на себе внаслідок низки подій у Російській імперії, яка проводила активну політику асиміляції польського населення. У 1831 р. був закритий Віленський університет. Новостворені в 1834 і 1882 рр. Київський та Варшавський університети стали інструментами русифікації населення західних територій Російської імперії, зокрема і поляків.

¹⁰ *Грицак Я.* Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886) / Я. Грицак. – Київ: Критика, 2006. – С. 156.

¹¹ C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład i program wykładów w zimowym półroczu 1881/2. – Lwów, 1881. – S. 21; Ibidem. Skład i program wykładów w letnim półroczu 1884/5. – Lwów, 1885. – S. 23; Ibidem. Skład i program wykładów w półroczu letnim 1890/1. – Lwów, 1891. – S. 24; Ibidem. Skład i program wykładów w letnim półroczu 1895/96. – Lwów, 1896. – S. 28.

¹² C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład i program wykładów w zimowym półroczu 1885/6. – Lwów, 1885. – S. 25; C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu zimowym 1909/1910. – Lwów, 1909. – S. 5–6.

Таблиця 2

Кількість предметів, які викладали у Львівському університеті українською і польською мовами¹³

Роки	Кількість предметів за мовою викладання по факультетах								Усього	
	теологічний		юридичний		філософський		медичний			
	укр.	пол.	укр.	пол.	укр.	пол.	укр.	пол.	укр.	пол.
1880	2	2	3	23	3	51	–	–	8	76
1890	3	3	3	31	3	60	–	–	9	94
1900	4	4	3	38	10	80	–	45	17	167
1910	4	8	3	31	6	111	–	72	13	222
1914	4	11	4	33	6	125	–	67	24	236

Зарадити такій складній ситуації намагалися українські викладачі Львівського університету через систему практичних занять (т. зв. наукових семінарів). Під час останніх налагоджувалася тісна співпраця педагога і студентів, які залучалися до активної діяльності, продукування нових думок та ідей. Це був своєрідний спосіб спонукати молодь до самостійної науково-дослідницької роботи. В університеті такі україномовні заняття проводили на: юридичному факультеті – О. Огоновський та П. Стебельський, філософському – Ом. Огоновський (з української філології), О. Колесса (з історії літератури), К. Студинський (з літератури) й С. Рудницький (з географії)¹⁴. Однак найбільшою популярністю серед молоді користувалися “історичні вправи” М. Грушевського¹⁵. Цей семінар відвідували не лише історики, а й студенти, що вивчали філологію, географію, навіть право і богослов’я. Саме під час цих занять М. Грушевському вдалося виховати чимало майбутніх відомих науковців, які згодом склали ядро його історичної школи¹⁶.

¹³ Program wykładów w c. k. Uniwersytecie imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie w zimowym półroczu 1880/1 r. naukowego. – Lwów, 1880. – S. 3–11; C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w półroczu zimowym 1890/1. – Lwów, 1890. – S. 23–33; Ibidem. Skład uniwersytetu i program wykładów w zimowym półroczu 1900/901. – Lwów, 1900. – S. 37–53; C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu zimowym 1910/1911. – Lwów, 1910. – S. 3–21; Ibidem. Program wykładów w półroczu w półroczu letniem 1913/1914. – Lwów, 1914. – S. 3–24.

¹⁴ C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w letniem półroczu 1886/7. – Lwów, 1887. – S. 26; Ibidem. Skład uniwersytetu i program wykładów w półroczu zimowym 1892/3. – Lwów, 1892. – S. 27; Ibidem. w letniem półroczu 1882/3. – Lwów, 1883. – S. 29; Kronika Uniwersytetu Lwowskiego. – Lwów, 1912. – T. 2 (1898/9–1909/10). – S. 517; C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu letniem 1906/1907. – Lwów, 1907. – S. 15; Ibidem. Program wykładów w półroczu zimowym 1910/1911. – Lwów, 1910. – S. 17.

¹⁵ C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w zimowym półroczu 1896/7. – Lwów, 1896. – S. 34.

¹⁶ Педич В. Роль історичного семінару М. Грушевського у формуванні львівської історичної школи / В. Педич // Михайло Грушевський і Західна Україна: доповіді й повідомлення наукової конференції (м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р.). – Львів: Світ, 1995. – С. 49.

Кадровий потенціал вищих шкіл Галичини не міг повністю забезпечити потреби українського студентства здобувати освіту рідною мовою. Єдиними вищими навчальними закладами, де працювали українські професори і доценти, були Львівський університет і Політехнічна школа* у Львові (далі – ЛПШ). Якщо в першому українці мали змогу викладати рідною мовою, то у другому вони навчали винятково польською. Розвиток україномовної вищої освіти певною мірою гальмувала політика керівництва Львівського університету, яке не надто схвалювало допуск до викладацької роботи професорів-українців. Дуже часто габілітацію українців на посаду професора чи приват-доцента затягували в часі або взагалі відхиляли. Наприклад, габілітація П. Стебельського на посаду приват-доцента кафедри австрійського карного права і процедури тривала понад рік¹⁷. Кафедра австрійського цивільного права упродовж восьми років після смерті керівника проф. О. Огоновського залишалася вільною. Університетська влада відхилила два габілітаційні подання на доцентуру на цій кафедрі українців М. Зобківа* та К. Левицького¹⁸.

Подібна ситуація склалася і на філософському факультеті. Попри успішне проходження всіх трьох етапів габілітації в 1895 р. не одержав дозволу викладати на кафедрі літератури й етнографії І. Франко. Причина цього полягала в особистій неприязні до письменника намісника Галичини К. Бадені¹⁹. Свого часу до захисту не прийняли також дисертацію філолога К. Студинського, який на її підставі одразу ж після цього одержав право на викладання у Краківському університеті. Лише згодом, за сприятливіших обставин, молодого науковця запросили до Львова. На початку ХХ ст. через протидію університетської влади змушений був забрати клопотання про допуск до габілітації математик В. Левицький²⁰.

* Політехнічна школа у Львові – її попередницею була трикласна реальна школа, яка почала функціонувати з 1817 р. У 1835 р. при школі виник торговий відділ, і вона була перейменована в Реально-торгову академію. У результаті реорганізації в 1843–1844 рр. і підвищення статусу інституція одержала назву “Технічна академія”. У 1871 р. вона була зрівняна у правах із вищим навчальним закладом. За шість років, у 1877 р., академію перейменовано в Політехнічну школу. Тоді в навчальному закладі функціонували чотири факультети: інженерний, архітектурний, технічної хімії та будови машин. У 1907 р. був відкритий п’ятий факультет – гідротехнічний (водної інженерії).

¹⁷ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 26 (Університет ім. Яна Казимира у Львові). – Оп. 5. – Спр. 1809. – Арк. 26–27, 31.

* Варто зауважити, що М. Зобків того ж року на основі тієї ж наукової праці успішно габілітувався у Загребському університеті.

¹⁸ *Мудрий В.* Змагання за українські університети в Галичині / В. Мудрий. – Львів; Нью-Йорк, 1999. – С. 50–51.

¹⁹ *Білоніжка П.* З історії Франкової габілітації / П. Білоніжка // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин: матеріали Міжнародної наукової конференції. – Львів: Світ, 1998. – С. 62–65.

²⁰ *Грушевський М.* Из польсько-українських стосунків Галичини (Кілька ілюстрацій до питання: автономія обласна чи національно-територіальна) / М. Грушевський // Грушевський М. Твори: у 50 т. / [редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань]. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1894–1907)”. – С. 500.

Така політика університетської влади дала очікувані результати. Відсоток викладачів-українців у навчальному закладі щодо загальної кількості педагогічного персоналу був вкрай низьким. Наприклад, у 1880/81 н. р. в університеті працювало 10 українців, а в 1913/14 – лише 16, тоді як чисельність усіх викладачів зросла майже вчетверо – з 56 у 1880/81 н. р. до 222 у 1913/14 н. р. (табл. 3).

Таблиця 3
Кількість викладачів-українців у Львівському університеті
в 1880–1914 роках²¹

Навчальний рік	Загальна кількість викладачів	Викладачі-українці	Частка викладачів-українців, %
<i>1880/1881</i>	56	10	16,07
<i>1890/1891</i>	63	12	19,04
<i>1900/1901</i>	147	13	8,84
<i>1910/1911</i>	219	14	6,39
<i>1913/1914</i>	222	16	7,21

Другий негативний чинник, що впливав на формування інтелігенції, – тенденція до зменшення співвідношення українців до загальної чисельності студентів у всіх вищих навчальних закладах Галичини. Наприклад, у Львівському університеті впродовж 1880-х років українці становили 38,1–34,2 %, а в наступне десятиліття ця цифра скоротилася до 33–28,5 %²². Аналогічна ситуація спостерігалася в Політехнічній школі. Там частка українських студентів не перевищувала 7 % від чисельності всіх студентів політехніки²³. Такий стан справ зумовлювала, насамперед, мізерна кількість українців, які здобували середню природничу освіту. Наприклад, у 1890 р. українські вихованці становили лише 0,03 % всіх учнів австрійських реальних шкіл. Співвідношення українців і поляків у цих навчальних закладах дорівнювало 1:20²⁴.

²¹ *Благий В.* Структура та викладацький склад... – С. 216; *Rocznik statystyki Galicyi* / [pod kierunkiem T. Rutowskiego]. – Lwów, 1898. – R. V: 1894–1897. – S. 72; *Podręcznik statystyki Galicyi wydany przez Krajowe biuro statystyczne* / [pod red. T. Pilata]. – Lwów, 1900. – T. VI. – S. 102; Skład c.k. Uniwersytetu imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie w roku 1880/1. – Lwów, 1880. – S. 5–11; C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1910/1911. – Lwów, 1910. – S. 5–30; *Ibidem*. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1913/1914. – Lwów, 1913. – S. 5–31; C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w półroczu zimowym 1890/1. – Lwów, 1890. – S. 4–21; *Ibidem*. Skład uniwersytetu i program wykładów w zimowym półroczu 1900/901. – Lwów, 1900. – S. 4–24.

²² *Podręcznik statystyki Galicyi...* – T. VI. – S. 111; *Rocznik statystyki Galicyi* / [pod kierunkiem T. Rutowskiego]. – Lwów, 1898. – R. V: 1894–1897. – S. 79.

²³ *Podręcznik statystyki Galicyi...* – T. VI. – S. 111; *Rocznik statystyki Galicyi...* – R. V: 1894–1897. – S. 79; ДАЛО. – Ф. 27 (Вища політехнічна школа у Львові). – Оп. 2. – Спр. 1044. – Арк. 64; – Спр. 1142. – Арк. 5; Спр. 1337. – Арк. 42 зв.

²⁴ *Чайковський К.* Науки технічні а Русини / К. Чайковський // Діло (Львів). – 1893. – Ч. 179. – 12(24) серпня.

В інших вищих школах спостерігалася аналогічна ситуація. Так, у Львівській академії ветеринарії* в 1898/99 н. р. навчалось 12 (15,4 %) українських студентів²⁵. За 25 років існування навчального закладу його закінчили лише 133 українці (17 %) з усіх 774 випускників²⁶. Незначною була й чисельність українських студентів у Краківському університеті. Упродовж досліджуваного періоду їх частка коливалася в межах 1–5,8 % від загальної кількості студентів²⁷. Не кращою була ситуація і в Торговельній академії*. За 8 років від моменту створення цього навчального закладу його закінчили лише 10 українців²⁸.

Такий стан справ у вищій освіті залежав, насамперед, від соціального статусу і фінансового становища молоді. Більшість українських студентів походили з незаможних селянських та священничих родин і не мали змоги оплатити навчання й власне утримання**. 3-поміж усіх галицьких вищих шкіл найдорожчим було навчання у Львівському університеті. Там діяла попередня оплата за відвідування занять. За університетським статутом від 2 липня 1850 р. мінімальна платня за годину тижневого навантаження становила 2 кор. 10 гел.***

* Академія ветеринарії у Львові – заснована 1897 р. З 1881 р. функціонувала як Ветеринарна школа. Суспільний прогрес і потреба у висококваліфікованих ветлікарях спонукали працівників навчального закладу з 1890 р. ініціювати процес реорганізації установи. У відповідь на такі кроки 31 грудня 1896 р. імператор видав розпорядження про створення з 1897/98 н. р. на основі Львівської ветеринарної школи вищого навчального закладу – Академії ветеринарії. Остання була другою в Австро-Угорщині освітньою установою, після Віденської академії ветеринарії, де готували ветеринарних лікарів.

²⁵ Діло. – 1898. – Ч. 239. – 27 жовтня (8 падолиста).

²⁶ Діло. – 1907. – Ч. 153. – 23 липня.

²⁷ *Rocznik statystyki Galicyi wydany przez Krajowe biuro statystyczne / [pod kierunkiem T. Rutowskiego].* – Lwów, 1893. – R. IV: 1892–1893. – S. 114; *Rocznik statystyki Galicyi...* – R. V: 1894–1897. – S. 79; *Podręcznik statystyki Galicyi...* – T. VI. – S. 111; *Tabaka Z. Analiza zbiorowości studenskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1850–1918 / Z. Tabaka // Studia z dziejów młodzieży Uniwersytetu Krakowskiego od oświecenia do połowy XX wieku.* – Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1970. – T. II. – Cz. I. – S. 109.

* Торговельна академія у Львові почала функціонувати з 1900 р. Завдання її полягало в підготовці висококваліфікованих фахівців у галузі економіки, фінансів і торгівлі. В академію приймали абітурієнтів, які закінчили щонайменше 4 класи середньої або 3 класи виділової школи. Вони складали вступний іспит із польської мови, алгебри і рахунків. Навчання тривало чотири роки. Там викладали: польську, німецьку, французьку мови, українську й англійську мови (як надобов'язкові предмети), економічну географію, історію, математику, фізику, хімію, товарознавство, бухгалтерію, торговельне і промислове право тощо.

²⁸ *Литвинович Я.* Торговельна Академія у Львові / Я. Литвинович // Діло. – 1909. – Ч. 175. – 11 н. ст. серпня (29 ст. ст. липня).

** В Австро-Угорщині вища освіта була платною – від лекційних і практичних занять до складання іспитів та вироблення необхідних документів.

*** Крона (корона) – грошова одиниця, введена в обіг в Австро-Угорській імперії у результаті грошової реформи 1892 р. До того у країні використовували гульдени (флорини), які поділялися на 100 крейцерів. Утім більш поширеною була напівофіційна назва гульдена “золотий ринський”. Співвідношення між старою і новою валютою було таким: 1 гульден = 2 кронам, 1 крейцер = 2 геллерам. Гульден паралельно з кроною перебував в обігу до 1899 р.

у семестр²⁹. Якщо припустити, що в середньому студенти відвідували 3–6 курсів³⁰ за семестр, то сумарна вартість навчання була досить значною. Наприклад, за свідченнями сучасника, на юридичному факультеті в 1910 р. оплата за лекційні та практичні заняття становила в середньому 40 кор. у семестр³¹. З-поміж усіх факультетів найдорожчим було навчання на медичному³². Студенти Львівського університету додатково вносили спеціальну плату за запис на навчання, кошти на розвиток бібліотеки тощо³³.

Приблизно такою ж була вартість навчання й у ЛПШ. У цьому закладі звичайні* слухачі платили 30 кор. за семестр, надзвичайні – залежно від кількості відвідуваних курсів (по 2 кор. за курс). Окремо нараховувалися оплата за користування лабораторіями (30 кор.) й імматрикуляційна такса** (10 кор.)³⁴.

Чи не найбільш важливим питанням для студента була оплата помешкання і харчування. Проживання студента у Львові в середині 1890-х років коштувало щонайменше 60 кор. на місяць³⁵. У наступні роки ця сума зростала. Як правило, половину її витрачали на оплату невеличкої кімнати, решту – на одяг і харчування³⁶. Якщо порівняти вартість утримання студента у Львові та Кракові, то вона була приблизно однаковою. Видатки ж на проживання студентів в інших регіонах імперії (у Відні чи Празі) були набагато більшими. Скласти картину витрат на утримання студентів можемо на підставі записів відомого галицького громадського діяча О. Барвінського, сини якого – Василь і Роман – навчалися відповідно у Празькому університеті й Академії мистецтв у Кракові. Наприклад, у 1910/1911 н. р. проживання Василя у Празі обходилося батькові приблизно у 96 зл. рин., а Романа у Кракові – у 48 зл. рин.

²⁹ С. к. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w półroczu zimowym 1906/1907. – Lwów, 1906. – S. 2.

³⁰ ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 15. – Спр. 110. – Арк. 17–19, 35–37, 247–249, 293–295; Спр. 603. – Арк. 2–7, 17–20.

³¹ Żylski K. Stosunki materialne i intelektualne wśród młodzieży prawniczej uniwersytetu lwowskiego na podstawie badań z roku 1910 / K. Żylski. – Lwów, 1912. – S. 42.

³² Благий В. Студенти-медики Львівського університету на початку ХХ ст. (1900–1914 рр.) / В. Благий // Львів: місто – суспільство – культура: зб. наук. праць. – Львів: ЛДУ ім. І. Франка, 1999. – С. 415.

³³ Zbiór ustaw uniwersyteckich. – Lwów, 1908. – S. 90–91.

** Студенти вищих навчальних закладів за правами й обов'язками поділялися на звичайних (ординарних) і надзвичайних (екстраординарних). Перші складали державні іспити, отримували диплом, могли здобувати науковий ступінь доктора наук. Надзвичайні студенти мали право для поглиблення знань відвідувати заняття тільки з окремих предметів. За це вони отримували лише посвідчення.

** Імматрикуляційна такса – спеціально фіксована плата за запис на навчання. У ЛПШ вона вносилася лише раз – при першому вступі до навчального закладу.

³⁴ ДАЛО. – Ф. 27. – Оп. 2. – Спр. 218. – Арк. 3–4.

³⁵ Шухевич С. Моє життя: Спогади / С. Шухевич. – Лондон: Видання Української видавничої спілки, 1991. – С. 161.

³⁶ Журавлі повертаються...: З епістолярної спадщини Богдана Лепкого / [упоряд., авт. передм., прим. і коментарів В. Качкан]. – Львів, 2001. – С. 135, 137.

на місяць³⁷. З огляду на таку ситуацію можна зробити висновок, що за межами Галичини навчалися, як правило, вихідці із заможних сімей.

Фінансове становище молоді часто було визначальним чинником, що впливав на вибір навчального закладу і факультету. Вступаючи до Львівського університету, більшість українців записувалася на теологічний та юридичний факультети, де вартість навчання була порівняно невисокою. Студенти, що здобували богословську освіту, майже все необхідне для навчання отримували безкоштовно. На юридичному факультеті освітній процес був побудований так, що студентіві достатньо було лише записатися в університет, студіювати дисципліни вдома (на провінції) і приїжджати до Львова лише для складання іспитів³⁸. Така практика була досить поширеною. Зокрема в 1913 р. із понад 1 тис. українських студентів, що навчалися у Львові, заледве 160 постійно перебували в місті, решта – на провінції³⁹.

Оскільки основна частка українських студентів походила з провінції, то для них основне завдання полягало в пошуку недорогого житла. Однак це не завжди вдавалося. Умови проживання студентської молоді зовсім не відповідали санітарно-гігієнічним вимогам. Зазвичай в кімнаті мешкало декілька осіб, які заважали один одному нормально вчитися. Подібною була ситуація і з харчуванням. Через відсутність коштів денний раціон студента найчастіше обмежувався дешевим супом, хлібом або картоплею⁴⁰. Іноді навіть доводилося голодувати. М. Грушевський, вказуючи на складне становище студентів, писав, що вони “обідають що другий або що третій день, а вечеряють ще рідше”⁴¹. У деяких випадках матеріальна скрута навіть була причиною суїцидів серед молоді. Так, у 1913 р. студент юридичного факультету Львівського університету Ю. Ключик через брак засобів до існування кинувся під поїзд⁴².

Щоб зарадити такій ситуації, певну фінансову підтримку молоді почали надавати студентські організації. У товариствах “Академічне братство”, “Ватра”, “Друг”, “Академічна громада” створювались спеціальні фонди, кошти яких використовували лише для надання кредитів і безповоротних допомог бідним студентам⁴³. Втім, такі заходи не були надто ефективними. По-перше, тому що видатки на допомогу молоді, що потребувала, постійно збільшувалися, хоч джерела поповнення казни організації залишалися обмеженими. По-друге, боржники не поспішали

³⁷ ВР ЛННБ. – Ф. 11 (Барвінські). – Спр. 4104 / п. 235. – Арк. 49–50.

³⁸ *Шухевич С.* Моє життя... – С. 161.

³⁹ *Грушевський М.* На українські теми. Батьки і діти / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – Київ, 1913. – Т. 61. – Кн. 3. – С. 435.

⁴⁰ *Гавриш В.* Моя Канада і я. Спогади й розповіді про українських піонерів у Канаді / В. Гавриш. – Едмонтон, 1974. – С. 180–181.

⁴¹ *Грушевський М. С.* В справі “Академічного дому” / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / [редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань]. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1894–1907)”. – С. 235.

⁴² Шляхи (Львів). – 1913. – Ч. 3/5. – С. 57.

⁴³ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 146 (Галицьке намісництво). – Оп. 58. – Спр. 466. – Арк. 36 зв.; Спр. 468. – Арк. 5; Спр. 469. – Арк. 3–3 зв.; Оп. 70. – Спр. 977. – Арк. 4.

повертати борги. Часто це відбувалося за кілька років і вже в судовому порядку⁴⁴. Така ситуація поглиблювала фінансову скруту самих молодіжних організацій і спонукала їх обмежувати або взагалі згортати допомогову діяльність.

Незаможні українські студенти, щоб оплатити своє утримання, змушені були поєднувати навчання з роботою. За невелику платню вони працювали в різних державних установах, фірмах і канцеляріях, займалися репетиторством. Це вимагало від молоді чималих зусиль та впливало на якість навчання. Як згадував І. Макух, “боротьба за хліб насущний – приватні лекції – забирали багато часу, й на особисту самоосвіту ... залишалося мало часу”⁴⁵. Загалом на 1910 р. навчання з трудовою діяльністю поєднували аж 95 % українських студентів⁴⁶.

Складні матеріальні умови змушували частину молоді залишати навчання, фізично виснажували її. Як зауважував М. Грушевський, “журба під час академічних студій не раз вичерпувала останні сили студента. Ця недбалість наша тяжко мстила суспільству, яке замість свіжих, енергійних діячів отримувало закатарованих зомлілих недобитків”⁴⁷. Фінансова скрута, з якою стикалися студенти, позначалася на їхньому навчанні і відповідно на кваліфікації. Чимало юнаків через нестачу коштів мешкали в родичів на провінції і майже не відвідували занять. Найяскравіше така ситуація виявлялася на юридичному факультеті Львівського університету. Зокрема протягом зимового семестру 1910/11 н. р. менше 7 % майбутніх правників регулярно були присутніми на заняттях⁴⁸. Решта або працювали, або навчалися вдома. Для студентів, що працювали, навчання часто перетворювалося на другорядну справу⁴⁹. Матеріальна скрута також призводила до того, що чимало українських студентів декілька років навчалися на одному курсі. За підрахунками В. Бабяка, своєчасно закінчували студії лише 13,04 % української молоді⁵⁰.

При розгляді цього питання не треба нівелювати проблему жіночої освіти. В Австро-Угорщині жінки одержали право навчатися в університетах у 1897 р. Спершу їм як звичайним і надзвичайним слухачкам дозволялося студіювати дисципліни лише на філософських факультетах, а з вересня 1900 р. – і на медичних⁵¹. До того часу більшість дівчат або здобували професію вчительки, або навчалися самостійно вдома. Таку ситуацію вдало схарактеризувала відома галицька письменниця Н. Кобринська в листі до Г. Барвінок від 24 квітня 1886 р.: “Перед нашим жіноцтвом замкнена дорога до вищої науки, і щоби набути ширших відомостей,

⁴⁴ ДАЛО. – Ф. 297 (Товариство “Академічне братство” у Львові). – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 1–4.

⁴⁵ Макух І. На народній службі: Спогади / І. Макух. – Київ: Основні цінності, 2001. – С. 20.

⁴⁶ Когут О. В кривім зеркалі / О. Когут // Шляхи (Львів). – 1913. – Ч. 2. – С. 23.

⁴⁷ Грушевський М. Що зробити з “академічним фондом”? / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1902. – Т. 20. – Кн. 10–12. – С. 52.

⁴⁸ Благий В. Студентство Львівського університету ... – С. 10.

⁴⁹ N. M. Młodzież prawnicza / N. M. // Gazeta Narodowa. – 1911. – 28 września.

⁵⁰ Бабяк В. В якім проценті кінчить студії наша академічна молодіж? / В. Бабяк // Діло. – 1913. – 25 н. ст. (12 ст. ст.) січня.

⁵¹ Zbiór ustaw uniwersyteckich z dodatkiem niektórych innych ustaw i przepisów młodzieży uniwersytetskiej potrzebnych. – Lwów, 1903. – S. 137–141.

лишається їм лиш один спосіб – читання книжок, та і той не доводить до пожаданих результатів”⁵². Однак і після допуску до навчання в університетах чисельність дівчат із вищою освітою була незначною. За даними М. Богачевської-Хом’як, до 1914 р. лише 50 українок закінчили університети⁵³. Причини цього потрібно шукати, насамперед, у дискримінації українського населення в галузі середньої освіти, в суспільній думці, яка відводила жінці роль матері та дружини. Чисельність студенток також залежала від матеріального становища їхніх батьків і спроможності оплатити навчання. Наприклад, у Львівському університеті в 1913/14 н. р. дисципліни студіювали українки, які походили з родин селян, урядовців, учителів та лікарів⁵⁴.

Отже, хоч вищі навчальні заклади й мали бути основними осередками формування інтелектуальної еліти, вони аж ніяк не сприяли становленню саме української інтелігенції. Причини цього необхідно шукати як у несприятливій для українців політичній кон’юктурі в Галичині, особливостях функціонування вищої школи, мовній політиці в освіті, так і у фінансових обставинах, що часто перетворювалися на нездоланні перешкоди для українського населення. виправити ці недоліки намагалися викладачі через впровадження додаткових практичних занять українською мовою, студентські товариства через фінансову підтримку молоді. Але цих кроків було недостатньо. І на початку ХХ ст. у галицькому суспільстві утверджується ідея створення українського університету як осередку формування національної інтелектуальної еліти. Та початок Першої світової війни перешкодив її практичному втіленню.

⁵² Кобринська Н. Вибрані твори / Н. Кобринська. – Київ: Дніпро, 1980. – С. 394–395.

⁵³ Богачевська-Хом’як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939 / М. Богачевська-Хом’як. – Київ: Либідь, 1995. – С. 104.

⁵⁴ Благий В. Студентки Львівського університету в 1897–1914 роках / В. Благий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 137.

УДК 94 (477) “1860/1914”

Ольга НИКОЛАЄНКО

ТУРБОТА ПРО ДІТЕЙ У ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКИХ ТОВАРИСТВ НАДДНІПРЯНЩИНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Польське населення українських земель наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. вело активне громадське життя, беручи участь у створенні й діяльності різноманітних товариств, серед яких були як дозволені благодійні, так і нелегальні гуртки й організації. З 1906 р., із дозволом відкривати національно-культурні об'єднання, їхня чисельність значно зросла. Мета статті – виявити організації, що у своїй діяльності турбувались про дітей: їхню освіту, утримання, здоров'я тощо. Особливу увагу потрібно приділити цьому питанню в діяльності жіночих товариств, оскільки функції материнства, утримання немовлят, захисту материнства й дитинства безпосередньо впливають на життя й соціальні практики жінок.

Питання захисту дитинства неодноразово піднімалось в історіографії. Українські історики лише побіжно звертають увагу на питання турботи про дітей у працях, присвячених діяльності римо-католицьких чи польських організацій Наддніпрянщини¹. У сучасній російській історіографії існують дослідження, присвячені цій проблематиці, в яких автори аналізують взаємодію державних і громадських структур у справі опіки, захисту материнства й дитинства².

Згідно з Першим переписом населення, що проводився в Російській імперії у 1897 р., польське населення українських губерній складало 388 464 осіб³. Найбільша

¹ Шостак І. Діяльність римо-католицьких благодійних товариств на українських землях у складі Російської імперії на початку ХХ століття / І. Шостак // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія: “Історичне релігієзнавство”. – Острог, 2014. – Вип. 10. – С. 197–206; Білобровець О. Діяльність польських благодійних організацій на правобережжі України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Білобровець // Матеріали ІІ Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 10-річчю заснування історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка: зб. наук. праць. – Житомир, 2011. – С. 14–18.

² Раттур М. Развитие системы общественного призрения детей и подростков в России (1881–1894) / М. Раттур – Москва, 2004. – С. 22; Колганова Е. Зарождение системы охраны материнства и младенчества в России в конце ХІХ – начале ХХ вв.: автореф. дис. на соис. науч. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.02 “Отечественная история” / Е. Колганова. – Москва, 2012.

³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Б. м., 1904. – Т. 47: Херсонская губерния; Т. 16: Киевская губерния; Т. 32: Подольская губерния; Т. 8: Волынская губерния; Т. 13: Екатеринославская губерния; Т. 41: Таврическая губерния; Т. 48:

кількість поляків мешкали у Волинській, Подільській та Київській губерніях. Значна польська колонія була у великих науково-промислових центрах – Києві, Одесі, Харкові, а також у містах Правобережжя – Житомирі, Кам’янці-Подільському, Проскуріві.

Після придушення Січневого повстання 1864 р. царат, прагнучи обмежити “польський вплив” на Правобережжі, здійснював наступ на економічні, суспільно-політичні й культурні права польського населення⁴. За таких умов стримувалися будь-які легальні громадські ініціативи, що унеможливлювало утворення польських національних організацій. Однак турбота про дітей, особливо тих із них, хто вимагав підтримки – сироти, здібні учні – завжди знаходила відголос у польському суспільстві та виявлялася у приватній благодійній діяльності.

Про дітей, позбавлених батьківського піклування, в Російській імперії турбувалися державні органи, суспільні благодійні організації та окремі особи. Особливо гостро питання турботи про сиріт постало в пореформений період, коли невизначеність і непослідовність реформування російського суспільства призвели до зростання неблагополуччя й соціальних проблем.

Сироти могли бути передані під опіку в родину або до сирітських притулків. Інститут опікунства відрізнявся залежно від стану: дворянський – регулювало цивільне та сімейне законодавство, селянський – традиційне право. Передаючи сироту в родину, перевага у дворянському стані віддавалась родинним зв’язкам, а в селянському – господарчим інтересам дитини. Навчання сиріт із заможних прошарків здійснювали опікуни, часто за матеріальної допомоги благодійних організацій. У селянському середовищі опіка являла собою перш за все утримання й виховання⁵.

Турботу про сиріт здійснювали притулки відомства закладів імператриці Марії. Вони вирішували питання освіти й виховання, охорони здоров’я, захисту прав, передачі досвіду, працевлаштування⁶. Притулки були пансіонного типу, тобто такі, де діти перебували постійно, а також денного піклування. При них здійснювалось навчання дітей грамоті, пізніше – надання професійної освіти. Здобуття ремісничого фаху і прищеплення навичок самообслуговування готували вихованців до самостійного життя, а гарантоване працевлаштування допомагало в цьому.

Державні органи контролювали діяльність притулків, заохочували чиновників, які керували ними, а також дбали про регламентацію трудових відносин і використання праці неповнолітніх, сприяли створенню благодійних організацій.

Черниговская губерния; Т. 33: Полтавская губерния; Т. 46: Харьковская губерния. Під “польським” населенням ми розуміємо респондентів, які визнали польську мову рідною.

⁴ Про це детальніше див.: *Щербак М.* Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / М. Щербак. – Київ, 1997. – 91 с.; *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – Київ, 1998. – 410 с.

⁵ *Мерко Е.* Еволюція інституту опікунства дітей-сиріт в Російській імперії в 1890–1914 гг. (на прикладах губерний центрального Черноземья) / Е. Мерко. – Белгород, 2012. – С. 17–21.

⁶ *Касацкая И.* Исторический опыт становления попечительства о детях на примере деятельности учреждений императрицы Марии: 1861–1917: автореф. дис. на соис. науч. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.02 “Отечественная история” / И. Касацкая. – Москва, 2005.

У країні діяла мережа благодійних товариств, що займалася проблемою сиріт. Сюди потрібно віднести й земства, на чії кошти створювали дитячі заклади, й станові, територіальні та релігійні благодійні товариства⁷. Всі вони існували на кошти благодійників, а також поповнювались за рахунок проведення різноманітних заходів. Така роз'єднаність товариств піклування, з одного боку, сприяла їхній численності й, відповідно, давала змогу надавати допомогу більшій кількості тих, хто її потребував, а з іншого – призводила до відсутності системи у справі піклування, нерозділеності функцій держави й суспільства, а отже, певних прогалин у їхній роботі.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Наддніпрянській Україні розгортають діяльність римо-католицькі благодійні організації, в яких провідну роль відігравало польське населення. Ці товариства стали чи не єдиними об'єднаннями, де поляки могли відкрито збиратись і провадити громадські дії на користь співвітчизників.

Доброчинні релігійні товариства засновувались у тих містах, де була значна польська колонія, як-от Київ, Житомир, Вінниця, Одеса, Харків та ін. Серед основних напрямів їхньої діяльності – допомога бідним і нужденним, влаштування притулків для сиріт, будинків для осіб похилого віку чи лікарень для хворих, організація безкоштовних їдалень тощо.

Одним із перших у 1882 р. було відкрито Одеське католицьке товариство доброчинності. Ініціатором створення організації став К. Володкевич, і в різні роки до неї входили: в 1882 – 160, у 1886 – 331 особа⁸. Хоча ця організація не була суто польською, бо в її роботі брали участь німці, швейцарці та люди інших національностей, на думку дослідників, поляків там було більшість⁹.

Товариство існувало за рахунок благодійних внесків, а до його керівництва входили найбільш відомі та заможні громадяни. Серед заходів товариства треба назвати влаштування дитячого садка, притулку, школи для навчання ремеслам, інформаційного бюро працевлаштування тощо. У 1896 р. аналогічне товариство відкрито в Херсоні, а ще за два роки – у Миколаєві¹⁰. Римо-католицькі благодійні товариства були відкриті й в інших містах Півдня: 1897 р. – у Катеринославі, 1899 р. – в Єлисаветграді.

При Одеському товаристві існував дамський комітет опіки над дітьми, який збирав благодійні внески і розподіляв кошти. Саме завдяки цьому комітету були організовані дитячі притулки, їдальня, училища для хлопчиків, доброчинний заклад для дівчат, літні колонії для сиріт¹¹. Влаштування літніх колоній для сиріт було

⁷ Раттур М. Развитие системы общественного призрения детей и подростков в России (1881–1894) / М. Раттур. – Москва, 2004. – С. 22.

⁸ Kraj. – 1886 – № 11.

⁹ Łukawski Z. Ludność polska w Rosji: 1863–1914 / Z. Łukawski. – Wrocław, 1978. – S. 138.

¹⁰ Ганзуленко В. Римо-католицькі громади півдня України (кінець XIX – початок XX ст.): соціальний аспект / В. Ганзуленко // Південний архів. – Херсон, 2008. – Вип. 28/29. – С. 279–287.

¹¹ Kalendarz Domu Polskiego w Odesie. – Odesa, 1912. – S. 180; Зінько С. Польські громадські організації м. Одеси кінця XIX – початку XX ст. / С. Зінько // Поляки на Півдні України: історія і сучасність. – Одеса; Опале; Ольштин, 2006. – Т. 1. – С. 231–235.

традиційною формою опіки хворобливих дітей в Одесі, оскільки Чорноморські пляжі та клімат дозволяли організувати їх ефективне лікування.

У 1896 р. Товариство піклування про бідних римо-католицького віросповідання відкрилось у Харкові. Мета товариства – допомагати непрацевдатним особам або тим, хто не має засобів до існування, сприяти влаштуванню та вихованню сиріт, надавати одноразову допомогу тим, хто її потребує. Зважаючи на незначну чисельність польського населення міста, спочатку не було потреби у влаштуванні спеціальних закладів для дітей, які втратили батьків. Пізніше при товаристві влаштовано притулок для хлопчиків й училище для бідних. Училище складалось із двох відділень – молодшого й середнього, в яких навчався 31 хлопець. Навчання, а також усі підручники й шкільні прилади надавались учням безкоштовно¹².

Київське римо-католицьке товариство, більшість у якому складали поляки, було утворене в 1903 р. На початку ХХ ст. воно мало бюро праці й Будинок праці св. Вацлава з гуртожитком, притулком для літніх людей та ще одним Притулком св. Ядвіги, чотири дитячих їдальні. Товариство надавало кошти, отримані від проведення концертів, лотерей для навчання дітей, їх лікування й забезпечення одягом¹³.

Римо-католицькі благодійні товариства здійснювали допомогу дітям, позбавленим батьківського піклування, влаштовуючи для них притулки, забезпечуючи навчання, харчування або оздоровлення.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на Правобережжі й Півдні України поширюються таємні релігійні жіночі організації – ордени Доньок пресвятого серця Діви Марії (серціанки) та сестер францисканок “Родини Марії”. Ці католицькі громади об’єднують жінок у таємні монастирі, які часто існували під виглядом швацьких майстерень. Серціанки розгорнули свою роботу у Вінниці, Кам’янці-Подільському, Проскуріві й інших містах, діючи за сприянням місцевих священників. Коли на початку ХХ ст. за донесеннями почали викривати ці релігійні осередки, виявилось, що, крім жіночих громад, у містах були влаштовані й дитячі притулки. Так у Житомирі діяв притулок для 28 хлопчиків, яким завідувала В. Горжевська. До педагогічного складу належали вчителька й вихователька¹⁴. Отже, у притулку не тільки утримували, але й навчали дітей.

Осередки “Родини Марії” поширювались на Півдні України завдяки діяльності М. Джевецької (1846–1933). Саме вона доклала зусиль для влаштування в Одесі Притулку св. Антонія, народної школи та добротинного закладу для дівчат, а з 1899 р. ще й Притулку “Родина Марії”¹⁵. За даними жандармерії, у притулку перебувало 63 хлопчики і 4 дівчинки віком 3–12 років. Опікувались ним М. Яблонська

¹² Ніколаєнко О. Організація і діяльність польських товариств у Харкові в кінці ХІХ – початку ХХ ст. / О. Ніколенко // Польська діаспора у Харкові. Історія і сучасність. – Харків, 2004. – С. 8–21.

¹³ Бойчук Я. Діяльність благодійних товариств етноменшин на правобережжі України (1880–1914) / Я. Бойчук // Вісник аграрної історії: зб. наук. праць. – 2013. – № 6–7. – С. 32–38.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 410. – Арк. 59.

¹⁵ Sobańska z Grocholskich, M. Wspominki nikle. – Grodzick Mazowiecki, 2002. – S. 208.

та С. Хрустинська. А в закладі для дівчат перебувало 80 осіб віком 10–17 років, які здобували спеціальність. Дівчат навчали крою тканин, шиттю, готували до професій кухарки, гувернантки, покоївки. Плата за навчання становила 10 крб. на місяць, які збирали з добровільних внесків¹⁶.

У деяких містах Правобережжя існували притулки для сиріт, влаштовані за кошти місцевих поляків. Притулок Собанського в Києві був розрахований на денне перебування дітей, але при обшуку жандарми виявили, що у приміщенні була приготовлена кімната для постійного перебування сиріт¹⁷.

Однією з найбільш поширених форм розповсюдження освіти в польських землях була т. зв. *Macierz Szkolna* – організація польської інтелігенції, що відкривала початкові школи в багатьох місцевостях Королівства Польського, а пізніше поширила діяльність і в інші регіони, де мешкали поляки¹⁸. Шкільна матиця діяла в багатьох районах Правобережної України, про що й писали місцеві чиновники у доносах¹⁹. Як було зазначено у звіті начальника Київського жандармського управління, “до її роботи народ був глухим до національної проблеми – тепер дозрів”²⁰.

Засновницею Шкільної матиці на Поділлі була Л. Ярошинська (1879–1970)²¹. Оселившись у Брацлавському повіті на Поділлі, вона стала однією з найактивніших учасниць польського громадського руху. Маючи добру освіту, яку здобула у Франції та Швейцарії, Л. Ярошинська намагалася робити все можливе для розповсюдження освіти. Замість таємних шкіл, на які постійно здійснювали облави, вона почала відкривати майстерні, де вихованці навчались різноманітним кустарним промислам: у Гнівані – школа вишивки, Красному – виготовлення кошиків тощо²².

Наприкінці XIX – на початку XX ст. польські громадські організації намагалися допомагати дітям своїх співвітчизників, які потребували опіки й захисту. Цю допомогу очолювала Церква в межах дозволених католицьких благодійних товариств або ж ця опіка виражалася у діяльності таємних релігійних орденів. Одночасно виявлялися й індивідуальні громадські ініціативи, спрямовані на утримання дітей чи їх навчання рідною мовою, що було забороненою діяльністю.

З 1906 р. у Російській імперії дозволено створювати національно-культурні організації, що відкрило новий етап у громадській діяльності польської громади Наддніпрянщини. Відтоді було створено декілька культурно-просвітницьких організацій, першими серед яких виникли польські “*Oswiata*” й “*Ogniwo*”. Мета “*Oswiaty*” – підтримка національно-культурного життя. Це товариство прагнуло поширювати навчання польською мовою, відкривати школи, ставши осередком культурно-освітнього

¹⁶ ЦДІАУК. – Ф. 268. – Оп. 1. – Спр. 710. – Арк. 21–23, 38–39.

¹⁷ ЦДІАУК. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1988. – Арк. 451.

¹⁸ *Biernacka M.* *Oświata a społeczno-kulturowe przemiany tradycyjnej społeczności wiejskiej od końca XIX wieku do odzyskania niepodległości // Etnografia Polska.* – Т. 26. – S. 129–180. – S. 163; *Kurjer Odeski.* – 1907. – № 12.

¹⁹ ЦДІАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3136. – Арк. 12.

²⁰ ЦДІАУК. – Ф. 275. – Оп. 2. – Спр. 96. – Арк. 413 зв.

²¹ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 639. – Спр. 819. – Арк. 25–27.

²² *Колесник В.* *Відомі поляки в історії Вінниччини: бібліографічний словник.* – Вінниця, 2007. – С. 879.

і частково мистецького життя поляків Києва. Для організації навчання засновники знаходили фінансування і відкривали школи, бібліотеки²³. Осередки “Oswiaty” швидко розповсюджувались, що невдовзі налякало владу і примусило її заборонити діяльність цієї організації. Однак дослідження²⁴ доводять, що таємне навчання не припинилось. Головна його перевага була у використанні рідної мови, що свідчило про бажання польської спільноти дбати про збереження національної ідентичності.

Ще одним різновидом національно-культурних об'єднань були “Ogniwa” або “Ogniska”, які відкривались у багатьох містах Наддніпрянщини і являли собою клуби родинного дозвілля. У статутах цих організацій передбачалось поряд із влаштуванням зустрічей, концертів, драматичних вистав проведення дитячих вечорів²⁵. Вірогідно, йшлося про організацію свят, зокрема релігійних, для дітей²⁶. Однак ці товариства дбали більше про дозвілля дорослих, ніж дітей. Більшість їх членів походила із середніх і заможних прошарків суспільства, які могли собі дозволити сплатити членські внески, а також плату за вхід на різноманітні заходи. Отже, йдеться про доволі незначну групу дітей, яких залучали до своєї діяльності названі організації.

Активізувалась у цей період і Католицька Церква. Так у Кам'янці-Подільському в 1907 р. був організований католицький жіночий гурток “Praca”, при якому діяв притулок для дітей²⁷. До того ж був відкритий й дім працелюбства для дівчат, який став по суті ремісничою школою. У ньому дівчата навчалися крою, шиттю, плетінню мережива. Організація влаштовувала торговельні виставки виробів, сприяючи їхньому продажу. Важливість такої діяльності жіночої релігійної громади полягає у трансформації благодійності, яка виражалася не в наданні засобів, а в можливості їх отримати самостійно. До того ж навчання стало елементом фахової жіночої освіти, яке було достатньо обмеженим на початку ХХ ст. у Наддніпрянщині.

У цей період в містах Правобережжя утворюються польські товариства жіночої взаємодопомоги. Товариства взаємодопомоги служниць імені св. Зіти були організовані в Житомирі й Одесі. Вони мали сприяти пошуку роботи для прислуги у випадку її втрати, влаштовувати для безробітних притулки й організувати безкоштовне бюро пошуку місця праці, підтримувати працівників у випадку неналежної оплати²⁸. Важливу роль у створенні та функціонуванні організації відігравали Католицька Церква та місцеві філантропи, чий кошти стали підґрунтям діяльності товариств. Незважаючи на назву – взаємодопомога, у статутах товариств не було й мови про захист інтересів працівниць із дітьми, влаштування для перебування дітей садків чи ясел, турбота про охорону їхнього здоров'я тощо.

На початку ХХ ст. у Києві виникла організація, що довела прагнення поляків здійснювати турботу про дітей, незважаючи на станові чи майнові перепони. У

²³ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 2. – Оп. 45. – Спр. 153. – Арк. 1–5.

²⁴ *Zashtowt L. Polskie szkolki ludowe na Ukrainie w Latach 1905–1914 / L. Zashtowt // Rozprawy z dziejów Oswiaty.* – 1990. – № 33. – S. 87–105.

²⁵ ЦДІАУК. – Ф. 313. – Оп. 1. – Спр. 2881. – Арк. 12.

²⁶ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 855. – Спр. 316 – Арк. 4.

²⁷ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 637. – Спр. 545 – Арк. 57.

²⁸ Там само. – Оп. 639. – Спр. 819. – Арк. 135.

1906 р. декілька поляків звернулись до Київського губернатора з проханням дозволити відкрити Товариство літніх колоній для хворобливих дітей. Діяльність цієї організації полягала в турботі про найбідніші прошарки населення “з метою надання можливості дітям дихати свіжим повітрям у літні місяці за містом або в лікарняних закладах”²⁹. Після дозволу місцевої влади товариство розгорнуло діяльність.

Завдання Товариства літніх колоній полягало в тому, щоби знаходити можливість для літнього оздоровлення дітей, збирати кошти на їх медичний огляд, утримання: харчування, проїзд, оплату праці вихователів тощо. Кошти товариства складались із внесків – вступних і добровільних, доходів від організації концертів, вистав, музично-літературних вечорів тощо³⁰. Фактично, організація повинна була дбати про літній відпочинок дітей міської бідноти.

До Першої світової війни Товариство літніх колоній розгорнуло широку діяльність. У весняні місяці оголошувався огляд дітей до 14 років із бідних польських родин. Лікарі, які його здійснювали, не брали за це грошей, і після процедури доповідали, скільки дітей мають розлади здоров’я та потребують лікування й відпочинку.

Правління товариства розділяло дітей за статевою ознакою по маєтках, які люб’язно і безкоштовно надавали польські землевласники трьох південно-західних губерній. Далі на місця відпочинку виїжджали групи по 10–20 дітей із вихователем.

Товариство допомагало з року в рік близько 400 дітям. Так у 1906 р. в літні колонії було відправлено 375 дітей, у 1911 р. – 302 дитини у 14 колоній, у 1912 р. – 379 дітей у 17 колоній³¹.

Губернське начальство, яке підозріло ставилось до будь-яких громадських ініціатив польського населення, і в цьому випадку намагалось знайти політичне підґрунтя такій благодійній діяльності. У 1912 р. подільський губернатор звертався до київського з проханням попереджати його про колонії в Подільській губернії, бо “назване товариство, ймовірно, переслідує цілі відкриття тимчасових таємних польських шкіл, вважаючи, що поліції буде складніше в селі, аніж в місті здійснювати за ними нагляд”³².

Але губернатор пильнував цю справу, тому запросив багатьох місцевих справників спостерігати за групами дітей, чи “бува не проводиться їм викладання грамоти, і чи вони не займаються з книжками чи зошитами”³³. Але всі відповіді були однозначними: діти гуляли з вихователями, грали в ігри, виконували дрібні ручні або садові роботи. Отже, хоча товариство і дотримувалося заявленої програми діяльності, але не змогло оминати підозри, різної бюрократичної тяганини, пов’язаної лише з національною належністю членів.

Особливістю діяльності товариства можна вважати його світськість. Благодійні акції за підтримки Католицької Церкви не спричиняли здивування, оскільки Церква їх здійснювала традиційно і повсякчас, намагаючись підтримати найбільш нужденних.

²⁹ ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 42. – Спр. 106. – Арк. 5–9.

³⁰ ЦДДАУК. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 496; Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 440. – Арк. 23.

³¹ ДАКО. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 323. – Арк. 1, 19.

³² ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 42. – Спр. 106. – Арк. 42.

³³ Там само. – Арк. 23, 26.

Літній відпочинок для дітей влаштовували релігійні громади в багатьох місцевостях Наддніпрянщини. Поява Київського товариства свідчила про формування у свідомості інтелігенції та заможних кіл почуття відповідальності перед громадою і готовність взятись за соціальну опіку, не перекладаючи цієї справи на Церкву.

На початку ХХ ст. у Наддніпрянщині створені й жіночі товариства феміністичного спрямування, зокрема 1907 р. *Kolo kobiet polskich* Kijowa, а також Одеське товариство рівноправ'я польських жінок³⁴. Ці товариства мали за мету захистити інтереси польських жінок, що прагнули змінити свій статус у суспільстві.

Метою Київського товариства було проводити лекції для жінок, покращувати систему жіночої освіти, прагнучи пристосувати її до сучасних вимог, підтримувати жіночі ремесла і промисли, виконувати посередницькі функції у пошуку роботи для жінок³⁵. Турботу про жінок організація здійснювала залежно від місця їхнього проживання: для жительок міста передбачалось “підняття їх релігійного та морального рівня”, запобігання морального падіння та боротьба з алкоголізмом, для сільських мешканок – читання лекцій на тему ведення господарства, сільської техніки, відкриття аптек, бань, надання акушерської допомоги³⁶.

Одеське товариство виникло як філія варшавського, заснованого в 1907 р. П. Кучальською-Рейншміт. Цілі і завдання одеської філії збігалися зі статутом центральної організації. Це – досягнення рівності з чоловіками у трудовому і публічному праві, судочинстві, підняття рівня загальної та професійної жіночої освіти, захист виробничих інтересів жінок і порашення умов праці, реформи в гігієні виховання та праці, організація поширення просвітницької роботи щодо гігієни, боротьби з аморальністю, алкоголізмом, регламентація проституції³⁷.

Обидва товариства стояли на захисті інтересів жіноцтва, але не опікувались проблемою зміни його функцій у родині, питанням опіки над дітьми. Київське об'єднання, розуміючи необхідність допомоги жінкам, які мають дітей, обумовило у статуті створення спільних магазинів, кас, що мали зменшити видатки родини. Але практичних кроків для реалізації цих завдань так і не було зроблено.

Питання виховання дітей піднімались в Київському товаристві. У лютому 1909 р. лекції з цієї проблематики читала у Києві І. Мошенська. До їх програми входили питання педагогічної майстерності, різниці у вихованні дівчаток і хлопчиків, залучення родини й суспільства у виховний процес³⁸.

Отже, прагнучи боротись за рівноправ'я жінок у публічній сфері – в галузі освіти, отримання праці й належної винагороди за неї, – жіночі організації не пов'язували їх із проблемами материнства і навантаженням, спричиненого ним. Читаючи документи жіночих товариств, зокрема й взаємодопомоги, складається враження, що

³⁴ *Nikolayenko O.* Charakterystyka porównawcza działalności polskich kobiecych organizacji na Ukrainie Naddnieprzańskiej na początku XX wieku / *O. Nikolayenko* // *Przegląd Nauk Historycznych.* – 2013. – R. 12. – № 2. – S. 253–261.

³⁵ *Kraj.* – 1907. – № 11

³⁶ ЦДІАУК – Ф. 442. – Оп. 632. – Спр. 647. – Ч. 2. – Арк. 100.

³⁷ *Biblioteka Zakładu Narodowego imeni Ossolińskich we Wrocławiu.* – Sygn. 13262/II. – *Koło kobiet Polek.*

³⁸ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 859. – Спр. 2. – Ч. 2. – Арк. 41–42.

їх засновниці були позбавлені клопоту про власних дітей. Ідеї жіночої емансипації як прагнення позбутися залежності, досягнення справедливості учасниці жіночого руху не пов'язували з трансформацією соціальних функцій жінок у родині.

Відтак, дослідження діяльності польських громадських організацій на початку ХХ ст. у Наддніпрянщині виявило, що лише окремі організації ставили собі за мету турботу про дітей. В основному це були традиційно релігійні та благодійні товариства, які опікували сиріт, надавали їм притулок, харчування, подекуди освіту та фах. Поява світських організацій, як-от Київське товариство літніх колоній, свідчило про усвідомлення громадою відповідальності перед співвітчизниками, що потребували допомоги у вихованні дітей.

Культурно-просвітницькі польські організації бачили своє покликання у наданні дітям початкової освіти. Її давали аматори рідною мовою дітей, що надавало організації патріотичного виміру. У більшості випадків влаштування таємних польських шкіл на Правобережжі ініціювали активісти.

У польському жіночому русі Наддніпрянщини турбота про дітей виявлялась у різних формах. Так, товариства взаємодопомоги, які утворювались під головуванням Католицької Церкви, передбачали надання гуртожитку для молодих дівчат та фахової ремісничої освіти. Феміністичні організації, що виникли в Києві й Одесі, хоч і прагнули змінити становище жінок у суспільстві, не переймалися питаннями зміни статусу жінки в родині. Їх завдання й мета хоч і були прогресивними в тогочасному суспільстві, проте по суті обмеженими, бо не вбачали взаємозалежності між емансипацією жінок й вирішенням проблем материнства.

УДК 94:32|(477+438)“1914/1918”

*Микола ЛИТВИН***УКРАЇНСЬКИЙ ТА ПОЛЬСЬКИЙ ПОЛІТИКУМ
У ПЕРІОД ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ
(1914–1918)**

Пам'ять про Першу світову війну та Українську революцію 1917–1921 рр. компартійна влада СРСР/УРСР намагалася витравити зі свідомості українців, прагнучи замінити її пафосом Великої жовтневої соціалістичної революції, літописом творення багатонаціонального Радянського Союзу. І це їй частково вдалося, про що свідчить “радянська” свідомість частини населення сходу і півдня України. Натомість влада Польської Народної Республіки (ПНР) не відкидала значення потуг польського національного руху, який намагався визволити співвітчизників із колоніальних тенет Пруссії/Німеччини, Австрії/Австро-Угорщини, Росії. Щоправда, при цьому гіперболізувала роль та місце лівих сил. Чи не тому посткомуністична Польща, на відміну від України, значно швидше і безболісно відновила національний наратив історії, відновила повноцінний хід історичного пізнання.

Мета статті – реконструювати національні рації українського і польського народів, які в умовах Першої світової війни зуміли відновити національно-державні організми. І лише складні геополітичні наслідки війни не дозволили українцям утримати національну державність і соборність етнічних земель. Водночас автор усвідомлює, що від “жодної історіографії не слід очікувати остаточної, універсальної або абсолютної правди. Не можна очікувати, що історіографія зреститує світ таким, яким він був, або хоч покаже події такими, якими вони були... Таким чином, образ того світу, який дає нам історіографія, то тільки мисленневий його образ”. У зв'язку з цим важливим є діалог науковців обох країн, оскільки “свідомість істини ... шліфується в діалозі”¹.

Вибух світової війни було зустрінuto з особливим ентузіазмом в Австро-Угорщині, Німеччині та Росії. Несподівана хвиля національного духу й шовіністичних настроїв захопила всі верстви тогочасних суспільств. Великий психоаналітик З. Фройд у серпневі дні 1914 р. написав: “Вперше за 30 років я почувуюсь австрійцем”². Видається, що під цією фразою могло би підписатися багато українців і поляків, насамперед вояків – усусусів і легіоністів, які словом і багнетом започаткували збройний чин за відродження власних національних

¹ *Вжосек В.* Історія–Культура–Метафора. Питання неklasичної історіографії. Про історичне мислення / В. Вжосек. – Київ, 2012. – С. 21–22.

² Цит. за ст.: *Исламов Т.* Австро-Венгрия в Первой мировой войне. Крах империи / Т. Исламов // Новая и новейшая история. – 2001. – № 5. – С. 26.

держав³. І справді, Перша світова війна прискорила національну ідентифікацію східноєвропейських народів, визвольні рухи яких прискорили розпад імперій Габсбургів і Романових та створення незалежних держав.

Історія досліджуваної проблеми пройшла складний шлях у пошуках висвітлення суперечливих процесів того воєнного лихоліття. У цьому контексті в українській науці можна виділити кілька історіографічних етапів. Перший припадає на міжвоєнний час, коли світову війну 1914–1918 рр. автономно досліджували історики в радянській і Західній Україні. Для радянської історіографії визначальним був суто класовий підхід до оцінки суспільно-політичних явищ, а трактування передумов і наслідків війни підпорядковувалося, з одного боку, обґрунтуванню закономірностей соціалістичної революції, встановленню радянсько-більшовицької влади в Україні та збереженню цілісності багатонаціональної Російської держави (згодом СРСР), а з другого – намаганням довести нібито реакційний характер українського національно-визвольного руху та його керівництва, яке зображалося поплічником (союзником) міжнародного імперіалізму⁴.

Західноукраїнські автори, недавні учасники або очевидці тих драматичних подій, висвітлювали хроніку світової війни з позицій боротьби українців за державну незалежність і соборність, а також ставлення військово-політичних блоків до українсько-російського й українсько-польського протистояння. Особливу увагу приділено аналізу бойового шляху та культурно-освітній місії легіону Українських січових стрільців⁵. Багатою є література про передумови та характер українсько-польської війни 1918–1919 рр., де доведено, що Першолистопадове повстання 1918 р. у Львові не було нелегітимною акцією чи військовим заколотом проти поляків, а правно-політичною реакцією на заяву цісаря Карла від 16 жовтня про реорганізацію Австро-Угорщини у федеративну державу й ухвалу тимчасового парламенту Української Національної Ради щодо об'єднання українських земель Австро-Угорщини в Українську державу⁶.

³ Див. кн.: *Литвин М.* Історія галицького стрілецтва / М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1990; *Dziesięciolecie odrodzenia polskiej siły zbrojnej. 1918–1928* / [pod red.: H. Mościckiego, W. Dzwonkowskiego, T. Bałabana]. – Warszawa, 1928.

⁴ *Яворський М.* Проблеми української національно-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та її рухові сили / М. Яворський // Червоний шлях. – 1927. – № 2; *Крастынь Я.* Революционная борьба крестьян в годы империалистической войны (1914–1918) / Я. Крастынь. – Москва, 1932; *Чеботарьов Ю.* Селянський рух на Україні в 1917 році / Ю. Чеботарьов. – Київ, 1935.

⁵ *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918: у 3-х ч. / К. Левицький. – Львів, 1928–1930; *Його ж.* Історія політичної думки галицьких українців / К. Левицький. – Львів, 1926; *Українські Січові Стрільці. 1914–1920.* – Львів, 1935; *Думін О.* Історія легіону Українських Січових Стрільців. 1914–1918 / О. Думін. – Львів, 1936.

⁶ *Левицький К.* Великий Зрив: До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів / К. Левицький. – Львів, 1931; *Лозинський М.* Галичина в 1918–1920 / М. Лозинський. – Відень, 1922; *Омелянович-Павленко М.* Українсько-польська війна 1918–1919 / М. Омелянович-Павленко. – Прага, 1929; *Паліїв Д.* Листопадова революція / Д. Паліїв. – Львів, 1929.

У 1940–70-ті роки радянська історіографія висвітлювала події 1914–1918 рр. виключно з позицій апологетики зовнішньої політики Росії як визволительки слов'янських народів, а дії західноєвропейських держав трактувались як імперські, експансіоністські. Водночас діяльність національно-демократичних сил в Україні характеризувалась як контрреволюційна й антинародна⁷. Щоправда, знаходилися поодинокі історики (насамперед О. Карпенко), які намагалися довести, що жовтнево-листопадові події у Східній Галичині й Буковині були частиною національно-демократичної революції на теренах Австро-Угорщини⁸. Хоча офіційна радянська наука не “відмовляла” сусіднім полякам, чехам та угорцям у праві на державне самовираження й відокремлення від імперії.

У висвітленні планів Німеччини та Австро-Угорщини щодо України найперше звернено увагу на діяльність пангерманців і їхній вплив на урядову політику Берліна та Відня⁹. Генезу німецьких планів досліджував киянин І. Кулінич, стверджуючи, що захоплення українських земель почалося ще задовго до війни через економічну експансію на ці терени¹⁰. Діяльність українських громадсько-політичних структур радянські історики розглядали як складову частину експансіоністських планів європейських держав. І лише у поодиноких працях їх показано виразниками певних (“буржуазних”) кіл українського народу¹¹. Щоправда, значно об'єктивніше досліджувалися соціально-економічні й демографічні процеси¹².

У період незалежності України проблема Першої світової війни поступово стала об'єктом комплексного наукового дослідження. До перших надбань можна зарахувати збірник наукових праць “Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи”, що вийшов у Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича 2000 р. Відзначимо також монографії Івана Патера “Союз визволення України: Проблеми державності і соборності” (Львів, 1999), Степана Попика “Українці в Австрії: австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни” (Київ – Чернівці, 1999).

⁷ Див.: *Емец В.* Советская историография происхождения первой мировой войны / В. Емец // Первая мировая война. – Москва, 1968. – С. 23–57; *История первой мировой войны 1914–1918.* – Москва, 1975. – Т. 1–2.

⁸ *Карпенко О.* До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 році / О. Карпенко // 3 історії західноукраїнських земель. – Київ, 1957. – Вип. 1. – С. 59–90.

⁹ *Нотович Ф.* Захватническая политика германского империализма на Востоке 1914–1918 гг. / Ф. Нотович. – Москва, 1947.

¹⁰ *Кулінич І.* Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914) / І. Кулінич. – Київ, 1963.

¹¹ Детальніше див.: *Торжество історичної справедливості* / [відп. ред. *М. Олексюк*]. – Львів, 1968. – 803 с.

¹² *Макарчук С.* Етносоциальное развитие и межнациональные отношения на западно-украинских землях в период империализма / С. Макарчук. – Львов, 1981; *Дециньський Л.* Великий Жовтень на Волині / Л. Дециньський. – Львів, 1977. Конкретно-історичний матеріал з цієї проблеми є також у багатотомнику “Історія міст і сіл Української РСР”, виданому в 60-х – 80-х рр.

Польські національно-державні прагнення в ХІХ–ХХ ст. досить об'єктивно висвітлені в книзі Л. Зашкільняка і М. Крикуна “Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів” (Львів, 2002). Досліджено також генезу та наслідки польсько-українського конфлікту 1918–1919 рр.¹³ Геополітичний та український вимір війни подано в колективній праці київських істориків “Велика війна 1914–1918 рр. і Україна” (Кн. 1–2. Київ, 2014–2015).

Після вибуху світової війни влітку 1914 р. українські землі опинилися в епіцентрі бойових дій армій супротивних держав, кожна з яких у стратегічних планах виношувала мету прилучення їх частини до своєї імперії. Німеччина прагнула відірвати від Романівської імперії європейську житницю – Наддніпрянщину; Австро-Угорщина намагалася розширити свої володіння завдяки Волині й Поділлям. Росія зазіхала на прикарпатські землі, зокрема нафтопромисел та лісові багатства. До речі, немало німецьких політиків допускало проголошення України як засіб ослабити Росію в геополітичному просторі Європи. Натякаючи на незалежність, кайзерівська Німеччина вбачала в Наддніпрянщині насамперед колонію, що стала би базою постачання продуктів і сировини. Англійські та французькі адмірали мріяли про чорноморські порти Одеси і Севастополя, курорти Криму. Отже, українське питання знову стало об'єктом міжнародної політики. “Бездержавні” українці змушені були битись у складі ворогуючих сторін: до російської армії було мобілізовано 4 млн наддніпрянців, а понад 300 тис. галичан, закарпатців та буковинців служило в цісарському війську¹⁴. Трагізм ситуації полягав ще й у тому, що на Південно-Західному російському фронті галичанам нерідко протистояли їхні етнічні побратими – наддніпрянські українці й козаки кубанських полків. У ході широкомасштабної Галицької битви (серпень–вересень 1914 р.) за участю півтора мільйона вояків уперше у світовій практиці масово використовувалися танки, авіабомбометання, хімічна зброя, а також започатковано депортації місцевого населення, зокрема патріотично налаштованих учителів, правників, греко-католицьких священників у глиб Романівської імперії. На жаль, трагізм цього нового геополітичного становища не одразу зрозуміли навіть найсвітліші постаті українського народу.

За таких складних умов українські політики розпочали пошук найраціональнішої етнополітичної орієнтації. Один із лідерів Української революції 1917–1918 рр. соціал-демократ Володимир Винниченко (згодом відомий письменник і маляр) у роботі “Відродження нації” (Відень–Київ, 1920 р.) вичленив три тогочасні орієнтації українських політиків. До першої групи належали ті, кого війна застала на території Романівської імперії, хто вірив, що перемога Росії змусить царат послабити національний гніт і наблизить свободу для пригноблених українців та інших народів. Друга група політиків, насамперед у Галичині, орієнтувалася на перемогу Австро-Угорщини й Німеччини та перехід під їхній протекторат усєї України. Третю групу становили політики, які орієнтувалися на власні сили українства. І до цієї орієнтації В. Винниченко не зовсім обґрунтовано відносить лише “соціалістичні течії”.

¹³ Детальніше див.: *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів, 1998; *Макарчук С.* Українська республіка галичан / С. Макарчук. – Львів, 1997.

¹⁴ Історія України / [керівник авт. кол. Ю. Зайцев]. – 2-ге вид. – Львів, 1998. – С. 213–214.

А тепер розгляньмо, як змагання за українську державність у 1914–1918 рр. перейшло із загальнотеоретичної в конкретно-політичну площину.

Тоді представники різних народів Росії з трибуни Державної думи неодноразово заявляли про свою лояльність до уряду й нової війни. З початком війни українці не робили подібних заяв, і соціал-демократ Симон Петлюра (редактор російськомовного журналу “Украинская жизнь” у Москві) дійшов висновку, що імперський уряд цю мовчанку трактуватиме як вияв вічного українського сепаратизму, намагатиметься знищити рештки національно-культурного життя. З іншого боку, необхідно було нагадати російському та європейським суспільствам про існування 30-мільйонного українського народу, втягнутого в страшну імперіалістичну бойню. Власне, для цього С. Петлюра опублікував в “Украинской жизни” статтю-відозву “Війна і українці”. В ній зазначено, що, вибираючи між Росією та Австро-Угорщиною, наддніпрянські українці пристають на бік Росії. Висловлено також надію, що недовіра російських властей до українців мине, і їхні проблеми у майбутньому буде вирішено¹⁵.

Товариство українських поступовців (ТУП), створене 1908 р. на Наддніпрянщині, зайняло загалом помірковану позицію. Його Рада вважала, що українці повинні зберігати стосовно воюючих сторін нейтралітет, і тому засудила лояльний виступ С. Петлюри. Однак мародерство царського війська, а також репресії нової російської адміністрації в Галичині й Буковині змінили настрої тупівців, як, зрештою, й інших українських політичних сил. У декларації ТУП “Наша позиція” від грудня 1916 р. стверджено: “Ми ... стоїмо на основі автономного устрою тих держав, з якими нас поєднала була історична доля; державу ми розуміємо як вільну спілку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених”. А шлях до “демократичної автономії України” мав пролягти через націоналізацію “всіх форм приватного й громадського життя: школи, суду, церкви, адміністрації і громадських установ, органів самоврядування”¹⁶. Автор цієї декларації Сергій Єфремов, один з лідерів ТУП, вимагав негайного припинення війни. Від імені ТУП він також звернувся з листом до президента США Вудро Вільсона, де підтримав президентську ноту від 18 грудня 1916 р. про принципи завершення війни, реалізацію права націй на самовизначення, висловивши надію, що майбутній мир принесе волю великим і малим націям¹⁷.

Окрему позицію зайняла закордонна група українських соціал-демократів, що гуртувалася навколо женецького місячника “Боротьба” на чолі з письменником-наддніпрянцем Левом Юркевичем (до війни в 1911–1914 рр. проживав у Франції та Львові)¹⁸. Женецька група критикувала як “русофілів” з “Украинской жизни”, так і “германофілів” у Галичині та Німеччині. Л. Юркевич критикував ленінську

¹⁵ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – Київ, 1993. – С. 63–64.

¹⁶ Брицький П. Ставлення українських політичних партій до Першої світової війни / П. Брицький // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2001. – С. 131.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Довідник з історії України. – Київ, 2001. – С. 1112–1113.

програму з національного питання, але в ставленні до війни його позиція була схожою з російськими більшовиками: гасло поразки імперіалістичних урядів у війні й заклик до революційної боротьби проти царизму. Він хоча й закликав “готуватися до рішучої боротьби з царськими порядками, за політичну волю, за вільну Україну”¹⁹, однак не вірив у проголошення незалежності України в умовах світової війни; реальнішою, на його думку, була боротьба за автономію України у межах демократичної Росії.

Деякі дослідники вважають, що національно-політичною ініціативою на той час володіли українці Галичини й Наддніпрянщини, які опинилися в еміграції. Власне, для консолідації національно-визвольних сил галицької політики в серпні 1914 р. організували міжпартійну (входили націонал-демократи, радикали та соціал-демократи) Головну українську раду (ГУР) й почали формувати у складі цісарського війська легіон Українських січових стрільців, а наддніпрянці створили Союз визволення України (СВУ)²⁰.

Вже на 3-й день війни, 3 серпня 1914 р., ГУР видала маніфест, де заявила: “Теперішня хвиля кличе український народ стати єдинокорно проти царської імперії ... Перемога австро-угорської монархії буде нашою перемогою”²¹. Подібну заяву видав Союз українських і сеймових послів з Буковини. Щоби підняти рівень представництва інтересів українства, у травні 1915 р. ГУР реорганізовано в Загальну українську раду (ЗУР) (голова Кость Левицький). До її складу ввійшло 25 делегатів від Галичини, 6 – від Буковини, 3 – від СВУ, як представників інтересів підросійських українців. “Нашою метою, – підкреслено в одній з відозв ЗУР, – є вільна, самостійна Українська держава”. Безпосереднім і нагальним її завданням стало гасло української національно-територіальної автономії в межах імперії Габсбургів²². Активізувалася також ідея організації українського університету у Львові.

Про австрофільські позиції заявив 21 серпня 1914 р. і митрополит Греко-католицької церкви Андрей Шептицький: “Ми з Божої волі злучені з Австрійською державою і династією Габсбургів, спільна також доля і недоля. Коли військо нашого цісаря побідить – чекає нас краща і ліпша будучність. До крові будьте вірними цісарю”²³. У відповідь на це російська окупаційна адміністрація вислала митрополита до Суздальського монастиря. Депортовано до Росії й авторитетного голову Наукового товариства імені Шевченка у Львові Михайла Грушевського.

СВУ (перший голова Дмитро Донцов) було створено наддніпрянцями як позапартійну політичну репрезентацію національно-політичних і економічних інтересів українців у Росії. Реалізацію своїх національних змагань – державну самостійність і соборність України – Союз пов’язував з поразкою Росії у війні та поваленням царизму. Згідно із платформою СВУ, Україна мала бути конституційною монархією

¹⁹ Феденко П. Український рух у 20-му столітті / П. Феденко. – Лондон, 1959. – С. 99–100.

²⁰ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І. Патер. – Львів, 2000. – С. 73.

²¹ Діло. – 1914. – 3 серпня.

²² Новітня історія України (1900–2000). – Київ, 2000. – С. 137.

²³ Діло. – 1914. – 26 серпня.

з демократичним ладом, однопалатною системою законодавства, громадянськими, мовними та релігійними свободами для всіх національностей і віросповідань, із самостійною українською церквою. В одному зі своїх раних звернень “До громадської думки Європи” Союз доводив, що незалежна Україна могла б стати твердиною проти експансії Росії в Європу. Для досягнення цієї мети його діячі налагодили контакти з урядовими колами Берліна та Відня. Від них регулярно надходила матеріальна допомога, що вважалася державним боргом майбутньої Української держави. Союз розвинув видавничу діяльність різними мовами²⁴ і розіслав своїх представників до Італії, Швейцарії, Швеції, Норвегії, Болгарії, Туреччини, США, щоб звідти інформувати світ про важливість розв’язання українського питання. Вдалося також організувати окремі табори для 80 тис. полонених наддніпрянців у Німеччині (Раштат, Вецляр, Зальцведель) і Австрії (Фрайштадт), налагодити випуск табірної преси, відкрити освітні курси та аматорські гуртки. У часи російської окупації Львова СВУ діяв до літа 1918 р. у Відні, де опублікував низку відозв до болгар, румунів, турків, шведів, чехів, в яких викривав брехню московського панславізму. Пресовим органом СВУ став щотижневий “Вістник Союзу визволення України” (вийшло 226 чисел загальним накладом 5000 примірників). 2 травня 1917 р. СВУ передав свої правно-політичні повноваження Українській Центральній Раді як легітимному парламентові народу України (водночас продовжував репрезентувати українські справи за кордоном)²⁵.

З вибухом світової війни у Відні почали розуміти, що від позиції українського населення залежить східна політика держави, а можливо – й майбутнє монархії. Тому урядові експерти намагалися змоделювати бодай якийсь варіант творення української автономії. Її суть зводилася до того, щоб українське населення, як і польське, мало право скликати національний сейм і створювати комісії, які б займалися проблемами національної культури та шкільництва. Єдиною складною проблемою було, на думку експертів, підшукати столицю для української автономії, адже великих східногалицьких міст з переважно українським населенням практично не було. Як можливі варіанти української столиці експерти розглядали Чернівці й Тернопіль²⁶. Однак цей план національно-територіальної модернізації Австро-Угорщини не відповідав інтересам більшості польського політикуму, і його перспективи виявилися сумнівними.

Зрозумівши, що австрійський уряд тяжіє до декларацій, українські політики К. Левицький та М. Василько шукали підтримки в німецькому посольстві. Проте створення українського коронного краю в Галичині суперечило німецькій концепції розв’язання польського питання. Тому українські плани в особі Загальної української ради, як і австрійські обіцянки, залишилися тільки планами. Німецький тиск на австрійську політику був таким відчутним, що в 1916 р. офіційний Відень вимушено погодився на не вигідне для монархії вирішення польської проблеми.

²⁴ СВУ видав 25 брошур 10-ма мовами про Україну, а також сприяв виходу 2-х часописів: “Українські новини” німецькою мовою у Відні та “Український огляд” французькою в Лозанні. Всього видано понад 250 книжок і брошур.

²⁵ *Патер І.* Союз визволення України... – С. 136–306.

²⁶ *Попик С.* Українці в Австрії: австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни / С. Попик. – Київ; Чернівці, 1999. – С. 100–101.

23 жовтня 1916 р. маніфестом імператорів Франца Йосифа і Вільгельма II було проголошено “відновлення” польської держави на землях Конгресової Польщі, новосформоване королівство опинилося фактично під німецьким протекторатом. Галичина мала зайняти те саме правове становище, що й Королівство Польське в Німеччині. Відтак австрійським політикам довелося відмовитися від ідеї українського коронного краю. Зрозуміло, що в нових геополітичних реаліях, незважаючи на масові протести українців, зокрема, заяви Української парламентської репрезентації у Відні, ділити Галичину за етнічною ознакою цісар не збирався²⁷.

Втрата надії на міжнародну підтримку у відродженні Української держави переконала українських політиків у необхідності згрупувати власні сили. І це вони продемонстрували після Лютневої революції, у березні 1917 р., коли створили в Києві широкопредставницький революційний парламент – Центральну Раду, котру очолив уродженець Холма, історик М. Грушевський. Наявні документальні джерела за літо 1917 р. свідчать, що українцям належало десь 75 % її мандатів, а решта – національним меншинам: росіяни мали понад 14 % усіх місць; євреї – 6 %; поляки – 2,5 %. Членами Центральної Ради в серпні 1917 р. було обрано 11 поляків: 3-х від Демократичного централу, 1-го від польських соціал-демократів, 7-х від Польської соціалістичної партії (лівиці). Не використали свою квоту польські соціал-демократи (PPS)²⁸.

Головним змістом політичної стратегії Центральної Ради стало домагання автономії у складі демократичної Росії. Її діячі соціалістичної орієнтації щиро вірили, що російській демократії і справді буде проводити демократичну політику щодо інших народів федерації. Проте перші політичні кроки російських демократів в особі Тимчасового уряду (а згодом і більшовицького уряду) засвідчили їх великодержавну шовіністичну політику щодо інших народів, у т. ч. українського. Проголошення 10 червня 1917 р. Центральною Радою автономії України стало кроком на шляху до повної політичної самостійності України. І лише Четвертий універсал Центральної Ради від 22 січня 1918 р. став втіленням прагнень українського самостійницького руху; в ньому було оголошено: “Від нині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, суверенною державою українського народу”²⁹.

У січні 1918 р. ухвалено також закон про національно-персональну автономію, надану “великоруській, єврейській і польській націям”, затверджено міністрів УНР у польських і єврейських справах, надано фінансову допомогу польській гімназії в Києві³⁰. Як згадував у спогадах Генрик Юзевський, “Україна дала можливість дихати польському життю на повні груди, створила умови для громадської діяльності, розвитку

²⁷ *Його ж* Українці в Австрії 1914–1918 / С. Попик. – С. 114–115; *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920 / М. Лозинський. – С. 20–23.

²⁸ Українська Центральна Рада: документи і матеріали. – Київ, 1996. – Т. 1. – С. 10–11, 233; *Polacy na Ukrainie: Zbióyr dokumentów.* – Przemyśl, 1999. – Cz. 1: Lata 1917–1939. – Т. 2. – S. 7–27.

²⁹ Українська Центральна Рада. – Київ, 1996. – Т. 1. – С. 101–102; Т. 2. – Київ, 1997. – С. 102–104.

³⁰ Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 72, 99–101, 259.

освіти, культури, забезпечила національно-культурну автономію, згідно з прийнятою програмою³¹. Міністерство польських справ УНР (80 осіб) очолив київський адвокат (згодом перший польський воєвода Волині) М. Міцкевич; департаментом освіти керував Станіслав Калиновський, який відкривав польські середні та початкові школи, затверджував їхні навчальні програми, допомагав роботі Вищого університетського колегіуму. Урядовцям дієво допомагало Польське товариство підтримки середніх шкіл з відділами у Києві, Бердичеві, Вінниці, Житомирі та інших містах. Зауважимо, що українська мова і література, історія України у польських навчальних закладах тоді не вивчалася³². Вказане міністерство було ліквідовано у червні 1918 р.

Як відомо, ще в лютому 1918 р. у Бересті підписано мир з Центральними державами, в результаті якого українська делегація домоглася скасування воєнної контрибуції, виведення австро-німецького війська після ратифікації договору, а також включила до УНР Холмщину. Однак не вдалося приєднати Галичину й Буковину, головно через спротив австрійців. Закон про новий адміністративно-територіальний поділ України від 6 березня 1918 р. поділив Україну на окремі землі. Центром Підляшшя, на яке також претендували поляки, став Брест³³. Про українські корені Холмщини доповів 15 березня 1918 р. на засіданні Малої Ради М. Грушевський, зазначивши, що цей терен став інтегральною частиною Польщі лише в ХІХ ст.³⁴.

Останній рік війни актуалізував і державно-соборницькі прагнення західних українців. На українських землях Австро-Угорщини національно-демократичну революцію було започатковано створенням 18–19 жовтня 1918 р. парламентської Української Національної Ради та проголошенням Української держави на цих землях. Першолистопадове повстання у Львові та перейняття українцями влади у 40 східногалицьких повітах засвідчило правомірність самовизначення одного з найбільших народів Центральної Європи, відродження національної державності, а також рішуче прагнення галичан, буковинців та закарпатців об'єднатися в незалежній соборній Україні. Перемога українців не загрожувала польському народу-сусідові у відродженні його державності і загалом територіальній цілісності Другої Речіпосполитої, що була проголошена лише 11 листопада 1918 р. Водночас національно-політичні плани польського проводу передбачали – всупереч волі українців – інкорпорацію території від Сяну до Збруча та ліквідацію Західноукраїнської Народної Республіки. Українство, яке заручилося нейтралітетом євреїв, а нерідко й збройною підтримкою, рішуче стало на захист краю. Національно-демократична революція переросла у визвольну війну українців за суверенність і соборність. Влада ЗУНР намагалася створити умови для національно-культурного життя меншин, насамперед поляків і євреїв. Утім, українська влада не змогла стримати народну

³¹ *Józewski H. Zamiast pamiętnika (2) / Henryk Józewski // Zeszyty Historyczne (Paryż). – 1982. – № 60. – S. 108.*

³² *Зарецька Т. Польське населення УНР в добу Української Центральної Ради (1917–1918 рр.) / Т. Зарецька // Історіографічні дослідження в Україні / [гол. ред. В. Смолій]. – Київ, 2003. – Вип. 13: у 2 ч. – Ч. 1: Україна–Польща: історія і сучасність: зб. наук. праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). – С. 178–184.*

³³ Там само. – С. 181–182.

³⁴ Там само. – С. 203–207.

стихію, яка руйнувала пам'ятники польським діячам; були випадки інтернування польських урядовців і політиків, військовиків.

Загальнонаціональним інтересам була підпорядкована Злука УНР і ЗУНР у січні 1919 р., схвалена Національною Радою, Директорією та народним вічем у Києві й затверджена Трудовим конгресом України представників усіх соціально-політичних прошарків республіки. Акт Злуки зміцнив воєнно-політичну потугу соборної держави та задекларував правно-політичні засади об'єднання українського народу.

На першому етапі українсько-польської війни переважали національно-територіальні домагання: галицькі українці прагнули відродити на власних етнічних землях національну державність, а поляки – повернути т. зв. “історичні землі” – “креси”. На другому – почалося воєнно-дипломатичне втручання Антанти та Росії, а війна вийшла за національно-територіальні рамки й перетворилася в арену геостратегічної боротьби великих держав у цьому регіоні Центрально-Східної Європи. На Паризькій конференції країни Антанти віддали перевагу Польщі як більш надійному партнерові у боротьбі проти більшовицької Росії. Охоплена полум'ям російської агресії Україна вважалася ненадійним союзником. Тому Антанта пожертвувала державною незалежністю та єдністю українців задля побудови “санітарного” антибільшовицького кордону.

Розгляньмо тепер національні орієнтири польського політикуму. Вибух Першої світової війни знову виніс на міжнародну арену й польську проблему, що хоч і не відіграла стратегічної ролі в планах супротивних блоків, але з нею повинні були рахуватися лідери держав, котрі мали у своєму складі польські етнорегіони. Жадаючи морально-політичної прихильності польського політикуму й бізнесу, уряди Німеччини й Австро-Угорщини у спільній заяві від 9 серпня 1914 р. запевнили, що їхні війська принесуть поневоленням царизмом полякам свободу, а Королівству Польському – незалежність. Хоча за сприятливих геополітичних умов імператор Франц Йосиф був не проти того, щоби передати Королівство Польське й до Австро-Угорщини.

Німецькі та угорські політично-промислові кола насамперед цікавилися Балканами і Близьким Сходом. Щоправда, у Берліні теж планували невелику корекцію східного кордону, не прагнучи збільшувати чисельність поляків у своїй державі. Радикальні німецькі політики в особі президії Пангерманського союзу прагнули розчленувати Росію й оволодіти Польщею, Литвою, Білоруссю, Україною та прибалтійськими губерніями для поселення в них німецьких колоністів, а Берлін мав стати центром т. зв. “Середньої Європи”. Окремі угорські політики виступали не тільки за територіальні прирощення до імперії Габсбургів південнослов'янських земель, а й за сприятливих умов – Волині та Поділля, де були чималі польські земельні маєтності.

Офіційна Росія пообіцяла об'єднання трьох розшматованих частин Польщі під скіпетром Романових з наданням їй широкої автономії і, тим самим, послаблення Німеччини та Австро-Угорщини; інша, менша частина російського суспільства, вважала небезпечним посилення польського елемента імперії Романових. Союзні Велика Британія і Франція вбачали у польському питанні внутрішню справу багатонаціональної Російської імперії³⁵.

³⁵ Історія Центрально-Східної Європи / [ред. Л. Зашкільняк]. – Львів, 2001. – С. 362; *Зашкільняк Л.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк,

Як бачимо, учасники поділів Речіпосполитої – Росія, Німеччина та Австро-Угорщина – опинилися у протиборчих воєнно-політичних блоках (перша разом з Великобританією і Францією в Антанті, а дві наступні разом з Італією у блоці Центральних держав). І хоч “польська карта” в офіційних документах не завжди стояла в центрі світової геополітики, все ж відіграла важливе значення у процесі політичних дискусій та бойових дій у Центрально-Східній Європі. Зрозуміло, що свої прогнози щодо майбутнього нації польські політики насамперед пов’язували з перемогою однієї з конфліктуючих сторін і, залежно від передбачуваної розв’язки, будували власні державотворчі плани. При тому кожна партія (політичне угруповання) намагалася переконати співвітчизників по різні боки кордонів у правильності свого вибору.

Погоджуємося з думками польських історіографів, що напередодні і в перші роки війни польський політикум реально розглядав лише два завдання: або союз з Росією та об’єднання польських земель під царським скіпетром, або взаємодія з Австро-Угорщиною й відновлення польської державності під владою Габсбургів. Цікаво, що поділ на прихильників проросійської орієнтації та орієнтації на Центральні держави загалом збігався за партійно-політичним спрямуванням³⁶.

За перший варіант виступали насамперед ті політики, які після революційного 1905 р. стали депутатами Думи і разом з російськими партіями намагалися демократизувати політику Росії. Прихильники другого – критикували колоніальну політику царизму щодо поневолених народів, а також протидію Росії будь-яким спробам змінити монархічну форму правління. Державно-політичні шанси поляків вони вбачали в тому, щоб у світовій бойні народів виступити самостійною збройною силою. Цей вибір зробили члени ППС – революційної фракції на чолі з Юзефом Пілсудським.

Ліві робітничі партії, що розгорнули антивоєнну пропаганду, гнівно засудили обидві орієнтації. Однак їх погрози, як слушно відзначають польські дослідники, йшли врозріз із прагненнями більшості польського суспільства³⁷.

Розгляньмо конкретніше плани й наслідки реалізації перших двох завдань. Концепції розв’язання польської та української проблем за підтримки Росії сформулював у працях “Думки сучасного поляка” (1903), “Німеччина, Росія та польська проблема” (1908) і виступах у Думі лідер націонал-демократів Роман Дмовський, голова Польського кола в II і III російській Державній Думі (1906–1912). Враховуючи геополітичну ситуацію напередодні світової війни, він вважав нереальною програму відновлення Речіпосполитої в кордонах 1772 р. При тому не заперечував проти розширення російських кордонів на заході, а відтак надання зібраним польським землям автономії в межах Росії, в котрій бачив противагу німецькому гегемонізму³⁸. У 1908 р. Р. Дмовський заангажував колег-депутатів і партійців

М. Крикун. – Львів, 2002. – С. 432; Нариси з історії дипломатії України. – Київ, 2001. – С. 302–303.

³⁶ Дыбковская А. История Польши с древнейших времен до наших дней / А. Дыбковская, М. Жарын, Я. Жарын. – Варшава, 1995. – С. 216.

³⁷ Там само.

³⁸ Wapiciski R. Roman Dmowski / R. Wapiciski. – Lublin, 1989. – С. 175–179; Довідник з історії України. – Київ, 2001. – С. 213–214. Поштовхом до організаційного оформлення неосла-

до неославістської акції, що мала на меті об'єднання слов'янських народів під патронатом царату. Діяльність лідера національних демократів Королівства Польського позитивно оцінили галицькі консерватори, клерикальні людовці на чолі із Станіславом Стояловським, демократи, а також Слов'янський клуб у Кракові – послідовник польського слов'янофільства XIX ст. Думки галицьких ендеків і більшості партійців на чолі з редактором “Слова Польського” З. Василевським підтримали позицію Р. Дмовського; позапартійний Станіслав Гломбінський засудив залучення галицьких поляків до неославістського руху, мотивуючи своє переконання загрозою втратити вплив у політичних колах Австро-Угорщини. Неославістський рух також ігнорували польські людовці та соціал-демократи³⁹.

Славістичні конгреси у Петрограді (1908), а особливо Софії (1910) засвідчили безперспективність неославістської ідеології, що еволюціонувала у бік панславізму російської версії. Завдяки діяльності московсько-пітерських панславістських товариств і комітетів напередодні Першої світової війни в російському суспільстві все більше утверджувалась ідея визвольної місії Росії для слов'янського світу.

Загалом неославізм не набув серед галицьких політичних кіл такого поширення, як серед інших народів Австро-Угорщини, оскільки прозахідна політична орієнтація та національно-культурне спрямування більшості польських і українських партій виключали слов'янську ідею з арсеналу політичних засобів боротьби за національні права. Українську громадськість краю в цьому русі представляли лише москвофіли, для яких слов'янська ідея була складовою частиною світогляду й політичних орієнтирів; їхній лідер Д. Марков навіть зробив спробу, однак невдалу, очолити неославістський рух в Австро-Угорщині. “Пропаганда за рублі” – так назвали галицькі українці дії москвофілів на користь Росії⁴⁰.

Польський політикум Галичини обмежився пасивною підтримкою участі співвітчизників Королівства Польського в неославістському русі. У порівнянні з Росією і Німеччиною, як стверджують українські дослідники, поляки в Австро-Угорщині мали умови для національно-культурного та соціально-політичного розвитку й не вважали за потрібне ризикувати цим становищем. Попри всю свою недосконалість

вістського руху став фактично законопроект німецького уряду 1907 р. про відчуження західнопольських земель.

³⁹ *Мацевко І.* Польські національні демократи і неославізм (1907–1910) / *І. Мацевко* // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 212–227.

⁴⁰ *Москвофільство: документи і матеріали* / [вступ. ст., комент. та довідка док. О. Сухого]. – Львів, 2001. – С. 25–57; *Мацевко І.* Слов'янська ідея в інтерпретації та політичній діяльності Дмитра Маркова / *І. Мацевко* // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка: зб. наук. праць. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 97–103; *Макарчук С.* Галицьке москвофільство в кінці XIX – на початку XX ст. / *С. Макарчук* // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Республ. міжвід. зб. наук. праць. – Київ, 1990. – Вип. 16. – С. 101–107; *Його ж.* Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX – 1914 р.) / *С. Макарчук* // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 82–92; *Миллер А.* “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / *А. Миллер.* – Санкт-Петербург, 2000.

парламентська традиція галицьких поляків, як і українців, дисциплінувала широкі верстви суспільства, привчаючи їх до життя в конституційній державі⁴¹.

Відзначмо й те, що неославистський рух мав негативні наслідки для можливого польсько-українського порозуміння: обговорення перспектив польсько-російської співпраці засвідчило заперечення ідеологами неославізму окремішності українського народу. Тому польські політики Галичини вбачали в неославізмі додатковий засіб боротьби проти українського руху, а місцеві москвофіли – можливість представити слов'янству галицьких українців як частину “єдиного російського народу”.

Утворений восени 1914 р. у Варшаві широкопредставницький Польський національний комітет на чолі з Р. Дмовським підтримав маніфест до поляків Верховного головнокомандувача російського війська великого князя Миколи Миколайовича від 14 серпня, котрий проголошував плани об'єднання всіх польських земель під скіпетром царя з наданням свободи віросповідання, мови та самоврядування, а також закликав відродити традиції Грюнвальда супроти німецької агресії⁴². Ще раніше, 8 серпня, на пленарному засіданні Державної думи представник Польського кола ендек В. Яроньський зачитав декларацію, де проголошено тотожність інтересів польського народу з Росією в розпочатій “війні між слов'янським і німецьким світом”. Аналогічну позицію зайняли поляки на своїх губернських і повітових з'їздах, а також земських зібраннях Київщини, Поділля, Волині, Рівненщини, Острозщини⁴³. За сприянням ендеків створювалися громадські комітети для допомоги біженцям і сім'ям загиблих вояків, а також здійснювалися пропагандистські акції за майбутнє об'єднання польських земель у складі Росії.

Одним із пріоритетних завдань Польського національного комітету було формування у складі царської армії польських відділів для боротьби з німцями. Ініціаторами цієї акції виступали польські громадські діячі В. Горчинський і З. Баліцький, що очолив спеціальний комітет. А вже 10 січня 1915 р. командувач Південно-Західного фронту генерал М. Іванов з благословення великого князя Миколи Миколайовича видав наказ про сформування польського легіону в Пулавах. Зіткнувшись з організаційними труднощами та певними негачіями в солдатському середовищі та Галичині, Польський національний комітет полишив вербування. Було сформовано лиш легіон силою батальйону (понад 900 осіб; під назвою “Легіон Пулавський”), який у березні 1915 р. скеровано з підлящиками на протинімецький

⁴¹ Див.: *Аркуша О.* Парламентська традиція галицьких українців у другій половині XIX – на початку XX ст. / *О. Аркуша* // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Львів, 2000. – Вип. 6. – С. 68–83; *Чорновол І.* Польсько-українська угода 1890–1894 рр. / *І. Чорновол.* – Львів, 2000; *Його ж.* Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901: Нарис з історії українського парламентаризму / *І. Чорновол.* – Львів, 2002.

⁴² *Історія Центрально-Східної Європи.* – С. 354. Польський національний комітет нараховував 27 членів: 14 ендеків, 6 реалістів і 7 безпартійних.

⁴³ *Лісевич І.* У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.) / *І. Лісевич.* – Київ, 1993. – С. 73. На думку київського дослідника, таку позицію зайняли лише представники “імущих класів”.

фронт⁴⁴. Восени того самого року реорганізований легіон було приєднано до польської стрілецької бригади.

І все ж результат діяльності проросійського табору загалом можна вважати негативним: царат блокував будь-яку реалізацію польських політичних планів, не став масовим і Легіон Пулавський, відчутною була контрпропаганда галицьких ендеків. Не додавали авторитету російській адміністрації страшні хвилі солдатсько-селянських погромів, що охопили майже всю Наддніпрянщину, особливо в 1916–1917 рр. Ідеться, зокрема, про бунти бідноти, нищення розкішних резиденцій польських поміщиків (наприклад, у палаці графів Сангушків-Потоцьких в Антоїнах була власна електростанція, гараж на 9 автомобілів, оранжерея, каретний двір, кілька сотень верхових рисаків і півтисячі мисливських собак, тобто було за чим шкодувати)⁴⁵. Проросійські настрої охолодила й окупаційна політика царської адміністрації в Галичині, жорстокий штурм Перемиської фортеці, депортаційні акції нелояльних до режиму галичан і буковинців⁴⁶.

За перші місяці війни (до 1 січня 1915 р.) російська військова адміністрація, прикриваючись гаслом “порятунку єдиновірних братів”, змусила 300 тис. холмшаків (головно українців) переселитися в 37 внутрішніх губерній Російської імперії. Ця акція мала всі ознаки насильницької депортації⁴⁷.

Після вступу австро-німецького війська до Королівства Польського тут змінилася ще й пронимецька орієнтація консервативних сил.

А тепер розгляньмо національні прагнення польського політикуму, що базувалися на проавстрійській орієнтації. Як відомо, поляки, вступаючи в модерну добу, не були зовсім “недержавною нацією”: вони мали політичні традиції самоврядування, партії та національну правлячу еліту в імперії Габсбургів. За умовами австро-польського компромісу, що розширив права поляків у краї, намісник Галичини призначався з числа польської аристократії. В Галичині регулярно провадилися загальнопольські форуми, що мали знаменувати єдність розшматованої нації, ставилися пам’ятники повстанцям-військовикам і культурним діячам, урочисто відзначалися їхні ювілеї, створювалися загальнопольські товариства журналістів, музикантів та ін.

Значна частина польських політиків-“угодовців”, депутатів Галицького сейму (Агенор Голуховський, Флоріан Земялковський та ін.) сподівалася перетворити автономну Галичину на “польський П’ємонт”, навколо якого мала відродитися в

⁴⁴ Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000. – С. 159.

⁴⁵ Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричини українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття / Б. Гудь. – Львів, 2000 – С. 82.

⁴⁶ Про функціонування каральної системи російського самодержавства в Україні в роки Першої світової війни див. кн.: Ярмиш О. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Ярмиш. – Харків, 2001.

⁴⁷ Горний М. Трагедія Холмщини та Підляшшя у Першій світовій війні / М. Горний // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – С. 171–172; Корнилович М. Біженська трагедія Холмщини й Підляшшя / М. Корнилович // Над Бугом і Нарвою. – 2016. – № 1. – С. 15–20; Берест І. Перша світова війна на землях Східної Галичини і Західної Волині / І. Берест. – Львів, 2015. – С. 29–201.

історичних кордонах Польська держава. Нова війна, на їхню думку, мала прискорити матеріалізацію цієї ідеї. Тим більше, що до 1914 р. було офіційно дозволено парамілітарні організації “Стрілецький союз”, “Стрілець”, “Польські стрілецькі дружини”, “Дружини Бартоша”, “Підгальські дружини”, яким цісарська армія надавала допомогу в організації вишколу та виховання. Діяльність львівського соціаліста Ю. Пілсудського, одного з лідерів “Стрільця” і “Стрілецького союзу” (створеного 1910 р.), розгорталась у порозумінні з австрійською розвідкою, що отримувала від нього конфіденційну інформацію про Росію. Майбутній маршал, який перебрався у перші дні війни до Кракова, планував з допомогою стрілецтва провести диверсійні акції в російському тилу й зніщувати повстання в Королівстві Польському. Однак цю ідею не було втілено у життя: місцеве населення з недовірою зустріло пілсудчиків, звинувативши їх у зв’язках з німцями. На вимогу цісарського командування Ю. Пілсудський у середині серпня призупинив тижневий рейд спеціальних загонів і, на пропозицію голови Польського кола в Державній раді (Відень) Юліуша Лео, вирішив приєднати свої формування до щойно створених польських легіонів у складі австро-угорської армії. Цісарське командування погодилося створити два польські легіони – Західний у Кракові і Східний у Львові по 8,5 тис. осіб у кожному (нагадаймо, що українцям дозволено лише один 2-тисячний легіон УСС). Загони Ю. Пілсудського реформували у 1-й полк, а в грудні 1914 р. на постої в Новому Санчі – у 1-шу Бригаду польських легіонів (2,4 тис. осіб), що одразу ж прийняла бойове хрещення під Тарновом (Ловчувек)⁴⁸. Загалом, бойовий шлях польських легіонів у Підгаллі, Карпатах та на Волині тривав три роки аж до липня 1917 р., коли вони на заклик Ю. Пілсудського відмовилися знову запрягти на вірність Німеччині та Австро-Угорщині. Особливий героїзм проявили польські легіоністи – 6-й полк піхоти і 1-й батальйон 1-го полку піхоти наприкінці вересня 1915 р. в болотисто-лісистих околицях волинського села Костюхнівка. Сучасники насамперед відзначали там хоробрість 19-річного поручника Леопольда Ліса-Кулі в ході російських багнетних штурмів. Не менш жорстокими були їхні жовтневі атаки під селами Кам’януха і Кукла. Наприкінці жовтня 1915 р. у прифронтових Маневичах було дислоковано польські полки II Бригади, які прибули потягом зі Львова (через Люблін і Ковель) на підмогу позицій XXI бригади австро-угорської армії. Під час листопадових боїв польські відділи проявили не лише героїзм, але втратили до половини свого особового складу. Щоправда, 9 листопада після потужного артобстрілу Костюхнівку вдалося відбити у росіян⁴⁹.

Як уже зазначено, влітку 1915 р. Німеччина та Австро-Угорщина, захопивши землі Королівства Польського, поділили їх між собою. У відповідь Польське коло у Відні після захоплення Варшави звернулося до цісаря із закликом об’єднати Королівство Польське з Галичиною під своїм скіпетром, але після негативної реакції Берліна ця пропозиція залишилася без відповіді. Тоді частина аристократії та міщанства королівства виступила за “активізацію” польської орієнтації на

⁴⁸ *Klimecki M. Jowczywek 1914 / M. Klimecki. – Warszawa, 1993. – S. 34–64.*

⁴⁹ *Ejusdem. Legiony to ... Szkice z dziejów legionów polskich / M. Klimecki, K. Filipow. – Białystok, 1998. – S. 105–110; Legiony Polskie w I wojnie światowej // Encyklopedia Wojskowa. – Warszawa, 2007. – T. 1. – S. 512–513.*

Німеччину. А в грудні 1915 р. ППС-фракція і група людовців “Визволене” організували Центральний національний комітет, що виступив за створення Королівства Польського під протекторатом Німеччини, щоправда, без Галичини й Познанщини, але натомість із включенням частини правобережної України. Проте Берлін не відгукнувся на заклик пілсудчиків⁵⁰.

На ту пору ендеки зайняли нейтральну позицію щодо німців, залишаючись вірними Росії. Лідер ендеків Р. Дмовський намагався навіть заручитися підтримкою керівників Антанти щодо реалізації планів автономізації Королівства Польського в складі Росії. Його підтримала польська еміграція.

Маніфест імператорів Німеччини й Австро-Угорщини від 5 листопада 1916 р. про створення в майбутньому самостійного Королівства Польського (а фактично конституційної монархії на чолі з королем німецької династії) польський загал зустрів з прохолодою, а російський цар виступив з гнівним протестом.

Навесні 1917 р. більшість із 3 млн поляків Росії підтримала Лютневу демократичну революцію. Тоді й відбулися зміни політичних орієнтацій поляків: втратили позиції ендеки, зросли впливи ліберальних демократів і лівих сил, що виступали за кардинальні соціально-економічні реформи. Все більшої популярності серед політиків, а також військовиків польських корпусів (дислокувалися на Поділлі й Волині) набувала ідея польської незалежності. Всупереч багатьом політикам чимало польських міщан і селян з ентузіазмом зустріли падіння царату і відродження незалежності України, про що, зокрема, писав видатний польський громадський діяч, киянин Г. Юзевський: “Я повернувся до Києва в червні 17 року й опинився в Києві українському, столиці української держави з власним українським урядом, парламентом, українським адміністративним апаратом. Зникло “«трехцветное знамя», на його місці панував блакитно-жовтий прапор ... Від цієї хвилини Україна стає державою. Ніхто й ніщо не можуть цього змінити”. У зв’язку з цим Перший польський з’їзд Русі за участю 36 громадських організацій (Рада Київської округи, Польський Львівський комітет допомоги, Осередок польських жінок, клуб “Огниво”, Товариство польських адвокатів та ін.) підтвердив у 1917 р. готовність поляків, “споконвічних мешканців цього краю”, підтримати українців у творенні незалежного життя. Обраний на з’їзді Польський виконавчий комітет польських організацій в Україні на чолі з Йоахимом Бартошевичем (знаний лікар, юрист, письменник, згодом депутат польського сейму) надіслав вітання зі словами солідарності з Українською Центральною Радою, його представники взяли участь в Українському національному конгресі у квітні цього ж року. Цікаво, що тогочасний редактор польського часопису “Dziennik Kijowski” Йоахим Волошиновський (згодом перебрався на Волинь, обирався депутатом сейму і сенату Польщі) навчав української мови українських політиків і міністрів. Однак уже на Третньому з’їзді польських організацій (липень 1917 р.) стався розкол: одна група виступила за підпорядкування польському уряду, а інша – на чолі з С. Грабським пропонувала визнати зверхність Тимчасового уряду. Протестуючи проти цих ініціатив, частина учасників створила Польську демократичну централь на чолі з подільським поміщиком і письменником С. Стемповським; 20 її представників обрані депутатами

⁵⁰ *Зашикільняк Л.* Історія Польщі. – С. 434.

Центральної Ради⁵¹. Сміливості і сили польським політикам додавало й те, що у 1917 р. на фронті повним ходом йшла полонізація окремих частин IV, VI, VIII, IX, XI армій. Зокрема із окремих корпусів і дивізій VIII армії у січні 1918 р. сформовано Польський стрілецький і Польський кавалерійський полки, кінну батарею, Польський легкий артилерійський дивізіон, інші допоміжні підрозділи загальною чисельністю понад 1700 осіб. Загалом наприкінці 1917– на початку 1918 рр. на фронті сформовано 3 польські корпуси. Зокрема третій корпус творився на базі етапно-концентраційних пунктів у Рівному, Луцьку, Крем'янці, Жмеринці, Бердичеві та інших міст. Цю діяльність з українською владою координував Інспекторат польських збройних сил у Києві на чолі з поручником А. Піотровським. Особливо непокоїв польських військових і політиків пункт Третього універсалу Центральної Ради, який скасовував право приватної власності на землю. Однак за кілька місяців до відродження незалежності Польщі головні польські формування на Наддніпрянщині були роззброєні, а чимало солдатів і офіцерів цих формувань невдовзі вступили до армії Другої Речіпосполитої⁵². Після відродження Польської держави Польський виконавчий комітет також перебрався до Варшави.

Революційні зміни 1917 р., падіння самодержавства – оплоту православ'я – римо-католицьке духовенство підросійських земель зустріло з надією та вдячністю до російської демократії. Тимчасовий уряд дозволив створення нових і відновлення ліквідованих царатом після польських повстань римо-католицьких епархій і парафій. Однак селянські виступи, масові погроми зруйнували чимало володінь польської аристократії і шляхти, а отже, послабили фінансове підґрунтя костелів. Щоправда, до українських визвольних змагань ксьондзи Луцько-Житомирської дієцезії РКЦ (1918 р. – 846 тис. віруючих, з них 373 тис. у Волинській губернії) поставилися скептично, вбачаючи у них перешкоду відновленню польської державності “від моря до моря”. На відміну від Української Центральної Ради, уряд П. Скоропадського взяв на себе зобов'язання щодо фінансування й утримання всіх церков; планувалося також створити окремий керівний орган для чотирьох дієцезій РКЦ в Україні. Однак прихід до влади соціалістичної Директорії УНР, а згодом атеїстичної більшовицької адміністрації призупинили ці плани. Більшовицькі ревтрибунали розпочали арешти, конфіскацію церковного і особистого майна⁵³.

Зауважимо і те, що більшовицька Рада народних комісарів, що прийшла до влади під час Жовтневого збройного перевороту, оголосила Декларацію прав народів Росії, проте реально погодилася лише на визнання незалежності Фінляндії та Польщі.

У першій половині 1918 р. після поразки німецьких військ у Франції та австро-угорських в Італії й на Балканах активізували діяльність польські лоялісти.

⁵¹ *Зарецька Т.* Польське населення УНР... – С. 178–208.

⁵² *Папакін А.* Війська польські. Польські військові формування колишньої російської армії в Україні (1917–1919) / А. Папакін. – Київ, 2015. – С. 37–46, 122–124.

⁵³ *Рубльова Н.* Українська революція і Костьол / Н. Рубльова // *Історіографічні дослідження в Україні* / [гол. ред. В. Смолій]. – Київ, 2003. – Вип. 13: у 2 ч. – Ч. 1: Україна–Польща: історія і сучасність: зб. наук. праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). – С. 188–215.

Варшавський уряд Яна Стечковського започаткував переговори з Берліном і Віднем про перехід влади до поляків. А вже 7 жовтня 1918 р. Регентська рада видала “Маніфест до польського народу”, де проголосила утворення незалежної Польської держави на всіх польських землях, створення коаліційного уряду (воєнним міністром заочно став в’язень Магдебурзької в’язниці Ю. Пілсудський). 19 жовтня Польська рада Цешинського князівства проголосила приєднання Цешинської Сілезії до відроджуваної Польської держави й погодилася з чехами на її поділ. Польські послы до австрійського парламенту зініціювали створення 28 жовтня в Кракові Польської ліквідаційної комісії на чолі з Вінцентієм Вітосом, що всупереч українцям прагнула перейняти владу від австрійської адміністрації в Галичині. Водночас вона не визнала Регентської влади й фактично діяла як регіональний галицький уряд. У ніч на 31 жовтня 1918 р. члени Польської військової організації та патріотичні сили під проводом полковника Б. Рої роззброїли австрійський гарнізон Кракова й оволоділи більшістю населених пунктів Західної Галичини. Переходові влади у Львові 1 листопада перешкодили українські військові формування, створені Українською Національною Радою, що проголосила відродження Української держави на українських етнічних землях Австро-Угорщини⁵⁴.

Отже, листопадові національно-демократичні революції 1918 р. в Австро-Угорщині та Німеччині знову актуалізували польську проблему. У Берліні прийшли до влади соціал-демократи, у Відні – австрійські соціалісти. Відтак під тиском поневолених народів розпалася поліетнічна імперія Габсбургів. 11 листопада Німеччина підписала перемир’я з Антантою, що передбачало виведення німецького війська з окупованих територій, але не стосувалося східних територій. Того ж дня Регентська рада передала військово-політичну владу щойно визволеному Ю. Пілсудському; його владу одразу ж визнав Люблінський тимчасовий народний уряд, а також ліві та центристські партії. Так 11 листопада відродилася незалежна Польська держава.

У перебігу Першої світової війни українські та польські соціалістичні, національно-демократичні партії і політичні угруповання не сформували єдиного політичного курсу в ставленні до “своїх” урядів і вибору союзників. Неузгоджена позиція українського політикуму щодо війни негативно впливала на вироблення стратегії і тактики не тільки в процесі воєнно-політичних пертурбацій, а й під час повалення монархічного режиму Романових, коли необхідно було очолити українську революційну стихію 1917 р. Така різновекторна політика, особливо на завершальному етапі, не відповідала настроям солдатських мас. Поширення антивоєнних ідей у війську ініціювало некеровані антивоєнні демонстрації на фронті, наслідком чого стали невинуваті численні жертви через покарання за законами воєнного часу⁵⁵. Не відчутною, на відміну від поляків, була й допомога української діаспори.

⁵⁴ Детальніше див.: *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів, 1998.

⁵⁵ Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000. – С. 132; *Ярмиш О.* Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / О. Ярмиш. – С. 178, 196, 228–230; *Українська революція: 1917 – початок 1918 рр.: проблеми, пошуки, узагальнення.* – Запоріжжя, 1998. – С. 75–114.

У 1-й чверті ХХ ст. українське і польське питання перетворилися на актуальну проблему міжнародного життя, а український та польський народи – з об'єктів на суб'єкти міжнародного права. І лише несприятлива зовнішньополітична ситуація, необхідність українців боротися кількома фронтами проти іноземних армій стали головними причинами втрати державної незалежності й територіальної цілісності України. На повоєнній Паризькій конференції країни Антанти віддали перевагу відродженій Другій Речіпосполитій як більш надійному партнерові у боротьбі проти російсько-більшовицької експансії в Європу. Етнополітичні проблеми розшматованих українців ще протягом тривалого часу продовжували залишатися нерозв'язаними у Польщі, Румунії, Чехословаччині та СРСР. Аналогічна доля спіткала поляків та Польщу, територію якої 1939 р. брутально розділили гітлерівська Німеччина і сталінський Радянський Союз.

Нині посткомуністичні Польща та Україна вкотре повинні координувати свої зусилля на шляху державотворення, бо знову ожили великодержавні амбіції Росії, яка не хоче втрачати політичного та економічного впливу на пострадянському просторі. Однак віриться, що на цей раз Польща та інші країни ЄС і НАТО не допустять реалізації нових східноєвропейських імперських планів Кремля.

УДК 94(477)“1922/1924”

*Наталія МАКСИМЕНКО***ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ЛІГИ НАЦІЙ:
ОСОБЛИВОСТІ СТВОРЕННЯ, НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ
(1922–1924)**

Завершення Першої світової війни ознаменувалося утворенням нової міжнародної організації – Ліги Націй (Женева), перша сесія Генеральної Асамблеї якої відбувалася у листопаді – грудні 1920 р. Український політикум з обох боків Збруча, прагнучи позитивного розв’язання “українського питання”, з перших днів її утворення намагався вплинути на роботу цієї впливової міжнародної трибуни шляхом включення Української держави (ЗО УНР) до Ліги Націй.

В умовах українсько-польської війни 1918–1919 рр., розділеності етнічної території України між сусідніми державами, відсутності стабільного уряду, Українська держава до Ліги Націй включена не була. Однак значно толерантнішим було ставлення міжнародної спільноти до ідеї створення Західноукраїнського товариства Ліги Націй (ЗУТЛН), яке повинно було б репрезентувати українські інтереси на міжнародній арені у цей доленосний для українців період.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми розглянуто в узагальнюючих роботах Л. Зашкільняка¹, О. Красівського², С. Макарчука³, М. Швагуляка⁴, а також спеціальних розвідках міжвоєнних (М. Лозинський та ін.)⁵, радянських (Ю. Сливка⁶, З. Зак⁷ та ін.)

¹ *Зашкільняк Л.* Українсько-польські стосунки у ХХ ст.: традиції та сучасність / Л. Зашкільняк // Проблеми слов’янознавства: міжвід. наук. зб. – Львів, 1996. – Вип. 49. – С. 71–76.

² *Красівський О.* Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. / О. Красівський. – Київ: ІПіЕНД, 2008. – 544 с.

³ *Макарчук С.* Українсько-польські етнополітичні взаємини на західноукраїнських землях в першій третині ХХ ст. / С. Макарчук // Збірник праць і матеріалів на пошану Л. І. Крушельницької. – Львів: НАН України; ЛНБ ім. В. Стефаника, 1998. – С. 132–144.

⁴ *Швагуляк М.* Партиїні поділи і загальнонаціональні інтереси. Проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919–1939) / М. Швагуляк // Сучасність. – 1994. – Вип. 2. – С. 77–82.

⁵ *Лозинський М.* Галичина в рр. 1919–1920 / М. Лозинський. – Нью-Йорк, 1970. – 27 с.

⁶ *Сливка Ю.* Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1919–1939) / Ю. Сливка. – Київ, 1985. – 257 с.

⁷ *Zaks Z.* Sprawa Galicji Wschodniej w Lidze Narodow (1920–1922) / Z. Zaks // Najnowsze dzieje Polski. 1914–1939. – Warszawa, 1967. – Т. 12. – С. 127–153.

та сучасних українських (В. Кушнір⁸, І. Соляр⁹, В. Федорович¹⁰, Т. Шинкаренко¹¹ та ін.) вчених. Мета статті проаналізувати особливості створення і діяльності ЗУТЛІН у першій половині 1920-х років, охарактеризувати відносини товариства з Лігою Націй.

Улітку 1921 р. голова Міжнародного союзу товариств при Лізі Націй запропонував представникам української еміграції, вихідцям з Галичини, організувати Західноукраїнське товариство для Ліги Націй, щоб у 1922 р. його прийняти у члени Союзу¹². Того ж року (22 січня) утворено ЗУТЛІН, президентом якого обрано Р. Перфецького. Установчі збори ЗУТЛІН ухвалили політичні резолюції, що стосувалися розв'язання українського питання і розвитку міжнародних відносин. Зокрема вони звертали увагу всіх держав світу, що “головними передумовами устійнення міжнародних відносин і забезпечення всесвітнього мира є окончене і якнайскорше усуненне насильства й поневолення та всіх побудованих на них окупацій чужонаціональних територій та рівночасне безоглядне й повне зреалізованне прав націй на самовизначенне, на власну їх державність і незалежність”¹³.

ЗУТЛІН створювалось для дотримання і розвитку засад, прийнятих основним договором Ліги Націй, які були спрямовані на формування міжнаціональних відносин, підтримку діяльності цієї інституції щодо усунення несправедливості, насильства над поневоленими народами та забезпечення всім народам, на основі права, самовизначення, вільного їх розвитку під “політичним і національним оглядом”, піднесення культури, зміцнення взаємовідносин між націями¹⁴. Члени ЗУТЛІН звернулися “до уряду Президента Української Національної Ради Д-ра Євгена Петрушевича з домаганням поширити дальшу рішучу боротьбу за державну незалежність усіх західноукраїнських земель в напрямі їх з'єднання у відновленій Західно-Українській Галицько-Володимирській Державі”¹⁵.

⁸ *Кушнір В.* Ліга Націй та міжнародні гарантії прав національних меншин / В. Кушнір // Нові технології навчання: наук.-метод. зб. – Київ, 1998. – Вип. 22. – С. 178–190.

⁹ *Соляр І.* Відносини краю та закордонного уряду ЗУНР (грудень 1922 – березень 1923 рр.) / І. Соляр // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2000. – Вип. 6. – С. 194–201.

¹⁰ *Федорович В.* Україна і Ліга Народів / В. Федорович // Вісті Комбатанта. – 1988. – Вип. 5–6. – С. 19–29.

¹¹ *Шинкаренко Т.* Українське питання в Лізі Націй / Т. Шинкаренко // Вісник Київського університету міжнародних відносин. – Київ, 1997. – Вип. 7. – Ч. 2. – С. 27–31.

¹² Зовнішньополітична діяльність українських урядів у еміграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.if.ua/book/10/1039.html>

¹³ Діло. – 1922. – 28 січня.

¹⁴ *Мельник А.* Статут “Західноукраїнського товариства Ліги Націй” Ю. Романчука, Р. Перфецького як відображення дипломатичної активності емігрантського уряду ЗУНР щодо захисту права українців Галичини на вільне національно-державне самовизначення / А. Мельник // Часопис Київського університету права. – Київ, 2014. – Вип. 1. – С. 59.

¹⁵ *Литвин М.* Віденський період уряду ЗУНР / М. Литвин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2010. – Вип. 19: “Просвіта” – оберіг незалежності та соборності України; відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд.: Ф. Стеблій, В. Пашук. – С. 270.

Основні напрями діяльності товариства окреслено у Статуті (6 розділів, 28 параграфів), авторами якого стали відомі громадсько-політичні діячі – Юліан Романчук та Роман Перфецький¹⁶. Чільні діячі товариства відзначали, що головними передумовами стабілізації міжнародних відносин і забезпечення миру є якнайшвидше усунення насильства й уярмлення “всіх побудованих на них” окупацій чужонаціональних територій і якнайшвидша реалізація прав націй на самовизначення, їх власну державність і незалежність¹⁷. Через це, у Статуті наголошено, що ЗУТЛН добиватиметься впливу на широкі кола суспільства, а також громадські організації для реалізації “свободолюбних принципів та тих ідей”, які лежать в основі прагнень Ліги Націй¹⁸.

Таким чином, основна мета діяльності ЗУТЛН полягала у сприянні “викладених у Основній угоді Ліги Націй положень та їх практичному втіленню у західноукраїнських краях і... тих українських областях, які на підставі Сен-Жерменських державних угод з причини їх належності до колишньої Австро-угорської монархії вже зараз становлять особливий об’єкт міжнародного права і діють під суверенітетом країн Антанти”¹⁹. ЗУТЛН декларувала підтримку Ліги Націй у її намірах:

– усунути несправедливість, панування сили і безправ’я у міжнародно-правових відносинах;

– забезпечити всім націям відповідно до права на самовизначення народів вільний розвиток, а також з цією метою добиватися їх самостійності і, якщо можливо, широкої незалежності;

– перетворити Лігу Націй у майбутньому на таку світову організацію, яка на підставі міжнародного права об’єднає всі нації світу і зробить Лігу Націй справжнім верховним арбітражним судом для вирішення всіх міжнародних правових претензій²⁰.

Згідно із статутними положеннями, члени ЗУТЛН зобов’язувалися:

– проводити широку пропаганду в пресі й громадських колах ідеї утворення самостійної та нейтральної Галицької республіки;

– утворювати об’єднані спілки, союзи та інші об’єднання, засновувати власні філії;

– проводити анкетні опитування, збори Товариства і народні збори;

– відправляти меморандуми й інші відповідні звернення депутацій та делегацій Товариства до Міжнародної Унії товариств Ліги Націй і самої Ліги Націй, а також до державних установ і парламентів всіх держав світу; співпрацювати з іншими подібними товариствами;

– сприяти гуманітарним організаціям і закладам у країні та за кордоном²¹.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). – Ф. 382. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 1.

¹⁷ Мельник А. Статут “Західноукраїнського товариства Ліги Націй”... – С. 58.

¹⁸ ЦДАІЛ України. – Ф. 382. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 1.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – Арк. 2.

У “Комунікаті про утворення західноукраїнського Товариства Ліги Націй” від 28 січня 1922 р. наголошено, що до керівництва товариства увійшли не тільки українці, але й “поляки й жиди, що стоять на становищі державної незалежності західно-українських земель”. Водночас було “застережено ще дальші місця для інших національних меншостей і членів українських партій, які ще не заступлені в товаристві”²².

Значну увагу керівники ЗУТЛН приділили професійному та етнічному складу організації. “Дійсні члени, за винятком юридичних осіб, надзвичайні члени і члени-кореспонденти, а також засновники і жертводавці приймаються до Товариства Президентом Товариства по рекомендації трьох членів Товариства, – зауважували автори Статуту. – Не прийняті особи мають право оскаржувати таке рішення у Головному комітеті, який приймає остаточне рішення. Прийняття юридичних осіб та організацій до Товариства здійснюється Головним комітетом; у випадку неприйняття юридичні особи мають право оскарження, зверненого до Генеральних зборів. Обрання почесних членів і почесного Президента застерігається за Генеральними зборами”²³.

Керівними органами Товариства стали: Генеральні збори, Головний комітет та Президент Товариства. До компетенції щорічних Генеральних зборів належали:

- визначення кількості членів Головного комітету;
- обрання Президії Товариства і Головного комітету (Президента, трьох віцепрезидентів, генерального секретаря, другого секретаря Товариства, членів Головного комітету і їхніх представників), а також Контрольної комісії;
- призначення почесних членів та почесного президента, а також виключення членів із Товариства;
- визначення основ діяльності Товариства;
- прийняття рішення щодо зміни статуту, про вступ Товариства до будь-яких інших товариств і об’єднань з аналогічною організацією, а також прийняття рішень про розпуск Товариства;
- прийняття рішення у всіх інших справах, які поставлені на порядок денний чи Головним комітетом чи чвертю наявних членів Товариства під час зборів²⁴.

Найвищим органом ЗУТЛН визначено Генеральні збори, які приймали рішення у всіх справах, що стосувались платформи або мети товариства. Щорічні збори повинні були б скликатися щонайменше один раз на рік у грудні тоді як надзвичайні Генеральні збори скликалися в міру необхідності. На вимогу однієї п’ятої частини всіх членів Головний комітет повинен був упродовж двох тижнів скликати надзвичайні Генеральні збори. Якщо цей термін спливав безрезультатно – ініціатори відповідно до Статуту мали право самостійно скликати такі збори²⁵.

Участь у Генеральних зборах ЗУТЛН мали право брати дійсні члени та почесний президент, наділені правом голосу. Для чинності рішення Генеральних зборів необхідно було, щоб відомості про їх скликання опублікували у пресі або

²² Мельник А. Статут “Західноукраїнського товариства Ліги Націй”... – С. 59.

²³ ЦДІАЛ України. – Ф. 382. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 1.

²⁴ Там само. – Арк. 5.

²⁵ Там само.

повідомили рекомендованими листами за чотирнадцять днів до цього, а участь у зборах узяла щонайменше одна третина дійсних членів. За відсутності приписаного кворуму на підставі рішення Президента, Генеральні збори могли відбутися упродовж наступних десяти днів у визначений календарний день зі збереженням встановленого порядку денного. Рішення таких зборів були чинні без огляду на кількість присутніх.

Виконавчим органом ЗУТЛН і органом зовнішнього представництва був Головний комітет (Президент, заступники, генеральний секретар). Головний комітет збирався щонайменше один раз на три місяці і був уповноважений у рамках виконання своєї діяльності вибирати делегатів та представників, створювати національні секції та краєві секції, культурні й господарські відділи, а також комітети, підкомітети та інші підлеглі їй органи. Головний комітет визначав членів товариства, делегованих до міжнародної спілки Ліги Націй, а також у комісію спілки об'єднаної Ліги Націй на українських землях, якщо така корпорація буде заснована²⁶.

Також Головний комітет мав право тимчасово або на тривалий час делегувати до Президії Товариства для забезпечення особливих робіт членів комітету або комісії чи службовців Товариства і членів Товариства, які могли брати участь у роботі Президії із дорадчим голосом. Важливо, що провідні діячі ЗУТЛН усвідомлювали, що Головний комітет повинен обиратися так, щоб у ньому були представлені всі українські землі (“Нації повинні бути представлені у Головному комітеті пропорційно кількості членів Товариства даної нації, проте не більше, ніж частка населення цієї нації. У випадку перешкоди для одного члена Головного комітету, який представляв певну область західноукраїнських земель, він замінювався іншим членом комітету даної області або його заступником”²⁷).

Чимало повноважень згідно зі статутними документами було надано Президії, яка, зокрема, здійснювала його зовнішню репрезентацію й керівництво діями відповідно до принципів і вказівок Генеральних зборів та Головного комітету. Президія також визначала порядок денний засідань Головного комітету і скликала їх “шляхом порозуміння” при встановленні порядку денного. Кожен член комітету був уповноважений не пізніше як за два дні до засідання вносити свої пропозиції до порядку денного засідання комітету через секретаря товариства²⁸.

Для ефективної діяльності ЗУТЛН передбачалось створення філій товариства, які ставали чинними після їхнього офіційного прийняття Головним комітетом. Вони мали право діяти спільно у досягненні мети товариства за допомогою своїх органів відповідно до Статуту, його платформи, а також рішень Головного комітету. До поля діяльності філій належали такі справи, які не застережені для Генеральних зборів Товариства, Головного комітету та їх органів.

“Установчий документ ЗУТЛН мав інституціональну будову – штаб-квартиру, відповідну організаційну структуру, постійні та допоміжні органи. Це – свідчення того, що екзильний уряд Є. Петрушевича прагнув надати ЗУТЛН статус постійної

²⁶ Там само. – С. 7.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. – Арк. 6.

міжнародної організації, створеної для врегулювання усіх питань, пов'язаних із захистом національних інтересів галицьких українців, – слушно відзначає А. Мельник. – Завдяки зусиллям ЗУТЛІН «східногалицьке питання» неодноразово дискутувалося на засіданнях Великої ради і Політичного комітету Генеральної Асамблеї Ліги Націй»²⁹.

Справді, уже навесні 1922 р. питання про статус Східної Галичини було внесено до порядку денного роботи Генуезької конференції, однак не обговорювалось через блокування представниками Франції та Польщі. Проте, у червні 1922 р. у Празі ЗУТЛІН було прийнято до Міжнародної унії товариств Ліги Націй (УТЛІН), а Східна Галичина визнана окремим суб'єктом міжнародного права.

Ухвала Ради послів держав Антанти від 14 березня 1923 р. перекреслила правові норми, які унеможлилювали членство ЗУТЛІН в УТЛІН (мотивом утворення окремого ЗУТЛІН став пункт статуту УТЛІН, згідно з яким в Унії міг бути “заступлений кожний край (pays) в розумінню державно-правної одиниці. Східна Галичина на основі 91 статті Сен-Жерменського договору в 1919–1923 роках становила окремий предмет міжнародного права, знаходиться під суверенністю держав Антанти”³⁰.

Президія ЗУТЛІН звернулася до краєвих політичних чинників – Є. Петрушевича, Ю. Романчука, філії ЗУТЛІН в Празі про варіанти поведінки в нових міжнародних умовах:

“1) виступлення з Унії з відповідним протестом;

2) вступлення до Придніпрянського Товариства Ліги Націй, в федеративну з ним зв'язь;

3) утворення з польським товариством Ліги Націй спільної польської репрезентації в Унії”³¹.

Народний комітет Української народної трудової партії (НК УНТП) у листі до Президії ЗУТЛІН 14 червня 1923 р. вважав за потрібне залишитись самостійною репрезентацією в УТЛІН. Водночас В. Охримович зазначив: “Одначе ми замало знаємо справи і відносини тої Унії, щоби зайняти становишко на випадок коли би унія остаточно відмовила нам сего права, і тому трудно нам рішитися, котра з трьох поставлених Вами евентуальностей були би для нашої національної справи найкорисніша. Здається нам, що в тій справі були би для нас найбільше вказаним пійти за прикладом чеських німців, одначе не стоїмо при сім рішучо, бо як сказано, замало орієнтуємося в цій справі і тому полишаємо щодо цього світлій президії вільну руку поступити по своїй совісті”³².

НК УНТП підтримав позицію Президії ЗУТЛІН щодо розширення прав національних меншин, які “компактно масою заселяють національні території і на тих територіях становлять абсолютну більшість, а тільки в пропорції до цілої держави становлять меншість”. Подібну точку зору зайняв старійшина українського політикуму Ю. Романчук, який був обраний почесним членом ЗУТЛІН. Є. Петрушевич у листі від 7 червня 1923 року відкинув варіант об'єднання з польським Товариством Ліги Націй:

²⁹ Мельник А. Статут “Західноукраїнського товариства Ліги Націй”... – С. 61.

³⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 355. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 24.

³¹ Там само.

³² Там само. – Арк. 18.

“Не вільно лучитися з польською Лігою, бо така злука не лише що мусіла бути би понята як признане нашою Лігою польської державности, но відбирала їй і всю можливість на будуче підносити голос в обороні нашої незалежності”. Президент УНРади пропонував “приступити до Придніпрянської Ліги як окрема секція, застерігаючи собі автономію та відповідне заступництво в управі і на загальних зборах Унії”³³.

М. Лозинський від імені пражської філії ЗУТЛН говорив про дві альтернативи:

“1) або виступити з унії, коли Вас не захотять признавати представництвом окремого краю, заложивши очевидно відповідний протест;

2) або zorganizувати українське товариство в Польщі на основах анальогічних до німецького товариства в Чехії”³⁴.

Вислухавши пропозиції, делегація ЗУТЛН на VII конференції УТЛН (Відень, червень 1923 р.) вирішила все ж опертися на Статут УТЛН, де йшлося про право членства в Унії для країн (pays – край французькою мовою, а не l’etat – держав) і наполягало на тому, що: Східна Галичина саме є країною – краєм; в рішенні Ради послів держав Антанти вказано на необхідність надання автономії Східній Галичині. Проте аргументація українських представників не задовільнила Раду УТЛН, яка призупинила представницькі права ЗУТЛН. Після відповідного протесту делегація залишила віденську конференцію³⁵.

Виконуючи рекомендацію Ради УТЛН 11 жовтня 1923 р. члени УНТП разом з О. Марітчаком здійснили спробу скликати ініціативну нараду у Львові щодо заснування Товариства Ліги Націй на українських землях у Польщі. Проте польська влада заборонила її проведення. У заяві з цього приводу зазначалося: “На згадану нараду зійшлося кільканадцять запрошених громадян, а коли нарада розпочалася, явився в льокалю наради надкомісар Поліції п. Вагнер в асистенції кількох жандармів і незважаючи на се, що нарада була скликана і відбувалася, мотивуючи тим, що вже в самім запрошенню на нараду містяться знамена злочину головної зради польської держави”³⁶. Невдалою також виявилася ще одна спроба заснувати товариство 23 травня 1924 р.

Отже, Ліонська конференція УТЛН (1924) остаточно припинила членство ЗУТЛН у складі Унії, незважаючи на активність української делегації у складі Р. Перфецького, А. Петрушевича й О. Марітчака. Упродовж 1924–1928 рр. націонал-демократи здійснювали безуспішні спроби, з одного боку, відновити діяльність в УТЛН, а з іншого – заснувати товариство Ліги Націй у Львові. Численні протести, звернення на адресу Ради Ліги Націй, Президії УТЛН, підтримувані Українською парламентською репрезентацією (УПР), Українським національно-демократичним об’єднанням (УНДО), загалом, мали лише пропагандистський ефект, вкотре повідомляючи міжнародну громадськість про невизнання приналежності Західної України до Польщі.

³³ Там само. – Арк. 24.

³⁴ Діло. – 1923. – 30 червня.

³⁵ Там само.

³⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 355. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 25.

УДК 329(477)

Андрій ПРОКІП

ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГАЛУЩИНСЬКОГО В КЕРІВНИХ ОРГАНАХ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО- ДЕМОКРАТИЧНОГО ОБ'ЄДНАННЯ (1925–1931)

На початку 1920-х років українські політичні партії охопили процеси реорганізації та перетворень, перегляду окремих політичних засад. Криза політичних орієнтирів зачепила й найвпливовішу на той час партію – Українську народно-трудову (УНТП), членом якої в післявоєнний період став Михайло Галущинський. Цю тематику частково розглянули в дослідженнях І. Соляр, Ю. Шаповал¹, М. Швагуляк², Ч. Бжоза³, І. Федик та ін.

Мета дослідження – визначити роль, яку відіграв М. Галущинський у політиці УНДО, його вплив на процеси прийняття важливих політичних рішень партії, що мали певне значення для розвитку польсько-українських стосунків міжвоєнної доби.

Ідеологія націонал-демократів відповідала політичним поглядам М. Галущинського через те, що ґрунтувалася на ліберальних засадах дотримання демократичних прав і свобод, недоторканості особи, свободи приватної власності, побудови громадянського суспільства та визначення ролі держави як гаранта громадянських свобод, а в національному питанні – на захисті інтересів усіх станів і класів українського народу, боротьбі за соборність та державність України. Не останню роль зіграла й сімейна традиція, адже батько Михайла Галущинського – греко-католицький священник Микола Галущинський – був давнім прихильником і членом УНТП.

Михайло Галущинський займав помітне місце серед членів партії, входив до складу керівного органу – Народного комітету (НК) УНТП. Йому довелося працювати у важкий для партії період. Невизначеність та невпевненість, в яких перебувало українське суспільство на початку 1920-х років, тільки посилювали розбіжності між українськими партіями, всередині самої УНТП, між УНТП й еміграційним урядом Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

Дискусії точилися щодо питань участі чи неучасті у виборах, організованих поляками, щодо ставлення до уряду ЗУНР, із питань діяльності Міжпартійної ради, заснованої 1919 р. у Львові з метою координації дій українських політичних сил.

¹ Шаповал Ю. Галущинський Михайло // Українська журналістика в іменах / Ю. Шаповал; за ред. М. Романюка. – Львів, 1997. – Вип. 4. – С. 45–46.

² Швагуляк М. “Пацифікація”. Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність / М. Швагуляк. – Львів, 1993. – 52 с.

³ Brzoza Cz. Ukrainiska reprezentacja parlamentarna w II Rzeczypospolitej // Krakowskie zeszyty ukrainoznawcze. Краківські українознавчі зошити / Cz. Brzoza. – Kraków–Краків: Швайпольт Фіоль, 1993. – Т. 1–2. – С. 153–167.

Зокрема на засіданні проводу партії 16 лютого 1924 р. за участю М. Галушинського було прийнято важливу постанову про анулювання т. зв. автономічної резолюції, а разом із нею положення про територіальну автономію, прийняте з'їздом партії 21 травня 1923 р.⁴. Скасування автономічної резолюції засвідчило повернення керівництва УНТП до попередніх позицій невизнання польської окупації краю.

Протягом 1924 р. здійснювалися спроби об'єднання політичних сил національно-демократичного спрямування. Між керівниками Української партії національної роботи (УПНР), групою “автономістів”, Незалежною групою в УНТП і волинською національною групою Української парламентської репрезентації (УПР) велися переговори, метою яких була консолідація. Вони закінчилися утворенням Українського національно-демократичного об'єднання в 1925 р.⁵.

Установчий з'їзд нової партії відбувся 11 липня 1925 р. Він прийняв платформу партії та відозву, на основі яких повинна була бути сформована програма УНДО. Другий з'їзд УНДО, що проходив 19–20 листопада 1926 р., закінчив організаційне становлення. Було ухвалено програму партії, її організаційний статут, докладно сформульовані завдання. Так, зі створенням УНДО розпочався новий етап боротьби українського народу за незалежність.

Від початку заснування УНДО М. Галушинський належав до керівництва, був незмінним членом Центрального комітету УНДО⁶. У партійній роботі головну увагу зосереджував на освітніх темах.

Відверто негативне ставлення до Польщі дало можливість партії заручитися широкою підтримкою українського громадянства. І це яскраво засвідчили вибори до Сейму і Сенату 4 та 11 березня 1928 р.

Як один із керівників УНДО М. Галушинський був висунутий партією на обрання в Сенат. Він проходив по списку № 18 – “Блок непольських народів у Польщі” (сюди належали УНДО й Український центральний виборчий комітет Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя). Вирішив балотуватися на Станіславщині у виборчому окрузі № 53, до якого входили м. Станіславів, Товмач, Богородчани, Надвірна, Косів, Коломия, Городенка, Снятин та Печеніжин⁷.

Передвиборна кампанія і вибори проходили у складній для українських партій політичній обстановці. Керівництво УНДО звернулося до виборців із закликом використати під час виборів принцип національної солідарності, який повинен був стати передумовою перемоги⁸. У ході кампанії М. Галушинський з метою передвиборної агітації та поширення ідей УНДО разом з іншими партійними діячами об'їздив майже всю Станіславщину, виступаючи на масових мітингах, зібраннях і вічах.

⁴ Центральный державный архив Украины в Львові (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 581 (Коллекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР).

⁵ У. Н. Д. О. до українського громадянства // Діло (Львів). – 1925. – 21 липня.

⁶ *Шатовал Ю.* Галушинський Михайло. – С. 46.

⁷ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2 (Станіславське воєводське управління). – Спр. 626. – Арк. 10.

⁸ Там само. – Спр. 484. – Арк. 7.

З боку польських властей робилося все можливе, щоб забезпечити якнайменшу кількість голосів українським кандидатам. Влада уважно стежила за перебігом передвиборчої кампанії. У звітах станіславівського воєводського управління згадані “антидержавні” виступи М. Галушинського та його колег. В одному з них, наприклад, говорилося, що в Надвірнянському повіті на вічах представники від УСРП та УНДО – П. Шекерик, Д. Паліїв, М. Ганушевський і М. Галушинський – “... намовляли людність руську до відірвання Східної Малополющі від держави і створення незалежної України, також закликали людність до опору польській владі та застосування гвалту і терору проти тих, котрі йшли з урядом при виборах. Наслідок цих умов був наступний, що людність руська оголосила всіх тих, які голосували на виборах за ВВWR [Безпартійний блок співпраці з урядом – *А. П.*], за зрадників українського народу, бойкотуючи їх як в житті приватнім так і в суспільнім”⁹.

У ході виборів влада неодноразово вдавалася до масових порушень, фальсифікацій, терору і залякування українських виборців. Виборчі комісії складали так, щоб не допустити до них або щонайменше обмежити контроль із боку українського громадянства. У виборчих списках пропускали значну кількість українських виборців, виборчу агітацію українських опозиційних партій або обмежено (в Галичині), або й зовсім заборонено (на північноукраїнських землях)¹⁰.

Усі ці негативні явища мали місце й на виборчому окрузі № 53, де балотувався М. Галушинський. Наприклад, у Богородчанах за проурядовий список проголосувало 130 осіб, а згідно зі списками окружної виборчої комісії – аж 430 осіб¹¹. Збираючи компрометаційні матеріали на УНДО, президія староства в Долині повідомляла станіславівського воєводу, що партія зібрала від своїх політичних поплічників – євреїв – 2 млн зл. на передвиборчу кампанію¹². Повітові власті вказували, що УНДО енергійно проводить виборчу акцію в сільській місцевості у той спосіб, що всюди, де має вплив, залучає до неї свідомих авторитетних людей¹³.

До передвиборчої кампанії долучалися й українські культурно-освітні товариства, особливо ті, що перебували під впливом УНДО. Надзвичайно активно задіявались осередки “Просвіти”. Це яскраво ілюструють звіти повітових староств Станіславівського воєводства. Наприклад, повітовий староста в Турці повідомляв, що українські “Просвіти” та кооперативи працювали на користь УНДО або УСРП, залежно від політичних впливів, що переважали у них¹⁴. “Товариства культурно-освітні руські, а особливо 17 читалень «Просвіти» і «Кружок У. П. Т.», котрі мали великий вплив на людність руську повіту залишалися під впливами УНДО, вели активну агітацію за листу № 18/124/”¹⁵. Про агітацію “Просвіт” на користь УНДО

⁹ ДАІФО. – Спр. 624. – Арк. 325.

¹⁰ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 121 (Львівське воєводське управління). – Спр. 237. – Арк. 31.

¹¹ ДАІФО. – Ф. 2 (Станіславське воєводське управління). – Спр. 624. – Арк. 21.

¹² Там само. – Спр. 626. – Арк. 111.

¹³ Там само. – Спр. 333. – Арк. 22.

¹⁴ Там само. – Спр. 624. – Арк. 48.

¹⁵ Там само. – Арк. 57.

повідомляли також старости в Рогатині та Косові¹⁶. Воєводський уряд Станиславова в донесенні Міністерству внутрішніх справ від 4 травня 1928 р. теж вказував, що читальні “Просвіти” взяли дуже жваву участь у виборчій кампанії, служили осередками, де групувалася вся підготовча й агітаційна робота, і мали значні впливи на сільське населення¹⁷. Очевидно, що задіяння “Просвіти” та її філій у виборчій кампанії 1928 р. відбувалося не без відома керівника цієї організації й водночас одного із провідних діячів УНДО М. Галущинського.

На відміну від попередніх, у виборах 1928 р. взяли участь практично всі українські партії. Зміна політичної тактики дала позитивні результати. Зокрема за УНДО проголосувало 602 тис. осіб (приблизно 50 % українських виборців). Партія одержала 24 мандати в Сеймі та 9 у Сенаті. У цілому українські партії здобули 46 мандатів до Сейму і 11 до Сенату. На виборах до Сейму українські списки здобули у Східній Галичині 49,7 % голосів, польські – 40,8 %, єврейські – 9,5 %. У всіх виборчих округах, за винятком Львова та етнографічно мішаного округу № 48 (повіти Перемишль, Добромил, Сянок, Кросно), українські партії одержали більше половини голосів. Це було найчисельніше українське представництво в історії польського парламенту¹⁸.

Підсумки виборів та питання подальшої тактики УНДО розглянув III з’їзд партії, який проходив 24–25 грудня 1928 р. Участь у ньому взяло близько 400 делегатів¹⁹. Націонал-демократи відкинули можливість будь-якої співпраці з польським урядом, що однозначно трактувалася як угодовство.

Початок 1930 р. позначився особливим загостренням українсько-польських суперечностей на тлі загального погіршення внутрішньополітичної ситуації в Польщі. Намагання Ю. Пілсудського зміцнити режим “санації” наштовхувались на опір антисанаційних сил у парламенті. Водночас посилювався тиск польських чинників на українське населення. У лютому 1930 р. Галичиною прокотилася хвиля антиукраїнських маніфестацій. Відчутнішим став польський натиск й на освітню сферу. Продовжували діяти закони, що обмежували вживання української мови в адміністрації, суді та школі²⁰.

Не було єдності і в середовищі УНДО. У партії на той час сформувалися дві групи: прихильників поміркованої виваженої політики щодо Польщі та непримиренної опозиції. Після арештів і репресій тих членів партії, які належали до опозиції, на чільні позиції висунулися помірковані – “позитивісти”. Одним із лідерів поміркованої групи був М. Галущинський, який разом з однопумцями (О. Луцьким, В. Загайкевичем, В. Децикевичем, В. Целевичем, В. Мудрим, І. Кедриним-Рудницьким та ін.) вважав недоцільною можливість активного спротиву “пацифікації”, щоб не давати властям приводу для розширення масштабів

¹⁶ Там само. – Арк. 65.

¹⁷ Там само. – Арк. 91.

¹⁸ *Brzoza Cz.* *Ukraińska reprezentacja parlamentarna...* – Т. 1–2. – С. 155.

¹⁹ *Sprawy narodowości ukraińskiej // Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych.* – Warszawa. – 1928. – Listopad–grudzień. – С. 29.

²⁰ *Швагуляк М.* “Пацифікація”. Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність / М. Швагуляк. – Львів, 1993. – С. 5.

репресивної та погромницької діяльності проти українського населення, його установ й організацій. Група М. Галушинського відмежувалася від саботажних акцій, підпалів маєтків осадників²¹.

У першій половині вересня 1930 р. М. Галушинський та В. Целевич як представники проводу УНДО мали зустріч із львівським воєводою. У ході розмови вони запевнили поляків, що провід намагатиметься зайняти негативну позицію щодо підпалів і саботажу й доведе свою позицію до загального відома. Провід партії також постарається вплинути на тих членів УНДО, які, можливо, були задіяні чи підтримували ці акції з ідейних мотивів, вірячи, що це праця революційна²².

Під цим оглядом знаковою стала стаття М. Галушинського “Вимоги національної рації”, опублікована у пресі УНДО. Вона наглядно розкрила позицію лідера “позитивістів”. У статті він звернувся до українського громадянства із застереженням, закликав зберігати спокій та розсудливість, не піддаватися на польські провокації і терор, виступив проти різних саботажних акцій і підпалів. “І одне й друге потягне за собою акти відплати, ціна яких буде високою і заплачена людьми невинними або здобутками інституцій, котрі до них ішли важкою працею десятиліть...” – писав він²³. Реагуючи на виступ М. Галушинського, часопис “Новий час” відзначив, що “треба було, щоби у наших загально-національних справах забрав голос хтось з найповажніших громадян. Зробив це першим голова «Просвіти». Забрав слово у дуже важкий час і дуже важну хвилину”²⁴.

У центр уваги провід УНДО вирішив поставити підготовку й проведення виборів до Сейму та Сенату. Виходячи із ситуації, керівництво партії зосередило увагу на створенні виборчого фронту всіх українських партій, які стоять на національному і демократичному ґрунті. 30 серпня 1930 р. у комунікаті екзекутиви УНДО прозвучала пропозиція до Української соціал-радикальної (УСРП) та Української соціал-демократичної партій (УСДП) утворити спільний виборчий блок, а 18 вересня 1930 р. президії УНДО й УСРП підписали умови про створення такого блоку²⁵. У результаті тривалих переговорів утворено “Український і Білоруський виборчий блок”, до складу якого увійшли такі політичні партії: УНДО, УСРП і УСДП, а також Білоруська християнська демократія та Білоруський селянський союз.

М. Галушинський, як і на попередніх виборах, балотувався на Станиславівщині по № 53 округу (Станиславів, Товмач, Богородчани, Надвірна, Коломия, Городенка, Снятин, Косів і Печеніжин). До Сейму балотувалося 18 кандидатів від УНДО й УСРП, до Сенату – 8. М. Галушинський висунув свою кандидатуру і туди, і туди²⁶.

²¹ Швагуляк М. “Пацифікація”... – С. 26.

²² ДАІФО. – Ф. 2 (Станіславське воєводське управління). – Спр. 636. – Арк. 5.

²³ Галушинський М. Вимоги національної рації / М. Галушинський // Діло. – 1930. – 21 жовтня.

²⁴ Любити свій край не є злочин. На маргінесі статті голови “Просвіти” // Новий час (Львів). – 1930. – 24 жовтня.

²⁵ Ukraińcy. Udział ukraińców w wyborach do sejmu i senatu // Sprawy narodowościowe. – Warszawa. – 1930. – Wrzесień–grudzień. – № 5/6. – S. 592.

²⁶ Повні окружні листи кандидатів українського виборчого бльоку ч. 11 // Діло. – 1930. – 24 жовтня.

Виборча кампанія 1930 р. проходила в дуже складних умовах. Боротьба загострилася не лише між польськими й українськими політичними силами, але і в середовищі самих українських політичних блоків. Усе це не могло не позначитися на результатах листопадових виборів 1930 р. Українські партії втратили значну кількість місць у парламенті порівняно із виборами 1928 р. Зокрема УНДО здобуло 17 місць (проти 26-ти в 1928 р.), соціал-радикали – 3 (проти 8-ми), сенаторами стали 3 члени УНДО й 1 від УСРП²⁷.

Обраний до Сейму, М. Галушинський 9 грудня 1930 р. на першому засіданні, разом з іншими новообраними українськими послами, склав депутатську присягу²⁸. Крім нього, до Сейму пройшли: С. Білак, С. Баран, Д. Великанович, М. Вахнюк, В. Загайкевич, В. Кохан, С. Кузик, Д. Левицький, Д. Ладика, О. Луцький, Л. Макарушка, М. Матчак, Я. Олесницький, З. Пеленський, М. Рудницька, Г. Тершаковець, С. Хруцький, Ю. Чукур та Д. Яворський²⁹.

16 грудня 1930 р. М. Галушинський виступив на пленарному засіданні Сейму із засудженням “пацифікації”, назвавши промову “В обороні прав народу”. Засуджуючи “пацифікацію” та репресивні дії властей, він водночас розумів, що для виходу з конфліктної ситуації необхідний пошук компромісу з польською стороною. З групою одностумців (О. Луцьким, В. Загайкевичем, І. Кедрином) він намагався знайти підтримку в Безпартійного блоку (ББ) у співпраці з урядом. І з цією метою налагоджував контакти з польською стороною.

М. Галушинський зіграв важливу роль у підготовці процесу українсько-польського порозуміння. Був одним із нечисленних парламентарів, незаарештованих польською поліцією в ході “пацифікації”. Нагадаємо, що наприкінці вересня 1930 р., після арешту крайового провідника УВО (Української військової організації) Ю. Головінського, було ув’язнено й голову УНДО Д. Левицького, чотирьох його заступників, низку парламентарів і провідних діячів партії. 22 вересня 1930 р. у штаб-квартирі УНДО поліція провела обшук. Арештованих лідерів УНДО звинуватили у зв’язках з УВО, контактах з її представником у Берліні Р. Ярим, а також із лідером – полковником Є. Коновальцем³⁰.

У цих складних умовах М. Галушинський фактично став на чолі партії, взявши на себе ініціативу корекції курсу дотеперішньої політики УНДО. Приміщення штаб-квартири партії, опечатане після обшуку, перейшло саме в його розпорядження. Так, у донесенні коменданта державної поліції м. Львова зазначено: “До пана старости гродського у Львові. Доношу пану старості, що згідно з постановою суду з дня 24. XI. ц. р. зажадано в дні 26. XI. ц. р. зняття печаті з локалі УНДО... причому локаль УНДО віддано в розпорядження Михайла Галушинського...”³¹.

²⁷ Швагуляк М. “Пацифікація”... – 52 с.

²⁸ Sprawozdanie stenograficzne z 1 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 9 grudnia 1930 roku. – Warszawa: Drukarnia Państwowa, 1930. – S. 1\6.

²⁹ Życie polityczne // Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za IV kw. 1930 r. – Warszawa, 1931. – S. 39.

³⁰ ДАЛО. – Ф. 121 (Львівське воєводське управління). – Спр. 636. – Арк. 131.

³¹ Там само. – Арк. 123.

Роблячи певні кроки у справі порозуміння з поляками, М. Галущинський провів у Варшаві переговори з полковником В. Славеком, що очолював ББ й був одним із найвпливовіших людей режиму. У ході розмови В. Славек обіцяв М. Галущинському зміну польської національної політики, але вимагав, щоб з українського боку з'явилася ознака готовності до зміни опозиційно-ворожого ставлення партії до влади.

Доказом корекції курсу УНДО стала серія публікацій у “Ділі”, що вийшли друком між 21 листопада і 3 грудня 1930 р. під рубрикою “Українська Парламентарна Репрезентація на порозі нових завдань” з-під пера І. Кедрин. Як стверджував автор, вони були підготовлені в “тісному порозумінні” з М. Галущинським³². У них І. Кедрин рекомендував змінити опозиційне становище щодо держави та стати на шлях “позитивної” співпраці з нею.

Публікації в часописі “Діло” спричинили загалом негативну реакцію української громадськості й рядових членів УНДО, адже ще донедавна можливість примирення з режимом “санації” керівні кола УНДО відкидала. Тому спроба порозуміння з поляками групи М. Галущинського була сприйнята неоднозначно. Однак, незважаючи на загалом негативну реакцію української громадськості, переговори продовжувалися.

У січні 1931 р. представники ББ висунули пропозицію зустрічі після парламентського запиту М. Галущинського й О. Луцького у справі арешту чільних діячів УНДО. 24 лютого 1931 р. відбулося спільне засідання ексекютиви УНДО та президії УПР. На ньому виступили М. Галущинський та О. Луцький. Після їхніх виступів й дискусійного обміну думками зібрання уповноважило доповідачів продовжити переговори з урядовими чинниками³³. Вже наступного дня, 25 лютого 1931 р., відбулася таємна зустріч у Варшаві представників УПР (М. Галущинського, В. Загайкевича, О. Луцького) та президії ББ (Т. Голувка і Я. Єнджеєвича). Українські делегати порушили питання арештів діячів УНДО, закриття українських гімназій, культурно-освітніх і спортивних товариств. Говорили також й про можливість зміни дотеперішньої політики уряду в українських справах. У відповідь представники ББ зажадали проголошення декларації лояльності державі, припинення скарг із приводу “паціфікації” на міжнародній арені. На що М. Галущинський відповів: “Хай польський уряд спершу покарає винуватців «паціфікації», дасть українцям відшкодування і змінить свою політику, а тоді ми подумаємо чи відкликати наші скарги перед зовнішнім світом”³⁴. У комунікаті проводу УНДО теж заявлялося, що про відкликання скарги з Ліги Націй не може бути й мови³⁵. Позиція польської сторони перервала на деякий час переговори.

У березні 1931 р. переговорний процес поновився. У розмовах із провідниками ББ, від імені яких виступав Т. Голувко, польська сторона дещо відкорегувала свою позицію. Поляки вже не говорили про відкликання скарги з Ліги Націй, а лише про оголошення в парламенті декларації, яка б цю скрагу пом'якшила. Крім

³² Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі / І. Кедрин. – Нью-Йорк: Видавничча кооператива “Червоної Калини”, 1976. – С. 196.

³³ ЦДІАЛ України. – Ф. 344 (Українське національно-демократичне об'єднання). – Спр. 37. – Арк. 23.

³⁴ Кедрин І. Життя – події – люди... – С. 325.

³⁵ Dokola rokowan ukraïnsko-sanacyjnych // Kurjer Lwowski. – 1931. – № 73. – S. 38.

українських вимог щодо пацифікаційних відшкодувань, субвенцій для українських товариств і відкриття закритих шкіл, на переговорах, за повідомленнями польської преси, йшлося також і про створення в Західній Україні ще одного воєводства, яке б очолив Г. Юзефський, та утворення при уряді спеціальної комісії, що займалася б суто справами Східної Малопольщі³⁶.

Учасник переговорів Т. Голувко виступив на шпальтах столичного видання “Gazeta Polska” з об’ємною статтею під назвою “Польсько-українська угода”, в якій виклав бачення польською стороною проблеми польсько-українських відносин. “Обов’язком як уряду, так і польської суспільності, – писав він, – є йти до істотного унормування стосунків в Східній Малопольщі, тим більше, що з боку українців збільшуються ознаки бажання змінити ситуацію...”. У статті Т. Голувко також наголосив, що українці мають перед собою дві альтернативи: або сталогі боротьби з Польською державою, або згоди, яка виникає з розуміння того, що немає жодного поляка, який би не вважав Східну Малопольщу інтегральною частиною Польщі. На думку політика, виразом зміни українського ставлення до поляків повинна бути заява-декларація українських депутатів, що засвідчила би перехід українців із формальної лояльності до правдивої співпраці. Після її оголошення політичний табір Ю. Пілсудського візьме на себе обов’язок вплинути на те, щоб польська громадськість у Східній Малопольщі змінила своє ставлення до українців. Щире визнання українцями польської державності, а також визнання поляками українців співгосподарями краю – це платформа польсько-української згоди, запевнив Т. Голувко³⁷.

Однак така платформа польсько-українського порозуміння зовсім не влаштувала поляків, особливо тих, які проживали у східних кресах. Часопис “Kurjer Lwowski” відверто заявив, що польська громадськість не має потреби ділитися владою у краї. “Пан Т. Голувко забув, – йшлося в газеті, – що поза табором Ю. Пілсудського, поза клубом ББ, поза самим Т. Голувком у «Східній Малопольщі» існують поляки, які не для того здійснювали оборону Львова у 1918 р., щоб зрікатися у ньому прав господаря. Тому просимо добре, пане Голувко, запам’ятати: суспільність польська відмовляє”³⁸. Так польська сторона ясно давала зрозуміти, що ніякої рівності між поляками й українцями не було і не може бути.

Через непоступливість поляків спроби українсько-польського порозуміння не могли принести тих позитивних результатів, на які сподівалися їхні ініціатори. Навпаки, ще більше загострилися суперечності як всередині УНДО (частина членів партії, наприклад, М. Рудницька, Д. Паліїв та інші, не підтримали курсу групи М. Галущинського і його соратників), так і між українськими політичними партіями й організаціями. Особливо гостро проти українсько-польського зближення виступала Організація українських націоналістів (ОУН), авторитет якої в умовах, що склалися у той період, досить швидко зростав.

Так, орієнтований на ОУН часопис “Український голос”, аналізуючи роль М. Галущинського в переговорах із поляками, наголошував, що той зовсім

³⁶ Rozmowy z ukraincami nie ustaja // Kurjer Lwowski. – 1931. – 19 marca.

³⁷ Holówko T. Polsko-ukrainska ugoda / T. Holówko // Gazeta Polska (Warszawa). – 1931. – 20 marca.

³⁸ P. Holówko przemówił... // Kurjer Lwowski. – 1931. – 23 marca.

непотрібно дав себе втягнути у “високу” політику і не зміг, чи не зумів, опертися “намовам слабодухів”, та не раз покривав своїм іменем їхні шкідливі вчинки і задуми³⁹.

Активну політичну діяльність М. Галушинського зупинила його раптова смерть від інсульту наприкінці 1931 р.⁴⁰.

Отже, як один із лідерів УНДО М. Галушинський відстоював інтереси українського населення, виходячи зі своїх уявлень і переконань. Він інтенсивно займався пошуками мирних шляхів вирішення польсько-українських суперечностей, сприяв налагодженню польсько-українського діалогу, став одним із головних ініціаторів політики нормалізації в УНДО.

Ця тематика, на нашу думку, перспективна й потребує подальших досліджень.

³⁹ Михайло Галушинський // Український голос (Перемишль). – 1931. – 4 жовтня.

⁴⁰ Після смерті М. Галушинського // Діло. – 1931. – 3 жовтня.

УДК 94:[355.231.1:008](477.83-25) “1921/1939”

*Андрій ЩЕГЛОВ***КОРПУС КАДЕТІВ № 1 У ЛЬВОВІ
ЯК КУЛЬТУРНИЙ ОСЕРЕДОК МІСТА**

Основна мета цієї розвідки – з’ясувати місце та роль Кадетського корпусу № 1 у системі навчальних закладів міжвоєнного Львова, висвітлити культурне середовище навчального закладу та його участь у культурному житті міста.

Культурне життя міжвоєнного Львова перебуває у сфері наукових інтересів сучасних істориків. Зокрема мистецьке життя міста досліджує А. Гутнікевич¹; питання культурного життя та освіти Львова знайшли відображення у працях А. Бонусняка², А. Останека³; питанням освітньої політики Львова присвячена розвідка О. Рудої⁴. Кадетський корпус № 1 у Львові був об’єктом дослідження польських істориків В. Лісовського⁵ та А. Попеля⁶. Однак проблематика участі вихованців навчального закладу в культурному житті міста у працях цих авторів висвітлюється здебільшого фрагментарно та потребує подальшого опрацювання.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Львів був на хвилі культурного піднесення, небезпідставно вважався другою, після Кракова, культурною столицею Галицької землі. У місті функціонували навчальні заклади, де працювали видатні викладачі та науковці, існувала велика кількість бібліотек, активно провадили діяльність видавництва, друкарні, наукові товариства, в місті функціонували театри, в яких грали відомі на той час актори. Активний розвиток культурного життя перервала Перша світова війна. Після створення Польської держави Львів зі столиці коронного краю перетворюється на адміністративний центр воєводства, що спричинило зниження культурної активності міста. Однак воно залишалося великим культурним центром Другої Речіпосполитої, про що згадує відомий дослідник культурного життя краю А. Гутнікевич⁷.

¹ *Hutnikiewicz A. Życie artystyczne Lwowa w latach międzywojennych / A. Hutnikiewicz // Muzealnictwo (Białystok). – 1993. – Т. 35. – С. 1–5.*

² *Bonusiak A. Lwów w latach 1918–1939. Ludność – Przestrzeń – Samorząd / A. Bonusiak. – Rzeszów: W-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000. – 302 s.*

³ *Ostaniek A. Życie kulturalne i szkolnictwo polskie we Lwowie w latach 1921–1939 / A. Ostaniek // Szkice Podlaskie. – 2009–2010. – З. 17–18. – С. 155–173.*

⁴ *Руда О. Розвиток освітніх процесів у Львові (1923–1939) / О. Руда // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – Львів, 2015. – Вип. 16. – С. 221–235.*

⁵ *Lisowski W. Polskie korpusy kadetów 1765–1956: z dziejów wychowania. – Warszawa: Wyd-wo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1982. – 415 s.*

⁶ *Popiel A. Korpus Kadetów Nr 1: 1918–1939. – Katowice; Warszawa: “Śląsk”, 2003. – 220 s.*

⁷ *Hutnikiewicz A. Życie artystyczne Lwowa... – С. 1–5.*

Важливу роль у панорамі культурного життя міжвоєнного Львова відігравали навчальні заклади – не лише виші, але й школи нижчого рівня, котрі давали початкову та середню освіту. У 1921–1923 рр. у Львові діяло 18 чоловічих і 22 жіночі початкові школи. Відповідно до зростання населення міста збільшувалася і кількість шкіл. У 1928 р. початкових шкіл було вже 44, а в 1929 р. – 45. Однак така кількість все ж не задовольняла потреби населення міста, яке швидко зростало. Якщо в 1928 р. початкові школи відвідувало майже 17 тис. дітей, то наступного року їхня кількість збільшилась у понад 3 тис. Це призводило до значного погіршення умов праці та навчання. Подекуди в одному класі навчалося до 60 дітей⁸. Тенденції щодо збільшення кількості установ стосуються також закладів, що належали до системи середньої освіти. У 1928/29 н. р. у Львові діяло 15 державних та 16 приватних середніх шкіл, а в 1934/35 уже функціонувало 15 гімназій (12 польських, 2 українські, 1 жіноча), 13 приватних середніх шкіл, 1 приватна єврейська, 1 німецька, 10 технічно-промислових, 5 торговельних та 54 початкові школи⁹.

Особливе місце серед львівських навчальних закладів середньої освіти міжвоєнного часу належало Корпусу кадетів № 1. Він користувався широкою державною підтримкою, був однією з кращих середніх шкіл тогочасного міста. Навчальний заклад відігравав значну й особливу роль у культурному житті Львова. Дослідження ролі та місця вихованців навчального закладу в культурному житті міста цікаве й актуальне.

Корпус кадетів № 1 був середньою школою гімназійного типу, яка поєднувала навчання загальноосвітніх дисциплін в обсязі природничо-математичної гімназії та військову підготовку в обсязі школи підхорунжих піхоти. У міжвоєнній Польщі існувало всього три кадетські корпуси, яким присвоєні відповідні номери: Корпус кадетів № 1 з 1918 по 1921 рр. функціонував у Лобозові, а з 1921 по 1939 рр. – у Львові; Корпус кадетів № 2 розпочав підготовку вихованців у 1919 р. в Модліні під Варшавою, з 1926 р. провадив діяльність у Хелмні, а в 1936 р. був об'єднаний з кадетським корпусом у Равичу; Корпус кадетів № 3 був заснований у 1925 р. в Равичу, де до 1939 р. здійснював підготовку молоді.

Львівський корпус кадетів був елітним навчальним закладом, навчання в якому було надзвичайно престижним. На таку думку наштовхує широка географія походження його вихованців. Більшу частину вступників становили представники трьох воєводств: Львівського, Краківського та Варшавського. У 1929 р. кількість кадетів, які походили з Львівщини, становила 2/5 усього кадетського колективу, поступово зменшуючись у наступні роки. У 1932 р. вона становила 1/3, а в 1933 – 1/4 загалу. Кількість юнаків, що походили з Варшавського воєводства, в перші 15 років існування закладу становила 11–12 %. Починаючи з 1933 р., вона почала зростати та в наступні роки досягала навіть 1/4 всіх кадетів. Одночасно найменшу кількість вихованців делегували Віленське, Волинське, Станиславівське та Тернопільське воєводства. Загальна кількість кадетів, що з них походили, коливалася в межах 3–5 %¹⁰.

⁸ *Bonusiak A.* Lwów w latach 1918–1939... – S. 237.

⁹ *Podhorecki L.* Dzieje Lwowa / L. Podhorecki. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1993. – S. 184–185.

¹⁰ *Księga pamiątkowa dwudziestolecia Korpusu Kadetów Nr. 1 Marszałka Józefa Piłsudskiego we Lwowie (1918–1938).* – Lwów: Nakł. Korpusu Kadetów Nr. 1, 1939. – S. 59–61.

Про престижність навчання у закладах кадетського типу свідчать спогади колишніх вихованців, які, пригадуючи вступ, наголошують на незвично високій конкуренції. Колишній кадет, польський адвокат Леслав Мичковскі, що навчався тут у другій половині 30-х років ХХ ст. пригадує конкурс у 10 кандидатів на місце¹¹. Колишній кадет, офіцер, син архітектора, відомий польський кіноактор С. Ліндер згадує: “Вступити до корпусу не було легкою справою... На 20 місць зголошувалось близько 200 кандидатів. Після екзамену вступали найкращі та... з найвищою протекцією... Я вступав на 2-й рік навчання. Трохи здав, а трохи допомогла мені висока протекція. Батько, будуючи щось у якогось підконінського діди́ча, отримав написаного ним рекомендаційного листа до одного з дуже впливових полковників. Це вирішило справу”¹².

Кадетський корпус у Львові, незважаючи на важку економічну ситуацію в регіоні та державі, спричинену важкою економічною кризою, перебував серед пріоритетних шкіл. Як зазначає польський історик А. Останек, ситуація з навчально-матеріальною базою львівських середніх шкіл протягом 20-х років минулого століття суттєво не покращилася. 25 % ділило свої будинки з іншими школами, щоби́льше, були змушені орендувати позашкільні приміщення¹³. Умови навчання та перенасиченість класів учнями бажали кращого. На тлі такої ситуації в середній освіті кадетський корпус отримував значне фінансування. Активно розбудовується навчально-матеріальна база – на початку 30-х років вводиться до експлуатації новозбудований навчальний корпус, обладнується новий стадіон площею понад 15 тис. м² із сучасною спортивною базою, будується спортивний зал тощо¹⁴.

Життя львівських кадетів перебувало в центрі уваги мешканців міста. Набуттю навчальним закладом певного статусу та популярності серед польського населення сприяло сприйняття кадетів як спадкоємців молоді, що брала участь у воєнних діях (польсько-українське збройне протистояння 1918 р., відоме в українській історіографії як Листопадовий чин, а також III Шльонське повстання 1921 р.). Кадети носили військовий мундир, що робило їх подібними до польських військовиків. Широкого розголосу набула перша кадетська “дефіляда” у Львові 3 травня 1921 р. Відтоді батальйон навчального закладу був постійним учасником військових парадів міста, присвячених польським національним святкам – Дню конституції (3 травня) та Дню незалежності (11 листопада). Навчальний заклад мав свою роту почесної варті. Вона брала участь в урочистостях на Могилі повстанців (Личаківський цвинтар), Меморіалі Львівських орлят, у похованні вищих військових чинів тощо¹⁵. Тобто кадети під час важливих міських заходів і святкувань були завжди “на виду”. Вихованці корпусу, одягнені у військовий однострій, – фактично діти, які, за влучним висловлюванням одного з колишніх львівських кадетів, виглядали

¹¹ *Palestra. Pismo adwokatury polskiej / Naczelna Rada Adwokacka.* – Warszawa. – 2007. – Nr 1–2. – S. 390–393.

¹² *Linder S. Ale serce boli. Wspomnienia starego kadeta / S. Linder.* – Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1983. – S. 67.

¹³ *Ostaniek A. Życie kulturalne i szkolnictwo polskie we Lwowie w latach 1921–1939 / Adam Ostaniek // Szkice Podlaskie.* – 2009–2010. – Nr 17–18. – S. 165–166.

¹⁴ *Księga pamiątkowa dwuziestolecia Korpusu Kadetów Nr 1...* – S. 85–86.

¹⁵ *Popiel A. Korpus Kadetów Nr 1: 1918–1939.* – S. 51–73.

у військовій формі “як ляльки”, – пробуджували в польському населенні, яке після років бездержавності здобуло самостійність, гордість і замилювання. Це наочно ілюструє фрагмент спогадів Галіни Герберт-Жебровської, сестри польського поета Збігнева Герберта, яка проживала в міжвоєнному Львові: “Ми були дітьми Другої Речі Посполитої, виховувалися в культурі «Львівських орлят». Від малих років відвідували родину цвинтар, мавзолей оборонців Львова, де 1 листопада, в річницю збройного повстання, було по-особливому урочисто. Горді та щасливі з приводу поверненої незалежності, ми оглядали паради в річниці національних свят 3 травня та 11 листопада. На марші йшла жива історія. На чолі – ветерани повстань 1863 року, гідні, сивобороді... Далі – підрозділ армії Галлера в блакитних мундирах... далі – улани на конях – це було прекрасно й урочисто”¹⁶.

За своїх наступників – борців за волю польського народу – вважали кадетів і ветерани Січневого повстання 1863 р. Про це свідчить їхнє рішення передати свій бойовий прапор кадетському корпусу. Така урочистість відбулася у Львові на Маріїнській площі 3 травня 1923 р. Відтоді на чолі кадетського батальйону майорів повстанський прапор, що також було одним з елементів творення культу “львівських орлят” у Львові. Відповідальними за прапор вважалися кадети найстаршого року навчання. Існувала традиція його урочистої передачі випускниками останнього року навчання кадетам передостаннього. Це відбувалося під час церемонії випуску з навчального закладу¹⁷.

Незважаючи на закритість навчальних закладів кадетського типу, учні Львівського кадетського корпусу були активними учасниками культурного та суспільного життя міста. За добрий приклад може слугувати практика проведення у кадетському корпусі балів. Варто зауважити, що в міжвоєнний період у Польській державі проведення вечірок і балів було притаманно лише т. зв. “вищому суспільству”. Подібні заходи проводилися у відомих ресторанах міста. “Кожен із запрошених повинен був дотримуватися правил доброго виховання та бути відповідно одягненим. На балу чоловіки були зобов’язані носити білий жилет, білі рукавички і білу краватку. На вечірках – чорні жилетки або елегантський костюм”¹⁸.

Кадетський корпус, який позиціонував себе як елітна школа, запровадив щорічну традицію балу під назвою “Кадетське чаювання” (пол. “Herbatka kadecka”). Подібні заходи проводились і в офіцерських школах. “Щорічний бал кадетів, незважаючи на сильну конкуренцію, мав надзвичайний успіх. Школа підхорунжих

¹⁶ Rozmowa z siostrą poety Zbigniewa Herberta, Haliną Herbert-Żebrowską // Internetowy Kurier Proszowicki [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.24ikp.pl/skarby/ludzie/przyjaciele/herbert_zbigniew/art3.php (дата звернення 30.04.2016).

¹⁷ Wodzyński J. Księga pamięci kadetów II Rzeczypospolitej / J. Wodzyński, S. Łodygowski. – Warszawa: Oficyna wydawnicza RYTM, 2001. – S. 16.

¹⁸ Rozciszewski M. Zwyczaje towarzyskie. Podręcznik praktyczny dla pań i panów. Wypróbowane wskazówki zgodnego pożycia z ludźmi w stosunkach poufnych i ceremonialnych oraz przystojnego zachowania się w domu, w salonie, w teatrze, w sklepie, na ulicy itp. Dobry ton w wojsku i na urzędzie; obowiązki obywatelskie młodzieży płci obojej; dobry ton w związkach i stowarzyszeniach, w rodzinie i wśród obcych, w biedzie i w dostatku / M. Rozciszewski. – Warszawa: Biblioteka Dział Naukowych, 1928. – S. 121.

реваншувалась та вислала делегацію, яка гостювала в нас на балу”¹⁹. Під час балів були присутні офіцери корпусу з родинами, що слугувало гарним прикладом для молодого покоління. Ось як пригадує бал 1928 р. колишній львівський кадет Дудзінський: “Цьогорічна «карнавальна забава» відбулася 18 лютого під скромною назвою «Кадетське чаювання з танцями». Звуки музики, що звучала у зі смаком прикрашених залах, не давала нікому відпочивати. Коли втомлені музиканти склали інструменти, невтомна публіка з новим натхненням переходила до наступної зали. Під час перерв офіцерський корпус та кадетський комітет частували гостей в буфеті, який організували власним коштом. Танці би продовжились до ранку, якби не суворість пана коменданта, який о 24 год. дав розпорядження закінчити забаву”²⁰. Розглядаючи фотодокументи як історичне джерело, на яких зафіксовані бали у Львівському корпусі кадетів, відзначаємо велику кількість гостей, здебільшого дівчат, що свідчить про популярність цього заходу серед львівської молоді²¹.

Аналізуючи культурне життя міжвоєнного періоду, варто звернути увагу на засоби масової культури. Одним із таких було кіно. У 20-х роках – німе, а починаючи з 30-х років ХХ ст. – зі звуком. Воно спричиняло величезний інтерес у населення Львова. Кількість львівських кінотеатрів стрімко збільшувалася: в 1926 р. у місті функціонувало 11 кінотеатрів, в 1930 – 12, у 1936 – 21, в 1938 – 23. На 1 тис. мешканців Львова припадало 35 посадкових місць. За цим показником місто поступалося лише Кракову, де кількість місць досягала 40²².

Перегляд кінофільмів регулярно відбувався і в кадетському навчальному закладі. У 1925 р. тут з’явився перший кіноапарат, який з часом замінено на сучасніший. Стрічки релігійного, розважального та наукового змісту демонстрували чотири рази на місяць. Колишній львівський кадет Є. Подоновський пригадує: “У корпусі ми мали власний кінотеатр, у якому щотижня показували кінофільми, що пройшли попередню цензуру капелана корпусу... До сьогодні пам’ятаю такі стрічки, як «Quo vadis», «W cieniu krzyża», «Ty, co w ostrej świecisz Bramie», а також низку пригодницьких фільмів, комедій і навіть вестернів”²³. Пригадує перегляд кінострічок й інший колишній кадет З. Т.: “Можемо все частіше і частіше оглядати нові картини... Оркестр, що супроводжує перегляд, не відзначається різноманіттям... Це не завжди відповідає подіям на екрані, але сприяє естетичному задоволенню слухачів”²⁴.

Іншим засобом масової культури міжвоєнного Львова було радіо. Як відомо, офіційною датою початку радіофонії в міжвоєнній Польській державі вважається

¹⁹ Orłęta: czasopismo młodzieży Korpusu Kadetów nr 1 we Lwowie // Korpus kadetów Nr 1. – Lwów, 1931. – Nr 1. – S. 32.

²⁰ Ibidem. – 1928. – Nr 1. – S. 18.

²¹ Merkurysz Historyków: Magazyn Studenckiego Koła Historyków UKW (Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy). – Bydgoszcz, 2014. – Nr 29. – S. 3.

²² Ostanek A. Życie kulturalne i szkolnictwo polskie we Lwowie w latach 1921–1939. – S. 162.

²³ Wspomnienia i zyciorysy kadetów II Rzeczypospolitej / [oprac., układ tekstów Stanisław Lodygowski]. – Rawicz: GRAMMA. – T. 2. – S. 172.

²⁴ Orłęta: czasopismo młodzieży Korpusu Kadetów nr 1 we Lwowie // Korpus kadetów Nr 1. – Lwów, 1928. – Nr 4. – S. 17.

18 квітня 1926 р. Це – дата першого ефіру варшавської радіостанції. Натомість радіостанція у Львові розпочала діяльність у 1930 р. Поступово збільшуючи потужність сигналу, вона стала другою за потужністю в передвоєнній Польщі, поступаючись лише радіостанції в Барановичах.

Радіофонія активно розвивалася і в кадетському середовищі. Перший радіоприймач з'явився в навчальному закладі в 1924 р. Його змонтували члени електротехнічного гуртка. “Це був перший приймач серед закладів Львова й один із перших у нас [в Польщі – *А. Щ.*] взагалі... Після певного часу був також змонтований короткохвильовий радіопередавач, який став скромним початком сьогоднішньої прекрасної радіостанції”, – писав у 1933 р. викладач історії Корпусу кадетів № 1 проф. Б. Стахонь²⁵.

Справді, радіостанція корпусу активно розвивалася, і вже 10 листопада 1931 р. відбувся її перший ефір. Варто зауважити, що кадетську радіостанцію обслуговували лише кадети. Вони активно співпрацювали з Львівським клубом короткохвильовців, фахівці якого сприяли розвитку радіостанції, вчили кадетів, як користуватися апаратурою тощо. Творцями і виконавцями програм були члени історично-літературного гуртка корпусу. У 1933 р. щоденний ефір тривав 1 год. 30 хв. У будні – в обідній час, з 14.00, у вихідні розпочинався о 10.00. Того ж року радіостанція корпусу кадетів отримала ліцензію Міністерства пошт і телеграфів. Про високу якість та популярність кадетських ефірів свідчить факт друку програми короткохвильової радіостанції Корпусу кадетів № 1 у польському тижневику “Радіо”²⁶.

Ще одним елементом масової культури міжвоєнного Львова був театр. Театральна культура Львова за часів Другої Речіпосполитої переживала занепад, спостерігалися постійні фінансові проблеми. Як зазначає в розвідці Т. Горбачевський, у 20–30-х роках минулого століття театр поволі втрачав свою глядацьку аудиторію. Більш популярними в цей період ставали перегляди кінострічок і спортивних подій. Доповнювала театральне життя міста того періоду велика кількість аматорських колективів, постановки яких мали, насамперед, виховне спрямування²⁷.

Аматорський театральний колектив функціонував також у Корпусі кадетів № 1. Він провадив діяльність на базі драматично-сценічного гуртка та гуртка з декламування. Окрім вистав і рев'ю, які проходили в навчальному закладі, кадети-актори виступали й на сценах міста. За добрий приклад такої участі у театральному житті Львова може слугувати постановка аматорського колективу кадетів, яка відбулася у Великому міському театрі (сьогодні – Львівський національний академічний театр опери та балету ім. Соломії Крушельницької). 11 листопада 1932 р. львівські кадети під керівництвом актора львівського театру проф. М. Білецького поставили виставу за мотивами п'єс “Весілля”, “Визволення” та “Акрополіс” польського поета і драматурга С. Виспянського. Тижнем раніше вони грали цю виставу для шкільної молоді Львова. Варто зазначити, що ці постановки транслювало у прямому ефірі Польське радіо. Іншим прикладом акторської діяльності вихованців кадетського

²⁵ Korpus Kadetów Nr. 1 Marszałka Józefa Piłsudskiego. W piętnastym roku istnienia. – Lwów, 1933. – Cz. 1–2. – S. 24–25.

²⁶ Ibidem. – S. 39–43.

²⁷ Горбачевський Т. Польський театр у Львові в міжвоєнний період ХХ століття / Т. Горбачевський // Краєзнавство. – 2012. – Вип. 4. – С. 170.

навчального закладу був культурний захід під назвою “Листопадовий вечір”, який відбувся у Львівському товаристві офіцерів 3 грудня 1927 р.²⁸

Важливе місце в культурному житті учнів середніх навчальних закладів тогочасної Польської держави займала релігія. Саме в релігійному вихованні керівництво країни вбачало засіб відродження національної та державної ідентичності, об’єднання польського народу та формування у нього відповідальності за своє майбутнє. Як слушно зазначав польський педагог Ф. Арашкевіч, “у відродженій Польській державі релігія відігравала відносно сталий елемент ідеалу виховання, який застосовувався усіма керівними класами”²⁹. Оскільки завдання створення т. зв. “ідеалу виховання” покладалося здебільшого на навчальні заклади, то релігійне виховання знайшло своє місце в їх навчально-виховному процесі.

Подібна практика активно застосовувалась і в Кадетському корпусі № 1 у Львові. У навчальному закладі на постійній основі перебував капелан, який одночасно був викладачем релігієзнавства. Цю дисципліну вихованці вивчали в обсязі двох навчальних годин на тиждень протягом всього періоду навчання у закладі.

Обов’язковою для кадетів була участь у недільних богослужіннях. Вони відвідували недільні богослужіння, які відбувалися у гарнізонному храмі в центрі міста. Повноцінному задоволенню релігійних потреб вихованців перешкождала відсутність власної каплиці, якої корпус кадетів фактично не мав. Приміщення, що називалося каплицею, насправді було гімнастичною залою, в якій за потреби відбувалися богослужіння. Частково ця проблема була вирішена у 1934 р. після введення в експлуатацію нового навчального корпусу. У його актовій залі в глибині сцени був розміщений вітгар. Однак за потреби він міг бути зібраний і перенесений, а саме приміщення використовували як залу для танцю, перегляду кінофільмів, театральних вистав, а за поганої погоди – як гімнастичну залу. Корпус отримав повноцінну каплицю в 1937 р., коли до аудиторії старішого будинку була добудована абсида, де розміщувався вітгар³⁰. Так кадети отримали приміщення суто для релігійних потреб. Польський релігієзнавець Павел Глугва зазначає, що “нова каплиця Львівського корпусу кадетів, завдяки щедрості меценатів та старанням членів комітету з її побудови, була однією з найкрасивіших і найбільш оздоблених шкільних каплиць у Польщі. Вона впливала на підвищення рівня виховання у закладі, формуючи в душах довіреної їй молоді ту найважливішу основу і фундамент усіх лицарських та громадянських цнот, якими є моральність, що опирається на релігійність”³¹.

²⁸ Popiel A. Korpus Kadetów Nr 1: 1918–1939. – S. 63.

²⁹ Araszkievicz F. Ideały wychowawcze Drugiej Rzeczypospolitej / F. Araszkievicz. – Warszawa, 1978. – S. 275.

³⁰ Sprawozdanie komitetu przebudowy kaplicy pod wezwaniem św. St. Kostki w Korpusie Kadetów Nr 1 marszałka Józefa Piłsudskiego z działalności za czas od 5.IV.1935 r. do 13.XI.1937 r. – Lwów, 1937.

³¹ Słowo Polskie. Dzieje kaplicy p.w. Św. Stanisława Kostki Korpusu Kadetów im. Marszałka J. Piłsudskiego we Lwowie [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wizyt.net/index.php?option=com_content&view=article&id=5612:dzieje-kaplicy-pw-w-stanisawa-kostki-korpusu-kadetow-im-marszaka-j-pisudskiego-we-lwowie&catid=115:wartowiedzie&Itemid=226 (дата звернення 02.04.2016)

Окрім Служб у неділю та свята, до обов'язкових релігійних практик у корпусі також належали ранкова та вечірня молитви, сповіді і Причастя протягом шкільного року. На недільних богослужіннях були присутні комендант корпусу й офіцерський склад. Колишній равицький кадет Мар'ян Грундбоецк пригадує: “Цілий батальйон шикувався на стадіоні. Комендант корпусу приймав доповідь начальника батальйону... Вітався з кадетами... Оркестр, що складався з кадетів, починав грати марш і батальйон вирушав до гарнізонного костелу... Комендант із родиною завжди займав місце на першій лавці... Після Служби Божої наступав момент марширування перед комендантом, який стояв на іншому боці вулиці”³².

Більшість кадетів були католиками. Для прикладу, в 1922/23 н. р. із 382 кадетів, що навчалися у Львові, 378 були католиками, всього 2 – греко-католиками та ще 2 мали аугсбурзьке віросповідання³³. Подібну ситуацію спостерігаємо і в 1927/28 н. р.: із 372 кадетів 365 мали католицьке віросповідання, 6 сповідували протестантизм та 1 був православним³⁴. Цей факт наводить на думку, що українська молодь, з огляду на останні воєнні протистояння та прагнення українців до самостійності, перебувала під забороною вступу до кадетського корпусу у Львові. Учням корпусу надавалася певна свобода у виборі віросповідання та відвідування церкви. Єдиним випадком, коли, згідно з правилами, що побутували тоді у війську, військовик не міг бути звільнений від участі у богослужінні, було богослужіння, після якого відбувався військовий парад. У спосіб такого поєднання організовувалася більшість урочистостей навчального закладу³⁵.

Отже, Кадетський корпус № 1 у Львові був елітним навчальним закладом, який користувався популярністю в польській частині населення міжвоєнного Львова та, незважаючи на складну економічну ситуацію, отримував сталі фінансування. Це безпосередньо позначалося на творенні його внутрішнього культурного середовища й участі в культурному житті міста. Вихованці навчального закладу були добре знані населенню тогочасного Львова. Вони брали участь у різноманітних масових заходах: урочистостях, парадах, присвячених державним святам. Навчальний заклад не відставав, а подекуди і випереджав місто у впровадженні інновацій, пов'язаних із масовою культурою. У кадетському корпусі активно діяла радіостанція та здійснювались покази кінофільмів. Значна увага приділялася розвитку акторського мистецтва. Крім сталих внутрішніх заходів, кадети виступали на різних сценах міста. Важливе значення в культурному житті кадетів відігравала релігія, що було пов'язане з тогочасною системою виховання.

³² Wspomnienia i zyciorysy kadetów II Rzeczypospolitej. – Т. 2 – S. 120.

³³ Polskie Korpusy Kadetów. – Warszawa: Tow. Przyjaciół Polskich Korpusów Kadetów, 1923. – S. 41–42.

³⁴ Sprawozdanie szkolne za rok 1927/28. – Lwów: Korpus kadetów № 1 we Lwowie, 1928. – S. 24

³⁵ Przybzlski M. Duszpasterstwo księży diecezjalnych oraz kapelanów wojskowych w latach 1919–1939 na terenie Okręgu Korpusu nr VII / M. Przybzlski. – Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2014. – S. 46.

УДК 94:[329(477.83/.86):329.7]“192/193”

*Оксана ПАСІЦЬКА***УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ
ТА ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ГАЛИЧИНИ:
ВІД ПОЛІТИЧНИХ ВПЛИВІВ ДО СПІВПРАЦІ
(20–30-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)**

Політика як соціальне явище відображає рівень громадського суспільства, взаємовідносини, настрої та переконання людей. У міжвоєнний період ХХ ст. у політичній палітрі українського населення Галичини можна виділити три основні течії: націонал-демократичну, націоналістичну й комуністичну. Українські політичні партії організовували свою діяльність не лише в політико-ідеологічному, а й економічному, профспілковому, культурно-освітньому, видавничому, благодійному напрямках. Ідеологію, стратегію і тактику політичних партій та об'єднань у Галичині описано в дослідженнях О. Жерноклеєва¹, О. Кондратюк², М. Панчука³, І. Райківського⁴, І. Соляра⁵, а також у мемуарах учасників суспільно-політичного руху й учасників цих подій: З. Книша⁶, В. Макара⁷, М. Стахів⁸, М. Теслюка⁹, А. Чернецького¹⁰. Однак у

¹ *Жерноклеєв О.* Українська соціал-демократія в Галичині: Нарис історії (1899–1918) / О. Жерноклеєв. – Київ: Основні цінності, 2000. – 168 с.

² *Кондратюк О.* Програмні засади та діяльність Української соціалістично-радикальної партії (1926–1939) / О. Кондратюк // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 30: Дослідження з історії України. – Львів, 1995. – С. 74–81.

³ *Панчук М.* “Білі плями” героїчного літопису: Із історії Комуністичної партії Західної України / М. Панчук. – Київ: Політвидав України, 1989. – 131 с.

⁴ *Райківський І.* Українська соціал-демократія в профспілковому русі Галичини міжвоєнного періоду / І. Райківський // Вісник академії праці і соціальних відносин. – 2009. – Вип. 3(50). – С. 74–83.

⁵ *Соляр І.* Українське Національно-Демократичне Об'єднання: перший період діяльності (1925–1928) / І. Соляр. – Львів, 1995. – 70 с.

⁶ *Книш З.* Голос з підпілля. Розповідь Кривоноса / З. Книш. – Торонто: Срібна Сурма, 1965. – 99 с.

⁷ *Макар В.* Спомини та роздуми / В. Макар. – Торонто; Київ, 2001. – Т. 3: Бойові друзі. – 511 с.

⁸ *Стахів М.* Проти хвиль. Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західних українських землях / М. Стахів. – Львів: Накладом Соймового Клубу УСРП, 1934. – 136 с.

⁹ *Теслюк М.* У боротьбі за возз'єднання: Сторінки спогадів / М. Теслюк. – Львів: Каменярь, 1988. – 243 с.

¹⁰ *Чернецький А.* Спомини з мого життя / А. Чернецький. – Київ: Основні цінності, 2001. – 168 с.

цих працях фрагментарно порушувалося питання взаємодії українських політичних партій і громадських організацій Галичини 20–30-х років ХХ ст.

Мета статті – проаналізувати функціонування українських політичних партій та організацій Галичини в контексті політичних впливів і співпраці.

У міжвоєнний період у Галичині діяла низка громадсько-культурних, наукових, освітніх, професійних установ та організацій, ініціаторами створення яких була тогочасна інтелігенція. Важливу роль відігравали культурно-освітні організації “Рідна школа”, “Просвіта”, молодіжні товариства “Сокіл”, “Пласт”, “Луг”. Жіночий рух у цей час представляв “Союз українок”, міщанський (робітничий, ремісничий, купецький і промисловий) – професійні об’єднання “Сільський господар”, товариство українських ремісників, промисловців і торговців “Зоря”, Союз українських купців та промисловців, робітниче товариство “Сила”, товариства двірників і домашньої прислуги “Воля”, “Праця”, греко-католицьких робітниць “Будучність” тощо. Кожна політична партія та об’єднання намагалися створити свої громадські організації і вплинути на наявні товариства з метою розширення своєї соціальної бази. Партійні лідери налагоджували контакти з керівниками громадських об’єднань та перебували з ними в тісній співпраці.

У міжвоєнному політикумі Галичини представником національно-державницької ідеології було Українське національно-демократичне об’єднання (УНДО) – найбільша легальна партія Галичини, яка велику увагу приділяла відродженню українських міст, об’єднанню українців. З гаслами об’єднання українців виступив один із лідерів УНДО Кость Левицький: “Ми повинні показатися організаційною єдністю, що Львів нам не чужий, а свій!”¹¹. Обов’язком кожного національно свідомого українця, на думку К. Левицького, був тісний зв’язок із “Просвітою”, “Рідною школою” та професійними організаціями¹². Важливу роль міського населення в суспільстві зазначав член УНДО, директор господарського товариства “Сільський господар” Микола Творидло: “Двигуном та мозком нації є не село, а місто. Без українського міста українське село – це нація без хребта”¹³. У структурі УНДО діяла Народна організація українців Львова, яка об’єднувала міщан-українців, поширювала такі гасла, як “Свій до свого по своє”, “Свій за свого” та сприяла культурно-освітньому, політичному, економічному розвитку українців.

У “Положенні” УНДО зазначено, що українська політика, незважаючи на різноманітні перешкоди, повинна забезпечити всесторонній розвиток українського народу і підготувати його до здобуття свого найвищого ідеалу – власної державності. УНДО співпрацювало з культурно-освітніми, спортивними, господарськими, професійними українськими організаціями¹⁴. Зокрема в “Положенні” акцентовано на тому, що “кожний член партії мусить бути завжди активний і працювати відпо-

¹¹ Діло. – 1937. – 27 серпня.

¹² Діло. – 1937. – 25 вересня.

¹³ Діло. – 1927. – 24 травня.

¹⁴ Центральний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДАЛ України). – Ф. 344 (Українське національно-демократичне об’єднання (УНДО), м. Львів). – Оп. 1. – Стр. 3 (Положення про мету і завдання УНДО. Довідка про організаційний устрій УНДО, б. д.). – Арк. 2.

відно до своїх сил і здібностей у «Просвіті», у кооперативі, у товаристві «Сільський господар», у громадській самоуправі тощо»¹⁵. Неодноразово керівництво УНДО заявляло, що “в установах мусять бути люди політично свідомі і зорганізовані, які дбатимуть про добро установ, а їх працю вестимуть по загальному й одноставному плані та по тій лінії, яку для нього намічує партійна установа”.

Націонал-демократ Степан Баран в одному з листів писав про важливу суспільну роль громадських організацій: “Цілий наш край закинений сіткою найрізноманітніших своїх рідних товариств, установ, кружків, організацій. А все це є ті маленькі, великі, ще більші майстерні де обробляється доля народу й доля кожного українця”¹⁶. Усвідомлюючи національно-патріотичну функцію українських товариств, члени УНДО виступали з гаслом “Організуємося”. Представники об’єднання національно несвідому людину порівнювали з незрячою. Вони вважали за необхідне боротися з національною несвідомістю, співпрацюючи з товариством “Просвіта”. Крім цього, його члени розуміли, що після них прийде нове покоління, яке мусить бути на належному рівні підготовлене та виховане, саме тому підтримували діяльність “Рідної школи”. Зокрема УНДО допомагало цьому товариству у влаштуванні шкільних плєбісцитів щодо використання української мови.

УНДО провадило активну національно-патріотичну діяльність. Як приклад, наприкінці 1930-х років були випадки, коли в Галицькій дільниці Львова особи неукраїнської національності вели агітацію за вписування дітей до неукраїнських шкіл. Керівництво кружка Рідної школи ім. Т. Шевченка зверталось до Народної організації українців Львова з проханням про допомогу і співпрацю, зокрема, щоби вели пропаганду за зачислення дітей до українських шкіл. Кружок Рідної школи ім. Т. Шевченка та Народна організація українців Львова проводили спільні наради, обговорення, а члени Народної організації українців Львова особисто протидіяли неправдивій агітаційній діяльності й контролювали процес зарахування дітей до навчальних закладів¹⁷.

Націонал-демократи обстоювали розвиток національної економіки. Активно виступали ініціаторами створення кооперативних, фінансових осередків. Крім цього, на їхню думку, тогочасне сільське господарство розвивалося занадто повільно, а методи його ведення були застарілими. На переконання членів УНДО, товариство “Сільський господар” вказувало на новітні шляхи розвитку сільського господарства: від теоретичних засад до практичних цілей. Націонал-демократи цінували діяльність наукових, мистецьких організацій, протиялкогольного та протинікотинового товариства “Відродження”, виступали проти “задурманювання населення горілкою та тютюном”¹⁸.

¹⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 3.

¹⁶ Там само. – Спр. 80 (Статті Барана Степана та повідомлення невстановлених авторів про діяльність українських політичних партій і суспільних організацій в Галичині, вміщені в газеті “Національна політика”, 1938–1939). – Арк. 35 зв.

¹⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 159 а (Листи гуртка ім. Шевченка товариства “Рідна школа” у Львові про допомогу в справі агітації за вписування дітей української національності в українські школи та повідомлення УНДО з цього питання, 1936–1937). – Арк. 3.

¹⁸ Там само. – Спр. 13 (Замітки до організаційних питань партії, 1934–1936). – Арк. 35 зв.

УНДО активно підтримувало діяльність професійних організацій, оскільки в міжвоєнний період у галицьких містах спостерігалася тенденція до збільшення кількості населення через природний приріст, а також шляхом напливу населення з периферії. Це зумовлювало зростання кількості безробітних. З метою запобігання безробіттю з ініціативи діячів УНДО створювалися фахові організації, зокрема товариство двірників і домашньої прислуги “Воля”. Згідно зі статутом, основна мета товариства полягала у взаємодопомозі, охороні професійних й економічних інтересів членів організації та поширення серед них “почуття солідарності”. Його члени займалися питаннями помешкань й оплати найманих працівників; домагалися покращення умов проживання; організовували безкоштовне Бюро посередництва праці; сприяли та надавали юридичну допомогу; були посередниками в суперечках між працедавцями і членами товариства та під час укладання угод щодо умов праці й винагороди за неї; проводили низку культурно-освітніх заходів. У цьому їм активно сприяли та допомагали члени УНДО, зокрема Народна організація українців Львова¹⁹.

Про активну співпрацю УНДО з товариством “Воля” свідчить той факт, що в посвяченні прапора організації брав участь отець-прелат Львівської капітули, член центрального комітету УНДО, посол до польського Сейму Леонтій Куницький²⁰. У посвяченні власної будівлі товариства був задіяний посол польського Сейму, представник УНДО, голова Народної організації українців Львова Степан Біляк²¹.

Крім цього, партія організувала Бюро поради для селян, яке займалося працевлаштуванням українців²². У 1937–1938 рр. Народна організація українців Львова співпрацювала з товариством українських робітників “Сила”, зокрема з Комітетом допомоги українським безробітним, який організовував польову кухню для безробітних і надавав матеріальну допомогу їхнім родинам²³.

УНДО співпрацювала з провідною жіночою організацією “Союз українок”, молодіжною спортивною організацією “Сокіл” у Стрию, Товариством письменників і журналістів ім. Івана Франка та їхніми філіями, Союзом українських купців і промисловців, беручи участь у спільних нарадах, конференціях, концертах, надаючи матеріальну допомогу²⁴. УНДО мала своїх представників у різних установах,

¹⁹ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 110 (Львівське міське староство). – Оп. 1. – Спр. 776 (Товариство українських двірників і домашніх робітниць “Воля”, 1932–1939). – Арк. 56–57.

²⁰ ДАЛО. – Ф. 110. – Оп. 1. – Спр. 776. – Арк. 36–39.

²¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 148 а (Запрошення українських товариств, організацій та установ на з’їзди, наради та інші заходи та привітання і поздоровлення УНДО, 1929–1939). – Арк. 12, 62.

²² Там само. – Спр. 13. – Арк. 38.

²³ Там само. – Спр. 160 (Звернення товариства українських робітників “Сила” у Львові до українського громадянства про надання матеріальної допомоги безробітним та їх родинам, 1936). – Арк. 1–2.

²⁴ Там само. – Спр. 347 (Листи товариства “Відродження” у Львові, філії читальні “Просвіта”, гуртка “Українського педагогічного товариства” в Солотвині і товариства “Сокіл” в Стрию про надання грошової допомоги, 1930). – Арк. 2–4, 8; Спр. 148 а. – Арк. 12, 147.

організаціях та позитивно відгукувалася і допомагала українцям із працевлаштуванням, зменшенням оплати за навчання, наданням фінансової допомоги на лікування.

Помітне місце в українському політикумі Галичини займала Українська соціал-демократична партія (УСДП), яка розгорнула діяльність у трьох напрямках: політичному, профспілковому та культурно-освітньому. Просвітницька діяльність УСДП поєднувала розвиток національної самосвідомості українського населення із пропагандою соціалістичних ідей. Партія виступила проти співпраці з несоціалістичними товариствами. Представники УСДП були задіяні в діяльності Українського педагогічного товариства. Зокрема у 1920–1922 рр. до Головної управи Українського педагогічного товариства входили керівники УСДП А. Чернецький і С. Пашкевич. Неодноразово соціал-демократи виступали за створення українських приватних шкіл та надання їм матеріальної допомоги. Також вони неодноразово заявляли, що навколо “Просвіти” групуються “найсвідоміші українці”. Члени УСДП брали участь у заходах, організованих “Просвітою”, здебільшого в тих регіонах, де важко було створити філії товариства “Воля”²⁵.

Наприкінці 1930-х років УСДП мала визначальний вплив на товариство двірників і домашньої прислуги “Праця” у Дрогобичі, Львові, яку використовувала у своїх цілях. Через товариство “Праця” соціал-демократи захищали права двірників: вели переговори з власниками будинків щодо укладення колективних договорів; порушували питання про умови праці двірників, план робіт дозорців, а ухвалені резолюції надсилали воєводі²⁶.

Структурними одиницями УСДП були робітничі організації: “Воля”, “Робітничі громади”, “Українська бібліотека ім. Івана Франка”. Ці товариства прагнули: “Провести планову та освідмлюючу працю серед українського робітництва, що стало під прапором УСДП, ширити серед них справжню науку поступу та соціалізму й виховувати класово свідомі одиниці”²⁷. Діяльність товариств вела до розширення соціальної бази УСДП. У різних святкуваннях та урочистостях брали участь відомі соціал-демократи. Серед членів товариства були популярними дискусійні зібрання і читання рефератів: “З історії української соціал-демократії в Галичині”, “Про соціалізм”, “Завдання соціалістичної інтелігенції” та інші, які читали Л. Ганкевич, М. Ганкевич, А. Чернецький²⁸.

Особливо активно діяла “Робітнича громада” в Перемишлі, Дрогобичі, Львові. До складу ради товариства входили відомі колишні діячі УСДП: голова І. Жовнір, заступник голови П. Буняк, секретар І. Квасниця, касир О. Панас, члени В. Кубіцький, В. Темницький, І. Калинович, М. Гарасимець та ін.²⁹. У Тернополі серед членів “Робітничої громади” було багато представників УСРП, а також поодинокі

²⁵ Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині... – С. 84.

²⁶ Професійний вістник. – 1930. – Липень.

²⁷ Робітничий голос. – 1939. – С. 3.

²⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 309 (Наукове товариство ім. Т. Шевченка, м. Львів). – Оп. 1. – Спр. 2674 (Статут, списки членів, протоколи засідань робітничого товариства “Воля” у Львові, 1907–1921). – Арк. 13, 23, 27 зв.

²⁹ Вперед. – 1927. – 1 квітня.

члени УНДО³⁰. З ініціативи керівництва УСДП у 1920 р. при товаристві “Воля” у Львові діяла Школа суспільних наук³¹ із метою поширення соціалістичних ідей серед молоді, робітництва й інших суспільних верст.

Соціал-демократи значну увагу приділяли професійним організаціям, про що свідчать конференції та з’їзди УСДП. 10 січня 1920 р. у Львові відбулася перша професійна конференція українського робітництва, на яку прибули делегати з різних галицьких міст: Львова, Городка, Перемишля, Коломиї, Стрия, Станиславова, Мшани, Стебника. Основне питання конференції – створення українських професійних організацій³². Однак ця ідея так і не була реалізована. Соціал-демократ А. Чернецький згодом визнав: “Організацій не створено через перепони адміністративної влади, опір польського робітництва... та нужду серед самих українських робітників. Ті українські робітники, які залишилися ще в праці, остали і надалі у спільних польських професійних організаціях”³³. Однак реальною причиною було те, що УСДП перебувала то під впливом Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ) (з 1923 р. – Комуністичної партії Західної України (КПЗУ)), то під впливом Польської соціалістичної партії (ППС). Наприкінці 1920-х років, після відновлення УСДП, соціал-демократи відійшли від ідеї творення самостійних українських професійних організацій і виступали за єдність професійного руху (тобто спільного українського, польського, єврейського) в Польщі.

Зауважимо, що на початку 1920-х років УСДП співпрацювала з товариством українських ремісників, промисловців і торговців “Зоря” та іншими міщанськими організаціями. А. Чернецький відзначав: “Праця в товариствах «Воля» і «Зоря» ще якось ішла, але про нашу працю в професійних організаціях наші польські товариші з ППС не хотіли навіть чути... тільки в товаристві «Праця», де була українська більшість, ми зуміли затримати наші впливи”³⁴.

На початку 1920-х років у діяльності УСДП простежувався вплив комуністів, які вдало використовували легальні можливості партії й активно працювали в українських культурно-освітніх установах. На початку 1923 р. комуністи опанували діяльність філії “Просвіти” у Дрогобичі, головою якої обрано соціал-демократа Р. Скибінського. Під впливом КПЗУ певний час перебувала культурно-освітня організація “Воля”, а її члени зазнавали переслідування з боку поліції, зокрема деяких членів товариства (Я. Бабій, В. Крілик та ін.) звинувачували в комуністичній діяльності³⁵.

³⁰ Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО). – Ф. 3 (Тернопільське повітове староство). – Оп. 1. – Спр. 318 (Регистрационный лист украинского товарищества “Роботныча громада” в Тернополе и сведения о членах этого товарищества, 1934–1937 гг.). – Арк. 1–2.

³¹ Вперед. – 1920. – 26 листопада.

³² Професійний вістник. – 1920. – 1 лютого.

³³ Діло. – 1936. – 29 листопада.

³⁴ Чернецький А. Спомини з мого життя... – С. 69.

³⁵ ДАЛО. – Ф. 271 (Дирекція поліції у м. Львові). – Оп. 1. – Спр. 124 (Агентурные донесения о распространении коммунистического влияния в украинской социал-демократической организации “Воля”, 1921). – Арк. 1–7.

Внаслідок переходу соціал-демократів на комуністичні позиції низка громадських організацій протягом 1920–1930-х років припинила діяльність. Упродовж 1924 р. ліквідовано товариство “Воля” у Львові, Перемишлі, Станіславові. У квітні 1937 р. поліція заборонила діяльність “Робітничої громади” в Долині, зважаючи на виявлені комуністичні тенденції.

КПЗУ великого впливу на українські громадські організації Галичини все ж не мала. Комуністи намагалися контролювати діяльність профспілок, професійних союзів, які створювали здебільшого з ініціативи членів партії. У цьому напрямі КПЗУ конкурувала з ППС³⁶. У 1925 р. на II З’їзді КПЗУ члени партії констатували, що “окремих українських профспілок насправді немає, але негативним явищем є відсутність українського робітництва в професійних організаціях”³⁷.

Структурним підрозділом КПЗУ була Комуністична спілка молоді Західної України, різномісна за національним складом. Організація займалася виховною діяльністю в дусі марксистсько-ленінського світогляду, пропагувала й очолювала страйкову боротьбу. Поодиноких прихильників комуністи мали не лише у профспілках, а й в інших організаціях.

У Галичині свої організації мала Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП), зокрема товариство молоді “Каменярі” і Союз українських працюючих жінок “Жіноча громада”. У Львові на середину 1930-х років, як засвідчують архівні матеріали, членами останньої були не лише представниці УСРП, а й УСДП та УНДО³⁸, а на Тернопільщині організація перебувала під політичним впливом соціалістів-радикалів³⁹. Незначний вплив соціалісти-радикали мали на діяльність “Просвіти”, різних спортивних організацій тощо. Члени УСРП виступали за створення та діяльність самостійних українських профспілок. М. Стахів переконливо доводив, що “організація професійна мусить бути самостійна, а не спільна! Досвід передвоєнний і повоєнний рішучо говорить проти спільних організацій недержавного народу з державним, бо тоді та спільність свідомо або несвідомо

³⁶ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіслав). – Оп. 1. – Спр. 1569. Списки професійних союзів Станіславського воєводства, 1938 г.). – Арк. 1–12, 70.

³⁷ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 6 (Центральний Комітет Компартії Західної України). – Оп. 1. – Спр. 170 (Тезиси по 2-му сьезду Коммунистической партии Западной Украины “Профсоюзные движения на территории Западной Украины и наши задачи”, 1925). – Арк. 16.

³⁸ ДАЛО. – Ф. 1 (Львівське воєводське правління). – Спр. 2418 (Українське товариство працюючих жінок “Жіноча громада” у Львові, 1934–1937). – Арк. 23.

³⁹ ДАТО. – Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 1155 (Устав и периодические сведения отделения украинского товарищества “Жиноча громада” в с. Голодышчу Великие Тернопольского повета о составе руководителей, 1936–1937 гг.). – Арк. 9; Спр. 1154 (Устав и периодические сведения отделения украинского товарищества “Жиноча громада” в с. Воробиевка Тернопольского повета о составе руководителей, 1936–1937 гг.). – Арк. 9; Спр. 1156. (Устав и периодические сведения отделения украинского товарищества “Жиноча громада” в с. Должанка Тернопольского повета о составе руководителей, 1936–1937 гг.). – Арк. 9; Спр. 1157. (Устав и периодические сведения отделения украинского товарищества “Жиноча громада” в с. Игрововица Тернопольского повета о составе руководителей, 1937–1938 гг.). – Арк. 9.

використовується для денационалізації і закріплення навіть матеріальних користей для пануючого народу”⁴⁰. Однак реальних кроків щодо створення самостійних професійних організацій соціалісти-радикали не зробили.

У середині 1920-х років активно поширювалися націоналістичні впливи. Під впливом українських націоналістичних партій перебували українські спортивні організації “Сокил”, “Пласт”, “Луг”, частково – господарське товариство “Сільський господар”⁴¹. Представники Української військової організації (УВО), Організації українських націоналістів (ОУН) співпрацювали з товариством українських греко-католицьких робітниць “Будучність”, створеним з ініціативи митрополита Андрія Шептицького, а основною його метою було виховання українок у націоналістичному дусі. На національний контекст організації вказує й той факт, що неодноразово її члени зазнавали переслідувань із боку поліції, яка не сприймала популяризації українських національних свят, ідеї незалежності України, стрілецьких пісень, виголошення рефератів на теми: “Хто ми?”, “На чий землі живемо?”⁴².

Активну пропаганду ОУН проводила серед членів міщанського товариства “Сила”. У 1930-х роках члени організації перейняли керівну роль у товаристві. Громадсько-політичний діяч В. Макар у спогадах згадує, що П. Музика (член ОУН) керував товариством із метою “активізації його діяльності як фасадної організації для праці ОУН серед робітників”⁴³. Про пропагандивні впливи ОУН на товариство “Сила” також писав у спогадах учасник національно-визвольного руху О. Максимів: “За короткий час я познайомився з десятками молодих ідейних робітників, стрічався з ними при різних нагодах і була це для мене велика сатисфакція бачити як закріплюються в ній впливи ОУН”⁴⁴. Саме завдяки товариству “Сила” організація набула досвіду у відстоюванні соціальних прав українців. Активісти “Сили” перебували під пильним наглядом поліції, яка намагалася обмежити вплив нелегальних організацій на “силівців, часто відвідувала збори членів «Сили», проводила обшуки та забороняла проведення акції допомоги українським безробітним”⁴⁵.

Отже, в 20–30-ті роки ХХ ст. важливими складовими українського громадянського суспільства Галичини були політичні партії та громадські організації, чисельність яких із кожним роком збільшувалася. Українські політичні партії

⁴⁰ *Стахів М.* Проти хвиль... – С. 93.

⁴¹ ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1549. (Информации поветовых староств о деятельности украинской националистической организации “Сельский господарь”. 1938 г.). – Арк. 11–12.

⁴² ДАЛО. – Ф. 108 (Львівське повітове управління державної поліції). – Оп. 1. – Спр. 446 (Информация Львовского воеводского и поветового управлений государственной полиции об организации и деятельности в 1930 г. украинского националистического христианского товарищества “Будущность”, руководимого митрополитом Шептицким, 1933 г.). – Арк. 1–8.

⁴³ *Макар В.* Спомини та роздуми... – С. 312.

⁴⁴ *Книш З.* Голос з підпілля. Розповідь Кривоноса... – С. 32.

⁴⁵ ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1507. Переписка с Министерством Внутренних дел и поветовыми староствами о препятствие украинской организации “Сила” сбора средств для безработных. 1937 г. – Арк. 5–8.

створювали соціальні товариства, тісно співпрацювали з тодішніми громадськими організаціями й ідеологічно впливали на їхню роботу з метою активізації діяльності, розширення своєї соціальної бази.

Понад чверть тогочасного громадського руху становили товариства, які функціонували як складові політичних партій, зокрема структурними одиницями УСДП були культурно-освітнє товариство “Воля”, “Робітнича громада”; КПЗУ – Комуністична спілка молоді Західної України, профспілки; а під впливом УСРП перебували “Каменярі” та “Жіночі громади”. У 1930-х роках націоналісти мали значний вплив на діяльність робітничих товариств “Сила”, “Будучність”, спортивних організацій “Луг”, “Сокіл”, “Пласт”. Значну роль в об’єднанні українців відіграло УНДО, яке тісно співпрацювало з “Просвітою”, “Рідною школою”, “Сільським господарем”, Ревізійним союзом українських кооперативів (РСУК) та іншими громадськими організаціями Галичини.

УДК 94(477.8):[378.014:271.4–726.1]“1900/1939”

*Юрій СКІРА***ПОЗИЦІЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У ЗМАГАННЯХ ЗА ВИЩУ НАЦІОНАЛЬНУ ОСВІТУ В ГАЛИЧИНІ У 1900–1939 РОКАХ**

Проблематика змагань за вищу національну освіту в Галичині у першій половині ХХ ст. вже давно привертає увагу українських і польських дослідників¹. Проте досі на належному рівні не висвітлено участі духовенства Греко-Католицької Церкви (ГКЦ) у цих процесах. Тематика складна з огляду на такі чинники, як, з одного боку, полярність бачення владик Галицької митрополії цього питання і їх відносин із Польською державою та Ватиканом – із другого. Розглянута тема актуальна, оскільки є ще одним кроком до створення ненаписаної досі комплексної історії Галицької митрополії у ХХ ст.

Наприкінці ХІХ ст. особливо гостро відчувалася потреба в галицькому суспільстві у створенні українського університету у Львові. У вказаний час Цісарсько-королівський університет ім. Франца І був польським за духом. Українські громадсько-політичні діячі, як і студентство, розпочали боротьбу за окремий університет, але вона на той час не давала помітних наслідків і зрушень.

Велику підтримку в цих змаганнях надавав новий глава ГКЦ митрополит Андрей Шептицький². Після урочистої інтронізації 17 січня 1901 р. він із новим запалом продовжив діяльність у сфері розвитку і сприяння українському культурному й освітньому життю.

17 січня 1902 р. під час аудієнції в імператора Австро-Угорської монархії Франца-Йосифа І митрополит Андрей Шептицький порушує питання про відкриття українського університету³. Провадить активні переговори з українськими посланцями до Рейхстагу Юліаном Романчуком та Олександром Барвінським⁴. 28 червня

¹ Див.: Качмар В. Справа українського університету на тлі польсько-українських суперечностей у Галичині 1901–1908 рр. / В. Качмар // Проблеми слов'янознавства: зб. наук. статей. – Львів, 2002. – Вип. 52. – С. 47–58; Сухий О. Українські та польські університетські середовища у Львові на рубежі ХІХ–ХХ ст. / О. Сухий // Наукові виклади: зб. наук. статей. Мандрівець. – 2011. – Вип. 5. – С. 29–41; Його ж. Львівський університет на рубежі ХІХ–ХХ ст.: організація, школи, громадське життя / О. Сухий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2013. – Вип. 49. – С. 52–77.

² Гузар Л. Андрей Шептицький Митрополит Галицький (1901–1944) провісник екуменізму / Л. Гузар. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. – С. 432.

³ Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Церква і церковна єдність: документи і матеріали 1899–1944 рр. – Львів: Свічадо, 1995. – Т. 1. – С. XXVII.

⁴ Там само.

1909 р. виступає у Відні з промовою на другому засіданні XXII сесії Австрійської палати панів у справі культурно-освітніх потреб українців і про відкриття українського університету⁵. У ній він, зокрема, сказав таке: “Треба признати, що на-рід, який начисляє 31/2 мільйона й, у висліді, займає четверте місце серед націй імперії, нарід, що його національний і культурний розвиток вимагає річно цілих рядів священників, учителів середніх шкіл, урядовців, суддів і інших академічно освітаних фахівців, не може на довший час обійтися без університету і мусить відчувати це як пекучу потребу, щоб такий був закладений”⁶.

У 1913 р. імператор Франц-Йосиф I видав декрет про організацію українського університету у Львові від 1 вересня 1916 р.⁷. Із цього приводу В. Ленцик у статті “Слуга Божий Митрополит Кир Андрей Шептицький і українська наука” пише: “Росія вважала створення українського університету ворожим актом супроти себе, і тому російський амбасадор у Відні запротестував перед австрійським урядом”⁸. Ще перед цими подіями, в 1908 р., у Празі відбувся панславистичний конгрес⁹. На ньому представники вшехпольської партії разом із російськими делегатами голо-сували проти створення українського університету¹⁰.

Митрополит Андрей купує земельну ділянку на сучасній вул. Шептицьких, де має бути розташований майбутній український університет¹¹. Улітку 1914 р. при-йнято подальші конкретні рішення, але початок Першої світової війни (1914–1918) завадив втілити цю ідею¹². У 1918 р. з’явилася надія, що процес знову активізується. З цього приводу патріарх Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) кардинал Йосиф Сліпий у “Споминах” писав: “Війна ще не закінчилась, заключовано з Укра-їною Берестейський мир. Цісар Карло обіцяв заснувати Український університет для українців, а його основу мали творити існуючі вже катедри на утраквістичному

⁵ Там само. – С. XXVIII.

⁶ *Шептицький А.* Промова Митрополита Андрея в австрійській Палаті Панів про потре-бу українського університету у Львові / А. Шептицький // Пастирські послання 1899–1914 рр. – Львів: АРТОС, 2010. – Т. 1. – С. 719.

⁷ *Хомин П.* Ювілеї великих історичних подій: 50-ліття Української богословської академії у Львові / П. Хомин // Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944. – Торонто; Чикаго, 1983. – Ч. 3 / [ма-теріали зібрав і опрацював д-р П. Синиця]. – С. 110.

⁸ *Ленцик В.* Слуга Божий Митрополит Кир Андрей Шептицький і українська наука / В. Ленцик // Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосиф Сліпий. – Львів: Свічадо, 2004. – С. 199.

⁹ *Сениця П.* Митрополит Андрей – провідник Української церкви й народу / П. Сениця // Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944. – Торонто; Чикаго, 1973. – Ч. 1 / [матеріали зібрав і опрацював д-р П. Синиця]. – С. 32.

¹⁰ Там само.

¹¹ *Ленцик В.* Слуга Божий Митрополит Кир Андрей Шептицький – добродій української культури / В. Ленцик // Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шеп-тицький і Патріарх Йосиф Сліпий. – Львів: Свічадо, 2004. – С. 189.

¹² *Гузар Л.* Андрей Шептицький Митрополит Галицький... – С. 432.

Львівському університеті. На інші катедри мали чим скорше приготувляти габілітаційні праці доценти”¹³. Однак політичні події змінювалися надзвичайно швидко. Розпад Австро-Угорської монархії, українсько-польська війна 1918–1919 рр. звели нанівещь еволюційний процес становлення українського університету у Львові.

Після встановлення в Галичині влади Другої Речіпосполитої для української освіти настали важкі часи. Державна політика була спрямована на асиміляцію українців. На 1920 р. у Галичині існувало 3 662 українські школи¹⁴. У 1925 р. їх залишилося тільки 1 055¹⁵. У 1927/28 н. р. – 771¹⁶. Після 1923 р. польська влада ліквідувала вісім українських кафедр у тодішньому Львівському університеті Яна II Казимира¹⁷. Встановлено т. зв. “нумерус клявзус”, на основі якого приймали тільки обмежену кількість українських студентів до польських університетів¹⁸.

Реакцією української сторони на таку політику було заснування Львівського (таємного) українського університету, який діяв у 1921–1925 рр.¹⁹. Однак через переслідування польської влади і нестачу коштів для повноцінного функціонування він у 1925 р. припинив діяльність.

Митрополит Андрей Шептицький розумів, що ситуація загрозлива. І в цей час він вирішує заснувати Львівську богословську академію (ЛБА), що мала б зарадити ситуації, в якій українці не мали жодного свого вищого навчального закладу на території Другої Речіпосполитої. Обставини сприяли цьому проекту. У 1925 р. укладено Конкордат між Другою Річчюпосполитою й Апостольською столицею²⁰. Цей документ надавав католицьким єпископам право відкривати власні вищі школи без жодного втручання польського уряду²¹.

¹³ *Сліпий Й.* Спомини / Й. Сліпий / [ред.: І. Дацько, М. Горяча]. – Львів; Рим: В-во УКУ, 2014. – С. 113.

¹⁴ *Нагаєвський І.* Історія Римських Вселенських Архієреїв // І. Нагаєвський. – Рим: Український католицький університет імені святого Климента Папи, 1979. – Ч. 3. – С. 340; Див. також: *Krawchuk A.* Christian Social Ethics in Ukraine: the Legacy of Andrei Sheptytsky / A. Krawchuk. – Canadian Institute of Ukrainian Studies; Metropolitan Andrei Sheptytsky Institute of Eastern Christian Studies and Basilian Press. – Edmonton; Ottawa; Toronto 1997. – Р. 3.

¹⁵ Там само. – С. 340.

¹⁶ Там само.

¹⁷ *Сениця П.* 50-ліття Української богословської академії у Львові / П. Сениця // Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944. – Торонто; Чикаго, 1983. – Ч. 3. – С. 123.

¹⁸ *Його ж.* Справа українського університету / П. Сениця // Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944. – Торонто; Чикаго, 1973. – Ч. 1. – С. 35.

¹⁹ Див.: *Хобзей П.* Таємний університет у Львові / П. Хобзей // Україна: Наука і культура: зб. наук. статей. – Київ, 1991. – Вип. 25. – С. 45–59.

²⁰ *Гузар Л.* Андрей Шептицький Митрополит Галицький... – С. 432.

²¹ Там само.

Цього ж року закінчилася каденція ректора Львівської духовної семінарії о. Тита Галушинського, ЧСВВ, і новим призначено о. Йосипа Сліпого²². Він активно підтримував митрополита Андрея у праці над створенням ЛБА. З 21 квітня по 29 травня 1926 р. о. Йосип Сліпий перебував у Римі²³. Під час аудієнції в папи Пія XI (1922–1939) він порушив питання про створення у Львові богословської академії²⁴.

Варто зазначити, що це була вже не перша спроба Андрея Шептицького заснувати подібну установу. У 1905 р. він намагався створити у Львові вищу богословську школу з правом надавати ступінь доктора²⁵. Але спротив польського єпископату перешкодив здійсненню цього задуму²⁶.

11 листопада 1927 р. на зборах Богословського наукового товариства, які відбувалися в митрополичих палатах у присутності Андрея Шептицького, було прийнято остаточне рішення про заснування Львівської богословської академії²⁷. Це ж питання обговорювали і на засіданні Митрополичої консисторії 24 листопада 1927 р.²⁸.

Наступний етап цього проекту – розпрацювання документаційної бази майбутньої академії. Перші статuti розробив ректор Львівської духовної семінарії о. Йосип Сліпий²⁹. Він мав великий досвід навчання і співпраці із західними університетами, тому цю роботу митрополит доручив саме йому. Ці статuti пізніше ще раз опрацювала комісія у складі проф., д-ра Тита Мишковського, проф., д-ра Миколи Чубатого й о.-проф., д-ра Йосифа Сліпого³⁰. 22 лютого 1928 р. митрополит Андрей Шептицький затвердив статuti³¹ та видав креаційну грамоту³². У 1930 р. академія

²² Дацько І. Митрополит Андрей і патріарх Йосиф / І. Дацько // Ковчег. Наук. зб. з церковної історії. – Львів: Український католицький університет, 2015. – Ч. 7. – С. 305.

²³ Пристай М. Львівська греко-католицька духовна семінарія 1783–1945 рр. / М. Пристай. – Львів; Рудно, 2003. – С. 347.

²⁴ Там само. – С. 347; Див. також: Сліпий Й. Спомини. – С. 123.

²⁵ Сениця П. 50-ліття Української богословської академії у Львові. – С. 122.

²⁶ Там само.

²⁷ Хомин П. Ювілеї великих історичних подій: 50-ліття Української богословської академії у Львові. – С. 111.

²⁸ Пристай М. Львівська греко-католицька духовна семінарія 1783–1945 рр. – С. 347.

²⁹ Там само. – С. 347.

³⁰ Там само.

³¹ Статuti Львівської богословської академії // Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944. – Торонто; Чикаго, 1973. – Ч. 1. – С. 61–79.

³² У ній митрополит Андрей Шептицький писав: “У нинішні часи важкі, коли наш нарід упав, знеможений у нерівній боротьбі за своє повне життя, а отець тьми – діявол на нашій, св. Андресм благословенній, землі засіває повними жменями свій кукіль блуду і безбожництва, постановили Ми піти за прикладом Наших світлих попередників та оснувати в Нашім городі Львові високу школу католицької науки нашого восточного обряду як окрему правну особу – Греко-Католицьку Богословську Академію, як найпевнішу підвалину духовного відродження Нашого Народу та приготування нашої святої Церкви до сповнення великої грядущої місії у Христовому Винограднику на Українській Землі та серед народів Східної Європи, спрагнених Божої Правди”. Див.: Креаційна грамота

опублікувала книгу “Греко-Католицька Богословська Академія і її статuti”³³. У спогадах патріарх Йосиф Сліпий наголошував на високій якості цих документів і високій оцінці їх представниками інших християнських навчальних закладів³⁴.

Урочисте відкриття академії відбулася в неділю, 6 жовтня 1929 р.³⁵. О 9.45 розпочалася Архирейська Служба Божа, яку очолив митрополит Андрей у храмі Святого Духа на вул. Коперника, 36³⁶. Після Богослужіння, об 11.45, урочистості продовжилися в будинку Львівської духовної семінарії³⁷.

Вітальні телеграми прислали: папа Пій XI, гетьман Павло Скоропадський, проф. Дмитро Дорошенко, директор Українського наукового інституту в Берліні³⁸. Вся українська преса писала тоді про відкриття академії³⁹. Були згадки також у німецьких, французьких, італійських, польських, бельгійських і хорватських газетах⁴⁰.

З перших днів діяльності ЛБА митрополит Андрей Шептицький та о. Йосиф Сліпий прагнули підвищити її рівень до університету⁴¹. У листопаді 1929 р. Андрей Шептицький звернувся до Конгрегації для Східних Церков Католицької Церкви з проханням надати право богословському факультету ЛБА надавати академічні ступені⁴². Однак одержав відмову через проблеми з рівнем програм навчання та викладацьким

Митрополита Андрея Шептицького про заснування Львівської богословської академії // Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944. – Торонто; Чикаго, 1973. – Ч. 1. – С. 43.

³³ *Пристай М.* Львівська греко-католицька духовна семінарія 1783–1945 рр. – С. 347.

³⁴ Патріарх Йосиф Сліпий писав у “Споминах”: “Статuti нашої семінарії і академії брали собі за зразок православні і польські університетські і духовні установи. Єпископ Лісовський, що був довший час професором Львівського університету, дуже цинив наші статuti і, коли став єпископом в Тарнові, то положив їх в основу своєї Духовної семінарії”. Див.: *Сліпий Й.* Спомини. – С. 124.

³⁵ *Хомин П.* Ювілей великих історичних подій: 50-ліття Української богословської академії у Львові. – С. 111.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

³⁸ *Ленцик В.* Митрополит Йосиф Сліпий як ректор Духовної семінарії і Богословської академії у Львові / *В. Ленцик* // Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосиф Сліпий. – С. 441.

³⁹ *Його ж.* Митрополит Йосиф Сліпий як ректор Духовної семінарії... – С. 441.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Патріарх Йосиф Сліпий зазначає у “Споминах”: “Я доклав усіх сил, щоби створити наукову атмосферу і в професорів, і в слухачів, і академія зачала в богословській науці на Сході виробляти собі своє обличчя. Було для мене то великим вдоволенням, коли на польських з’їздах я чув від визначних польських науковців, «że akademia ma już swoją fizjonomię». Польське правительство, хоч офіційно не хотіло признати академії, то все ж таки шанувало її і числилося з нею. Запрошували мене як ректора на їхні святочні обходи, хотіли навіть, щоби кандидував до сенату, а міністерство внутрішніх справ навіть сказало мені, що в стараннях про створення університету воно висувало думку, щоби академія стала його зародком”. Див.: *Сліпий Й.* Спомини. – С. 124.

⁴² *Гентош Л.* Митрополит Шептицький: випробовування ідеалів 1923–1939 / *Л. Гентош.* Львів: ВНТЛ-Класика, 2015. – С. 359.

складом⁴³. У 1932 р. митрополит знову звернувся тепер уже до відповідних підрозділів Римської курії з проханням підвищити статус академії⁴⁴. Але знову одержав негативну відповідь⁴⁵. Вона була пов'язана з тим, що польський уряд погрожував Ватикану розірванням Конкордату 1925 р. в разі задоволення цього прохання⁴⁶.

На Синоді єпископів Польщі і делегатів духовенства в Ченстохові 1933 р. о. Йосиф Сліпий, який представляв митрополита Андрея, під час виступу просив, щоб римо-католицькі єпископи та весь синод визнали за ЛБА право присвоювати звання доктора богослов'я⁴⁷. Аналогічне право було надане богословському факультету Люблінського католицького університету. Отець Йосиф Сліпий вимагав, щоб академія була в однакових правах з університетом⁴⁸. Однак на всі прохання одержав відмову.

У червні 1937 р. Андрей Шептицький звернувся до Апостольської столиці з проханням підвищити статус ЛБА до університету, надати їй право присвоювати академічні ступені⁴⁹. На той час академія вже розбудувалася і була потужним науковим центром. Але це прохання, як і попередні, було відхилене⁵⁰.

Остання спроба вирішити це питання відбулася навесні 1939 р.⁵¹ Отець Йосиф Сліпий ще раз порушив справу про надання ЛБА статусу університету, але отримав із Рима відмову⁵². Причиною такої непоступливості Ватикану було небажання погіршувати стосунки з польським урядом. Тому весь міжвоєнний період Апостольська столиця не підтримувала ініціатив щодо підвищення статусу академії до рівня університету. Також у Римі існувало упередження до академії через небажання митрополита Андрея запровадити обов'язковий celibat у Львівській архієпархії⁵³. Всередині ГКЦ також не було однозначної думки щодо цього навчального закладу. Перемишльський єпископ Йосафат Коциловський і Станиславівський єпископ Григорій Хомишин мали про неї негативну думку. Але вона була пов'язана не з об'єктивними, а зі суб'єктивними причинами, зокрема із ставленням владик до її патрона митрополита Андрея Шептицького.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ *Чубатий М.* Українська богословська академія та плян Українського католицького університету у Львові / М. Чубатий // Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944. – Торонто; Чикаго, 1983. – Ч. 3. – С. 133; Див. також: *Королевський К.* Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) / К. Королевський. – Львів: Свічадо, 2014. – С. 225.

⁴⁷ Стенограма допиту обвинуваченого єпископа Григорія Хомишина щодо відносин з Митрополитом Йосифом Сліпим. 7 червня 1945 р. // Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки 1939–1987 рр. – Київ: ПП Сергійчук М. І., 2012. – Т. 1. – С. 247.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ *Гентош Л.* Митрополит Шептицький: випробовування ідеалів 1923–1939. – С. 359.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само. – С. 361.

⁵² Там само.

⁵³ Там само.

Також варто зазначити, що коли в 1929 р. постала Львівська богословська академія, то вона мала вже певну історичну й освітню традицію, оскільки творилася на базі Львівської духовної семінарії. Цей заклад заснував імператор Йозеф II у 1783 р. Протягом XIX ст. він переживав внутрішню трансформацію, яка закінчилася на початку XX ст. утвердженням у ньому українофільської течії.

Митрополит Андрей Шептицький із перших днів архипастирської праці взявся за розбудову цього закладу. 1 вересня 1901 р. він видав пастирський лист “Питомцям духовної семінарії у Львові”⁵⁴. У ньому митрополит обґрунтував потребу реформи семінарії. У документі містилися як поради щодо покращення її функціонування, так і розпорядження, приписи для виконання.

Андрей Шептицький дуже цінував здібних студентів цього закладу. Тому найкращих посилав на студії до університетів Інсбрука, Граца, Зальцбурга, Фрайбурга, Парижа, Страсбурга, Лієжа, Лювена, Мюнхена, Бамберга, Падеборна, Ділінгена, Бреслави, Люксембурга, Загреба, Праги, Будапешта⁵⁵.

Про навчання і внутрішнє життя у Львівській духовній семінарії перед Першою світовою війною детальні відомості залишив патріарх Йосиф Сліпий у “Споминах”⁵⁶. Він згадує розпорядок дня, який був у семінарії⁵⁷ і пізніше став основою в академії, характеризує викладачів та навчальні дисципліни. Критикує те, що навчально-виховний процес був спрямований суто на становлення сільського душпастиря⁵⁸. І в ньому на наукову працю майже не звертали увагу⁵⁹.

Після закінчення Першої світової війни Львівська духовна семінарія опинилася у скрутному становищі. У 1919 р. її приміщення конфіскувала польська військова адміністрація⁶⁰. Фінансове становище теж було важким⁶¹. Військова адміністрація віддала будинок семінарії у квітні 1923 р.⁶². На цей час приміщення було доведене до стану руїни⁶³.

У навчально-виховному процесі початку 20-х років XX ст. відбулися помітні зміни, оскільки з 1920 р. отцям василіанам було доручено займатися вихованням

⁵⁴ Пастирський лист Митрополита Андрея питомцям духовної семінарії у Львові // Пастирські послання 1899–1914 рр. – С. 271–287.

⁵⁵ *Сениця П.* Митрополит Андрей – провідник Української церкви й народу. – С. 33.

⁵⁶ *Сліпий Й.* Спомини. – С. 106–110.

⁵⁷ “Порядок дня був такий: 5.30 вставання, опісля молитви, розважання, снідання і вкладки на університеті від 8-ї до 12-ї години, відтак обід, півгодини рекреація, наука, від 4:00 до 5:00 духовне читання і наука. В неділю о год. 6:30 – конференція, в 7:00 – вечеря, рекреація, точки, молитви і спочинок”. Див.: *Сліпий Й.* Спомини. – С. 108.

⁵⁸ *Сліпий Й.* Спомини. – С. 109.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ *Гентош Л.* Митрополит Шептицький: випробовування ідеалів 1923–1939. – С. 30.

⁶¹ Там само.

⁶² *Осташевський Й.* Два прелегенти / Й. Осташевський // Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944. – Торонто; Чикаго, 1983. – Ч. 3. – С. 623.

⁶³ Там само.

семінаристів⁶⁴. Цим вони займалися до 1925 р., допоки о. Йосиф Сліпий не очолив семінарії. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років фінансовий стан семінарії стабілізувався і вона одержала ресурси для повноцінного функціонування. За Конкордатом отримала 189 га землі в с. Якторові⁶⁵. Прибутки з цих угідь перетворили її на самоокупний навчальний заклад⁶⁶. І на його основі в 1929 р. була відкрита ЛБА. Одразу потрібно з'ясувати, що ці дві установи були окремими юридичними суб'єктами. Академія орендувала у приміщеннях семінарії чотири, а згодом п'ять аудиторій, кімнати для квестури та музею, сплачувала за світло, опалення, телефон, прибирання⁶⁷. Проте ці заклади єднала особа о. Йосифа Сліпого, який обіймав одночасно посаду ректора і семінарії, і академії⁶⁸.

Ректорат академії призначав на три роки митрополит із числа професорів закладу⁶⁹. Ректорат обирали на рік⁷⁰. Ректор щорічно звітував митрополитові щодо діяльності установи, але найважливіші справи погоджував із ректоратом⁷¹. У студентів був обов'язок раз на рік відвідувати ректора⁷².

Наприкінці кожного року колегія професорів обирала на наступний академічний рік деканів⁷³. До професорської колегії входили звичайні і надзвичайні

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ *Гентош Л.* Митрополит Шептицький: випробовування ідеалів 1923–1939. – С. 221.

⁶⁶ У “Споминах” патріарх Йосиф Сліпий зазначає: “І щоби фінансово зрівноважити бюджет, конкордат віддавав Духовній семінарії 180 гектарів в Якторові, де я побудував будинки. При тому помагав багато отець Малиновський. Крім того, я купив 40 гектарів на Личакові, під Винниками, т. зв. Андріївку, на дуже догідних умовах, і затягнув позичку у Земельному банку. Там було помічне господарство і звідтам приходило м'ясо, молоко, ярина, хліб, пасіка, овочі. Було там 12 коров, 20 свиней, і коли худоба була підгодована в Якторові, то переганяли її на Андріївку, яку провадив отець Антін Рижак. Усі три господарки мусіли провадити свої окремі рахунки і оплачувати себе. Так була завершена самовистарчальність Духовної семінарії”. Див.: *Сліпий Й.* Спомини. – С. 122.

⁶⁷ *Пристай М.* Львівська греко-католицька духовна семінарія 1783–1945 рр. – С. 347.

⁶⁸ Про невтомність і самовіддачу о. Йосифа Сліпого на тодішній роботі можуть свідчити слова з оперативного повідомлення другого відділу УДБ УНКВС Львівської області про оточення митрополита Андрея Шептицького: “Розповідають, що коли був директором богословської академії, працював цілий день і майже не відпочивав”. Див.: Із оперативного повідомлення другого відділу УДБ УНКВС Львівської області про оточення Митрополита Андрея Шептицького // Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки. 1939–1987. – Київ: ПП Сергійчук М. І., 2012. – Т. 1. – С. 34.

⁶⁹ *Пристай М.* Львівська греко-католицька духовна семінарія 1783–1945 рр. – С. 348.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само.

⁷² *Колянківський М.* Образки з життя в Богословській академії / М. Колянківський // Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944. – Торонто; Чикаго, 1983. – Ч. 3 – С. 570.

⁷³ *Пристай М.* Львівська греко-католицька духовна семінарія 1783–1945 рр. – С. 348.

професори та два доценти⁷⁴. Професорська колегія розробляла навчальні програми, визначала терміни складання іспитів⁷⁵.

Звання звичайного професора було найвищим у закладі, його надавали за наукову працю, що має в собі новизну⁷⁶. Воно було пожиттєвим, і така людина повинна була викладати вісім годин на тиждень⁷⁷. Першими номінованими митрополитом Андреем звичайними професорами ЛБА були: о. д-р Тит Галушинський і о. д-р Тит Мишковський, які мали габілітацію у Львівському університеті, о. д-р Йосиф Сліпий – в університеті Інсбрука та Папському Григоріанському університеті в Римі⁷⁸. Надзвичайним професором міг стати доцент, який має наукові праці, а доцентом – особа, що здобула ступінь доктора і склала габілітаційний іспит⁷⁹. Митрополит Андрей затверджував прийняття на роботу весь науковий персонал академії⁸⁰.

На 1929 р. у ЛБА діяв один факультет – богословський. Його основою був теологічний факультет Львівської духовної семінарії⁸¹. 27 червня 1932 р. Андрей Шептицький затвердив заснування окремого філософського факультету⁸². Восени 1939 р. ректорат планував відкрити правничий факультет⁸³. Але цьому стала на заваді Друга світова війна. Не відкрився і медичний факультет, який хотіли заснувати на базі Народної лікарни ім. митрополита Андрея Шептицького.

При академії діяв також музей. Він був відкритий 9 жовтня 1932 р., його очолив відомий мистецтвознавець д-р Михайло Драган⁸⁴. У ньому перебувало

⁷⁴ *Пристай М.* Львівська греко-католицька духовна семінарія 1783–1945 рр. – С. 348.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само. – С. 349.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ *Ленчик В.* Митрополит Йосиф Сліпий як ректор Духовної семінарії... – С. 441.

⁷⁹ *Пристай М.* Львівська греко-католицька духовна семінарія 1783–1945 рр. – С. 349.

⁸⁰ *Гентош Л.* Митрополит Шептицький: випробовування ідеалів 1923–1939. – С. 358.

⁸¹ В. Ленчик у статті “Слуга Божий Митрополит Кир Андрей Шептицький – добродій української культури” щодо богословського факультету Львівської духовної семінарії зазначає: “Генеза постанови окремої української богословської школи була така: за Австрії українські богослови мешкали в семінарії, а на лекції богословських предметів ходили до університету. Там деякі предмети, такі, як пасторальна та моральна богословія. Викладали українські професори, бо так було домовлено, що половина професури були українці, а половина поляки. Після розвалу Австрії і нашої програної революції та постанови польської держави поляки позбавили українську Церкву її прав і навіть позвільняли українських професорів, які не хотіли складати присяги на вірність Польщі. Тоді Митрополит Кир Андрей, користаючись зі своїх прав згідно з канонічним правом, заснував у мурах Духовної семінарії філософічно-богословський факультет”. Див.: *Ленчик В.* Слуга Божий Митрополит Кир Андрей Шептицький – добродій української культури... – С. 190.

⁸² *Нагавцький І.* Історія Римських Вселенських Архієреїв. – С. 338.

⁸³ *Ленчик В.* Слуга Божий Митрополит Кир Андрей Шептицький і українська наука. – С. 201.

⁸⁴ *Його ж.* Митрополит Йосиф Сліпий як ректор Духовної семінарії... – С. 442.

1 321 експонатів⁸⁵. Бібліотека академії нараховувала понад 10 тис. рідкісних рукописів⁸⁶. Студенти також користувалися книгозбірнею Богословського наукового товариства. Вона нараховувала 12 тис. томів, із них 500 рукописів і стародруків⁸⁷. Цю книгозбірню знищила німецька авіабомба у вересні 1939 р.⁸⁸

Повертаючись до питання навчально-виховного процесу у ЛБА, варто зазначити, що з перших днів її існування отець-ректор Йосиф Сліпий намагався створити з неї потужний науково-освітній заклад. Викладачі, які розпочали тут працю, перед тим були більше катехитами, ніж науковцями. Тому новопризначений ректор вимагав від них переорієнтуватися перш за все на університетський рівень, підвищити свою кваліфікацію або ж покинути роботу чи задовольнитися посадою звичайного викладача⁸⁹. Отець Йосиф Сліпий заохочував тих викладачів, які залишилися працювати в академії, до участі в різноманітних конференціях і з'їздах⁹⁰. Згодом це дало свої результати. 22–25 грудня 1936 р. у Львові відбувався Унійний з'їзд. Саме богословський факультет та члени Богословського наукового товариства відповідали за його проведення⁹¹, і досвід, здобутий перед тим, дозволив їм його провести на високому рівні.

У ЛБА викладали в основному богословські предмети. Наприклад, митрополит Андрей Шептицький – спочатку візантійське мистецтво, а пізніше східну і західну аскетичну⁹². Це були лекції для студентів п'ятого року навчання, і вони відбувалися в митрополичих палатах⁹³. Отець-ректор Йосиф Сліпий – латинською мовою спеціальну догматику (про Святі Тайни, одного Бога, Пресвяту Трійцю, первородний гріх), був керівником наукового семінару з цього предмета, читав курс “Нарис історії Духовної семінарії”⁹⁴. Також читав курс з історії томістичної філософії⁹⁵. Отець-доктор

⁸⁵ *Сениця П.* 50-ліття Української богословської академії у Львові. – С. 127.

⁸⁶ Там само. – С. 128.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Книги, які вціліли внаслідок німецького бомбардування 1939 р., конфіскувала радянська влада і передала до бібліотеки тодішнього Львівського державного університету ім. І. Франка. Із приходом німецької влади в 1941 р. ці книги повернуто академії. Див.: *Колянківський М.* Про долю бібліотеки Богословської академії / *М. Колянківський* // *Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944.* – Торонто; Чикаго, 1983. – Ч. 3. – С. 524.

⁸⁹ *Ленцик В.* Митрополит Йосиф Сліпий як ректор Духовної семінарії... – С. 441.

⁹⁰ Там само. – С. 445.

⁹¹ *Гузар Л.* Андрей Шептицький Митрополит Галицький... – С. 438.

⁹² *Ленцик В.* Слуга Божий Митрополит Кир Андрей Шептицький і українська наука. – С. 200.

⁹³ *Яцун В.* Греко-католицька богословська академія у Львові моя незабутня “альма матер” (жмуток споминів) / *В. Яцун* // *Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944.* – Торонто; Чикаго, 1983. – Ч. 3. – С. 551.

⁹⁴ Там само. – С. 550.

⁹⁵ *Ленцик В.* Слуга Божий Митрополит Кир Андрей Шептицький і українська наука. – С. 200.

В. Лаба викладав патрологію і біблійну герменевтику⁹⁶, о. д-р М. Конрад – стародавню та модерну філософію, соціологію й етику⁹⁷. Отець надзвичайний проф., д-р Ю. Дзерович – педагогіку⁹⁸. Отець надзвичайний проф., д-р А. Ішак – східну догматику, канонічне право, гомілетуку, був керівником гомілетичного семінару⁹⁹. Отець звичайний проф., д-р Т. Мишковський – Старий Завіт і єврейську мову¹⁰⁰. Отець-доктор С. Рудь – літургіку та церковний спів¹⁰¹, о. д-р Б. Липський – моральне богослов'я і спеціальну догматику¹⁰², о. д-р С. Сампара – космологію й фундаментальну догматику латинською мовою¹⁰³, о. д-р Л. Гливка – подружнє право¹⁰⁴, о. д-р Л. Лужницький – історію Вселенської Церкви¹⁰⁵, о.-проф., д-р Я. Ю. Левицький – пасторальне богослов'я¹⁰⁶, о. д-р І. Чорняк – екзегезу Книги Виходу на основі церковнослов'янського та єврейського текстів¹⁰⁷.

В академії викладали не лише богословські предмети. Були обов'язковими й світські дисципліни. Зокрема в цьому закладі працював відомий історик Церкви д-р М. Чубатий¹⁰⁸, надзвичайний проф., д-р В. Залозерський, дослідник українського та візантійського мистецтва¹⁰⁹. Надзвичайний проф., д-р Ю. Полянський викладав антропологію¹¹⁰, а К. Чехович – слов'янську філологію¹¹¹. Доцент, д-р Я. Пастернак – археологію¹¹², д-р Б. Кудрик – історію і теорію музики¹¹³, д-р О. Надрага – основи права¹¹⁴. У поданому переліку названо найвідоміших викладачів ЛБА та дисципліни, які вони викладали.

⁹⁶ *Яциун В.* Греко-католицька богословська академія у Львові... – С. 545.

⁹⁷ Там само. – С. 544.

⁹⁸ Там само. – С. 546.

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Там само. – С. 544.

¹⁰² Там само. – С. 545.

¹⁰³ Там само. – С. 547.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ Там само. – С. 548.

¹⁰⁶ *Яциун В.* Греко-католицька богословська академія у Львові... – С. 548.

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Див.: *Тиміш Л.* Науковий семінар з церковної історії Миколи Чубатого у Львівській богословській академії / Л. Тиміш // Ковчег. Науковий збірник з церковної історії. – Львів: Інститут історії Церкви Львівської богословської академії, 2014. – Ч. 3. – С. 90–507.

¹⁰⁹ *Ленцик В.* Слуга Божий Митрополит Кир Андрей Шептицький і українська наука. – С. 201.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Там само.

¹¹² Там само.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ *Чубатий М.* Українська богословська академія та плян Українського католицького університету у Львові. – С. 132; О. Надрага залишив книгу спогадів: *Надрага О.* Серед львівських парків / О. Надрага / [упоряд. К. Курилишин]. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2004. – 292 с.

Підсумовуючи перші 10 років діяльності закладу, можемо зазначити, що в ній працювало: 8 звичайних професорів, 6 надзвичайних, 6 доцентів і 18 заступників¹¹⁵. Діяло 10 наукових семінарів¹¹⁶. За цей період академія пройшла етап трансформації і стала справді потужним науковим закладом, як цього і хотів її ректор о. Йосиф Сліпий.

До 1939 р. викладачі ЛБА видали 13 томів “Праць Богословського наукового товариства”, 23 томи видань “Богословії”, 17 томів тримісячника “Богословії” та 34 томи “Ниви”¹¹⁷. Єпископ-емерит Любомир Гузар у монографії “Андрей Шептицький Митрополит Галицький (1901–1944) провісник екуменізму” подає статистику про наукову діяльність працівників академії. Згідно з нею, за 1928–1931 рр. Викладачі закладу опублікували 59 наукових праць¹¹⁸, у 1931–1934 рр. – 5¹¹⁹, а в 1934–1937 рр. – 108¹²⁰. Перед початком Другої світової війни ЛБА завдяки такому розвитку досягла рівня університету і лише зовнішні чинники стояли на перешкоді його юридичному втіленню.

Що стосується студентства ЛБА, то воно походило не лише з Галичини. Студенти були з Чехословаччини, Югославії, Болгарії й інших країн¹²¹. Проте найбільше їх було з Крижевецької єпархії (Югославія)¹²².

Навчальний рік для них розпочався 3 жовтня 1929 р.¹²³. Згідно з програмою¹²⁴, навчання тривало п’ять років. За 1928–1931 рр. кожного семестру в середньому заняття відвідувало 170 студентів і 114 здобуло ліцензіат¹²⁵. У 1931–1934 рр. кількість студентів збільшилася. Щосеместру навчалось в середньому 290 осіб, а ліцензіат здобувало 63 випускників¹²⁶. У 1934–1937 рр. щосеместру навчалось 330 студентів і аж 188 здобуло ліцензіат¹²⁷. Варто зазначити, що в ці роки митрополит Андрей

¹¹⁵ *Ленцик В.* Митрополит Йосиф Сліпий як ректор Духовної семінарії ... – С. 444.

¹¹⁶ Там само. – С. 444.

¹¹⁷ *Сениця П.* 50-ліття Української богословської академії у Львові. – С. 128.

¹¹⁸ *Гузар Л.* Андрей Шептицький Митрополит Галицький... – С. 438.

¹¹⁹ Там само. – С. 439.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ *Чумак Я.* Vivat Academia / Я. Чумак // Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944. – Торонто; Чикаго, 1973. – Ч. 1. – С. 115.

¹²² *Сениця П.* Греко-католицькі духовні семінарії в ХІХ–ХХ ст. / П. Сениця // Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944. – Торонто; Чикаго, 1973. – Ч. 1. – С. 37.

¹²³ *Пристаї М.* Львівська греко-католицька духовна семінарія 1783–1945 рр. – С. 347.

¹²⁴ Див.: Програма викладів у першій трилітці. Академічний рік 1928/29–1930/31 // Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944. – Торонто; Чикаго, 1973. – Ч. 1. – С. 92–99; Програма викладів у другій трилітці. Академічний рік 1931/32–1933/34 // Там само. – С. 103–114; Програма викладів у третій і четвертій трилітці. Академічний рік 1934–1939 // Там само. – С. 114–121.

¹²⁵ *Гузар Л.* Андрей Шептицький Митрополит Галицький... – С. 438.

¹²⁶ Там само. – С. 439.

¹²⁷ *Гузар Л.* Андрей Шептицький Митрополит Галицький... – С. 439.

Шептицький продовжував відсилати студентів академії на навчання до Рима, Інсбрука, Фрайбурга, Відня¹²⁸.

Навчання у ЛБА відбувалося п'ять днів на тиждень, четвер був вихідним, тому працювали в суботу¹²⁹. Щодня студентам відводилося по чотири години для засвоєння лекційного матеріалу¹³⁰. Це було їхнє самостійне навчання. До іспитів починали готуватися вже у квітні, в червні занять не було, в липні складали екзамени¹³¹. Комісія, яка приймала іспити, складалася з трьох осіб: студенти заходили по четверо, сідали разом і професор по черзі задавав їм запитання¹³². Хто не склав іспиту, той мав можливість ще двічі його перездати, а на третій раз був зобов'язаний ще раз прослухати курс¹³³. Оцінки виставляли в індекси (залікові книжки)¹³⁴. Шкала оцінювання була такою: відмінно, добре, задовільно, незадовільно¹³⁵. Документація велася латинською мовою.

Підсумовуючи, варто зазначити, що впродовж першої половини ХХ ст. українці Галичини боролися за право мати свій університет у Львові. Активним діячем цього руху був митрополит Андрей Шептицький. В австро-угорський період він, користуючись своїм статусом й авторитетом, практично довів справу до кінця. І лише зовнішні політичні обставини – початок Першої світової війни – перешкодили втіленню цього проекту. У період Другої Речіпосполитої було нереально відкрити світський український університет через дискримінаційну державну політику. Тому митрополит Андрей вирішує піти шляхом створення спочатку Львівської богословської академії, на базі якої мав постати згодом університет із різними факультетами. У міжвоєнний період ЛБА досягла рівня університету, але через опір польської влади так і не здобула його статусу. Її навчально-виховна програма відповідала рівню західних католицьких університетів. Заслуга в цьому належала о. Йосифові Сліпому. Він створив і розробив статuti академії, які стали еталоном для подібних закладів. Налагодив роботу в установі так, що та з перших днів перетворилася на потужний науковий центр. Навчання в академії було складним з огляду на навантаження, але давало випускникам фундаментальні знання як із богослов'я, так і з суміжних дисциплін. Ретельний підбір викладацького складу, добре складені навчальні програми й чіткий розпорядок дня для студентів були запорукою успішності цього закладу. Вже в 30-х роках ХХ ст. він став відомим далеко за межами Галичини і був доброю основою для проекту майбутнього українського університету у Львові.

¹²⁸ Там само. – С. 438.

¹²⁹ *Пристай М.* Львівська греко-католицька духовна семінарія 1783–1945 рр. – С. 401.

¹³⁰ Там само.

¹³¹ Там само.

¹³² Там само. – С. 402.

¹³³ Там само.

¹³⁴ Там само. – С. 403.

¹³⁵ Там само. – С. 402.

УДК [94:37(438:477.83/.86)]“1924/1939”

Оксана РУДА

НАЦІОНАЛЬНО-ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА ДРУГОЇ РЕЧІПОСПОЛИТОЇ В ГАЛИЧИНІ У 1924–1939 РОКАХ

Активний розвиток політичних, економічних і культурних відносин сучасної України з Польською державою зумовив зростання інтересу дослідників обох країн до спільного минулого. Зокрема вчених цікавлять міжвоєнні роки, коли частина українських територій перебувала у складі Другої Речіпосполитої. Неабиякий інтерес дослідники виявляють до проблеми розвитку освіти й освітнього законодавства Польської держави, проблем відносин польської влади та національних меншин. Комплексний аналіз освітньої політики відновленої Польщі дає змогу з'ясувати основні завдання, які постали перед польською освітньою системою і шляхи їх реалізації. Це сприяє всебічному вивченню освітніх процесів у Другій Речіпосполитій в контексті польської національної політики.

Аналіз останніх досліджень свідчить, що освітня політика Другої Речіпосполитої в початковому, середньому та вищому шкільництві щодо українського, білоруського, німецького чи єврейського населення спеціально комплексно не вивчалась. Окремі аспекти обраної теми висвітлені в публікаціях українських і польських дослідників. Л. Алексієвець¹ визначила основні напрями реформи шкільної освіти й розвитку вищої школи Польської держави міжвоєнного періоду. Польську освітню політику 1918–1939 рр. щодо українців аналізували М. Гетьманчук² та Ф. Грицюк³. Освітню політику Другої Речіпосполитої щодо національних меншин, етнічних й релігійних груп, зокрема українців, білорусів, литовців, євреїв і татар, висвітлила польська дослідниця У. Врублевська⁴. Перебіг польсько-українських

¹ *Алексієвець Л.* Реформа шкільної освіти і розбудова вищої школи Польщі у міжвоєнний період (1918–1939 рр.) / Л. Алексієвець // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [за заг. ред. М. Алексієвця]. – Тернопіль, 2003. – Вип. 1. – С. 207–211.

² *Гетьманчук М.* Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.): монографія / М. Гетьманчук. – Львів: В-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2008. – 432 с.

³ *Грицюк Ф.* Політика польської влади щодо українського шкільництва у міжвоєнний період / Ф. Грицюк // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 203–207.

⁴ *Wróblewska U.* Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych, grup etnicznych i wyznaniowych zamieszkujących Kresy Wschodnie w II RP / U. Wróblewska // Nauka. – 2011. – Nr 2. – S. 109–124.

відносин в освітній сфері, а також польську освітню політику щодо українців представив польський учений К. Санойця⁵.

Джерельною базою статті послужили нормативно-правові документи, які регулювали діяльність освітніх закладів Другої Речіпосполитої, а також архівні матеріали, що містять відомості про розвиток початкової, середньої та вищої освіти на теренах Галичини.

Основна мета публікації полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу дослідити особливості реалізації національної політики Польщі в галузі освіти у Галичині в 1924–1939 рр., простежити відповідність польського освітнього законодавства міжнародним зобов'язанням, які взяла на себе Друга Річпосполита. Хронологічні межі дослідження не випадкові: нижня збігається із прийняттям 31 липня 1924 р. Сеймом закону, що змінив організацію системи освіти та зумовив розбудову мережі польськомовного шкільництва, скорочення кількості шкіл національних меншин і запровадження утравквістичних (двомовних) навчальних закладів, а верхня – із початком Другої світової війни.

Від часу проголошення незалежності Польщі в 1918 р. і до середини 20-х років ХХ ст. однією з головних проблем, яку довелося вирішувати Другій Речіпосполитій, було створення нової системи освіти. Правлячі політичні сили зосередили зусилля на уніфікації освітньої системи, щоб позбутися чинної двоїстої системи шкільної організації та адміністрації. Чимало зусиль було докладено до розбудови й відновлення шкільної інфраструктури. Важливим досягненням освітньої політики Польщі на початку 20-х років ХХ ст. було запровадження низки важливих законів, які регулювали діяльність народного, середнього та вищого шкільництва, а також системи підготовки вчительських кадрів, що сприяло розбудові шкільної мережі. Однак у Галичині надалі залишалось чинним австрійське шкільне законодавство, а перші зміни до нього почали вносити лише в 1925–1926 рр.

До середини 20-х років ХХ ст. польська освітня політика була непослідовна та непродумана. Основним її завданням було формування в молоді національних меншин польської національної свідомості, недопущення переваги непольської складової на східних теренах, а також намагання зберегти тут мир і внутрішню безпеку, загрозу якій могла становити поліетнічність східних земель⁶.

“Рівний” доступ до освіти на підставі “Lex Grabski”

Закон, який вніс зміни в організацію системи освіти, був прийнятий Сеймом 1924 р. З метою створення умов для спільного навчання і виховання дітей різного етнічного походження, які проживали у східних воєводствах (Львівському, Тернопільському, Станиславівському, Поліському, Волинському, Новоградському, Віленському, Гроденському та Волковиському повітах Бялостоцького), 31 липня

⁵ *Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym południowo-wschodnich województw Drugiej Rzeczypospolitej / Karol Sanojca. – Kraków: Historia Iagellonica, 2013. – 477 s.*

⁶ *Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie... – S. 25–27.*

1924 р.⁷ було прийнято спеціальний шкільний закон, 7 січня 1925 р.⁸ доповнений розпорядженням міністра віросповідань та освіти. На вказаних теренах основним типом державної школи стала утраквістична, покликана виховувати з учнів польської й інших національностей відданих громадян у взаємній пошані до національних особливостей (ст. 2). Приватні школи національних меншин мали створюватися на тих самих засадах, що й польські (ст. 1)⁹.

Закон передбачав перетворення шкіл на двомовні шляхом об'єднання, зокрема у Галичині, в одній місцевості – українських і польських на утраквістичні, та надання їм державної підтримки, натомість утримання національних шкіл покладалося на громади. Навчати мовою національної меншини в початковій школі дозволялося лише, якщо громада меншини становила не менше 25 % населення (відповідно права навчатися рідною мовою у Краківському та Люблінському воєводствах позбавлялися учні-українці як державних, так і здебільшого приватних шкіл) та батьки не менше 40 учнів подавали відповідні прохання-декларації. Але якщо в цій школі було 20 учнів-поляків, то навчальний заклад ставав двомовним: вже з 1 класу вводилося читання та письмо польською мовою, а українською викладали лише природознавство, малювання, ручну працю і фізкультуру¹⁰. Принцип необхідності знання державної мови закон реалізував на підставі ст. 4 через запровадження обов'язкового навчання декількох предметів польською мовою в державних і приватних школах національних меншин, зокрема польської мови, історії Польщі та науки про тогочасну Польщу, а в середніх навчальних закладах – ще й польської літератури та географії¹¹.

Створити середні навчальні заклади з українською чи білоруською мовами навчання можна було, лише якщо з вимогою про це звернуться батьки 150 учнів, які відвідують польськомовні школи відповідного типу в одному повіті або місті. На підставі ст. 6 прийнятого закону кураторія Львівського шкільного округу була зобов'язана поступово об'єднувати українські гімназії у Львові, Перемишлі та Тернополі з польськими, перетворюючи їх на утраквістичні¹². Однак організовані виступи українців змусили польську владу відмовитися від об'єднання цих навчальних закладів¹³. Щоб навчання в державних професійних школах велося двома мовами –

⁷ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (дати – Dz. U.). – 1924. – Nr 79. – Poz. 766. – S. 1212–1214.

⁸ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 7 stycznia 1925 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych i Ministrem Rolnictwa i Dóbr Państwowych w sprawie wykonania ustawy z dnia 31 lipca 1924 r. zawierającej niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa // Dz. U. – 1925. – Nr 3. – Poz. 33. – S. 26–30.

⁹ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. – S. 1212–1213.

¹⁰ Гетьманчук М. Між Москвою та Варшавою... – С. 241.

¹¹ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. – S. 1213.

¹² Польонізація українських середніх шкіл // Діло. – 1925. – Ч. 189. – 26 серпня.

¹³ Проти полонізації українського шкільництва // Діло. – 1925. – Ч. 194. – 2 вересня.

державною та мовою національної меншини, – цього повинні були вимагати батьки учнів непольської національності, які мали становити 40 % усіх учнів школи.

Відповідно до закону, мову навчання мали визначати шкільні плебісцити, однак відбувалися вони за умов терору та підкупів, а їх результати наперед планували шкільні управи й політичні органи¹⁴. Внаслідок маніпуляцій з результатами плебісцитів 1925 і 1932 рр. багато українських шкіл були переведені на польську мову або стали двомовними. Лише наприкінці 30-х років через наростання невдоволення українського населення шкільна влада відмовилася від їх проведення¹⁵.

Прихильники цього закону вбачали в ньому шанс налагодження національного питання, зокрема через скасування шкідливого поділу учнів за національним критерієм. Очевидними його здобутками вони вважали полегшення у виборі школи батькам, особливо з мішаних сімей, безперешкодне вживання мов національних меншин в освітніх закладах, покращення якості навчання через скасування шкіл найнижчого рівня (з одним учителем). Зрештою, володіння державною мовою надавало представникам національних меншин шанс кар'єрного росту¹⁶.

Окрім позитивних відгуків, закон спричиняв значну критику як польської громадськості, так і представників національних меншин. Так, ендеки, які прагнули повної асиміляції слов'янського населення держави, критикували законотворців за надмірні поступки національним меншинам і виступали за створення шкіл лише з польською мовою навчання. Натомість такі знані польські діячі, як Е. Ромер, А. Бохенський, С. Лось та В. Бончковський вважали, що перетворення шляхом плебісцитів шкіл на утравістичні не лише загострило міжетнічні відносини на вказаних теренах, а й негативно позначилося на розвитку польськомовного шкільництва, чисельність якого, зокрема у Львівському шкільному окрузі, зменшилася з 2 518 шкіл у 1924/25 н. р. до 2 234 у 1927/28 н. р.¹⁷. Подібні думки згодом висловлював польський політик С. Тугутт, який визнав, що на практиці шкільний закон не виконувався, а натомість був спрямований проти шкільництва національних меншин¹⁸.

Шкільний закон 1924 р. критикували також прихильники надання Галичині широкої автономії, які вбачали в його положеннях ущемлення прав непольського населення. Зокрема українці, литовці та білоруси, які вимагали запровадження національної школи, сприйняли закон як порушення постанов т. зв. Малого Версальського договору та статей Конституції 1921 р., що гарантували національним меншинам рівні права в галузі освіти, а також як спробу скасування непольських

¹⁴ *Chałupczak H.* Mniejszości narodowe w Polsce: 1918–1995 / H. Chałupczak, T. Browarek. – Lublin: W-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998. – S. 46.

¹⁵ *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939 / S. Mauersberg. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1968. – S. 68–73.

¹⁶ *Sanojca K.* Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie... – S. 34–36.

¹⁷ *Romer E.* Polski stan posiadania na południowym wschodzie Rzeczypospolitej / E. Romer. – Lwów: Księgarnia “Książka”, 1937. – S. 5–11; *Bocheński A.* Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej / A. Bocheński, S. Łoś, W. Bączkowski. – Warszawa: Polityka, 1938. – 243 s.

¹⁸ *Thugutt S.* Wybór pism i autobiografia / S. Thugutt. – Warszawa: Wyd-wo Tow. Kooperatystów, 1939. – S. 106.

освітніх закладів і повної асиміляції місцевого населення¹⁹. Обурило їх також те, що відповідно до закону учительські семінарії національних меншин мали бути перетворені на двомовні. Підтвердженням реальності цього наміру стало розпорядження міністра віросповідань та освіти від 7 січня 1925 р. про запровадження у приватних непольських учительських семінаріях обов'язкового вивчення історії, географії, науки про тогочасну Польщу, а також польської мови та літератури державною мовою²⁰. Попри активні виступи національних меншин домогтися скасування основних пунктів шкільного закону їм до 1939 р. так і не вдалося.

На підставі закону була розбудована мережа польськомовного шкільництва: з 1 590 закладів у 1911/12 н. р. до 2 325 у 1927/28 н. р. Водночас кількість навчальних закладів непольського населення – скорочена, зокрема українських шкіл із 2 996 у 1922/23 н. р. до 1 279 у 1925/26 н. р. та 461 у 1937/38 н. р. Як наслідок, наприкінці міжвоєнних років на теренах, заселених українцями, лише 6 % загальної кількості навчальних закладів були з українською мовою викладання, в них навчалось лише 5 % учнів українського походження. У Галичині, де 1922/23 н. р. було 2 453 українських шкіл, у 1936/37 н. р. залишилося лише 392²¹.

Відповідно до закону було відкрито державні школи для єврейської молоді з польською мовою викладання, запроваджено утравквістичні навчальні заклади, які тримали курс на асиміляцію: навчання тут велося польською мовою і вчителювали здебільшого поляки. Якщо на початку 20-х років утравквістичних шкіл було дуже мало, то вже в 1927/28 н. р. їх налічувалося 1 635, у 1937/38 н. р. – 2 485. Польсько-українських шкіл із 89 у 1922/23 н. р. стало 1 462 у 1925/26 н. р. та 1 934 у 1926/27 н. р.; із 81 німецької початкової школи (5 державних і 76 приватних) навчання німецькою мовою велося лише в 7 школах католицьких і 16 лютеранських громад, решта шкіл були утравквістичними²². Білоруській меншині через низький рівень розвитку національної свідомості, матеріальну скруту та слабку культурну експансію в підсумку зберегти національні школи не вдалося – їх масово перевели на польську мову навчання (з 359 у 1919 р. залишилося 37 у 1924 р.)²³.

¹⁹ Archiwum Polskiej Akademii Nauk (далі – Archiwum PAN). – Zesp. III-180 (Materiały Ludwika Eckerta). – Sygn. 76 (Szkolnictwo ukraińskie w Małopolsce i na Wołyniu do roku 1939). – K. 55.

²⁰ *Sanojca K.* Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie... – S. 34–36.

²¹ Archiwum PAN. – Zesp. III-180 (Materiały Ludwika Eckerta). – Sygn. 76 (Szkolnictwo ukraińskie w Małopolsce i na Wołyniu do roku 1939). – K. 55, 81–83; *Papierzyńska-Turek M.* Sprawa Ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej, 1922–1926 / *M. Papierzyńska-Turek.* – Kraków: Wyd-wo Literackie, 1979. – S. 259.

²² *Семчишин М.* Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу / *М. Семчишин.* – 2-ге вид. – Київ: Фенікс, 1993. – С. 487–488; *Syrnyk M.* Ukraincy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo / *M. Syrnyk.* – Wrocław: Krynica Design Studio, 1996. – S. 69–71.

²³ *Ладысеў У.* Этнакультурная самаідэнтыфікацыя беларусаў у міжваеннай Польшчы / Уладзімір Ладысеў // *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матеріали Міжнародної наукової конференції (Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.) / [упоряд. В. Футала].* – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 229.

Якщо українцям Польщі таки вдалося частково зберегти національне шкільництво, то українське населення Румунії перебувало в значно скрутнішому становищі, оскільки насильницька румунізація Буковини проводилася насамперед в освітній сфері: закривали українські школи, а людей за вживання української мови переслідували. Відповідно до закону “Про початкову народну державну школу та про науку в нормальних (учительських) школах” від 28 липня 1924 р., українці вважалися румунами, які забули свою рідну мову. На цій підставі спеціальний декрет Міністерства освіти зобов’язував українців віддавати своїх дітей лише до румунських державних і приватних шкіл. Відтоді румунізація українського шкільництва відбувалася пришвидшеними темпами. На 1926/27 н. р. усі українські початкові школи Буковини були румунізовані. Вчителі-українці також мусіли переходити на румунську мову. Як і в Польщі, їх відправляли в райони, заселені етнічними румунами, а на їхнє місце присилали румунських. Як і у Львівському, в Чернівецькому університеті були закриті всі кафедри з українською мовою навчання. На відміну від польської влади, яка провадила утравкістичну політику, чехословацька влада не протистояла відкриттю народних і середніх освітніх закладів з українською мовою навчання в Закарпатті. З 1921 р. у Чехословаччині почав діяти Український вільний університет та Український сільськогосподарський інститут. Таким становище залишалось протягом 20-х років ХХ ст., а вже від початку 30-х років влада взяла курс на чехізацію національних меншин²⁴.

“Державницьке виховання” як символ освітньої ідеології режиму “санації”

Освітня політика щодо національних меншин змінювалася з часом і під впливом багатьох політичних чинників. Зокрема суттєво вплинув травневий переворот 1926 р. на освітню галузь. Із приходом до влади уряду “санації”, який критикував освітню політику ендеків як “шовіністичний націоналізм”, концепція національного виховання була замінена концепцією державницького виховання. Вважалося, що громадянин, який уже усвідомив свою національну належність, мав діями і думками бути пов’язаним із державою. Саме тому ще під час навчання у школі в учня, як у майбутнього громадянина, треба було формувати такі риси, як лояльність, усвідомлення різноманітних обов’язків перед Вітчизною. У такому напрямі мало розвиватися усе суспільство²⁵. Представникам національних меншин повинні були гарантувати умови для вільного розвитку національної культури, водночас у польської молоді мали формуватися зацікавлення та сприйняття досягнень і традицій національних меншин. Ці нововведення повинні були слугувати основою для налагодження відносин держави і непольського населення, однак на ділі для зміни освітньої політики нічого не було зроблено, з одного боку, через інертність державної машини, а з іншого – через тиск із боку місцевої адміністрації.

²⁴ Терлюк І. Західні українські землі в період міжвоєнної окупації: короткий нарис історії держави і права / І. Терлюк, П. Лепісевич, С. Кольбенко. – Львів: Ліга-Прес, 2007. – С. 38, 63–66.

²⁵ Juško E. Szkolnictwo powszechne w powiecie tarnowskim w latach 1981–1939 / E. Juško. – Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2003. – S. 215.

Перші кроки, зокрема призупинення утравкізації шкільництва, були здійснені лише з метою послаблення антипольських настроїв у суспільстві. З кінця 20-х до початку 30-х років XX ст. активізувалося перетворення національних шкіл на утравкістичні та переведення середнього шкільництва лише на польську мову навчання. Ці заходи узгоджувалися з політикою нового уряду²⁶. Подібна політика зумовила високий рівень неписьменності серед українців Польщі. Так, на 1931 р. у Львівському воєводстві неписьменних було 31,5 %, у Тернопільському – 32 %, Станіславівському – 40 %, Волинському – 53 %²⁷.

Основні ідеї державницького виховання пропагували міністри віросповідань та освіти С. Червінський та Я. Єнджеєвич, публіцист і політик А. Скварчинський, історик і педагог Г. Погоска. Як і Ю. Пілсудський, А. Скварчинський був переконаний, що позбутися внутрідержавних поділів, зокрема і в національній площині, можна, лише створивши наднаціональну державу, в якій усі громадяни працювали б на благо Польщі, а державні інтереси водночас були би пріоритетом діяльності кожного індивідуума²⁸.

Творець шкільної реформи 1932 р. Я. Єнджеєвич стверджував, що основною метою виховання має бути формування такого індивідуума, який зуміє реалізуватися в державі, зможе співпрацювати зі суспільством і спільно з ним робити свій внесок у розбудову держави. Ідеологи державницького виховання наголошували на визначальній ролі школи в реалізації принципів державницького виховання, оскільки саме школа є тим елементом, який поєднує державу з традиціями та власним народом, і саме її обов'язок формувати у школярів почуття патріотизму й відповідальності, а також прищеплювати учням усвідомлення важливості виконання своїх обов'язків перед Вітчизною²⁹. Задля цього у школах мали створюватися органи учнівського самоврядування, загальнонаціональні молодіжні організації, зміцнюватися патріотична складова в ході підготовки та проведення урочистостей, зокрема державних свят, вечорниць, краєзнавчих екскурсій і походів. Міські та сільські школи повинні були проводити низку заходів із нагоди річниць важливих для Польщі історичних подій, народження чи смерті видатних польських особистостей. Найчастіше святкування стосувалися річниць, пов'язаних із такими діячами, як Болеслав Хоробрий, королева Ядвіга, Т. Костюшко, К. Пулаский, князь Ю. Понятовський, Г. Домбровський, С. Сташиць, Ю. Бем; а також таких постатей, як М. Конопницька, Г. Сінкевич, Г. Нарутович. До визначних особистостей належали діячі світового рівня, хто був пов'язаний із польським минулим лише певною мірою, наприклад, Джордж

²⁶ *Wróblewska U.* Polityka oświatowa państwa polskiego... – S. 112–117.

²⁷ *Ступарик Б.* Шкільництво Галичини (1772–1939) / Б. Ступарик. – Івано-Франківськ: ІСДО, 1994. – С. 124.

²⁸ *Jakubiak K.* Kategoria państwa w kształtowaniu koncepcji wychowania państwowego w II Rzeczypospolitej / Krzysztof Jakubiak // Wychowanie a polityka: mity i stereotypy w polskiej myśli społecznej XX wieku / [pod red. W. Wojdyły]. – Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2000. – S. 40.

²⁹ *Juśko E.* Wychowanie narodowe i państwowe w szkołach miasta Tarnowa i powiatu tarnowskiego w okresie II Rzeczypospolitej / Edmund Juśko // Zeszyty Naukowe Małopolskie j Wyższe j Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie. – Tarnów, 2011. – Т. 18. – Nr 1. – S. 49.

Вашингтон, Наполеон Бонапарт. Також відзначалися річниці перебування при владі президента І. Мосьціцького та подій, пов'язаних з особою маршала Ю. Пілсудського. Найчастіше урочисто відзначали дні видатних битв: під Оливою (1627), Віденської (1863), Варшавської (1920), Листопадового повстання (1830–1831), Січневого повстання (1863); а також історичних подій: прийняття Конституції Речі Посполитої 3 травня 1791 р., відновлення незалежності Польщі 11 листопада 1918 р., “заручин” Польщі з морем (1920) тощо. Усі ці засоби національно-патріотичного виховання були покликані навчати учнів поваги до польських культурних надбань, любові до рідного краю, формувати патріотичні почуття до Другої Речіпосполитої³⁰.

Ідея державницького виховання мала бути основою для виховання національних меншин. Міністр віросповідань та освіти К. Светліцький стверджував, що правлячі кола не хочуть і не можуть вимагати від шкіл чи інших навчальних закладів Польщі, щоби вони виховували з німців чи українців поляків, але мають право й обов'язок категорично вимагати, щоб усі виховні установи закладали в дитячих серцях міцні підвалини для майбутнього розквіту Другої Речіпосполитої. Також він зазначав, що кожен єврей, німець чи українець повинен розуміти, що він насамперед має бути добрим громадянином держави³¹. На ділі вся політика національного, державницького і громадянсько-національного виховання (започаткована з 1935 р.) у ставленні до національних меншин зводилася до полонізації непольського населення краю.

Реалізація закону від 11 березня 1932 р. про шкільний устрій на теренах Галичини

Політика “санаційного” табору у справі шкільництва та спроби реалізації через систему освіти державної асиміляції знайшли відображення в реформуванні галузі освіти, ініційованому міністром віросповідань та освіти Я. Єнджеєвичем³². Закон від 11 березня 1932 р. про шкільний устрій передбачав уніфікацію освітньої системи, яка полягала в наповненні навчальної програми ідеологічно-політичним змістом, який би відповідав потребам панівного табору, а також у встановленні державного контролю над системою освіти. Водночас відзначалася необхідність ознайомлення польської молоді з культурними надбаннями національних меншин як складовими спільної культури Польщі. Критеріями добору навчального матеріалу були визначені пробудження інтересу та виховання пошани в польських учнів до історії й культури національних меншин, розуміння і готовність до мирного співіснування в межах однієї держави. Натомість молодь національних меншин через пізнання історії Польщі та пов'язаного з нею минулого власного народу мала ознайомитися з польською культурою й виробити повагу до неї, сформувати почуття державної належності і громадянської відповідальності перед Польщею³³.

³⁰ *Juško E.* Wychowanie narodowe i państwowe w szkołach miasta Tarnowa... – S 50–51, 57.

³¹ *Wróblewska U.* Polityka oświatowa państwa polskiego... – S. 112–113.

³² *Алексієвець Л.* Реформа шкільної освіти... – С. 209.

³³ Program nauki w publicznych szkołach powszechnych pierwszego stopnia z polskim językiem nauczania. – Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, 1936. – S. 266–267; Program

В основних положеннях дидактично-виховних програм із вивчення історії наголошувалося на необхідності об'єктивного висвітлення минулого національних меншин і теперішнього стану розвитку їхньої культури, відзначався їх позитивний внесок у розвиток польської державності, а також трагічні для непольського населення наслідки поділів Польщі в XVIII ст. При цьому обґрунтовувалася значущість ягеллонської ідеї рівності та свободи для відбудови Польщі, що стала одночасно відбудовою життя національних меншин. У реалізації цих постулатів виняткова роль була відведена вчителям, тому вони мали поглиблювати свої історичні знання про непольське населення, яке проживає в конкретному регіоні, ознайомлюватися з тогочасним станом і можливостями розвитку культури національних меншин, переосмислювати ці проблеми, дотримуючись об'єктивності й неупередженості у спірних питаннях тощо³⁴. Однак перешкодами на шляху втілення задекларованих постулатів постав рівень освіти учителів, а подекуди їхні націоналістичні погляди.

Найвагомішими наслідками реформи 1932 р. для національних меншин, зокрема для українців, стали збільшення кількості національних фахових шкіл і зміна організаційної структури фахового шкільництва, а також зрівняння загальноосвітнього та фахового шкільництва й запровадження доповнювальної освіти (тривала до виповнення учнями 18 років) у формі низки курсів із підвищення кваліфікації, підняття освітнього рівня учителів (хоч навчання і проводилося польською мовою) та надання їм доступу до університетів³⁵.

Проти доктрини державного виховання загалом і закону 1932 р. зокрема виступали всі представники національних меншин (українці, німці, євреї, білоруси), вважаючи їх ще однією спробою уніфікації та ігнорування поліетнічної структури Другої Речіпосполитої. Хоча закон 1932 р. безпосередньо не стосувався шкільництва національних меншин, однак статті щодо приватного шкільництва певною мірою впливали на відносини Польщі з національними меншинами. З організаційного та програмного поглядів приватні навчальні заклади зберігали повну самостійність, однак контроль за їхньою діяльністю повністю покладався на державу. Критики цих статей, зокрема українці, євреї, білоруси, наголошували, що він суперечить положенням Конституції 1921 р., обмежує право релігійних громад і національних меншин на розвиток власного шкільництва, а також наближає скасування їх мовної та культурної окремішності³⁶.

З острахом ставилося непольське населення до положень про запровадження ліцеїв, вважаючи, що вони можуть послужити підставою для зменшення кількості

nauki w publicznych szkołach powszechnych trzeciego stopnia z polskim językiem nauczania (tymczasowy). – Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, 1934. – S. 284–285.

³⁴ *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce... – S. 208–209.

³⁵ *Trzebiatowski K.* Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1918–1932 / Klemens Trzebiatowski. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1970. – S. 25.

³⁶ *Osiński Z.* Szkolnictwo prywatne w koncepcjach Janusza Jędrzejewicza [Електронний ресурс] / Zbigniew Osiński. – Режим доступу: http://www.academia.edu/2315745/Skolnictwo_prywatne_w_koncepcjach_Janusza_J%C4%99drzejewicza (дата звернення 17.02.2015)

наявних середніх шкіл, що були чи не єдиним шансом розвитку освіти рідною мовою, а запровадження вступних іспитів до ліцеїв обмежить вступ до них дітей із сімей національних меншин, тим самим закривши їм шлях до вищих навчальних закладів. Підтвердженням цих побоювань стало фактичне зникнення середнього державного шкільництва непольського населення. Потреби німецької, єврейської чи української громад у середній освіті задовольняли приватні навчальні заклади. Державні українські середні навчальні заклади Галичини – шість заснованих до Першої світової війни гімназій і паралельні класи з українською мовою викладання у Стрию і Бережанах – були перетворені на утраквістичні, історії та географії в них навчали польською мовою. На Волині, Холмщині й Поліссі українських державних середніх навчальних закладів взагалі не було³⁷.

Значну критику в середовищі національних меншин спричиняли також положення закону 1932 р., згідно з якими було продовжено заміну вчителів непольських національностей польськими (зокрема заміняли українських педагогів, яких вважали націоналістами та ворогами польського патріотизму і звинувачували в антидержавній діяльності, переводили в західні та центральні польські терени або ж звільняли з роботи, що негативно вплинуло на виховання молоді в національному дусі³⁸). Як зазначав міністр віросповідань та освіти Я. Єнджеєвич, це робилося, з одного боку, щоб усунути з учительських посад політично заангажованих і негативно налаштованих до держави педагогів, а з іншого – оскільки, на його думку, посада вчителя була надзвичайно важливою для функціонування держави та суспільства, щоб заповнити школи педагогами, які би прищеплювали учням польський національний дух³⁹. Так, якщо до 1932 р. українські вчителі здобували освіту у восьми утраквістичних учительських семінаріях, коєдукаційних курсах з українською мовою викладання та утраквістичних, і семи приватних з українською мовою навчання в Львівському шкільному окрузі, то після реформи мовою навчання педагогів стала польська. Українська залишилася мовою викладання у приватних учительських семінаріях і на курсах. У 1935 р. у Західній Україні із загальної кількості учителів українців було лише 21,67 %, німців – 0,03 %, євреїв – 0,6 %, решта 77,7 % – поляків⁴⁰. Освітня реформа була відверто спрямована на обмеження демократизації громадянських прав і підпорядкування громадського життя суворому державному контролю.

³⁷ Грицюк Ф. Політика польської влади щодо українського шкільництва... – С. 205; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie... – S. 46–47.

³⁸ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіславів). – Оп. 1 (Президіальний відділ. Підвідділ преси та громадської безпеки). – Спр. 763 (Листування з Міністерством внутрішніх справ і з повітовими староствами про протест українських депутатів проти зняття з роботи і виселення українських учителів на західну територію Польщі). – Арк. 4–6, 9–15.

³⁹ Mowa p. ministra oświaty Janusza Jędrzejewicza wygłoszona na zjeździe Związku Nauczycielstwa Polskiego // Gazeta Polska. – 1932. – Nr 180.

⁴⁰ Гетьманчук М. Між Москвою та Варшавою... – С. 243; Chatupczak H. Mniejszości narodowe w Polsce... – S. 71.

Нові зміни в національно-освітній політиці Польщі були задекларовані у виступі прем'єр-міністра Я. Єнджеєвича 18 січня 1934 р. під час дискусій щодо бюджету Міністерства віросповідань та освіти. У ньому він визнав, що в національній політиці зроблено багато помилок, однак частину відповідальності за них покладав на українське суспільство й українські організації, які стояли на антидержавних позиціях. Висловлюючи симпатію до українців, він наголосив на необхідності якнайшвидшого об'єктивного перегляду та впорядкування проблем, пов'язаних з українським шкільництвом. Прем'єр-міністр закликав українську спільноту до активної співпраці у вирішенні низки проблем, пов'язаних зі шкільництвом національних меншин⁴¹. Цей виступ досить схвально сприйняла українська громада, що відобразилося на сторінках газети "Діло"⁴².

Про зміни у ставленні до шкільництва національних меншин свідчила ухвалена на засіданні Міністерства віросповідань та освіти від 4 січня 1934 р. урядова директива, яка скасовувала шкільні плебісцити. Міністерство вдалося й до інших заходів, спрямованих на вирішення проблем непольського населення. Відповідно до статуту, справами меншин у Міністерстві віросповідань та освіти займався відділ освітньої політики, однак на практиці окремі питання вирішували інші відділи, яким часто бракувало цілісного бачення проблеми. Саме тому на засіданні від 4 січня 1934 р. було ухвалено рішення, що зобов'язувало всі міністерські одиниці інформувати про справи, які до них надходять, й одержувати компетентну думку про них у відділі 1 (загальному), а також інформувати про всі інциденти, що мають національне підґрунтя. На підставі цього рішення вперше зроблено спробу запровадження єдиного реєстру нагальних потреб. Були проаналізовані не лише питання, пов'язані з наукою чи навчанням, а й ті, що стосувалися шкільних програм, підручників, наукових установ, бібліотек, мережі непольського шкільництва, громадських освітніх організацій, учительських товариств, а також особових і релігійних справ. Інформація про реальну освітню ситуацію в державі мала послужити основою для створення нової моделі національної політики у сфері освіти⁴³.

Головною умовою розвитку національної освіти та культури етнічних груп національні меншини вважали реалізацію постулату навчання рідною мовою. Однак державна влада задовольняла потреби різних меншин у навчанні рідною мовою по-різному, реалізуючи через державну систему освіти внутрішню національну політику, спрямовану на колонізацію насамперед тих національних меншин, які могли становити загрозу для внутрішньої безпеки та зміцнення кордонів Польщі⁴⁴. Також значною мірою освітня політика залежала від відносин Польщі із сусідніми державами. Зокрема після загострення польсько-литовських відносин у другій

⁴¹ Pan premier J. Jędrzejewicz w sprawie szkolnictwa ukraińskiego // Biuletyn Polsko-Ukraiński (далі – ВПУ). – 1934. – Р. 3. – Nr 4. – S 9–10.

⁴² Українське шкільництво в цифрах // Діло. – 1934. – 22 січня.

⁴³ Archiwum PAN. – Zesp. III-180 (Materiały Ludwika Eckerta). – Sygn. 4 (Tezy referatów, notatki z konferencji w Ministerstwie WRiOP, projekt ustawy i inne materiały dotyczące organizacji szkolnictwa mniejszościowego w Polsce). – K. 43–52; *Sanojca K.* Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie... – S. 53–54.

⁴⁴ *Wróblewska U.* Polityka oświatowa państwa polskiego... – S. 114.

половині 30-х років кількість початкових державних і приватних шкіл із литовською мовою навчання була зведена до мінімуму (в 1938/39 н. р. діяли 2 державні школи з литовською мовою навчання, 31 утраквістична та 2 приватні). Водночас активно розвивалося чеське шкільництво, особливо поширене на Волині, де ще до Першої світової війни існувала розвинена мережа навчальних закладів. У міжвоєнний період поряд із державними школами розвивалися приватні, фінансовані переважно Чеською шкільною матицею з центром у Луцьку. Цей процес особливо поживався після підписання 23 квітня 1925 р. польсько-чехословацького договору, в частині 3 якого йшлося про охорону національних меншин, зокрема про гарантування умов для розвитку шкільництва. Так, у 1924/25 н. р. діяло 20 шкіл із чеською мовою навчання (964 учні), по 1 утраквістичній (83 учні) та приватній (25 учнів), у 1929/30 н. р. – відповідно 28 (1359), 4 (279) та 11 (389), а в 1937/38 н. р. – 18 (948), 4 (213) та 13 (605). Словацьких шкіл не було, зокрема через неприхильне ставлення польської влади до словацького національного руху⁴⁵.

На початках існування Польської держави німецьке шкільництво розвивалося за дещо сприятливіших умов, що було зумовлено низкою причин: економічною міццю та суспільним значенням польських німців; потужністю Німеччини, з якою польська влада намагалася досягти порозуміння; прагненням домогтися відповідного ставлення до польської меншини на німецьких теренах. Однак на різних територіях проживання німецької меншини діяли різні правові акти, що регулювали розвиток шкільництва. Найгіршими для розвитку німецької освіти були умови в Галичині. Загалом у державі в 1921/22 н. р. діяло 1 630 початкових німецькомовних шкіл, найбільше їх було в Познанському воєводстві – 884, на Помор'ї – 369, у центральних воєводствах – 239, в Сілезії – 68, у Галичині – 27, на Волині – 24 та 19 – в Цешинській Сілезії. Однак поступово їхня кількість зменшилася: до 593 початкових німецькомовних шкіл (із них 358 державних і 246 приватних) і 9 утраквістичних (4 державні та 5 приватних) у 1929/30 н. р. і 394 початкових німецькомовних (160 державних та 234 приватних), у 201 польській школі класи з німецькою мовою навчання і 78 школах німецька мова вивчалася як окремий предмет у 1937/38 н. р. Водночас у 1929/30 н. р. діяло 6 державних гімназій (із них 4 утраквістичні) та 30 приватних (3 утраквістичні), а також 9 виділових шкіл і 3 учительські семінарії, яких після 1937 р. не стало, – у 1937/38 н. р. залишилося 15 гімназій (2 державні та 13 приватних)⁴⁶.

Польська держава не дотримувалася зобов'язань, що випливали з постанов Малоого Версальського договору в питанні організації громадських початкових шкіл рідною мовою на теренах компактного проживання євреїв. Єврейські діти мали можливість навчатися у школах двох типів: державних із польською мовою викладання (її відвідувало близько 60 %), які відрізнялися від польських лише двогодинним курсом юдаїзму і тим, що учні були звільнені від занять у суботи та єврейські свята (в 1921/22 н. р. у Польщі діяла 191 єврейська державна школа з польською мовою викладання, поступово кількість шкіл зменшувалася через

⁴⁵ *Chałupczak H. Mniejszości narodowe w Polsce...* – S. 225–226.

⁴⁶ *Chałupczak H. Mniejszości narodowe w Polsce...* – S. 140–142.

об'єднання їх із польськими закладами); приватних із мовами ідиш і гебрійською чи утравістичних (в 1937/38 н. р. у всій Польщі діяло 452 приватні школи для учнів єврейського походження, з них із мовою навчання ідиш – 57, гебрійською – 162, ідиш і гебрійською – 7, польською та ідиш – 112, польською і гебрійською – 114). Однак у них навчався лише 21 % усіх єврейських учнів, решта відвідували польські, українські або утравістичні школи.

Запровадити єврейську школу з єдиною мовою навчання було нелегким завданням з огляду на різні мовні тенденції, які панували в єврейському середовищі (ідиш, гебрійська, польська, польська та ідиш, ідиш і гебрійська, польська та гебрійська). Щоб покращити становище, передбачалося запровадження в релігійних навчальних закладах шкільних мереж “Chorev” (з мовою ідиш), “Jawne” (з польсько-гебрійською), “Культури” (Tarbut) (з гебрійською мовою) спеціальної навчальної програми, яка охоплювала світські предмети та підлягала державному контролю, а також створення відповідних умов (багато з них діяли в непристосованих приміщеннях)⁴⁷.

На початку 20-х років ХХ ст. популярними були як початкові, так і середні приватні школи (середньої ланки в єврейському державному шкільництві не було) з ідиш, потім їх замінили школами з гебрійською мовою навчання, а з 30-х років більшість єврейських дітей відвідували утравістичні навчальні заклади (переважно польсько-гебрійські). Популярність шкіл із гебрійською мовою навчання свідчила про розвиток сіоністського руху, натомість двомовних шкіл була виявом розуміння важливості, з одного боку, навчання рідною мовою, а з іншого – державною, що уможлиблювала подальше навчання єврейської молоді. Водночас середні школи з польською мовою навчання набули популярності завдяки тому, що давали глибші знання, отже, можливість студій у вищих навчальних закладах. Євреї були єдиною національною меншиною, яка мала власні легальні вищі навчальні заклади та наукові інститути (Єврейський науковий інститут у Вільні, Інститут юдаїстичних наук у Варшаві)⁴⁸.

Проблеми українського шкільництва (у Львівському шкільному окрузі в 1921–1922 рр. – 51,7 % усіх шкіл були українськими, у 1929–1930 рр. – 15,1 %, а в 1937–1938 рр. – 6,9 %⁴⁹; державне українське середнє шкільництво Галичини представляло 6 гімназій та паралельні класи з українською мовою викладання у Стрию і Бережанах, на теренах Галичини було 39 польських гімназій та 11 реальних шкіл⁵⁰), безпосередньо були пов'язані із польсько-українськими відносинами, певне покращення яких спостерігалось в середині 30-х років. Перші спроби нормалізації цих відносин мали місце ще на початку 30-х, коли УНДО, скориставшись напружен-

⁴⁷ *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce... – S. 163, 204–205.

⁴⁸ *Chalupczak H.* Mniejszości narodowe w Polsce... – S. 179–183.

⁴⁹ *Syrnyk M.* Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo. – S. 55.

⁵⁰ *Федорович К.* Українські школи в Галичині у світлі законів і практики / К. Федорович. – Львів, 1924. – С. 35.

ням у політичній ситуації, пов'язаним зі створенням Центроліву⁵¹, і, маневруючи між урядовими силами й опозицією, намагалося домогтися певних поступок, зокрема надання українцям доступу до центральної та воєводської адміністрацій, відкриття українського університету, створення українських державних середніх шкіл, відмови від утравкізації (в 30-х роках ХХ ст. українські народні школи відвідувало близько 7 % українських дітей, утравкістичні – 45 % та польські – 48 % (українська мова тут вивчалася як окремий предмет)⁵²), заміни терміна “русин” на “українець” тощо⁵³. Однак попри тривалі переговори жодних поступок не було досягнуто. Значно більше сподівань українська громадськість поклала на досягнуте 1935 р. польсько-українське порозуміння. Однак за рік, 7 жовтня 1936 р., голова Української парламентської репрезентації Василь Мудрий звинуватив польську сторону в недотриманні умов угоди, наступного року через тиск із боку як польського суспільства, так і частини невдоволених українців угода втратила чинність⁵⁴.

Невдалим виявився й “волинський експеримент”. Політика воєводи Г. Юзевського в освітній сфері спричинила масові протести населення. Наступ місцевої адміністрації на розвиток українського шкільництва призвів до того, що, відповідно до звіту Г. Юзевського, в 1932/33 н. р. тут залишилися 4 українські школи, натомість діяло 66 німецьких національних навчальних закладів, 57 єврейських, 13 чеських і 5 російських. Лише активна діяльність українських політичних партій стала на заваді колонізації усіх національних шкіл⁵⁵.

Однак не всі меншини Польщі зазнавали утисків в освітній сфері. Найкраще “вписалися” в ідеологію державного виховання та заручилися державною підтримкою в культурно-освітній сфері такі меншини, як татари, караїми та вірмени. Дуже сприятливою етнічна політика Польщі була для однієї з найменших етнічно-релігійних груп – татарів, які відзначалися високим рівнем лояльності до держави. Однак попри сприяння влади їм так і не вдалося відкрити татарські школи через брак кваліфікованих кадрів. Татарська молодь навчалася в освітніх закладах

⁵¹ Центр і лівиця; опозиційний блок, в який увійшли представники Селянської партії, ПСЛ “Пяст”, Національної робітничої партії, ПСЛ “Визволене”, ППС і християнські демократи. Детальніше про це див.: *Зашкільняк Л.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. – С. 473.

⁵² *Семчишин М.* Тисяча років української культури... – С. 488.

⁵³ *Szumilo M.* *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i w Senacie RP (1928–1939)* / Mirosław Szumilo. – Warszawa: Wyd-wo Neriton, 2007. – S. 115.

⁵⁴ *Зашкільняк Л.* Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі (1920–1939 рр.) / Л. Зашкільняк // *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матеріали Міжнародної наукової конференції (Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.)* / [упоряд. В. Футала]. – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 42–45.

⁵⁵ *Кучерепа М.* Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.) / М. Кучерепа // *Україна–Польща: важкі питання: матеріали II Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках”* (Варшава, 22–24 травня 1997 р.). – Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об’єднання українців у Польщі, 1998. – С. 21.

чотирьох шкільних адміністративних округів: Варшавського, Бялостоцького, Віленського та Волинського⁵⁶. Нечисленна караїмська громада, яка декларувала цілковиту лояльність до влади, також заручилася державною підтримкою в культурній сфері. Влада всіляко сприяла діяльності їхніх товариств, друкувала караїмською й польською мовами часописи, а також численні книги і брошури. Це ж стосувалося й вірмен, які зазнали асиміляції. Свою організаційну діяльність вони зосередили переважно в культурно-освітній та релігійній сферах⁵⁷.

Критичні оцінки національно-освітньої політики польської влади лунали як з українського, так і з польського боків. Зокрема український публіцист І. Кедрин закидав польській владі лише позірний відхід від політики асиміляції. Він зазначав, що частина польського суспільства на південно-східних теренах під впливом націоналістичної пропаганди вірить у загрозу домінування українців. Він критикував утраквізацію шкільництва як інструмент їх фактичної колонізації, стверджував, що тогочасний польський націоналізм не мав жодної конструктивної програми національної політики⁵⁸. Урядовець міністерства віросповідань та освіти В. Галецький заявляв, що Друга Річпосполита не випрацювала цілісної політики щодо національних меншин на східних теренах. Саме тому часто напрями цієї політики, яких дотримувалися окремі воєводи, суперечили державним інтересам⁵⁹. Водночас чимало поляків наголошували на загостренні відносин між польським народом і національними меншинами, зумовлених освітньою політикою. Зокрема це стверджував у листі до воєводи керівник Львівської кураторії, застерігаючи, що зростання молоді в атмосфері постійної мовної боротьби завдасть великої моральної кривди і не сприятиме належному громадянському вихованню⁶⁰. А львівський воєвода П. Гарапих ще в січні 1927 р. у листі до міністра внутрішніх справ зазначав, що вимога про внесення декларацій щодо мови викладання, яка використовувалася як зброя в політичній агітації, навпаки зумовила розбрат між українським і польським населенням⁶¹. Урядовець міністерства віросповідань та освіти Людвік Ецкерт визнавав, що упродовж міжвоєнних років польська влада всіляко намагалася позбутися окремішності українського шкільництва. На його думку, саме антидержавна політика українців зумовила посилення колонізаційних процесів, а також запровадження утраквізації навчальних закладів⁶². Отже, навіть у міжвоєнний період національно-освітню політику оцінювали по-різному.

⁵⁶ *Wróblewska U.* Polityka oświatowa państwa polskiego... – S. 116.

⁵⁷ *Chalupeczak H.* Mniejszości narodowe w Polsce... – S. 229–233.

⁵⁸ *Kedryn I.* Drogi i bezdroża myśli politycznej / I. Kedryn // BPU. – 1937. – Nr 2. – S. 392–393, 416.

⁵⁹ *Sanojca K.* Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie... – S. 29.

⁶⁰ ДАІФО. – Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіславів). – Оп. 1 (Президіальний відділ. Підвідділ преси та громадської безпеки). – Спр. 369 (Листування з повітовими староствами про проведену агітацію греко-католицьким духовенством і Українським педагогічним товариством з метою запровадження української мови викладання в початкових школах). – Арк. 110–113.

⁶¹ Там само. – Арк. 117–118.

⁶² *Archiwum PAN.* – Zesp. III-180 (Materiały Ludwika Eckerta). – Sygn. 79 (Uwagi i notatki o szkolnictwie i polityce szkolnej na Wołyniu i Małopolsce Wschodniej oraz dane ze zjazdu

У другій половині 30-х років Міністерство віросповідань та освіти продовжувало роботу з урегулювання проблем шкільництва на теренах, заселених національними меншинами. Однак проекти, які надходили як від урядовців, так і від освітян, засвідчили відсутність узгодженого погляду на вирішення цих питань. Їхні погляди збігалися лише щодо необхідності державної асиміляції непольського населення та подовження чинності законів 1924 р., хоча з певними змінами. Ці зміни стосувалися, зокрема, використання польської мови та мови національних меншин у навчальному процесі, а також доповнення навчальних програм темами про польську культуру, особливо в непольських школах⁶³.

Насамперед варто згадати проект, який розробив начальник відділу Кураторії Львівського шкільного округу К. Загаєвський. Працюючи над цим документом, автор відштовхувався від твердження, що державне виховання національних меншин має проводитися їх рідною мовою, в такому обсязі, як вони того бажають. З огляду на це він виступав за створення в достатній кількості українських, білоруських, німецьких, єврейських, литовських, чеських і російських державних початкових шкіл. Водночас вважав, що польські учні не повинні навчатися у школах для національних меншин, натомість держава має забезпечити їм навчання рідною мовою, навіть через створення приватних освітніх закладів⁶⁴.

К. Загаєвський критично оцінював закон С. Грабського як такий, що не задовольняв освітні вимоги ані українців, ані поляків. Найбільшим його недоліком вважав утравкізацію, стверджуючи, що двомовна школа, зокрема польсько-українська, польсько-білоруська чи польсько-литовська, мала бути, радше, винятком і діяти лише в місцевостях, де поляки мирно співіснують з іншими національностями. На його думку, набагато ефективнішим могло бути створення паралельних класів (польських, українських тощо) за необхідності. Надзвичайно важливою справою вважав розробку окремих навчальних програм для непольського населення⁶⁵.

Важливі зміни повинні були відбутися в середньому та вищому шкільництві. У гімназіях і ліцеях мали створюватися паралельні класи, зокрема польські й українські. За достатньої їх кількості могли відкриватися окремі навчальні заклади для учнів непольської національності. Однак вони могли існувати за умови навчання там не менше 120 таких учнів упродовж 3 років чи 80 протягом року. Державні середні навчальні заклади з непольською мовою навчання мали поступово замінити наявні приватні школи такого типу⁶⁶. Польська мова ставала обов'язковим предметом у школах національних меншин, нею в них мали навчати також історії та географії Польщі, а також сучасної історії. Держава повинна була також сприяти розвитку непольського професійного шкільництва. Щодо вищих

kuratorów w 1928 r.). – К. 7–12; *Sanojca K.* Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie... – S. 28–29.

⁶³ *Sanojca K.* Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie... – S. 57–58.

⁶⁴ Archiwum PAN. – Zesp. III-180 (Materiały Ludwika Eckerta). – Sygn. 4 (Tezy referatów, notatki z konferencji w Ministerstwie WRiOP, projekt ustawy i inne materiały dotyczące organizacji szkolnictwa mniejszościowego w Polsce). – К. 79.

⁶⁵ *Ibidem.* – К. 80.

⁶⁶ *Ibidem.* – К. 80.

навчальних закладів, то на початках у Львівському університеті мали бути створені кафедри з українською мовою навчання, а в майбутньому декілька факультетів, зокрема гуманітарний та правничий⁶⁷. Цей проект, який виник на основі аналізу практичного досвіду реалізації мовного закону 1924 р., зокрема його негативних наслідків, враховував більшість вимог українців, проте не задовольняв потреб національних меншин.

Однак ці проекти так і не були реалізовані, хоча робота над формуванням напрямів діяльності та розробкою засад освітньої політики на теренах, заселених національними меншинами, наприкінці 30-х років продовжувалася. І надалі головним завданням залишалося виховання непольської молоді в державницько-польському дусі при забезпеченні непольському населенню умов для розвитку власної культури та навчання рідною мовою. Однак культурні потреби українців в освітній сфері мали забезпечуватися лише на територіях Львівського, Тернопільського, Станіславівського та Волинського воєводств. Українські школи планувалося відкривати в тих місцевостях, де проживало лише українське населення, натомість на мішаних теренах мали діяти школи з паралельними класами – польськими й українськими. На вказаних територіях головним чинником утвердження польської державності та культури мала бути школа з польською мовою навчання. Мережа польськомовного шкільництва різних типів повинна була бути настільки розвиненою, щоб забезпечити потреби в освіті не лише польського, а й українського населення. З метою залучення українських учнів, переважно зі сільських місцевостей, на навчання до польських шкіл передбачалося скасувати оплату, створити бурси й інтернати, запровадити стипендії, а також сформувавши в суспільстві переконання, що польська школа дає кращі перспективи для майбутнього. Утраквістичні школи мали залишатися лише в тих місцевостях, де вони не спричиняли особливого спротиву національних меншин. Зокрема передбачалося зберегти їх на Волині та лише в деяких місцевостях Галичини. Натомість повсюдно мала розширитися мережа шкіл для польських учнів, а для польських греко-католиків повинно було бути запроваджене навчання релігії польською мовою⁶⁸.

Більшість урядовців критично сприйняли відкриття українських середніх і професійних шкіл, схилившись до формування лише паралельних класів у польських школах. Натомість вважали за необхідне запровадити українську мову як факультативну або обов'язкову для усіх учнів польських шкіл на південно-східних теренах. Урядовці вважали, що учителів мають навчати лише в державних закладах як для польських, так і для українських шкіл. Водночас існувало переконання, що потреби українського населення в національному шкільництві повинні задовольнятися лише в чотирьох воєводствах: Львівському, Тернопільському, Станіславівському та Волинському, при цьому освітня політика, як і національна у східній частині Галичини та на Волині, має відрізнятись, оскільки, на думку польських урядовців,

⁶⁷ Ibidem. – К. 81.

⁶⁸ Archiwum PAN. – Zesp. III-180 (Materiały Ludwika Eckerta). – Sygn. 79 (Uwagi i notatki o szkolnictwie i polityce szkolnej na Wołyniu i Małopolsce Wschodniej oraz dane ze zjazdu kuratorów w 1928 r.). – К. 69–71.

ці регіони відрізняються історичними традиціями, віровизнанням, рівнем розвитку національної свідомості та рівнем сприйняття польської державності⁶⁹.

Урядові проекти вирішення проблем національних меншин збігалися з вимогами непольського населення лише частково, а тому, навіть якщо би вони були реалізовані, ставлення до держави непольського населення змінилося б дуже мало. Тим паче, що на діяльність влади у сфері шкільництва впливало чимало інших чинників, зокрема політичних. Польський уряд відкрито ігнорував зобов'язання щодо національних меншин, зафіксовані в міжнародних договорах, статтях Конституції, постановах і законах. Так, 13 березня 1934 р. Польська держава офіційно відкликала свій підпис під Версальським договором, а міністр закордонних справ Ю. Бек вніс до Сейму проект закону про скасування зобов'язань щодо національних меншин. Польща розгорнула відверто дискримінаційну державну національну політику щодо непольського населення, яка охопила політичну, культурну, освітню та релігійну сфери. Ця політика була зумовлена низкою чинників: прагненням інтегрувати і зміцнити унітарність Другої Речіпосполитої; впливом польських націоналістичних угруповань на державні керівні органи; загрозою для цілісності східних кордонів держави з боку більшовицької Москви; відсутністю програм вирішення проблем національних меншин і постійним обмеженням їх самостійницьких прагнень⁷⁰. Метою цієї політики була повна колонізація меншин, а першими кроками з її втілення в Галичині стали скасування тих інституцій, які забезпечували їй статус окремої адміністративної одиниці, а також заміна назви "Східна Галичина" на Польща "Б" (Польща "А" – корінна територія). При цьому автономії етнічні українські землі так і не одержали, а закон від 26 вересня 1922 р., за яким право на самоврядування мали Станіславівське, Львівське та Тернопільське воєводства⁷¹, ніколи не виконувався. З огляду на це чимало завдань, пов'язаних зі відносинами держави з непольським населенням, так і залишилися невирішеними. Освітню політику польських політичних сил щодо національних меншин можна оцінювати як хаотичну та недостатньо узгоджену. Йдучи на певні поступки національним меншинам, влада водночас посилювала їх колонізацію, намагаючись не допустити їхнього переважання над польським населенням.

Отже, якщо в 20-х роках ХХ ст. польська освітня політика не була однозначно спрямована проти шкільництва національних меншин, а радше, була непослідовною та непродуманою, основним завданням якої стало недопущення переважання непольської складової на східних теренах, то після прийняття Сеймом шкільного закону від 31 липня 1924 р. і проведення освітньої реформи 1932 р. активно розпочалася колонізація культурно-освітньої сфери непольського населення. Найбільших утисків зазнали ті меншини, зокрема українці, білоруси, литовці, євреї, частково німці, які, на думку польських урядовців, могли зашкодити внутрішній безпеці та цілісності держави. Результати цієї політики в освітній сфері негативно

⁶⁹ *Sanojca K.* Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie... – S. 60–61.

⁷⁰ *Гетьманчук М.* Між Москвою та Варшавою... – С. 235–236.

⁷¹ Ustawa z dnia 26 września 1922 r. o zasadach powszechnego samorządu wojewódzkiego, a w szczególności województwa lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego // Dz. U. – 1922. – Nr 90. – Poz. 829. – S. 1553–1555.

позначилися на загальному стані освіти національних меншин, призвели до скорочення кількості початкових і середніх освітніх закладів, ускладнили навчання представників національних меншин у вищих навчальних закладах. Спроби реалізації через школи програми державницької асиміляції, яку представники національних меншин розглядали як спробу денаціоналізації непольського населення, лише посилили негативне ставлення меншин до Польської держави. До кінця існування Другої Речіпосполитої серед непольського населення збереглося прагнення здобувати освіту рідною мовою, культивувати національні традиції та розвивати рідну культуру.

Стаття написана в межах дослідницького проекту “Особливості формування національних ідентичностей на українсько-польсько-чехословацькому пограниччі у першій третині XX століття” за підтримки Міжнародного Вишеградського фонду.

УДК [94(477.83/.86):82–94(=161.2+=162.1)]“1939/1941”

Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ

УКРАЇНЦІ І ПОЛЯКИ ГАЛИЧИНИ ПІД СТАЛІНСЬКИМ РЕЖИМОМ У СПОМИНАХ ОЧЕВИДЦІВ: ПЕРШИЙ ДОСВІД

Стан вивчення проблеми

Правда про події осені 1939 р. – середини 1941 р. на тих українських етнічних землях, що були анексовані сталінським Радянським Союзом, майже півстоліття була “табуованою темою” для дослідників не лише в Україні, що перебувала у складі СРСР, а й у прокомуністичній Польщі. Можливою тоді була поява не тільки тих публікацій, у яких некритично висвітлювалася і прославлялася політика, яку проводили у Західній Україні Всесоюзна комуністична партія (більшовиків) (ВКП(б)) і її партійна структура на українських землях – Комуністична партія (більшовиків) України. У той же час згадана тема не викликала особливого зацікавлення в країнах Заходу. Лише наприкінці 1980-х років у США побачили світ окремі цікаві розвідки, присвячені оцінкам режиму Й. Сталіна місцевим населенням територій, трактованих польськими науковцями як “східні креси Другої Речі Посполитої”. Одним із перших дослідників цієї теми історик зі США Ян Томаш Гросс, який був вихідцем із Польщі й у 1988 р. опублікував книгу “Революція з-за кордону. Радянська окупація польської Західної України і Західної Білорусі”, що з часом стала “класичною” працею з окресленої проблеми¹. Окремі аспекти цієї ж тематики вивчав ще один американський історик польського походження Тадеуш Піотровські².

У Польщі активне зацікавлення темою почалося напередодні й тривало після розпаду СРСР³. Новий сплеск уваги до цього питання відбувся від початку

¹ Gross J. T. Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia / Jan T. Gross. – Princeton: Princeton University Press, 1988. Див. також доповнене видання цієї праці: *Ejusdem*. Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia. Expanded Edition / Jan T. Gross. – Princeton: Princeton University Press, 2002.

² Piotrowski T. Poland's Holocaust: Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918–1947 / Tadeusz Piotrowski. – Jefferson, N.C. and London: McFarland & Company, 1998. – P. 7–19, 77–81, 198–203.

³ Wirski S. Polityka ZSRR wobec ziem polskich, 1939–1941 / S. Wirski. – Warszawa: Instytut Europy Wschodniej, 1985. – Z. 4; Mazur G. Kresy Wschodnie, 1939–1941 / Grzegorz Mazur // Zdanie. – 1989. – № 11–12. – S. 24–28; Położenie ludności polskiej na terytorium ZSRR i wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w czasie II wojny światowej / [pod. red. A. Marszałek]. – Toruń, 1990; Sudoł A. Początki sowietyzacji Kresów Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej (jesień 1939 r.) / A. Sudoł. – Bydgoszcz; Toruń, 1997; Życie codzienne

2000-х років⁴. З польських авторів значний доробок у дослідження проблеми й оприлюднення інформаційно наповнених документів зробив Казімеж Ясевич⁵ (публікації якого, втім, завдяки контроверсійним оцінкам автора викликали неоднозначне сприймання і критику). Спеціальну увагу у Польщі було приділено публікаціям мемуарів чи фрагментів споминів про життя в окремих містах Галичини й Волині у 1939–1941 рр.⁶

Дослідники Другої світової війни в Україні тривалий час оминали об’єктивне вивчення проблеми сприймання більшовицького режиму в Галичині українцями і поляками – представниками двох найбільших національних груп цього регіону. Багато десятиліть з’являлася лише вкрай тенденційна література, метою якої була популяризація більшовицької тези про “золотий вересень 1939 року” в історії Галичини та Волині й “визволення Західної України з-під гніту панської Польщі” (після смерті Й. Сталіна термін “панська” поступово замінили терміном “буржуазна”)⁷.

polskich zesłańców w ZSRR w latach 1940–1946: studia / [pod red. S. Ciesielskiego]. – Warszawa: W-wo Neriton: Instytut Historii PAN, 1997; *Kowalska E.* Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946 / E. Kowalska. – Warszawa: Neriton: Instytut Historii PAN, 1998.

⁴ *Hryciuk G.* Polacy we Lwowie, 1939–1944. Życie codzienne / Grzegorz Hryciuk. – Warszawa, 2000; *Gogol B.* Czerwony Sztandar: Rzecz o sowjetyzacji ziem Małopolski Wschodniej, wrzesień 1939 – czerwiec 1941 / B. Gogol. – Gdańsk: Un-t Gdański, 2000; *Okupacja sowiecka ziem polskich 1939–1941* / [pod red. P. Chmielowca]. – Rzeszów: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2005; *Bonusiak W.* Polityka ludnościowa i ekonomiczna ZSRR na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939–1941 (“Zachodnia Ukraina” i “Zachodnia Białoruś”) / Włodzimierz Bonusiak. – Rzeszów: W-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2006.

⁵ *Jasiewicz K.* Aparat sowiecki na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej jako model patologiczny funkcjonowania klasy politycznej (1939–1953) / K. Jasiewicz // Tygiel narodów: stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej, 1939–1953. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN: Rytm; Londyn: Polonia Aid Foundation Trust, 2002. – S. 39–95; *Ejusdem.* Rzeczywistość sowiecka 1939–1941 w świadectwach polskich Żydów / K. Jasiewicz. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2009.

⁶ *Węgierski J.* Lwów pod okupacją sowiecką, 1939–1941 / Jerzy Węgierski. – Warszawa: Éditions Spotkania, 1991; *Lwowskie pod okupacją sowiecką (1939–1941)* / [wstęp i redakcja Tomasz Bereza; wybór i opracowanie Tomasz Bereza]. – Rzeszów: Instytut pamięci narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2006.

⁷ Социально-политическая закономерность и правовые основы воссоединения западно-украинских земель с Украинской ССР. – Львов, 1979; *Кірсанова О. А.* Розвиток суспільно-політичної активності трудящих західних областей УРСР у процесі будівництва основ соціалізму / О. А. Кірсанова. – Київ, 1981; *Масловский В. И.* В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины 1939–1950 / В. И. Масловский. – Львов: Изд-во при Львовском государственном университете издательского объединения “Вища школа”, 1984. – С. 9–46.

Для цього видано кілька збірників документів, на сторінках яких було подібно висвітлено події осені 1939 р. – першої половини 1941 р.⁸

Перший збірник спогадів українських очевидців подій від осені 1939 р. до середини 1941 р. у Західній Україні підготувала до друку відома громадсько-політична діячка Мілена Рудницька вже восени 1941 р., але його опубліковано лише 1958 р. у Нью-Йорку. Певним недоліком цих споминів є анонімність багатьох їхніх авторів. Небажання називати себе було зумовлене тим, що одні з них тоді ще проживали у Західній Україні й боялися арештів, а ті ж, які опинилися на еміграції, побоювалися, що внаслідок оприлюднення імен і прізвищ їхні родичі можуть постраждати від переслідувань органів безпеки СРСР⁹. Після появи згаданого збірника велику кількість споминів того періоду опублікувало значно більше українців, які пережили ті події на власному досвіді й після Другої світової війни опинилися на еміграції¹⁰.

Напередодні й особливо після розпаду СРСР протягом 1990-х років побачило світ багато статей українських науковців з окремих аспектів проблеми. Услід за польськими колегами в останні 10 років дослідники в Україні теж почали виявляти активне зацікавлення темою, результатом чого була поява багатьох монографій, присвячених різним її питанням: політиці СРСР на анексованих територіях, масовим репресіям і депортаціям тощо¹¹.

Однак до сьогодні історики мало висвітлювали те, як сприймали українці й поляки нову владу, якою була перша реакція на політичні кроки нової влади представників цих двох найбільших національних груп населення, що було спільного й розбіжного у цьому сприйманні і як еволюціонували у своїх поглядах на різні нововведення місцеві жителі. У статті автор публікації зосередився саме на порівнянні сприймання українцями і поляками перших місяців більшовицького режиму

⁸ Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939–1949 рр.): збірник документів і матеріалів. – Київ, 1949; Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979: зб. док. і мат. – Київ, 1980; Радянське Прикарпаття. 1939–1959: документи і матеріали – Ужгород, 1964; Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР. 1939–1989: збірник документів і матеріалів. – Київ: Наукова думка, 1989. – С. 16–67.

⁹ Західня Україна під большевиками (IX.1939.–VI.1941): збірник [ред. М. Рудницька]. – Нью-Йорк, 1958.

¹⁰ Див., наприклад: *Городиський З.* Державний університет ім. Івана Франка у Львові (Спогад з часів советської окупації в 1939–1941 рр.) / З. Городиський // Календар-альманах “Нового Шляху” на 1990 рік. – Торонто: Новий Шлях, 1990. – С. 71–92; *Онїхрїв М.* Шляхами Другого Польського корпусу / М. Онїхрїв // Календар-альманах “Нового Шляху” на 1983 рік. – Торонто: Новий Шлях, 1983. – С. 172–185; *Острове́рха М.* На закруті. Осінь 1939 р. / М. Острове́рха. – Нью Йорк, Н. Й., 1958; *Яхненко Н.* Від Бюра до Бригідок. Трохи спогадів з 1939–1941 років. Львів / Н. Яхненко. – Бералє; Мюнхен, 1986.

¹¹ Див., наприклад: *Литвин М. Р.* 1939. Західні землі України / М. Р. Литвин, О. І. Луцький, К. Є. Науменко. – Львів, 1999; *Баран В.* Україна: Західні землі: 1939–1941 рр. / В. Баран, В. Токарський. – Львів, 2009; *Гаврилів І.* Західна Україна у 1939–1941 рр. / І. Гаврилів. – Львів, 2007. Детальніше українську історіографію проблеми див.: *Гуменюк Т. І.* Західноукраїнські землі в 1939–1941 рр.: історіографічний аналіз / Т. І. Гуменюк. – Івано-Франківськ, 2007.

і “сталінських реформ” (за винятком характеристики реагування на прихід “советів” представників третьої найбільшої національної групи населення Західної України – євреїв, характеристика настроїв яких заслуговує на окреме дослідження).

Автор не в усьому погоджувався зі сказаним у споминах, але намагався цитувати їх максимально повно й без скорочень, щоб вповні передати настрої, переживання й емоції людей того часу. У статті спогади українців подано мовою оригіналу зі збереженням тогочасної специфіки й діалектизмів, тоді як спогади поляків перекладено зі збереженням вжитих авторами російських слів та речень, транслітерованих кирилицею, які у польськомовних спогадах наведено мовою оригіналу й транслітеровано латинкою.

Автор висловлює подяку за надану йому керівництвом архіву Осередку “Карта” у Варшаві можливість опрацювання й цитування споминів польських учасників подій, більшість з яких вперше запроваджено до наукового обігу.

Перші враження від вступу радянських військ

17 вересня 1939 р. на територію Західної України розпочали наступати Збройні сили СРСР, тоді відомі під своєю повною офіційною назвою як Робітничо-Селянська Червона Армія (РСЧА), більше відома як Червона Армія (ЧА). У своїй політиці більшовики послуговувалися тими ж слоганами й офіційними мотивами, що й за 19 років до того, хоча й дещо зміненими або “модифікованими” гаслами “визволення Західної України з-під гніту польських панів” з меншим акцентом на “визволенні польського пролетаріату й селян від соціального рабства”, як це було восени 1920 р. Польща з її союзниками Великою Британією та Францією цього разу, як воєнні супротивники СРСР, фігурували в пропаганді як ледве чи не найбільше світове зло. Восени 1939 р. більшовики повністю солідаризувалися із фіюрером нацистської Німеччини Адольфом Гітлером, який у вересні 1939 р. вирішив знищити Польщу як державу. Об’єктивно аналізуючи перебіг тогочасних політичних і воєнних подій, від 17 вересня 1939 р. чимало критично мислячих українців і поляків зрозуміли, що пакт про ненапад Молотова-Ріббентропа виявився угодою про воєнний союз Й. Сталіна та А. Гітлера з метою воєнної кампанії проти Другої Речі Посполитої. Багато українців, які добре усвідомили те, що насправді відбувалося, розуміли становище поляків і співчували їм. Владіслав Олесінський у щоденнику про приїзд до Золочева 16 вересня 1939 р. записав: “Я спіткав там також казначейського службовця української національності з Кам’янки Марущака. Він розповів мені, що з російського радіо, по якому говорив Молотов, дізнався про його недоброзичливе ставлення до Польщі і про те, що він із Гітлером обдумав такий спосіб, що більше не буде польських повстань. *«Больше не будет польско-го мятежа»*. Чи щось подібного”. А вже 17 вересня він же зауважив, що того дня “більшовики вранці о годині 4 переступили Збруч, натрапляючи на слабкий опір”, а отже, “звістка, яку вчора передав Марущак про порозуміння більшовиків з Гітлером, як виявляється, є реальністю”. Той же очевидець подій у щоденнику від 27 вересня 1939 р. у Львові зробив такий запис: “Місто роїться від *красноармейцев*. Я зустрічаю ті ж купки німецьких солдатів, звільнених з польської неволі більшовиками. Тим солдатам більшовики повернули навіть озброєння. Вони пере-суваються по місту зовсім вільно. Натомість наших солдатів, а, особливо, офіцерів,

більшовики беруть до неволі, а навіть заарештовують переодягнутих в цивільний одяг. Підтверджується, отже, інформація Марущака від 16 вересня 1939 р. про те, що Німеччина і більшовики діють спільно проти Польщі¹².

Головною причиною різного сприймання українцями і поляками анексії Західної України Радянським Союзом було те, що в багатьох її українських жителів більшовицька пропаганда створювала ілюзію того, що до них на допомогу для захисту від німців і визволення від поляків нібито поспішають їх “брати-українці” зі Східної України (підкреслюючи у листівках, що радянські війська, які наступають на Волинь й у Галичину, очолює командувач “Українського фронту” з українським прізвищем – Сергій Тимошенко). І. Цюропайлович із Жовкви, зокрема, згадував, що він і багато українців у ті дні по радіо почули, що їх “йде визволяти Червона армія під командою «українця» маршала Тимошенка”¹³.

Однак дуже швидко ілюзії місцевих українців розвіялися після першого ж досвіду стосунків із бійцями РСЧА та скерованими в Західну Україну партійцями. Роман Гавриляк, наприклад, писав у мемуарах: “Врешті в’їхали у Надвірну радянські танки, та увійшла Червона армія. Зробили вони дуже погане перше враження. Танки щоправда великі, тяжкі, та грізні, але зате військо – пожалься Боже! Якись збіднілі погані лица, дрантивий одяг, та недбала поведінка, як у рядових, так і старшин. От маєш, пролетарська армія! За ними зараз приїхали їхні цивільні, політруки, та партійці, та стали наводити новий лад. Вони зробили таке саме враження як їхня армія. Сірі, погані, непривітні, без жадної оглади, примітивні, але зате самопевні та бундючні”¹⁴.

Володимир Бемко з Бережанщини також критично оцінив “советів”: “Советчики мали нужденний вигляд: військо – у витертих старих загортках, чоботи з матеріалу, що лише нагадував шкіру, кріси чи як вони казали «вінтовки» носили на мотузках. На кількох тягарових автах привезли кільканадцять сухорєбрих шкап – то мала бути їхня кавалерія. Ні сідел, ні поведів... Красноармійці говорили, що й ті коні – позичено з колхозів та колгоспів, бо кожний кінь мав на ногах біля «котиків» значок, з якого колгоспу його забрано”¹⁵.

Об’єктивність вражень українців підтверджують аналогічні відгуки про червоноармійців польських жителів. Поляк із Дрогобича Станіслав Флях, наприклад, так описав перші враження від вступу бійців ЧА до цього міста: “Це військо складалося з різних національностей, солдати виглядали неохайно [obskurnie], брудні, неголені, обтріпані шинелі, облатане взуття, замість ранців, як носили наші чи німецькі солдати, кожен мав мішок, що висів на плечі, і котелок біля паска, замість

¹² Archiwum Ośrodka “Karta” w Warszawie (dalej – AOK). – Archiwum Wschodni (dalej – AW) II/1388/2 K – Władysław Olesiński. – S. 7, 13.

¹³ Цюропайлович І. Споми́ни кооператора / І. Цюропайлович // Жовківщина. Історико-мемуарний збірник. – Жовква; Львів; Балтимор, 1997. – С. 186.

¹⁴ Гавриляк Р. Споми́ни минулих літ. Автобіографічна розповідь / Р. Гавриляк // На правах рукопису, 1988. – С. 28.

¹⁵ Бемко В. Бережани – Бережанщина / В. Бемко // Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто: Комітет “Видавництва Бережани”, 1970. – С. 283–284.

казанка. Вони мали сумний вигляд й нічим не нагадували війська, якби не карабіни, які вони носили, і шапки із зірками”¹⁶.

Для вояків польського війська особливо вражаючим виявилось порівняння червоноармійців з німецькими вояками. Ось як описав свій перший досвід з бійцями ЧА у с. Сем’янівка (пол. Siemjanówka) під Львовом поляк Владислав Гłowачевські: “Під час війни, власне кажучи, першими прийшли до нас німці. За один день пішли. На другий день прийшли росіяни. Я, як молода людина, був здивований дисципліною і порядком у німців. На другий день, як прийшли росіяни, я побачив ці ... шапки, так звані будьоновки, ці плащі... Коли вони забігли до помешкання, я пригадую, що мати мала кисле молоко в глиняних глечиках. Схопили це, повипивали, пізніше відразу побігли, бо мали розвільнення. Пізніше кожен раз виймали з якоїсь кишені махорку, сипали в газети, загортали це і палили. І це, власне, мене настільки вразило, що я запам’ятав це на все життя”¹⁷.

Поляки, згідно з твердженням польки з Луцька Мані Арашкевіч, реагували на червоноармійців однозначно – як на окупантів, котрі спільно з нацистами зруйнували їхню державу, і це детермінувало їх ставлення до сталінського режиму: “З окупантами ми не підтримували жодних контактів. Колись якийсь боєць запропонував мені піти в кіно, я заявила йому, що коли піде зі мною на відправу, то я погоджуся. Він не повторив запрошення”¹⁸.

Характерно, що у багатьох українців і поляків червоноармійці (з огляду передовсім на манеру поведінки, напіввійськовий й напівцивільний одяг і присутність серед них багатьох мобілізованих чоловіків із радянських республік Середньої Азії тощо) викликали зловісні асоціації з вояками Золотої Орди Чингізхана. Подібно, зокрема, описав бійців РСЧА поляк зі Львова Станіслав Каца: “Російська армія виглядала тоді страшно. То була армія жебраків. Карабіни на шнурах, йшли в гумових калошах. Така собі нікчемна братія, якісь такі зморені голодом. Був такий автентичний випадок, що радянський офіцер, який вже певний час проживав у Львові, зайшов до розміщеного поверхом нижче житла і сказав, що йому впало вниз мило з умивальника. Виявляється, що мився з клозетної раковини. То була Азія, до нас прийшла Азія”¹⁹.

Ще критичніше прихід РСЧА у мемуарах передав Михайло Островерха: “Самі вояки – худі, деяким просто позападались лиця, а деяким, наче сірим мохом поросло лице; неголені, втомлені; кожен четвертий-п’ятий, хоч молоді, похилені, як старики; очі без життя, а в них, наче закована, залякана думка окривається; на обличчях сіра, неприступна мовчанка, що знає страх. Відчувається, що в армії діє не дисципліна, а терор. Сюди й туди, дуже діловито, якоесь по-яничарськи, швидко вештаються комісари, політруки, пики з рисами холодної кровожадности. Ці війська безупинно сунуть на захід. Три дні приглядався я цій червоній армії і прийшов до висновку: це та ніколи незмінна Азія, за яку Москва зовсім природно – горда;

¹⁶ АОК. – АW I/167 – Flach Stanisław. – S. 1.

¹⁷ Ibidem. – АW I/194 – Władysław Głowaczewski. – S. 1.

¹⁸ Ibidem. – АW 109 – Araszkiwicz Mania z d.Wojnicz – I/12 Woj/127. – S. 8.

¹⁹ Ibidem. – АW 1/310 – Kaca Stanisław. – S. 1–2.

заякана, стероризована Азія, яка напевно й за Івана IV така ж була, тільки тепер ця дич ... змоторизована. І суне на решту наших земель, на Захід лише на те, щоб Європу сплюндрувати з усіх її вартостей, ціннощів і, непоправними та ще й розбитими азіятами, вернутись на свій Схід”²⁰.

Формуванню усталеного образу бійця РСЧА як чужинця за мовою, культурою поведінки й менталітетом сприяла видана у військових частинах політруками заборона солдатам спілкуватися із місцевими жителями, особливо на політичні теми. Офіційно це мотивувалося міркуваннями безпеки, щоб червоноармійці, бувало, не обмовилися й не розповіли “військову таємницю” про свої військову частину, підрозділ чи точне місце дислокації, озброєння, командний склад тощо. Насправді бійцям РСЧА, зі слів М. Островерхи, забороняли ходити чи жити поодиноці, щоб вони випадково “не збовкнули зайве” й не сказали правду про справжню дійсність в СРСР: “Характеристичне – ніколи й нікуди не ходить червоноармієць сам, а завжди ходить їх два-три. А коли ж трапиться, що буває сам, тоді дещо прорветься з його душі, поскаржиться, скаже одверто про «рай»”²¹.

Інший сучасник, Зенон Саган із Кам’янки-Струмилової, так описав цю штучно створювану політичними комісарами відчуженість між бійцями РСЧА і місцевим населенням на підставі власного досвіду: “Перших дві ночі в моїй хаті ночувало призначених мені 10 солдатів під командою якогось миршавого політрука-десятника. Всі «бійці» були мобілізовані українські колгоспники, до речі, не першої молодости. Я запропонував їм вигідніше приміщення на нічліг, бо сини, хоч осклені, могли помістити тільки 4 особи. Один з них хотів відповісти, однак йому перебив політрук і каліченою українською мовою заявив, що бійці мусять бути разом, їм нічого не бракує і не прийняв запропонованого чаю і закуски. Порозмовляти з ними не було ніякої нагоди”²².

Зі слів іншого українця, львів’янина Івана Миськіва, червоноармійці під час зустрічей з місцевим населенням “у Львові ... радше оминали ближчого контакту, можливо, що їм заборонено входити до приватних мешкань і розмовляти з людьми, як це один з вояків мав сказати”, але сам факт їхнього зовнішнього вигляду й поведінки викликав негативні відгуки про розпропаговану ледве не як українську чи “напівукраїнську” Червону Армію: “Большевицьким військом були розчаровані передусім ті, що казали «все-таки це наші земляки» і «певно мають певні досяги за останніх 20 літ». Показалося, що в совітськiм війську, що «пішло визволяти братів українців і білорусинів», був мінімальний відсоток українців. Переважно були це москалі, з великою домішкою азіятських типів. Зовнішній вигляд робив дуже некорисне вражіння: зріст мізерний, вираз лица неінтелігентний, часто дикий, мундур, що краскою нагадує мішок, помітний брак чистоти”²³.

²⁰ *Островерха М.* На закруті... – С. 57–58.

²¹ Там само. – С. 89.

²² *Саган З.* Камінка-Струмилова 1939–1944 (Спогади) / З. Саган // Надбужанщина. Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Каміначчина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Об’єднання надбужанців, 1989. – Т. 2. – С. 488.

²³ *Миськів І.* Перебіг війни 1939 // Архів Бібліотеки ім. Олега Ольжича у Києві (далі – АБОО). – Ф. 1 (Організація Українських Націоналістів). – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 5.

Унаслідок вказівок своїх політруків про заборону спілкуватися із західними українцями характерними рисами поведінки бійців РСЧА були замкнутість, закритість і небагатослівність: “Але вони у розмовах з населенням були обережні. Тільки сам-на-сам, і то оглядаючись на всі сторони – питали про тутешнє життя та розповідали про своє”, – згадував Володимир Бемко з Бережанщини²⁴.

М. Острроверха так оцінив ставлення місцевих жителів Західної України до “перших совітів” (як їх називали згодом самі ж західні українці, відділяючи “перших” від “других совітів”, котрі повернулися починаючи від серпня 1944 р.): “Все українське населення західних наших земель, і то симпатики большевизму, яких є дуже мало, відносяться до большевиків із погордою і призиством. Уважають їх за елемент нижчий, нікчемний, у кращому випадку за голоту й нужду. В Лежайську, куди большевики були зайшли, а потім – згідно з німецько-большевицькою умовою – уступили, один мій приятель, Л. Л., спитався селянина: «Були тут большевики?». Селянин відповів: «Були, були! Насмерділи та й пішли!»²⁵.

Водночас члени або симпатики ідеології і дій тоді ще єдиної Організації українських націоналістів (ОУН) сприйняли прихід більшовиків виключно як зміну одних окупантів іншими – брутальних і українофобських польських на значно гірших більшовицьких, які знищили Українську державу, більшість національно свідомої інтелігенції, заморили мільйони українців Голодоморами 1921–22 і 1932–1933 рр., вислали до Сибіру понад мільйон українців і розстріляли сотні тисяч українців під час репресій 1920–1930-х років. Цю роздвоєність настроїв влучно передав житель м. Бережани В. Бемко: “Серед української інтелігенції думки були поділені. Деякі твердили, що, мовляв, большевики змінились. «То не те, що було колись, у місцеві справи вони не будуть мішатися». Однак той же В. Бемко дотримувався інших оцінок, які зробили ті тогочасні галицькі і волинські українці, котрі відчували на собі життя сталінського режиму: “Так закінчилося польське двадцятирічне панування і розпочалась советчина – московський комунізм – нова окупація. Прийшла зміна окупаційної варті і влади, прийшли нові «лица» – а з ними, як виявилось, нові криваві, жертви автохтонного українського населення, спричинені ненажерливим московсько-большевицьким грабунком чужих земель і чужого добра”²⁶.

“Воєнний комунізм”

Негативізму до формування критичного образу військовослужбовців із СРСР в очах місцевих жителів Західної України значно додали випадки масового захоплення цілих будинків військовими частинами РСЧА. Від перших днів вступу на територію Західної України військові частини РСЧА вселялися в колишні казарми польського війська та придатні для тимчасової ночівлі складські або напівскладські приміщення. Однак, коли цих приміщень виявилося недостатньо, першими з представників нової влади брутальність щодо місцевих жителів відверто виявили військові підрозділи червоноармійців, що масово займали кращі квартири і будівлі для розквартирування

²⁴ Бемко В. Бережани – Бережанщина... – С. 284.

²⁵ Острроверха М. На закруті... – С. 91.

²⁶ Бемко В. Бережани – Бережанщина... – С. 282, 285.

офіцерів. Бійці РСЧА захоплювали кращі приміщення, безцеремонно виселяли цілі родини й квартали для заселення військових офіцерів РСЧА та членів їхніх сімей, у гірші будівлі – підрозділи солдатів. Нерідко серед зайнятих для солдатів приміщень були театри, школи, лікарні. Наслідком цього було перетворення приватних квартир на комунальні у рамках “ущільнення” або так званого усупільнення, а результатом – частий дискомфорт і побутові незручності для місцевих мешканців. Володимир Бемко у споминах описав одну з таких типових ситуацій, характерних для багатьох тогочасних міст, містечок та сіл Західної України:

“До Бережан прибули полк піхоти і невелика технічна група. Вони розташувались у колишніх ще австрійських, а потім польських великих казармах, та на першому поверсі в ратуші”. “Будинки офіцерської оселі, що містилися в сусідстві військової лікарні, призначив Тимошук для майбутніх урядовців, що мали невдовзі приїхати із східних земель України. При тому, дотеперішні мешканці тих офіцерських домів, дістали наказ до двох годин звільнити приміщення і залишити в них усе обладнання. ... Кінську лікарню приміщено в забудованнях греко-католицької парохії. Місцевому парохові о. крил. Є. Бачинському нова влада наказала переселитись у дім римо-католицької парохії в Бережанах і мешкати там разом з римо-католицьким парохом. Відомо, що польське духовенство було шовіністично наставлене до українського населення, а вже за Польщі багато чого собі дозволяли, але тому наказові комісара не мали відваги протиставитись”²⁷.

Такі дії чимось нагадували політику періоду “воєнного комунізму” в Росії. “Червоні комісари” відчували вседозволеність і безкарність і вважали недоцільним звільняти зайняті приміщення навіть після чисельних протестів місцевих жителів та втручання місцевих обкомів КП(б)У, керівні діячі яких намагалися переконати “червоних командирів” у тому, що подібні дії лише дискредитують нову владу в очах місцевого населення. Найпоширенішою практикою було підселення до мешканців дво- чи трикімнатних квартир (незалежно від їхнього бажання) “гостей”, котрі спочатку перші дні жили разом із місцевими мешканцями, а вже за короткий час викидали їх на вулицю. Мешканець однієї з таких квартир у м. Станіслав Роман Висоцький з цього приводу згадував: “Спокою не було ні вдень, ні вночі, бо часом наші дві енкаведистки працювали ночами. ... Одного дня ми дістали урядове повідомлення з НКВД, що за 48 годин маємо залишити наше помешкання по вул. Білінського, 17. В цей час знайти будь-яке помешкання було нелегко. Військовики-окупанти зі своїми родинами позаймали все, що ще було вільне”²⁸. Львів’янин-українець Адольф Слиж у спогадах описав свій досвід безцеремонного відбирання у нього помешкання “визволителями”: “... по полудні того дня, як я від’їхав, прийшли з НКВД, списали полишені річі і меблі, швагрові відступили оден покій, а решту покоїв опечатали. Пізніше зайняв наше мешкане залізничник з Києва, але що мав численну родину, швагер полишив йому і свій покій і винаймив собі інше помешкане”²⁹.

²⁷ Там само. – С. 283.

²⁸ Висоцький Р. Спогади дивізійника / Р. Висоцький. – Чикаго, 1994. – С. 10.

²⁹ Слиж А. Мої літа. Спогади / А. Слиж. – Львів: Манускрипт-Львів, 2014. – С. 64.

Однак українці не так часто опинялися у подібних ситуаціях, як їхні сусіди-поляки. Оскільки останні, як правило, займали кращі будинки і квартири у містах Західної України, саме тому вони значно частіше ставали жертвами більшовицької політики “підселення і виселення з помешкань”, ніж українці, які такого доброго житла не мали й жили переважно у селах. Однак з часом викидати людей на вулицю стали не лише бійці РСЧА, погрожуючи в разі непокори застосовувати вогнепальну зброю, а партійці та партійні службовці, які “прикривалися партквитками”, й особливо керівні діячі і прості співробітники Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) СРСР. Поляк зі Станіслава Броніслав Єндрик як одна з таких жертв виселення з власної домівки згадував, що з квартири вигнали його сім’ю, яка з дозволу нової власниці будинку його дядька розмістила дві сім’ї в одній кімнаті, але люди були раді вже з того, що отримали дах над головою: “До нашого помешкання підселено двох службовців; наскільки пригадую, вони займалися шкільництвом. Ми, однак, не мешкали з ними довго, бо нам було сказано йти геть і цілковито звільнити помешкання. У той час бракувало вільних квартир, бо Станіслав був переповнений біженцями із Заходу. Недавно родичі надавали [кімнати для] гостювання для інших, а тепер самі не мали, де мешкати і у тій ситуації нова власниця будинку дядька виділила нам одну кімнату в своєму помешканні, в якому розмістилася ціла наша родина. ... Спільне проживання створювало важкі умови і багато незручностей...”³⁰.

В одних випадках “чекістам” допомагали виявити власників великих квартир з числа службовців польської поліції чи прокуратури ті люди, які були раніше переслідувані польськими карально-репресивними органами або давні чи “новоявлені” місцеві комуністи й симпатизи СРСР, у тому числі колишні члени розпущеної за рішенням Й. Сталіна у 1938 р. Комуністичної партії Західної України (КПЗУ). 26 вересня 1939 р. Владіслав Олесіньські, згадуючи про один із таких випадків у Кам’янці-Струмиловій, зробив такий запис у своєму щоденнику: “Тієї ночі більшовицький відділ в Кам’янці, який очолювали українець Берладин, вуличний продавець морозива, і єврей, сторож з ближнього Окопіска, оточив дім, де залишалися мої діти і швагерка (сестра жінки – А. Б.). Продавець морозива Берладин увійшов до мого житла з пістолетом в в руці в товаристві, напевно, коменданта відділу, який оточував дім. Він мав два пістолети і ручну гранату за паском. Раніше вони були в будинку колишнього коменданта постерунку державної поліції пана Фаліньського, який був на пенсії і якому було приблизно 84 роки. Вивели його з дому і застрелили в його саді. ... Дім Фаліньського був пізніше конфіскований. Там розмістився постерунок НКВД. ... Після застрелення Фаліньського його будинок опечатали, а родину викинули. Діяли згідно з ленінським принципом «Грабуй пограбоване»”. В іншому місці щоденника у листопаді Олесіньські занотував: “Житло май[ора] Хистовського на віллі Лубковського зі всіма речами дружно за ленінським принципом «грабуй що пограбоване» зайняв командир полку НКВД, який розквартирувався в казармах 22-го п[олку] уланів. Друге житло в цій віллі з речами лікаря польських військ зайняв політрук цього полку НКВД. Ось так, «не сів, не орав але збирав що зійшло»”. У грудні той же автор у згаданому щоденнику зафіксував ще один подібний випадок:

³⁰ *Jędryk B. Moje dzieje* [Електронний ресурс] / Bronisław Jędryk. – Режим доступу: http://stanislawow.net/wspomnienia/jedryk_dzieje.htm?pgid=2#page

“Подальші арешти, здійснені переважно НКВД, не припиняються. Заарештовано теж серед інших ксьондза Беньовського, голову Тов[ариства] «Сокіл», але за кілька днів його випущено на волю. Житловий будинок, у якому мешкав Беньовський, власність мого хресного батька Владислава Вуйціка, який перебував у Західній Малопольщі під німецькою окупацією, був конфіскований. Беньовського обмежено однією кімнатою і кухнею, а решту дому зайняв офіцер НКВД. Бо можна володіти тільки одним для однієї сім’ї і то таким, де проживає сім’я власника”³¹.

Більшовики переважно передавали оголошене конфіскованим житло колишніх власників для приїжджих представників партактиву зі Східної України чи Росії, але в окремих випадках також надавали помешкання для своїх прибічників у Західній Україні. В. Олесінський у щоденнику засвідчив відомий йому факт: “Швець Броніслав Шаер у нагороду за свої довоєнні заслуги для КПЗУ отримує в користування красивий кількохкімнатний дім для однієї сім’ї, розміщений по сусідству від будівлі командування Кресової Бригади кавалерії, а дотогочасний дім своєї дружини Ганки Шаер (у дівоцтві Лучаковської), що складався тільки з двох кухонь, розділених сіньми, віддав як помешкання іншому шевцеві з прізвищем Яремко. Натомість сім’ї офіцерів і навіть підстаршин ВП, Державної поліції, суддів, вищих державних службовців і т.д., а також заарештованих НКВД, просто викидали з їх помешкань і будинків на вулицю. Помешкання цих осіб, позбавлених усяких громадських і приватних прав, цих нових більшовицьких невільників, займають переважно офіцери НКВД. Так викинуто на бруківку з мого житла моїх дітей зі швагеркою, сім’ю вбитого працівника ПП на пенсії Фалінського. Помешкання май[ора] Христовського на віллі Лупковського у Бродах зайняв комендант полку НКВД, а інший офіцер цього полку зайняв помешкання пор[учника] Романовського з 22-го п[олку] у[ланів]. Більше того, він порадив доньці Лупковського, Ядвізі, жінці пор. жандармерії ВП, щоб повернулася до Львова до свого житла. Що та і зробила й не треба було довго чекати: під час другого масового вивезення поляків вона поїхала у вагонах для худоби через Броди на Сибір з двома своїми малими дітьми”³².

Під час підготовки списків на вивезення і депортації однією з причин часто було добре житло, яке “визволителі” вирішували присвоїти – будинок або квартира могли “впасти в очі” і, щоб отримати його, людей заарештовували та відправляли на Сибір. І. Цюропайлович з Жовківщини у мемуарах відзначив: “Зараз по виборах в угоду українському селянству почали вивозити польських кольоністів, яких Польша навезла на наші землі, лісничих суддів і військових, що повернулися з польсько-німецької війни, також вивезли кількох жидів-багачів, між ними і секретаря з магістрату Ліхтера, хворого на цукрицю. Вони були хіба тим винні, що мали гарні мешкання, на які напосілися з політруків чи командирів”³³.

У кращому випадку до помешкань просто “підселяли” приїжджих, нічого не питаючи у власників. Казімеж Грондальські з Чорткова описав один із багатьох таких епізодів: “З житлом у Чорткові було дуже погано. Совети не мали де проживати. У нас

³¹ АОК. – АW II/1388/2 К – Władysław Olesiński. – S. 13, 17, 18.

³² Ibidem. – S. 20–21.

³³ Цюропайлович І. Спомини кооператора... – С. 199.

не було місця, але у нас була пральня і нам теж виділили одну пару, яка там поселилася. Вона була партійна, мала біля 60 років, а він працював охоронцем на залізниці...”³⁴.

Квазі-плебісцит

Після окупації Червоною Армією території Західної України Й. Сталін вирішив створити у світі враження, нібито українці за своєю доброю волею прагнуть бути приєднаними до СРСР, а радянські війська до цього взагалі непричетні. Для цього більшовики оголосили про те, що відбудуться вибори депутатів до Народних зборів Західної України (НЗЗУ, спочатку самі ж більшовики неофіційно називали їх Українськими народними зборами, але згодом змінили назву на денаціоналізовано “інтернаціонально-географічну” без чіткого окреслення, якого ж народу насправді це збори), які нібито самі вирішать подальшу долю жителів Галичини й Волині. Усе це заплановано було провести, щоб створити ілюзію проведення всенародного плебісциту щодо вирішення питання їхньої майбутньої державної приналежності. Насправді НЗЗУ де-факто були лише пропагандистським заходом для легітимізації рішень, які приймали тоді у Москві та Берліні. Хоча скликання цієї “конституанти” (як її називали самі місцеві українці), яку спочатку планували назвати Українськими Народними Зборами, мало виглядати як ініціатива трудящих Галичини та Волині, рішення про неї були прийняті в Москві. 1 жовтня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) обговорили питання, що стосувалися Західної України. На цьому засіданні було вирішено провести Українські Народні Збори, перед якими ставилося завдання: затвердити передачу поміщицьких земель селянським комітетам, вирішити питання про характер створюваної влади, про входження Західної України до складу УРСР, а також про націоналізацію банків і великої промисловості. Політбюро ЦК ВКП(б) призначило вибори до Народних зборів на 22 жовтня, а їх скликання – на 26 жовтня 1939 року. Однак формально ініціативу проведення зборів запропонувало нібито Тимчасове управління Львова. Для їхньої організації планувалося створити комітет, до якого входили б члени цього управління, представники від областей, селянських комітетів, робітничих організацій та інтелігенції. Політбюро ЦК ВКП(б) докладно визначило порядок проведення виборів і самих зборів, скеровуючи “волю трудового народу”³⁵.

Порівнюючи більшовицьку анексію осені 1939 р. й нацистське вторгнення літа 1941 р., можна стверджувати, що у діях окупантів було багато подібного: оголошення себе визволителями, масові арешти, розстріли і навіть прапори одного й того ж криваво-червоного кольору. І нацисти, і більшовики привозили зі своїх країн своїх чиновників, яких призначали керівниками вищих владних структур на місцях, допускаючи компетентних місцевих службовців лише на низові управлінські посади. Відмінністю при тому було те, що нацисти відверто поводили себе як загарбники, тоді як більшовики видавали себе за визволителів й приєднували окуповані території до Радянського Союзу після зрежисованих із Кремля формальних плебісцитів, позитивні для СРСР наслідки яких були очевидними й очікуваними з огляду на

³⁴ АОК. – АW I/215 – Grondalski Kazimierz. – S. 4.

³⁵ Баран В. Україна: Західні землі... – С. 34.

створений з більшовиків і їх місцевих симпатиків склад виборчих комісій цих квазі-референдумів. Українець із Жовкви, діяч української кооперації Іван Цюропайлович у спогадах так характеризував ці вибори: “Вибори відбулися без захоплення. Кандидат москаль Захаров, комісар в повіті Жовква, зістав вибраний послом до Українського Союму у Львові. Це були найдемократичніші, найспокійніші вибори без ніякого протесту, без реклямацій. Навіть ніхто не поставив контркандидата. А хто ж посмів би виставити кандидата опозиції – якої? Чи найшовся який контр-кандидат? Кандидатів на послів мало право вибирати скупчення зорганізованих виборців, яке начисляло 500, а в нас на той пост не було такої організації, тому кандидата виставила армія не свого, а кандидата партії Захарова”. Підсумовуючи реакцію місцевих мешканців на проведення квазі-виборів, Цюропайлович писав: “Населення наше було розгублене. Половина пригноблена подіями, а друга – задурманена довгою гуменівською брехнею, поклала великі надії на щасливе життя. Большевики погрожували на кожнім кроці, але «рогів ще не виставляли» – чекали висліду виборів. Вибори мали санкціонувати їх грабівничу господарку і політику терору. Підготовка до виборів не припиняла заплянованих робіт”³⁶.

Квазі-вибори депутатів на безальтернативній основі до НЗЗУ у містах й на периферії відбувалися за задалегідь випробуванним у СРСР сценарієм і результат виборів на місцях було вирішено задовго до їх проведення. Українець В. Бемко, наприклад, так описував їхнє проведення у Бережанах: “... врешті-решт 22 жовтня 1939 р. повіт Бережани «вибрав своїх послів»! ... Послами, чи за новою термінологією, «депутатами», були вибрані: Володимир Масляк зі села Курян – який з батьками, як колоніст, недавно прибився до цього села – людина ні в місті ані в повіті не знала. Другим депутатом була наймичка якогось підлісничого, жінка неграмотна – яка між інш., не тішилась доброю жіночою славою у власній місцевості, бо в інших ніхто навіть не знав чи така жінка живе на світі. Третім «послом» був бідняк з села Дібще, Жуківський (мабуть пізніший сексот, покараний смертю укр. підпіллям в 1940 році). В самих Бережанах вибрано «послом» чи пак «депутатом» муляра Миколу Хоміцького, людину чесну, але також цілковито неграмотну у всіх інших справах, поза його фахом”. Автор спогадів дав критичну оцінку проведеним псевдо-виборам: “Згідно з «пляном», голосувало 99 % управнених! Українське населення в Галичині здавна привикло до так званих «польських виборів» ще за Австрії, а потім вже за польської окупації до явного шахрайства, але ті московсько-большевицькі вибори з накиненими кандидатами, без вільного вибору виборців, а опісля ті пофальшовані висліди, це вже перейшло усі досі знані межі якоїсь пристойності і якогось стиду. Такі вибори немає навіть до чого прирівняти, здається, що такі вибори у цілому світі неповторні. Правдиво московська всесвітня монополія ... на «вільні» вибори!”³⁷.

М. Островерха у мемуарах також описав зовсім іншу правду про “сталінські вибори” до НЗЗУ, відмінну від тієї картини, яку пропонували комуністичні пропагандисти в Україні до 1991 р.: “По всьому нашому краю, – тобто, по тих землях, що

³⁶ Цюропайлович І. Спомини кооператора... – С. 195.

³⁷ Бемко В. Бережани – Бережанщина... – С. 287.

до 1939 року були під Польщею, – вибори йшли під гаслом: спротиву до советської влади. Крім великих міст, де Українці були в меншині, край тримався вороже, з глумом до советів і в поставі достойній українства. На виборчій картці, перекресливши ім'я видрукованого на ній кандидата, селяни писали всяко: «Забирайтесь із нашої землі!», «Сталін може поцілувати нас...», «Слава Україні!», «За самостійну і соборну Україну!». Були й такі села, що зовсім до голосування не пішли. Нічого не помагала й загроза комісарів. У одному селі біля Руської Рави під час виборів селянин селянина спитався: «То що, куме, думаєте про тих советів?». «Та що там, куме! Я думаю те, що виджу, а ви видите те, що й я виджу!» – відповів цей чисто хлопським хитрим способом³⁸.

Загальні приготування до виборів до НЗЗУ та їх проведення у Львові детально описав у споминах М. Острроверха, потрактовуючи їх як своєрідний квазі-плебісцит або як “більшовицьку Конституанту”. Він, зокрема, згадував: “Великий Театр, де має відбутися Збір Конституанти, зачинений для всіх посторонніх, вже на тиждень перед зборами; можна увійти лише за окремою перепусткою, і тільки акторам та оркестрантам. Місто ще більше запалюється червоними кольорами. Появились великі, олійними фарбами мальовані, картини: горять наші села, польська шляхта бешкетує, а большевики «визволяють» нашого селянина і робітника; або – чудова весна, квіт'я яблуні заливає простір пристрасно-живими барвами, а пара молодих людей, він і вона, заливаються сміхом щастя і радості. От такі ті картини. ... Мітинги безупину відбуваються далі. Двічі, а то й тричі на день, хоче чи не хоче, як це бачу, приїжджає авто по проф. К. Студинського, і він мусить іти промовляти на мітингу залізничників, умових (розумових – А. Б.) працівників, студентів: поставили його в такі умовини, що він не сміє відмовитись від цієї ... чести. ... За два дні перед зборами Конституанти, яку мав відкрити, як найстарший віком, депутат проф. К. Студинський, принесли йому готову, на машинці написану промову, яку мав він виголосити на тому відкритті. Старенький прочитав ту промову раз і ще раз, щось поміркував і сказав: «Всього того, що написано, не можу виголосити...». На це я ніже словом не відізався, щоб старенького, якого я за його добре серце любив, не розпалювати ще більше, бо він і сам був подратований. Мовчав і, тримаючи в руках промову, думав проф. К. Студинський. Знаю напевно, що кудись із тією промовою ходив, виторгував у когось деякі зміни, але я її не читав і не чув³⁹.

А ось як М. Острроверха описав самі НЗЗУ, факт проведення яких 26–28 жовтня 1939 р. у Львівському Оперному театрі у багатьох сучасників викликав закономірне їх ототожнення із добре відрежисованою більшовицькими пропагандистами й вдало організованою трагікомедією, сценарій якої було затверджено у Кремлі: “Засідання Конституанти було відкрите о 9 годині ранку. Відкрив його проф. Кирило Студинський. На зібранні був приявний уряд советської України з Корнійцем на чолі, а правдивіше – з Нікітою Хрущовим на чолі. Був і ген. Тимошенко, командуючий «Українським фронтом». Усіх депутатів і депутаток із Галичини й Волині було до 540, і то 80 % українців, а решта поляки й жиди. Склад

³⁸ Острроверха М. На закруті... – С. 109.

³⁹ Там само. – С. 113–115.

Конституанти, сам по собі, дуже цікавий: у ній нема ніякісіньких тих правдивих політиків чи правдивих комуністів. Це – збір учених, музиків, лікарів, акторів, мистців, поетів, інженерів, танечниць, селян і робітників. ... Ця Конституанта радила, ухвалювала, проголошувала параграфи, резолюції. Проголошено й злуку Західніх Земель України з советською Україною. Все-таки в п'ятницю, 27 жовтня, мала ця Конституанта цікавий для України момент, який виявив, що всі наші селяни і більшість робітників, це, безсторонньо сказавши – справжні, політично свідомі українські самостійники. За останні сорок років наших визвольних змагань ця трагедія часто повторюється: маса відважніше думає і діє, ніж інтелігенція. Порядок для цієї Конституанти приніс на чергу нарад справу: польські кольоністи на землях Західньої України. Викидати їх чи залишити? Комуністи – українці й жида та поляки – обстоювали, що польський селянин так само, як і наш, скроплює своїм потом ту землю, на якій працює, і має на неї однакове право. На це, без ніякого попереднього порозуміння, половина Конституанти, селяни і робітники наші, зчинила гамір, живо й рішуче запротестувала проти такого поставлення справи: осадників і польських кольоністів треба викинути! На салі зчинилась метушня. Комуністи стали кидатись, мов опарені, щоб утихомирити цей очевидний бунт. ... Забрав голос і секретар КП(б)У Н. Хрущов: «Товариші! Справа польських осадників і кольоністів на землях Західньої України – це дуже нелегка справа. Моя особиста думка на цю справу така: їх усіх треба звідсіля викинути, бо були вони шпигуни і донощики панської Польщі. Така моя особиста думка. Але цієї справи не берімося розв'язувати тут. Залишім це для вирішення сільрадам на місцях. Це їхнє діло!». Цей тактичний маневр Нікити Хрущова, – який і так у кулак сміявся, бо ж знав, що не лише поляків викинуть із нашої землі, але й українців запропорть на «радную» Сибір, – утихомирює Конституанту⁴⁰.

Політичну оцінку виборам і засіданню НЗЗУ дав інший український сучасник тих подій Д. Куп'як у повоєнних споминах: “Під час виборчої кампанії населення ЗУЗ довідалося про дійсну «демократичну» систему в СССР, про яку всюди розпиналися комуністичні пропагандисти. Спершу скликали громадські збори, на яких вибирали кандидатів на депутатів до Народних Зборів Західньої України. Кандидатів влада призначувала згори, не питаючись у населення згоди, частенько це були принагідні, нікому не знані «трудящі» з найнижчого шабля суспільної драбини. Щоб цій комедії надати більш «демократичного» вигляду, постійно відбувалися передвиборчі мітинги, на які десятники примусово зганяли населення вислуховувати нудні, брехливі та надокучливі промови. Під час виборів, як хтось був хворий і не міг прийти проголосувати, до нього несли виборчу урну, аби він, хоча й хворий, виконав свій горожанський обов'язок. У результаті на виборах за кандидатів завжди голосувало 99 % виборців. Після виборів, негайно, скликали усіх 1484-ох депутатів до Львівського театру на наради і на тих нарадах депутати одноголосно затвердили прохання до Сталіна – прийняти Західну Україну до складу Советського Союзу. Уже першого листопада Верховний Совет СССР ухвалив: «Включити Західну Україну до складу УРСР». Комедія з комуністичною «демократією» була

⁴⁰ *Островерха М.* На закруті... – С. 115–117.

закінчена. Подібні «демократичні» вибори відбувались по Другій світовій війні в Польщі, Мадярщині, Чехословаччині, Румунії та Болгарії⁴¹.

Водночас більшість поляків не сприймали не лише т. зв. передвиборчих програм кандидатів до НЗЗУ, а й самого терміна “Західна Україна”, який використовували українці і який був заборонений для вживання в офіційному лексиконі польських чиновників, котрі сприймали західноукраїнські землі виключно як “східні креси (окраїни)” Другої Речі Посполитої й багато з яких під різними приводами ухилялися від участі у виборах на тему державної приналежності цих територій і фактично бойкотували ці “вибори без вибору”. Львів’янин Владіслав Олесінський у своєму щоденнику в листопаді 1939 р., коментуючи проведення кампанії “виборів по-більшовицьки” до НЗЗУ, констатував: “Відбулося «загальне голосування» за приєднання до СРСР «Західної України». У тому голосуванні ми з дружиною не брали участі подібно до того, як і дружини офіцерів 13-го ДАК, як кап[ітанша] Краутвальдова, [жінка] пор[учника] Малевська й інші”⁴².

Українсько-польські “тертя”

Від 17 вересня 1939 р. ворожнеча в українсько-польських взаєминах поступово обмежилася сутичками між членами ОУН й польською поліцією або каральними акціями службовців цієї поліції проти українських селян, запідозрених у підтримці дій радикальних українців. Водночас період короткочасного “вакууму влади” між вступом частин РСЧА на територію Західної України і перебранням влади там більшовиками деякі місцеві українські націоналісти використали, виконуючи вказівки свого керівництва, для того, щоб захопити і переховати зброю з гарнізонних складів, залишених польськими військами. Окремі члени ОУН після збройних сутичок з польськими вартівниками перебрали частину зброї, яка залишалася в покинутих поляками казармах польського війська на Волині й у Галичині. Владіслав Олесінський з цього приводу 23 вересня 1939 р. записав у щоденнику в Бродях: “Казарми 22-го [полку] уланів пограбували українці на чолі з якимсь Удичем. Вартівничий відділ, залишений для охорони цих казарм, був, згідно з неперевіреними мною звітками, знищений тим же Удичем та іншими. Він проживав поблизу цих казарм. ... Казарми командування 13-го ДАК і 3-го піхотного полку, подібно до казарми 22-го [полку] уланів, були пограбовані”. 25 вересня там само: “Казарми 52-го п[іхотного] п[олку] і 12-го п[олку] л[егкої] а[ртилерії] пограбувало українське населення”⁴³.

Багато поляків у ті дні називали антипольські виступи озброєних груп членів ОУН “грабіжницькими бандами” й не допустили, наприклад, зайняття ними міста Сарни, вважаючи за краще передати владу “совітам”, ніж українцям⁴⁴. З іншого боку, серед багатьох поляків антиукраїнські настрої швидко шезли або трансформувалися в антибільшовицькі після приходу до їхнього міста чи села військових

⁴¹ Куп’як Д. Спогади Нерозстріляного / Д. Куп’як. – Торонто; Нью-Йорк, 1991. – С. 99.

⁴² АОК. – АW II/1388/2 К – Władysław Olesiński. – S. 18.

⁴³ Ibidem. – S. 11.

⁴⁴ Ibidem. – АW I/338 – Kielanowski Jan. – S. 4.

частин РСЧА. “Вияви ворожнечі [поляків] до українців слабли, – згадував українець й львів’янин Іван Миськів, – як німці підходили зовсім близько, а зникли, принайменше позірно (зовні – А. Б.) по окупації Львова більшовиками”⁴⁵.

Однак виступи активістів ОУН відбулися не повсюдно й найбільше їх можна було спостерігати у місцевостях, де до війни свого часу польська адміністрація особливо брутально впроваджувала колонізаційні процеси, обмежувала можливості для національно-культурного життя українців, проводила пацифікацію й здійснювала іншими методами українофобську політику. Водночас у багатьох інших містечках і селах багато українців та поляків з однаковою тривогою очікували прихід радянських військ, резонно остерегаючись, що сталінський режим не несе їм нічого доброго. Прикметно, що деякі з них влучно підмічали, що саме з приходом “совітів” почалося активне загострення українсько-польських стосунків у багатьох із тих сіл, де доти відбувалося відносно мирне співіснування представників цих двох народів. Влодзімеж Дембські, характеризуючи українсько-польські стосунки у гміні Кіселін на Волині ще під час перебування регіону в складі Російської імперії, згадував:

“Не спостерігалось жодного тертя (між поляками і українцями), бо ті люди разом вирости, йшли до тієї самої царської школи. Росіяни не любили нікого. Насміхалися як з поляків, так і з українців, називаючи їх «хахли». Тому кожен українець, який прагнув приєднатися до інтелігенції, не признавався, що є українцем, [записувався] тільки росіянином і вживав російську мову. Криво дивилися на поляків, які там поселялися”. Згідно з його ж твердженням, після 17 вересня у згаданому населеному пункті серед українців “ненависть до поляків викликали, в основному, комуністи”: “Коли прийшла Червона Армія, то посилила антипольський рух. По-перше, вивішували плакати, де «боец» (оскільки казали «боец», бо «солдат» було недозвільною, образливою назвою, за неї карали) гонить відгодованих польських панів, а в польському орлові стирчить російський багнет, а на іншому плакаті був зображений «закутий в кайдани мужик» і підпис «так було», другий виганяв польських панів, а третій радісно сидів і їхав на тракторі. По-друге, в широкий обіг запущені терміни «польські пани-експлуататори», «кровопивці, які гнобили (пригноблювали)», які «забрали в народу землю, не дали освіти». До того додалася антирелігійна пропаганда, а потім колективізація і боротьба проти «кулаків»⁴⁶.

Водночас більшовики використовували поляків проти українців, зокрема залучали службовців та інформаторів польської поліції як агентів у боротьбі проти ОУН. Характерно, що співробітники сталінських органів безпеки згодом заарештували або навіть розстріляли частину з цих колабораціоністів. В. Олесінський у щоденнику у жовтні 1939 р. у Бродах писав: “Відділ НКВД і міліції оточує дім, після чого здійснюється арешт. При тому послуговуються спеціальними інформаторами. Переважно євреями. Одним із них був, однак, як мене поінформовано, навіть начальник поліції на пенсії Вішневські. Але і його також заарештували”⁴⁷.

⁴⁵ Миськів І. Перебіг війни 1939 / І. Миськів // АБОО. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 4.

⁴⁶ Dębski W. O kwestii ukraińskiej na terenie gminy Kisielin na Wołyniu // АОК. – АW I/123 – Dębski Włodzimierz. – S. 8, 9.

⁴⁷ АОК. – АW II/1388/2 К – Władysław Olesiński. – S. 16.

Ян Цісек так описав тодішню ситуацію в Бережанах: “Найважливішою владою в місті був прокурор Суровіцькі (поляк). Суровіцькі управляв реєстрацію офіцерів. Під час цієї реєстрації зустрілися колеги – цей прокурор і комендант поліції Вітвіцькі. Суровіцькі і Вітвіцькі – колишні колеги, разом здавали атестат зрілості у Львові, проживали в тій самій кам’яниці і одружилися з сестрами, які теж там проживали. Вітвіцькі в той спосіб висвітлив йому справу, що загрозою є не поляки, а тільки українські націоналісти”. Очевидно, що як серед українців, так і серед поляків були також ті, котрі вимушено давали підписку про співпрацю з НКВД, але після звільнення за першої сприятливої нагоди переходили на нелегальне становище й переховувалися в інших містах чи селах або, не володіючи інформацією про політику нацистської Німеччини щодо поляків, намагалися втекти на територію Польщі, окупованої Вермахтом, вважаючи, що там “гірше вже не буде, як за більшовиків”. За словами Яна Цісека, заарештований співробітниками НКВД “капітан Колбек підписав, що буде їм служити, але як тільки вийшов, то втік разом із сім’єю до Станіслава”⁴⁸.

І. Німчук у споминах згадував, що наприкінці вересня 1939 р. його співкамерник, колишній начальник польської поліції у Лодзі Владіслав Лозінський признався йому, що в НКВД працює колишній агент польської поліції у справах українських націоналістів Радонь (хоча як польський націоналіст, заарештований сталінськими органами безпеки, поляк засудив факт співпраці агента своєї колишньої служби з “совітськими окупантами”): “Після одного переслухання Лозінський оповів мені з нетасним обуренням, що, коли його вели вже назад до камери, він зустрівся на сходах з відомим у Львові польським поліційним агентом Радонем (прізвище його називали у зв’язку з убивством краевого команданта Української Військової Організації Юліяна Головінського 30.9.1930 р.). Той Радонь ішов сам сходами догори і мав течку під пахвою, значить: служив уже новим панам. А що він був спецом від українського підпілля, то ясно, до якого сектора запрягли його більшовики”⁴⁹.

Висновки

Анексія Радянським Союзом території Західної України виразно продемонструвала модель політики, яку ця країна вирішила впроваджувати на інкорпорованих землях. Українці і поляки на власному негативному досвіді відчували реальне погіршення життя замість обіцяного більшовицькою пропагандою покращення. Дуже швидко в “перших совітах” розчарувалися навіть палкі нечисленні симпатички більшовиків, які раніше були прихильниками СРСР. Багато українців і поляків подібно сприйняли “совітську окупацію”. Аналіз оцінок різних подій суспільного життя, побуту тощо свідчить про те, що представники обох народів однаково обурювалися брутальними проявами поведінки “перших совітів”, критикували негативні прояви більшовицької політики.

⁴⁸ Ibidem. – AW I/101 – Jan Cisek. – S. 2.

⁴⁹ Німчук І. 595 днів советським в’язнем... – С. 45.

УДК [329.614(438):94(477)]“1939/1945”

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК

ПОЛЬСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ ТА УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Як відомо, українсько-польські відносини в роки Другої світової війни набули конфліктного виміру і спричинили численні жертви серед цивільного населення обох народів на українсько-польському пограниччі¹. Пошук причин такого розвитку подій спонукає істориків до дальших студій, зокрема до вивчення ролі підпільного руху Опору обох народів на окупованих нацистами та більшовиками землях.

Про польський рух Опору й організоване польське підпілля в роки Другої світової війни написано багато, зрозуміло, передусім польськими дослідниками. Існує розлогий список опублікованих документів. Очевидно, ця тема невичерпна, оскільки можна проводити дослідження аж до окремого загону та поодинокого вояка. Але фаховий історик чудово усвідомлює, що у висвітленні масових явищ і процесів все ж таки доводиться звертатися до головних осередків т. зв. “центрів думки (опінії)”, які визначають провідні тренди політики, ідеології, трансформацій в усіх сферах суспільного життя. Це важливо ще й тому, що у природі не існує гомогенних явищ, і сприйняття тих чи тих “трендів” у конкретних спільнотах має значні відхилення від самого цього тренду (тут можна згадати вислів французького поета та філософа Поля Валері, промовлений на з’їзді істориків у Варшаві 1933 р., про те, що історія “нічого не навчає, бо містить у собі все і подає приклади будь-чого”²).

Цей вступ потрібен, щоб певною мірою виправдати подальші твердження, а саме: польське підпілля було явищем дуже різноманітним у політичному й ідеологічному плані, і в ньому можна відшукати найрізноманітніші течії (від крайніх праворадикальних до крайніх ліворадикальних); говорити про всі практично

¹ Ця тема має розлогу наукову літературу. Тут зішлемося тільки на деякі останні узагальнювальні праці: *Льюшин І.* Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / І. Льюшин. – Київ: Вид. дім “Кієво-Могилянська академія”, 2009; *Гудь Б.* Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект / Б. Гудь. – Харків: Акта, 2011; *В’ятрович В.* Друга польсько-українська війна 1942–1947 / В. В’ятрович. – 2-ге. вид. доп. – Київ: Вид. дім “Кієво-Могилянська академія”, 2012; *Калищук О.* Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий та суспільний дискурси / О. Калищук. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2013; *Polacy i Ukraińcy: Historia, która łączy i dzieli* / [pod red. naukową J. Karbacz-Wilińskiej, M. Nowak, T. Sucharskiego]. – Słupsk; Gdańsk: W-wo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupskum, 2015 та ін.

² *Valéry P.* Regards sur le monde actuel / P. Valéry. – Paris: Librairie Stock, Delamain et Boutelleau, 1931. – 216 p.

неможливо, хоча вони теж формували певні політичні тренди (течії); тому спробуємо хоча б нарисово торкнутися тільки провідного, судячи з документів і літератури, політичного тренду, який формували та визначали польський еміграційний уряд і президент та його політичні й воєнні представництва на окупованих теренах колишньої Речіпосполитої. Ця спроба не спирається на якісь невідомі матеріали – всі документи, які лягли в підставу тексту, нині знані; але вона й не торкається загальновідомих фаховому середовищу явищ. Історіографія питання теж добре відома фахівцям і дуже розлога³.

Відомо, що внаслідок агресії проти Польщі спочатку гітлерівської Німеччини, а тоді й СРСР Польська держава перестала існувати. Але її державні структури та військові формації перебралися до Румунії, потім – до Франції, де вже до кінця 1939 р. сформували всі державні структури в екзилі – президента, Національну раду, уряд, збройні сили. Були розроблені програмні документи, які передбачали війну за звільнення Польщі та відбудову її територіальної цілісності в кордонах 1939 р. Як стверджував польський дослідник Р. Вапінський, усі політичні сили, що утворили урядову коаліцію (Стронніцтво народове, Польська партія соціалістична, Стронніцтво людове і Стронніцтво праці) були переконані в тому, що Польща повинна вийти з війни зі зміцненою міжнародною позицією, оскільки в інтересах усіх антифашистських сил не лише перемога над гітлерівською Німеччиною, а й створення у Центральній Європі сильного блоку держав на чолі з Польщею,

³ Історіографічна база про формування і діяльність польського руху Опору на сьогодні розлога, достатньо назвати тільки окремі роботи: *Korboński S.* Polskie Państwo Podziemne: przewodnik po podziemiu z lat 1939–1945 / S. Korboński. – Paryż: Instytut Literacki, 1975; *Romanowski W.* ZWZ-AK na Wołyniu 1939–1944 / W. Romanowski. – Lublin, 1993; *Piskunowicz H.* Czas Burzy. W pięćdziesiąt rocznicę operacji “Burza” / H. Piskunowicz. – Warszawa, 1994; *Armia Krajowa. Rozwój organizacji.* – Warszawa, 1996 та ін. З погляду заявленої теми треба відзначити хоча б кілька важливих узагальнювальних робіт: *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa: W-wo Naukowe, 1993; *Grabowski W.* Delegatura Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj / W. Grabowski. – Warszawa: W-wo PAX, 1995; *Partacz Cz.* Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939–1945) / Cz. Partacz. – Koszalin: W-wo uczelniane Politechniki Koszalińskiej, 2001; *Iljuszyn I.* UPA i AK: konflikt w zachodniej Ukrainie (1939–1945) / I. Iljuszyn. – Warszawa: Związek Ukraińców w Polsce, 2009; *Komoński E.* W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich / E. Komoński. – Toruń: W-wo Adam Marszałek, 2013; *Krajewski K.* Na straconych posterunkach. Armia Krajowa na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1945 / K. Krajewski. – Warszawa: IPN, 2014; а також багато інших напрацювань польських та українських істориків. Авторів теж доводилося заторкувати цю тематику в попередні роки: *Защкільняк Л.* Українське питання в політиці польського еміграційного уряду і підпілля в 1939–1945 роках / Л. Защкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2003. – Вип. 10: Волинь і Холмщина 1938–1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – С. 161–202 та ін.

здатного протистояти як Німеччині, так і СРСР⁴. Однак західні союзники – Франція і Велика Британія – на той час мали плани залучити до війни з Німеччиною радянського агресора й не дуже реагували на державно-територіальні вимоги польських еміграційних кіл, вважаючи їх передчасними, що, очевидно, значно обмежувало самостійність прийняття рішень та можливості маневру польських керівників. Політичні сили, на які спирався уряд В. Сікорського, передбачали у звільненій Польщі проведення глибоких демократичних реформ, зокрема й забезпечення прав національних меншин⁵.

На початковій стадії війни українське питання не було серед головних, а навіть і другорядних завдань польського уряду в силу відомих причин. Як писав Р. Тожецький, свідомість багатьох польських політиків та польського суспільства на окупованих теренах була паралізована реаліями як міжнародного становища, так і перспективами виживання. Тим не менше, Комітет міністрів у справах краю (КМСК), який очолював генерал К. Соснковський, уже 28 листопада 1939 р. на своєму засіданні схвалив важливий документ – “Інструкцію для мужів довір’я в українській справі”, в якому зазначалася можливість порозуміння з українським національним рухом для спільної боротьби з окупантами на засадах утворення в майбутньому незалежної Української держави, західний кордон якої визнають поляки як “кожне якнайдалі посунуте розв’язання, накреслене українською стороною”. Щоправда обговорювалося, що ця держава буде “сконфедерованою” з Польщею на засадах рівноправності, а українська й польська меншини в обох країнах “користуватимуться повнотою національних і культурних прав на засадах взаємності”⁶. Фактично, це була реанімація “федеративної” концепції устрою Центрально-Східної Європи Ю. Пілсудського та його прихильників, т. зв. “санаційних кіл”. Польські політики в еміграції і на окупованих теренах розділилися на “раціоналістів”, які бачили потребу співпраці з українцями і задоволення їхніх вимог, й “традиціоналістів”, котрі не хотіли йти на жодні поступки українському національному руху⁷. Однак гасло повернення до *status quo ante bellum* було програмою, “поза якою перебувала практично пуста”⁸. На той час український національний табір вже пов’язував свої програми з “новим порядком”, який обіцяли запровадити в Європі німецькі нацисти, або ж з майбутньою перемогою західних союзників.

Початок і хід німецько-радянської війни змінив розклад сил на міжнародній арені й поставив на порядок денний всіх задіяних у війні сторін розробку нових тактичних та стратегічних цілей. Вхід у гру СРСР, який став союзником західних країн по Антигітлерівській коаліції, різко змінював орієнтири та перспективи майбутнього устрою післявоєнної Європи. Невдалі спроби українців утворити

⁴ Wapiński R. Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku / R. Wapiński. – Gdańsk: W-wo ARCHE, 1997. – S. 248.

⁵ Bonusiak W. Polska pod czas II wojny światowej / W. Bonusiak. – Rzeszów: W-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1999. – S. 133–139.

⁶ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Londyn, 1989. – T. 6: Uzupełnienia. – S. 5.

⁷ Chałupczak H. Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995 / H. Chałupczak, T. Browarek. – Lublin: W-wo UMCS, 2000. – S. 246–247.

⁸ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. – S. 97.

незалежну державу у Львові наприкінці червня 1941 р. і свій представницький орган – Українську Національну Раду – в Києві восени того ж року засвідчили крах ілюзій щодо “проукраїнської політики” гітлерівців та потребу формування нової політичної лінії українського національно-визвольного руху, в якій українці опинилися між молотом і ковадлом – Німеччиною та СРСР. Польський уряд і створене ним підпілля в окупованій країні теж змушені були реагувати на нові виклики.

Гітлерівська окупація примусила представників польського й українського підпілля шукати можливостей співпраці знизу. Вже в серпні–жовтні 1941 р. відбулися переговори між представниками польського підпілля та українськими політиками різної орієнтації, згодом переважно з Організацією українських націоналістів (бандерівців) (ОУН(б)) як найвпливовішою політичною силою українського підпілля, у Львові, Варшаві та Кракові, і потім продовжувалися аж до середини 1944 р. Вони з обох сторін були зондажними з метою з’ясування позицій у справі можливостей співпраці в боротьбі проти окупантів. Українці на цих переговорах висунули тільки одну умову – визнання української державності на землях на схід від Бугу і Сяну, на що польська сторона аж ніяк не була готова погодитися⁹. Переговори, які продовжувалися також у 1942–1944 рр., завжди наштовхувалися на територіальне питання – державної належності західноукраїнських земель¹⁰. Мета цих переговорів із польської сторони була чітко поставлена, зокрема в листі командувача Армії крайової (АК) Т. Бур-Коморовського від 8 серпня 1943 р. до коменданта III округу АК у Львові В. Філіпковського, де він писав, що вона полягає у забезпеченні хоча би нейтралітету українців під час проведення операції “Бужа” або умов для виживання поляків¹¹. Як слушно стверджував Р. Тожецький, обидві сторони на переговорах не мали що запропонувати одна одній, їхні позиції кардинально розходились у територіальному питанні¹².

⁹ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Londyn, 1973. – Т. 2: Czerwiec 1941 – Kwiecień 1943. – S. 137–145.

¹⁰ Детальніше див.: Киричук Ю. Спроби співробітництва польських та українських національно-патріотичних угруповань у 1939–1945 рр. / Ю. Киричук // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 223–229; Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. – S. 255–274; Partacz Cz. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu... – S. 141–173.

¹¹ Mazur G. Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK 1939–1945 / G. Mazur. – Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1987. – S. 251–252.

¹² Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. – S. 150 і наст. Найвні інформації про переговори українців і поляків суттєво доповнюють матеріали допиту органами НКВС керівних діячів ОУН(б) М. Степаняка й О. Луцького, проведеного в серпні 1944 і вересні 1945 рр. Як свідчив М. Степаняк, сторони зійшлися у визначенні ворогів двох народів – Німеччини та СРСР, але не дійшли порозуміння щодо долі західноукраїнських земель. Представники польського підпілля обґрунтовували свої позиції відомим аргументом: “Загальна думка польської громадськості така, що кожний польський уряд, який би відмовився від Західної України, був би під тиском польських мас «розбитий наголову» одразу після появи повідомлення про це”. Див.: Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Варшава; Київ, 2005. – Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. – Част. 1. – С. 240–270; 276–280.

Про “сухий осад” переговорів свідчать перемовини лютого–березня 1944 р., коли радянські війська опанували частину східної Волині й готувалися до подальшого наступу. Тоді його учасники вже усвідомили неминучість об’єднання зусиль у боротьбі проти нового окупанта – СРСР. Тому їх тональність і висновки були дещо іншими¹³. Наслідком зміни ситуації був інструктивний лист керівництва ОУН від 13 березня 1944 р., в якому йшлося про припинення всіх збройних акцій проти поляків і наголошувалося, що “за порушення цього наказу стосовно поляків, винуватці будуть каратися смертною карою”¹⁴. Однак на той час збройний конфлікт, або простіше війна, між українським і польським підпіллям на Волині та в Галичині вже набула значних обертів: з обох сторін були задіяні великі збройні сили (УПА й АК), політичне підпілля (ОУН, КРП, Делегатура). Про це свідчить “Організаційний рапорт № 240” командувача АК Т. Бур-Коморовського від 1 березня 1944 р., в якому змальовувалася загальна картина збройного конфлікту з численними жертвами серед цивільного населення; зрозуміло, що всі польські акції в рапорті названо “самооборонними”, “попереджувальними” або “відплатними”¹⁵.

З початком німецько-радянської війни польське керівництво опинилося у складній ситуації: з одного боку, загрозу для Польщі представляли гітлерівці, а з другого – імперські претензії СРСР, який водночас був “союзником їх союзників”. Нарешті, з третього боку, зростали потужність і претензії українського національно-визвольного руху на створення незалежної Української держави на частині території “східних кресів”. У середині листопада 1941 р. командувач Союзу збройної боротьби (СЗБ) подав у Лондон докладний аналітичний рапорт про стан польсько-українських стосунків за період із вересня 1939 р. по листопад 1941 р. з дописом “передбачення на майбутнє”. Документ узагальнював розвиток відносин двох народів напередодні і після початку війни та констатував, що ставлення українського населення до поляків постійно погіршувалося внаслідок насамперед “помилки нашої політики щодо українців”. Автор рапорту робив висновок, що при наступних спробах повернути Східну Малопольщу (Галичину) доведеться зіткнутися з “опором зміцнілої української стихії” в некорисних для Польщі обставинах, а збройні дії з польського боку тут будуть представлені як “агресивна війна”. Автор закликав лондонський уряд якомога швидше виробити політику щодо українців, залучити їхніх представників до урядових структур тощо, щоби зняти взаємне напруження у стосунках¹⁶. Особливо важливо наголосити, що вказаний документ орієнтував польські політичні сили на “неминучу війну” з українцями, до якої польські керівники почали готуватися від 1941 р.

Лондонський уряд, заклопотаний різними справами, тривалий час не наважувався прийняти загальний документ, який би визначав його ставлення до

¹³ На цих переговорах представники українського й польського підпілля висловили взаємну повагу до національно-визвольних прагнень обох сторін, зокрема й до питання постановлення незалежної соборної Української держави. Див.: Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття... – С. 284–304.

¹⁴ Там само. – С. 330.

¹⁵ Там само. – С. 306–320.

¹⁶ Armia Krajowa w dokumentach. – Т. 2. – S. 137–142.

України, українців та їхніх визвольних прагнень. Між тим рапорти, які надходили з окупованих земель у першій половині 1942 р., свідчили про посилення організованості та згуртованості українських патріотичних сил, серед яких зростали впливи радикальної ОУН(б). Так, у рапорті від лютого 1942 р. командувач АК генерал С. Ровецький-Грот (із цього місяця СЗБ було перейменовано на АК) сигналізував у Лондон, що “українці посилено готуються до майбутнього збройного виступу, головню проти нас”; в червні 1942 р. він висловлював занепокоєння ізольованням польського населення Галичини, Полісся і Волині: у вересні він же писав до В. Сікорського, що українці збираються зробити спробу створення своєї держави, яка охоплюватиме Східну Малопольщу (Галичину), Волинь та Полісся, і в момент боротьби з німцями вони матимуть перевагу над поляками¹⁷. Польське підпілля вимагало від Лондона докладних інструкцій в українському питанні, наголошуючи, що українці готові до співпраці у боротьбі проти гітлерівців і “советів” (!).

Можна констатувати, що польський уряд і підпілля були добре поінформовані про плани організованих українців щодо відбудови власної самостійної держави. Але складається враження, що в керівних колах вважали українців та українське питання таким, що поступається значенням перед іншими проблемами міжнародного плану, не трактували український національний рух серйозним суб’єктом у тодішніх і прийдешніх міжнародних відносинах, а також, відчуваючи до певного часу підтримку західних союзників, легковажили “українську загрозу”, розробляли власні проекти звільнення польських земель, незважаючи на український національно-визвольний рух. Однак не можна сказати, що і лондонські кола, і підпілля у країні нічого не робили для забезпечення своїх позицій в Галичині та на Волині. Навпаки, робили багато з метою нагромадження людських і матеріальних сил для майбутнього постання й легітиматії влади легітимного польського уряду.

Від середини 1942 р. польський еміграційний уряд почав більше уваги приділяти розробці політики щодо українців у цілому і західноукраїнських земель зокрема. Влітку 1942 р. у Лондоні відбулося кілька нарад, присвячених українському питанню. На підставі обміну думками й інформацією представників різних відомств уряду проф. О. Гурка склав пам’ятну записку для міністра внутрішніх справ (С. Миколайчика) під назвою “Актуальна ситуація української справи виключно в кордонах Речіпосполитої від 1 вересня 1939 р.”. У ній зазначалося, що більшість українських політичних сил покладали великі надії на Німеччину, але останнім часом були розчаровані діями окупантів. Перед українськими провідниками стояло питання: на кого орієнтуватися в умовах, коли німці програють і західноукраїнські землі стануть перед обличчям нової радянської окупації? Автор доходив висновку, що в інтересах польського уряду привернути українців на свій бік, пообіцявши повний розрив із політикою попередніх польських урядів, запропонувати їм рівноправність і самоврядування у складі післявоєнної демократичної Польщі, опертої на західних союзницьких цінностях й Атлантичній Хартії¹⁸. Проте

¹⁷ Ibidem. – S. 194–196; 277–278; 330–331.

¹⁸ *Partacz Cz. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu...* – S. 302–318 i in.

до весни 1943 р. у Лондоні вважали, що вдасться домовитися зі Сталіним про залишення західноукраїнських земель у складі післявоєнної Польщі.

Однак розвиток ситуації на Волині, і в Галичині та цілому українсько-польському пограниччі вже у 1942 р. не давав оптимістичних прогнозів – боротьба, а точніше війна за ці землі між обома підпільними рухами – українським і польським – вже набувала кривавих обрисів. У квітні 1943 р. командував АК скерував до Лондона докладний аналіз ситуації стосунків із національними меншинами. Він повідомляв, що впливи ОУН(б) швидко зростають на Волині та в Галичині, де майже вся молодь прагне незалежної України, і що українці використовують кон’юнктуру для творення ситуації “доконаних фактів”, “зміцнюючи свій стан посідання за рахунок поляків”¹⁹. Щодо місцевих поляків, то зазначалося, що вони дуже вороже ставляться до українців і серед них “переважає бажання помсти за пережиті кривди і прагнення у відповідний момент усунути активність української стихії, щоб назавжди позбутися небезпеки”²⁰. Не можна не погодитися з Анджеєм Фрішке, що до 1943 р. уряд В. Сікорського не зробив нічого, щоби схилити українців до співпраці²¹.

31 березня 1943 р. після тривалих дискусій польський уряд у Лондоні схвалив нарешті перший офіційний документ у справі польсько-українських стосунків – “Тези в справі української політики”. Він повторював засади польської політики щодо українців початку 1920-х років, обіцяючи їм рівноправність на засадах територіального самоврядування, широку національно-культурну автономію, що в підсумку можна було б із певними застереженнями окреслити як територіальну автономію²². Натомість містилося положення про спільні дії проти радянських претензій на західноукраїнські землі й обіцянка залучити українських представників до урядових структур. Запропонована програма не відповідала новій розстановці сил у кінці війни, не враховувала тих глибоких змін, які відбулися як на окупованих землях, так і на міжнародній арені.

Проте навіть така дуже поміркована програма натрапила на гостру опозицію і протидію керівництва польського підпілля в західноукраїнських землях. У середині травня 1943 р. керівник львівського (III) округу АК генерал К. Савицький скерував до командувача АК свої нотатки з приводу польсько-українських стосунків, в яких відстоював старі позиції про кордон Польщі 1939 р. і будівництво України тільки на схід від Збруча, звинувачував українців у зраді та підступах відносно поляків й вимагав від них безапеляційного прийняття польської позиції, на основі якої тільки й може відбутися порозуміння²³. На знак протесту проти урядових тез він невдовзі подав у відставку.

В окупованій Варшаві в середовищі Делегатури й АК навесні–влітку 1943 р. було підготовлено ще один документ під назвою “Справа польсько-українських

¹⁹ Armia Krajowa w dokumentach. – Т. 6. – С. 314–320.

²⁰ Ibidem. – С. 319.

²¹ Friszke A. Rząd na obczyźnie wobec państwa podziemnego w Kraju / A. Friszke // Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej / [praca zbiorowa, red. Zbigniew Błażyński]. – Londyn, 1994. – С. 587.

²² Ibidem. – С. 310–311; Chalupczak H. Mniejszości... – С. 370.

²³ Partacz Cz. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu... – С. 35–36.

переговорів”. У ньому українська справа розглядалася суто з позицій збереження інтегральності Польщі в кордонах 1939 р. і забезпечення інтересів польського населення “кресів”, а українцям відводилася роль пасивного чинника, який повинен спочатку одержати вибачення за “зраду” польських державних інтересів²⁴.

Після тривалих і гострих дискусій підпілля Крайова політична репрезентація (КРП) 30 липня 1943 р. розробила свій документ під назвою “Відозва до українського народу”. Витримана у провокаційних тонах, вона звинувачувала весь український народ у співпраці з гітлерівцями у винищенні поляків, містила погрози покарання і закликала до союзу з поляками в боротьбі з німецькими окупантами. У відозві наголошувалося, що поляки “розуміють і цінують прагнення української нації до створення незалежної України”, але оголошують, що ніколи не відмовляться від східних земель Речі Посполитої, “на яких Польська Нація протягом століть внесла величезний цивілізаційний і господарський вклад”²⁵. “Відозва” була поширена в листівках та підпільних виданнях, розіслана на приватні адреси знаних українських політиків. Вона стала офіційним документом, що був добре відомий українській громадськості й спричиняв у неї обурення, доливши “масла у вогонь” міжетнічного конфлікту. У відповідь на неї провід ОУН(б) 22 грудня 1943 р. опублікував заяву, в якій відкинув викладені у ній постулати як неприйнятну платформу політичної співпраці з огляду на “тенденційне і фальшиве представлення в ній фактів, що стосуються боротьби Українців за власну державу”²⁶.

Можна припустити, що активізація українського підпілля на Волині, а тоді і в Галичині в 1943–1944 рр. значною мірою була наслідком невдачі переговорів представників обох сторін, які однозначно засвідчили небажання керівних кіл польського уряду та підпілля рахуватися з українським національно-визвольним рухом як самостійним суб’єктом тогочасного політичного процесу, трактування останнього як “заколоту” неслухняних громадян Польщі.

Загострення польсько-українських відносин на окупованих теренах збіглося з урядовою кризою польського лондонського табору, спричиненого спочатку діями потужної опозиції В. Сікорському, а потім і трагічною смертю останнього 4 липня 1943 р., а також розривом СРСР стосунків із польським еміграційним урядом. Наступний польський уряд очолив людовець С. Миколайчик. Йому протистояли впливові кола військових на чолі з генералом К. Соснковським, котрі вважали лінію на компроміс із СРСР у справі майбутніх кордонів Польщі зрадою національних інтересів. Спроби С. Миколайчика за рахунок певних поступок відновити відносини зі Сталіним не принесли позитивних результатів – радянський диктатор вже відчув свою значущість і не збирався брати до уваги вимоги польських емігрантів, маючи на той час своїх слухняних маріонеток (Польську робітничу партію, Крайову національну раду й ін.). На Тегеранській конференції “Великої трійки”

²⁴ Ibidem. – S. 41–43.

²⁵ *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. – S. 219.

²⁶ Цитовано за: *Drozd R.* Stanowisko polskiego podziemia prołondyńskiego w kwestii ukraińskiej w latach 1939–1944 / R. Drozd // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 1–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – С. 272.

(28 листопада – 1 грудня 1943 р.) справа східного кордону Польщі фактично була вирішена на користь СРСР без участі і поляків, і українців²⁷. Спроби С. Миколайчика в останній момент врятувати ситуацію, погодившись зі східним кордоном Польщі за “лінією Керзона”, зустріли непримиренну позицію як в уряді, так і з боку підпілля в окупованій країні. Логіка розпочатої війни мала свої правила. На запитання прем’єра щодо згоди на “лінію Керзона” як східного кордону Польщі після війни Делегатура уряду і Крайова рада національної єдності (КРНЄ, створена в січні 1944 р.) на початку 1944 р. одностайно відповіли категоричним запереченням із наголошенням, що вони “не піддадуться і не зламаються”²⁸. 15 березня 1944 р. КРНЄ ухвалила й поширила документ “За що бореться польський народ”, в якому зазначалась незмінна позиція щодо східного кордону Польщі від 1939 р., містилися обіцянки проведення демократичних реформ, котрі забезпечать рівноправне становище національних меншин у складі звільненої від окупантів Польщі²⁹.

Зі зміною міжнародних умов польсько-українське протиборство на окупованих західноукраїнських землях перетворювалося на локальний спір, суддею в якому виступав радянський диктатор Й. Сталін. Водночас це означало, що польсько-український конфлікт на польсько-українському пограниччі перетворювався на повноцінну “внутрішню” війну з усіма наслідками, які з цього випливали. Її особливістю було те, що вона розгорталась у межах великої світової війни, але спочатку під завісою одного, а потім другого – радянського – окупанта.

Антипольська акція ОУН і УПА на Волині не принесла бажаних результатів її ініціаторам, а лише спричинила зростання взаємної недовіри та ненависті. Обидві сторони – українська й польська – висловлювали свої аргументи на користь присутності в регіоні. Польське підпілля готувалося відновити свій контроль на теренах колишньої Речіпосполитої, незважаючи на прагнення українців, що становили абсолютну більшість її населення, мати тут самостійну державу і несприятливу для поляків міжнародну кон’юнктуру, плануючи діяти методом “доконаних фактів”. Такий розвиток подій був відображений у плані “Бужа”, розробленому та затвердженому командувачем АК 20 листопада 1943 р. Він передбачав загальнопольське повстання в центрі країни й збройні демонстрації на “кресах” у момент відступу німців та напередодні приходу Червоної армії, щоби виступити “господарем” цих територій³⁰. Тоді ж Делегатура польського уряду поширила “Звернення до населення східних земель у зв’язку з наближенням німецько-радянського фронту” (датоване 15 листопада 1943 р.), в якому говорилося: “На цих теренах багато століть поляки проживали спільно з українцями, білорусами і литовцями, котрі користувалися рівними правами і свободами та яким Річпосполита Польська гарантує повну свободу і права в культурному, соціальному й господарському розвитку”. Документ закінчувався словами про те, що з війни Польща повинна вийти

²⁷ Див.: Тегеран, Ялта, Потсдам: сб. документов / [сост.: Ш. Санакоев, Б. Цыбулевский]. – 2-е изд. – Москва: Изд-во “Международные отношения”, 1970. – С. 90–96.

²⁸ Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej 1939–1945. – S. 285.

²⁹ Wizje Polski. Programy polityczne lat wojny i okupacji 1939–1944 / [opracował K. Przybysz]. – Warszawa: Elipsa, 1992. – S. 325 i in.

³⁰ Bonusiak W. Polska podczas II wojny światowej. – S. 365–366.

“неподільна і велика”³¹. У традиційних тонах “віковичної належності Волині до Польщі”, звинувачень “політично несвідомих елементів українського суспільства” у співпраці з німцями були витримані всі документи, які поширювало польське підпілля в цьому регіоні. Так, у листівці під назвою “Заклик Волинської землі”, що з’явилась у січні 1944 р., говорилося про “культурну і цивілізаційну працю Польщі на цих теренах”, яка дає полякам право вимагати належності Волині до Польщі³².

У січні–березні 1944 р. розгорнулося жваве листування між прем’єром лондонського уряду С. Миколайчиком і крайовим підпіллям у зв’язку з наміром західних союзників встановити східний кордон Польщі по “лінії Керзона”. У відповідь на це з польського підпілля в окупованих землях поширилися документи з непримиреними протестами проти таких намірів союзників. 8 січня 1944 р. підпільна Крайова політична репрезентація у складі всіх основних партій лондонського табору виступила з відозвою “До народів світу”, в якій вимагала пошанування прав поляків, що з перших днів війни чинили опір гітлерівцям, зазнали небачених страждань і терору й сподівалися, що “цілісність і незалежність Польщі будуть святістю для світу”. У листі-відповіді Делегатури, КРП та АК стверджувалось, що польське суспільство незламно стоїть на засадах “непорушності східного кордону Польщі”. У депеші КРСН, Делегатури й АК від 1 березня 1944 р. наголошувалося: “Категорично протестуємо проти початку дискусії з Советами на тему ревізії східних кордонів взагалі... У Польщі ніхто би не зрозумів, чому вона повинна платити втратою своїх земель і свободи...”³³.

Необхідно зауважити, що польське підпілля на Волині і в Галичині почало формуватися вже з осені 1939 р. Процес посилювався після початку німецько-радянської війни. Це питання добре представлене в науковій літературі³⁴. І хоча Волинському округу АК у планах керівництва опору відводилася допоміжна роль, проте в його складі на кінець 1943 р. налічувалось понад 8 тис. бійців, а у Львівському на середину 1943 р. – 27 424 члена АК³⁵. І створювалися ці підпільні структури не стільки для захисту тих поляків, які ще залишались у цих регіонах, скільки, як про це неодноразово заявляли керівники польського підпілля, для збереження польської присутності на цих землях після закінчення війни. Навряд чи за таких наведених (далеко не повних!) даних можна говорити про “безборонну різню” поляків.

Прагнучи не допустити реалізації планів українських повстанців, польські політичні чинники і збройні сили намагалися будь-що не допустити утворення української державності на колишніх “східних кресах”, творили загони АК та інші збройні

³¹ Armia Krajowa w dokumentach. – Т. 6. – S. 358–359.

³² Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Warszawa, 1992. – Т. 2. – S. 178–181.

³³ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Londyn, 1976. – Т. 3. – S. 234–237, 238–239, 247, 294–295.

³⁴ Filar W. Wydarzenia Wołyńskie 1939–1945. W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania / W. Filar. – Toruń: Adam Marszałek, 2008; Komoński E. W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich / E. Komoński. – Toruń: Adam Marszałek, 2013.

³⁵ Filar W. Wydarzenia Wołyńskie 1939–1945. – S. 183; Pempel S. ZWZ-AK we Lwowie 1939–1945. – Warszawa: BIS, Trust, 1990. – S. 87.

формування, бази самооборони й чинили запеклий опір, не рахуючись із цивільним українським населенням (мали місце т. зв. “акції відплати”, коли винищувалися цілі українські села). На Волині, а також і в Східній Галичині нечисленне польське населення, що проживало переважно в містах та невеликих колоніях й окремих селах³⁶, вже в 1942 р. створило достатньо потужні бази самооборони і збройні формації, які виконували подвійну роль: захисту польського населення і збройної боротьби з українським підпіллям. Упродовж 1942–1944 рр. на теренах Волині й Галичини були створені та активно діяли 264 бази польської самооборони (142 – в Галичині і 122 – на Волині), які представляли собою маленькі “держави”, що набули атрибутів політичної, військової, судової і господарської влади. Ці бази не тільки оборонялися, а й проводили т. зв. “превентивні” й “відплатні” збройні акції проти УПА, а також і цивільного українського населення. Проте загальне співвідношення сил у регіоні було повністю на користь українців – вони становили до 80 % його населення³⁷.

Польські підпільні осередки в Галичині та на Волині займали різко антиукраїнські позиції (зокрема команда львівського округу Бюро інформації і пропаганди АК) і, буквально, закидали центральні органи польського руху Опору повідомленнями й звітами про “бандитську” діяльність українського підпілля, категорично не бажаючи взяти до уваги будь-які українські національні вимоги³⁸. Ці рапорти інколи спиралися на неперевірену інформацію, що походила з чуток, наводили фантастичні дані про українців, яких нібито тільки на Львівщині навесні 1944 р. нараховувалось до 40 тис. озброєних вояків УПА³⁹. З повідомлень випливало, що тільки українські “банди” нищили польське населення і майже ніколи (або як виняток у вигляді “відплати”) згадувалося про напади та погроми, які вчиняло проти українців польське збройне підпілля. Якщо почитати опубліковані польські документи, то складається враження, що українське підпілля провадило боротьбу зі слабким і невідготовленим противником, який ні на що не здатний, окрім “оплакування” жертв. Однак це зовсім не відповідало дійсності⁴⁰.

³⁶ Г. Грицюк подає, що в 1942 р. на терені Волині перебувало 305 тис. польського населення, що становило 14,6 % всього населення краю (хоча ця цифра явно завищена, враховуючи депортації, виселення, людські втрати). У Східній Галичині поляків нараховувалося на той час близько 800 тис., або 19 %. Див.: *Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948.* – S. 272, 221–223.

³⁷ *Komoński E. W obronie przed Ukraińcami.* – S. 437–438.

³⁸ Див.: *Dokumenty do dziejów stosunków polsko-ukraińskich 1939–1945* – Kraków: Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego, 2004. – Т. 2: *Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego 1942–1944* / [wstęp i opracowanie Lucyna Kulińska i Adam Roliński]. – S. 1–162. – (Biblioteka Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego, т. 24)

³⁹ *Ibidem.* – S. 102.

⁴⁰ Треба зауважити, що українські рапорти в цьому плані дещо об’єктивніші, оскільки показують не тільки польські напади і знищення, а й власні українські (котрі за документами також завжди є “відплатними”!). Достатньо на вибір відкрити випадкову сторінку збірки документів, підготовленої В. В’ятровичем, і можна прочитати, до прикладу, таке повідомлення від 27 травня 1944 р.: “Дня 6.IV.1944 поляки з околичних сіл, які були згуртовані в нашому фільварку, де мали свій штаб, напали на наше село, їх було коло двох

Інтерпретація нагромадженого на сьогодні фактографічного матеріалу про позиції Польської підпільної держави щодо українського питання в роки Другої світової війни створює певні труднощі для дослідника. Вони випливають із політичної, “воєнної” і “військової” спрямованості й тенденційності всіх історичних джерел – як польських, так і українських. У цьому немає нічого дивного: війна й окупація змусила всі сторони світового та регіональних конфліктів (а їх було чимало!) розпрощатися з мирною “об’єктивністю” й чітко стати на позицію захисту своїх політичних, національних, воєнних і всіх інших інтересів. І хоча навряд чи можна в будь-якому таборі – польському, українському, угорському тощо – знайти гомогенну масу політиків і воєнних, все ж були цілі, котрі робили цю масу інтегрованою й потужною. Такими і для українців, і для поляків у їх більшості були національно-державні. Тільки за спиною польських підпільників стояли не лише поразки, а й перемоги в державному будівництві, тоді як в українських – лише поразки. Однак у підсумку обидві сторони були зрівняні у своїх благих намірах російсько-більшовицьким імперіалізмом.

Не бачимо якихось нових документальних чи теоретичних підстав для перегляду тих висновків й оцінок польського (та й українського) підпілля, котрі понад 20 років тому дав польський історик Ришард Тожецький: і українські, і польські політичні керівники “не склали іспиту з політичного реалізму”; якщо українці склали свій реалізм на вітвар боротьби за незалежність свого народу, а коли втратили ілюзії, продовжували це робити з метою демонстрації світу своєї волі в ім’я майбутнього, то поляки, щоб “не втратити своїх вотчин і землі ..., піднесли боротьбу за цю землю, незважаючи на те, що справа вже була програна, не роблячи майже нічого, щоб залагодити конфлікт або й взагалі не допустити його вибуху”⁴¹.

сотень. Біля п’яти тижнів були вони в селі, де грабували мирне українське населення. Хто з українців тікав, цьому мордували родину, говорячи: «Ти хцеш Україне будовац?». Цього дня вони спалили дві українські колонії: Рокітну й Загайок. Разом 85 (вісімдесят п’ять) чисел українців. Вбили 9 (дев’ять) осіб, в цьому числі одну жінку. Наперед колонії ограбили, а відтак спалили...”. Далі підписи чотирьох мешканців с. Посадова. Див.: Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН і УПА: у 2 т. / [від. ред. В. В’ятрович]. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. – Т. 1. – С. 407.

⁴¹ *Torzecki R. Polacy i Ukraincy... – S. 307.*

УДК [94:323] (477.43/44) “1941/1944”

Віталій СОЛОВЕЙ

ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Період Другої світової війни для України виявився надзвичайно складним, оскільки вона стала об'єктом геополітики агресорів. На сьогодні серед українських істориків панують різні погляди щодо початку, розвитку та наслідків національного і регіонального вимірів цієї війни.

Українські історики М. Вавринчук, С. Гальчак, В. Гордієнко, К. Курилишин, О. Лисенко, Ю. Олійник, А. Петрова, П. Слободянюк¹ розкрили окремі аспекти теми, зокрема відтворили умови формування української преси, відновлення церковно-релігійних структур, організацію наборів молоді на роботи до Німеччини тощо. У зв'язку з цим є потреба комплексно узагальнити особливості етнокультурного та політичного процесів на Поділлі (йдеться в основному про сучасну Хмельницьку та Вінницьку обл.).

¹ *Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині 1941–1944. Документи і матеріали* / [упоряд. М. Вавринчук, О. Завальнюк та ін]. – Кам'янець-Подільський: “Оіом”, 2009. – 574 с.; *Гальчак С.* *Нацистський геноцид на Вінниччині* / С. Гальчак // *Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації* (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 24 квітня 2010 р.). – Київ: [б. в.], 2011. – С. 350–361; *Гордієнко В.* *Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні* / В. Гордієнко // *Український історичний журнал*. – 1998. – № 3. – С. 107–119; *Курилишин К.* *Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси: монографія* / К. Курилишин. – Львів, 2010. – 328 с.; *Лисенко О.* *Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект* / О. Лисенко, В. Несторенко // *Архіви окупації, 1941–1944*. – Київ: Вид. дім. “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 872 с.; *Олійник Ю.* *Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі “Волинь-Поділля” (1941–1944 рр.)* / Ю. Олійник, О. Завальнюк. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. – 320 с.; *Його ж.* *Адміністративний, судовий та поліційний апарат на окупованій території Хмельниччини* [Електронний ресурс] / Ю. Олійник. – Режим доступу: URL: <http://www.dahmo.gov.ua/publication/Oliynuk.pdf>; *Петрова А.* *Житлова політика окупаційної влади на теренах Поділля (1941–1944)* / А. Петрова // *Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації...* – С. 474–481; *Її ж.* *Становище на Поділлі в роки німецької окупації (1941–1944 рр.)* / А. Петрова // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць*. – Вінниця, 2005. – Вип. 9. – С. 267–271; *Слободянюк П.* *Єврейські жертви на Поділлі в роки Другої світової війни* / П. Слободянюк // *Архіви України*. – 2010. – № 2(268). – С. 122–127.

У роки Другої світової війни Німеччина розглядала терени Поділля як важливий сировинний придаток. З червня 1941 р. німецька армія активно наступала на схід і 18 липня територія Кам'янець-Подільської обл. була повністю окупована. Майже відразу в подільських землях було облаштовано німецьку адміністрацію, яка почала впроваджувати свій адміністративний апарат². За розробленим генеральним планом “Ост” в 1940 р. Німеччина планувала застосувати щодо України низку заходів, попередньо розділивши її територію на окремі частини. 20 серпня 1941 р. утворено райхскомісаріат “Україна”, на чолі якого став Е. Кох, людина надзвичайно жорстока та віддана А. Гітлерові. До його складу входило шість генеральних округ: “Житомир”, “Волинь-Поділля”, “Миколаїв”, “Київ”, “Дніпропетровськ”, “Крим”³. У складі генеральної округи “Волинь-Поділля”, яку очолив генерал-комісар Г. Шоне, ввійшли території Луцької, Рівненської, Кам'янець-Подільської обл., південні частини Пінської та Брестської обл. Білорусі⁴, а також північна частина Тернопільської і західні райони Вінницької обл. (Мурованокуриловецький, Могилів-Подільський та Барський р-ни)⁵. Інша частина Поділля, південна та центральна частини Вінницької обл., увійшла до генерального комісаріату “Житомир” із Житомирською та південною частиною Поліської обл. Білорусі.

На чолі управлінської вертикалі стояли генерал-комісар та гебітскомісари. Генерал-комісаріат складався з центрального, головного, господарського та технічного управлінь. Ланкою цивільного управління були гебіти. На початку 1942 р. у складі Кам'янець-Подільської обл. діяло дев'ять гебітскомісаріатів: Антонінський, Ізяславський, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Летичівський, Старокостянтинівський, Проскурівський, Шепетівський та Ярмолинецький⁶. Їм підпорядковувалися органи місцевого управління (самоврядування): окружні, районні, міські, волосні та сільські управи⁷.

Відповідно до постанови генерал-комісара “Про органи місцевого самоуправління” від 9 жовтня 1941 р. окружні управи розпочали діяльність, проте проіснували недовго, оскільки вже з лютого 1942 р. згідно з розпорядженням райхскомісара “Україна”, їх ліквідували. Як правило, межі районів залишалися незмінними. Тут діяли районні управи, які очолювали голови районів. Районна управа займалася адміністративними, шкільними й культурними справами, охороною здоров'я, ветеринарною, мірничою, правовою, фінансовою діяльністю тощо. При районній управі діяв також місцевий відділ реєстрації місцевого стану (РАЦСи). У містах формувалися міські управи. Голова міста підпорядковувався району. Міські управи, за подібною схемою з районними, працювали у складі секцій: адміністративної, охорони здоров'я, мірництва, фінансової, шкільної, ветеринарної, правової, постачання та сільського

² Петрова А. Становище на Поділлі в роки німецької окупації (1941–1944 рр.). – С. 269.

³ Олійник Ю. Нацистський окупаційний режим. – С. 38.

⁴ Лисенко О. Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр. – С. 766.

⁵ Олійник Ю. Адміністративний, судовий та поліцейський апарат на окупованій території Хмельниччини [Електронний ресурс] / Ю. Олійник. – Режим доступу: URL: <http://www.dahmo.gov.ua/publication/Oliynuk.pdf>

⁶ Там само.

⁷ Олійник Ю. Нацистський окупаційний режим. – С. 40–41.

господарства і шляхового будівництва. Волосні управи, як правило, об'єднували у своєму складі декілька населених пунктів. І на кінець, найнижча ланка адміністративного управління – сільські управи, очолювані старостами. Старости відповідали за порядок у селах та змушені були виконувати всі розпорядження адміністрації⁸.

Водночас запроваджувалася на цій території мережа карально-поліційної системи, яка охоплювала гестапо (державну таємну поліцію), охоронні загони (СС), службу безпеки (СД), а також поліцію порядку, жандармерію, допоміжну поліцію та судові органи. Наприклад, на території Кам'янець-Подільської обл. органи поліції безпеки і СД почали працювати навесні 1942 р., зокрема створено три окружні відділи СД, штаб-квартири яких дислокувалися в м. Кам'янець-Подільському, Старокостянтиніві та Шепетівці. Для ефективнішої роботи на місцях на Поділлі формували також розвідувальні та контррозвідувальні органи Вермахту, до лав агентури яких вербували місцеве населення. Наприклад, у Проскуріві перебувала “Абверкоманда 305”, яка збирала інформацію і викривала радянських агентів. У Кам'янець-Подільському була в її підпорядкуванні “Абвергрупа 314”. У таборі радянських полонених у Славуті діяла група “Грос-лазарет 357”, учасники якої часто вербували в'язнів для одержання відомостей про діяльність і плани радянського командування⁹.

3 липня 1941 р. у складі групи армій “Південь”, що вела бойові дії на теренах України, було сформовано шість рот пропаганди з індексом U (Україна)¹⁰, пізніше, зі створенням цивільної адміністрації, з'явився відділ преси й пропаганди Міністерства східних окупованих територій, до обов'язків якого входило поширення різних матеріалів пропаганди, контроль за роботою політичного відділу райхскомісаріату “Україна”¹¹. Нацисти ще в 30-х роках випробували тип преси, який ефективно впливав би на формування потрібних настроїв. Наприклад, Й. Геббельс відзначав, що метою друкованих органів було перш за все “заохочення, одухотворення, спонукання до дій”, а не інформування¹². 18 лютого 1942 р. Е. Кох видав інструкцію, за якою українська преса була покликана передовсім пояснити, що німецька влада вбачає своє завдання в “лікуванні ран, заподіяних більшовизмом Україні”¹³.

За участі української інтелігенції були утворені такі друковані органи: “Подільнин” (Кам'янець-Подільський, 1941–1944; орган міської управи, орган Кам'янець-Подільського окружного комісаріату), “Український голос” (Проскурів, 1941–1944; орган окружної управи й управи міста), “Вінницькі вісті” (Вінниця,

⁸ Олійник Ю. Нацистський окупаційний режим... – С. 41–44.

⁹ Там само. – С. 50–54.

¹⁰ Яременко В. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті “Україна” (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія”. – Київ, 2008. – С. 10.

¹¹ Михайлюк М. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. – Київ, 2006. – С. 14.

¹² Яременко В. Періодика рейхскомісаріату “Україна” як засіб впливу на свідомість населення окупованих територій / В. Яременко // Національна та історична пам'ять: зб. наук. праць. – Київ: ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2012. – Вип. 2. – С. 277.

¹³ Там само. – С. 281.

1941–1944), “Дунаєвцькі вісті”, згодом “Урядові Дунаєвцькі вісті” (Дунаївці, 1941–1944; орган окружної управи)¹⁴ й ін. Там працювали спеціально підготовлені пропагандисти, які мали налагодити видання періодичних видань, попередньо формуючи негативне ставлення до радянського режиму й виховуючи лояльність до “нової влади”¹⁵. Загалом на території райхскомісаріату “Україна” в різний час виходило приблизно понад 120 одиниць газет і журналів¹⁶.

Мобілізаційні процеси на Поділлі розпочалися майже відразу з приходом нацистської влади. Цим займалися спеціальні органи “арбайтеамти”, що вивчали економічні можливості окупованих регіонів. Офіційно примусову працю в райхскомісаріаті “Україна” почали застосовувати з серпня 1941 р.¹⁷. Працездатне населення використовували для будівництва та ремонту доріг. За ухилення від праці особа підлягала штрафу в сумі 100 крб¹⁸. У зв’язку з руйнацією більшості млинів (приблизно 700) на території Кам’янець-Подільської обл. на населення покладалося завдання за 3 місяці відремонтувати 12 державних і 40 громадських млинів, укомплектованих відповідним штатом фахівців і робітників¹⁹. Заготівля зернових також лягла важким тягарем на населення, що працювало: до кінця жовтня 1941 р. подолянам потрібно було виконати весь хлібозаготівельний план по всіх культурах (пшениці, житі, ячмені)²⁰. Заохочувалася і праця школярів, які в літній період активно збирали урожай: “15 учнів загірбали ячмінь, пшеницю, качали покоси, 2 учні допомагали микати горох, зносити снопи, 11 учнів подавали на фури снопи...”²¹. Організація роботи школярів покладалася на вчителів.

Нерідко план виконання робіт, поставлений німецькою адміністрацією із збирання зернових, перевищував реальні можливості населення. Наприклад, по Кам’янець-Подільському округу зернових мало бути зібрано: Кам’янець-Подільський р-н – 37 712, Старо-Ушицький – 15 472, Оринінський – 17 636, Смотрицький – 28 004, Чемеровецький – 22 383. Реально ж було обмолочено: Кам’янець-Подільський р-н – 19 661 (60 %), Старо-Ушицький – 9 074 (57,9 %), Оринінський – 9 204 (52,2 %), Смотрицький – 18 837 (67,3 %), Чемеровецький – 10 823 (48,4 %) від поставлених завдань. Ці дані свідчать про те, що тільки в цих 5 районах Кам’янець-Подільської обл. план було виконано лише на 57,4 %²². Колгоспну систему німецька

¹⁴ *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): у 2 т. / К. Курилишин. – Львів, 2007. – Т. 1: А-М. – С. 314, 126; Там само. – Т. 2: Н-Я. – С. 170, 421.

¹⁵ *Михайлюк М.* Агітаційно-пропагандистська діяльність. – С. 14.

¹⁶ *Яременко В.* Періодика рейхскомісаріату “Україна”. – С. 283–284.

¹⁷ *Олійник Ю.* Нацистський окупаційний режим. – С. 73.

¹⁸ Наказ Дунаєвцького гебітскомісара про обов’язкову участь населення в будівництві та ремонті доріг // Урядові Дунаєвцькі вісті (Дунаївці). – 1943. – 4 лютого.

¹⁹ Про стан млинів на території Кам’янець-Подільської області // Подолянин (Кам’янець-Подільський). – 1941. – 9 жовтня.

²⁰ Про хід виконання заготівлі зернових по районах області // Там само.

²¹ Штраф за підвищення цін // Український голос (Проскурів). – 1941. – 29 жовтня.

²² Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.Р. 421. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 22.

влада не ліквідувала, а трансформувала у т. зв. “загальні двори”, або “громадські господарства”, на чолі яких влада ставила нових голів²³.

Найважчим було мобілізувати населення на роботу до Німеччини. Нацисти обіцяли людям безкоштовне житло та харчування, змальовували райське життя в німецьких містах. “Велика Німеччина дає вам заробіток, теплий притулок і регулярне достатнє харчування”, – ось такий заголовок можна було побачити у проскурівській газеті за 18 січня 1942 р. Далі читаємо: “Кожен отримає там роботу, за яку, крім безплатного мешкання і харчування, одержуватимете заробітну плату від 40 до 80 пфенігів (від 4 до 8 крб)”²⁴. Спочатку такі акції відправки населення до Німеччини були добровільними, а пізніше стали примусовими: часто на людей влаштовували облави, ловили їх на вулиці, під час сільськогосподарських робіт тощо.

Для регулювання і контролю трудового ресурсу краю створювали спеціальні біржі праці, в яких потрібно було зареєструватися кожному безробітному, а за невиконання наказу порушники мали платити штраф²⁵. На вказаній території діяло розпорядження, згідно з яким процедура працевлаштування чи звільнення відбувалася за відома тільки органів праці²⁶.

Для контролю над міським населенням і знищення “паразитичних елементів” почало роботу паспортне бюро, яке мало видати населенню паспорти нового зразка, що пришвидшувало порядок видачі документів на право мешкання в місті²⁷. Дуже часто біржа праці й паспортне бюро тісно співпрацювали й надавали один одному важливу інформацію щодо мешканців Проскурова, і це дозволяло вести облік всіх працездатних осіб. Подібна ситуація була у Вінниці, де містянам заборонялося самовільно заселяти житлові площі. Для вільного проживання потрібно було мати спеціальний письмовий дозвіл міської управи²⁸.

Все населення змусили пройти реєстрацію, яка вносилася в домові книги. Якщо особи мали при собі документи на радянське громадянство і прописку за фактичним місцем проживання, то її поновлювали. У разі відсутності документів, житловий відділ записував дані мешканця в новий документ. Щоправда, довести право власності на помешкання без документів було дуже важко, а все незайняте житло оголошувалося власністю Німеччини. Крім того, жителів в обов’язковому порядку змушували взимку зчищати лід із тротуарів, посипати їх піском, прибирати подвір’я²⁹.

Влада намагалася мінімізувати заробітну плату. Наприклад, згідно з “Розпорядженням відносно урегулювання варунків праці і платні” від 1 жовтня 1941 р. було вміщено повідомлення щодо розміру зарплати для населення, розділеної на 6 робочих груп: 1) практиканти – 0,45 крб за год; 2) “невченим” робітникам

²³ Петрова А. Становище на Поділлі в роки німецької окупації. – С. 269.

²⁴ Заклик // Український голос (Проскурів). – 1942. – 18 січня.

²⁵ Розпочала роботу біржа праці // Подолянин. – 1941. – 9 жовтня.

²⁶ Курлишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси: монографія. – Львів, 2010. – С. 60.

²⁷ Робота паспортного бюро // Український голос (Проскурів). – 1941. – 26 жовтня.

²⁸ Постанова № 19 // Вінницькі вісті (Вінниця). – 1942. – 30 липня.

²⁹ Петрова А. Житлова політика окупаційної влади.... – С. 475–476.

(помічникам робітників) – 0,60 крб за год; 3) “вченим” робітникам – 0,70 крб за год; 4) “вивченим” робітникам (ремісникам) – 0,90 крб за год; 5) десятникам і майстрам – 1,20 крб за год; 6) майстри – 1,50 крб за год³⁰.

За встановленою ціновою системою влади подоляни в жовтні 1941 р. за продукти першої необхідності платили за 1 кг пшеничного борошна – 1,80 крб, за 1 кг житнього борошна – 1 крб, за 1 кг гречаних круп – 2,20–3,80 крб, за 1 кг макаронів – 4–7 крб, за 1 л молока – 1,50 крб, за 1 кг масла – 24–26 крб, за 1 кг сиру – 3 крб, за 1 кг меду – до 26 крб, яйця (за штуку) – 0,50 крб, за 1 кг солі – 0,50 крб, за 1 кг риби – 4–7,50 крб, за 1 кг яловичини – 5–8 крб, за 1 кг свинини – 8–10 крб, за 1 кг сала – 15–20 крб, за 1 кг ковбаси – 16–20 крб, за 1 кг курятини – 5 крб, за 1 л пива – 4 крб, за 1 л нафти – 1 крб, за 1 коробку сірників – 0,05 крб, за 1 кг мила – 3–5 крб. Встановлювалися ціни на харчування в їдальнях та за інші послуги (стрижка, прання, гоління, ремонт взуття). Останній параграф цього розпорядження містив застереження: “Хто не буде додержувати параграфів цього розпорядження або їх обійде, рівно як і той, хто буде платити вищі ціни від означених, буде суворо покараний, згідно з існуючими законами”³¹. Проте відбувалися часті порушення цінових правил. Наприклад, орендарі буфетів продавали товари за підвищеними цінами на м’ясні й інші продукти, крім того, були частими випадки продажу самогону³². Причому при виявленні порушень у громадських господарствах нацисти карали не тільки винних, але й представників поліції, які не зуміли запобігти крадіжкам із господарств³³.

Передовсім влада звертала увагу на вирошування та випуск сільськогосподарської продукції. Селян змушували регулярно здавати м’ясо, свиней, птицю, велику рогату худобу, молоко, яйця тощо. Так, для поповнення постачання німецької армії з липня 1942 р. генеральний комісаріат “Волинь-Поділля” видав наказ про м’ясозаготівлю. Згідно з ним кожне господарство (колгоспники, індивідуальні господарства) мало здати на спеціальні бази “32 кг м’яса живою вагою, 30 кг рогатою худобою та 2 кг свинини”³⁴.

Населення також обкладалося високими податками. Наприклад, одразу після приходу німецької влади в Кам’янець-Подільському було встановлено новий порядок оподаткування населення, який складався з восьми пунктів і зобов’язував вносити певну суму за право займатися певним видом діяльності. Наприклад, згідно з пунктом першим особа змушена була платити податок, займаючись кустарно-ремісничими промислами: ремісник нижчої кваліфікації платив 65 крб, середньої – 200 крб, вищої – 400 крб. Крім того, платили торгівці, промисловці і навіть ті, хто утримував вдома домашніх тварин (за кішку – 5 крб; за собаку – 15 крб). Особливо показовий “Податок з будівель та на земельну ренту”, де власник за

³⁰ ДАХО. – Ф.Р. 418. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 2.

³¹ Розпорядження відносно регуляції важливих дрібних торговельних цін на продукти першої потреби, цін в їдальнях та розмір платні за виконувани послуги // Український голос (Проскурів). – 1941. – 5 жовтня.

³² Штраф за підвищення цін // Там само. – 29 жовтня.

³³ Петрова А. Становище на Поділлі в роки німецької окупації. – С. 267–271.

³⁴ Наказ Генерального Комісаріату Волинь-Поділля від 15 липня 1942 р. “Про м’ясозаготівлю” // Дунаєвські вісті. – 1942. – 19 липня.

користування будинком та землею змушений був сплачувати: а) податок із будівель – 0,5 % страхової оцінки; б) земельну ренту з незабудованої землі (дворів, городів, садів) – 14 коп. із м²³⁵.

Зміни торкнулися і сфери торгівлі. Часто серед населення з'являлись оголошення такого змісту: “На підставі розпорядження державного комісара України встановлюється мінімум поставки молока. Торгівля молоком та молочними продуктами забороняється. На базарах заборонено продавати такі харчові продукти: всі види живої худоби, включаючи поросят, а також м'ясо і м'ясні вироби, зерно та виготовлені вироби із зерна, птицю всіх видів, молоко, сметану, яйця, фрукти, городину та картоплю, заборонено продавати олію та олійні культури”³⁶. Очевидно, все це потрібно було нацистській владі для успішної боротьби з ворогом. Спочатку ярмаркові дні на базарах Проскурова були встановлені в середу і неділю. “Хто в інші дні продаватиме різні харчові продукти буде поштрафований, а продукти його відібрані”³⁷, – зазначалося в одному з наказів влади. Проте ярмарки двічі на тиждень відбувалися недовго, вже з квітня 1942 р. влада оголосила наказ про їх проведення лише в неділю³⁸.

Німецька адміністрація намагалася всесторонньо контролювати фінансово-господарське життя краю. Найперше зверталася увага на ті галузі, які були потрібні для фронту та власних потреб. Із цією метою було створено дев'ять окружних споживчих спілок, де мали бути торговельні бази³⁹, відбудовано Кам'янецький завод “Мотор”, який почав приймати замовлення на ремонти млинів, турбін, двигунів і сільськогосподарського інвентарю⁴⁰. Тобто те, що потрібно було для вчасного збору урожаю з полів.

Відновила роботу Проскурівська трикотажна фабрика ткацьких і мотузяних виробів. Підприємство займалося виробництвом білизни, хусток та упряжі. За фінансовими даними на 18 жовтня 1941 р. воно реалізувало продукції на 84 467 крб, що свідчило про попит на неї. Пізніше німецька влада наказала виробляти ще й мішкочину⁴¹. Крім фабрик, почали відбудовувати у Проскурові машинобудівний завод, котрий одразу паралельно почав займатися ремонтом двигунів, виробленням деталей до сільськогосподарських машин, ремонтом млинів тощо. Також було намічено випуск січкарень, плугів, борін, лопат⁴². Добре розвивався й деревопереробний комбінат із виготовлення меблів, дощок, бочкової тари⁴³. У Вінниці

³⁵ Порядок оподаткування податками по м. Кам'янець-Подільський на 1941 рік // Подолянин. – 1941. – 7 вересня.

³⁶ *Петрова А.* Становище на Поділлі в роки німецької окупації. – С. 270.

³⁷ Про ярмаркові дні // Український голос (Проскурів). – 1941. – 30 вересня.

³⁸ Ярмарок лише по неділях // Український голос (Проскурів). – 1942. – 9 квітня.

³⁹ Налагодити торгівлю // Подолянин. – 1941. – 21 вересня.

⁴⁰ Кам'янецький механічний завод “Мотор” // Там само.

⁴¹ Перспективи трикотажної фабрики // Український голос (Проскурів). – 1941. – 26 жовтня.

⁴² На машинобудівному заводі // Там само. – 2 листопада.

⁴³ Успіхи деревообробного комбінату // Там само

було відкрито майстерню із виробництва різних токарних і фрезерувальних робіт (валів, шестерень, підшипників, кілець)⁴⁴.

У час нацистської окупації дещо змінився національний склад. Загалом на території генеральної округи “Волинь-Поділля” в березні 1942 р. проживало: українців – 3 млн 500 тис. осіб (75 %), поляків – 460 тис. (10,9 %), білорусів – 280 тис. (6,6 %), євреїв – 330 тис. (7,8 %), росіян – 330 тис. (7,8 %) і німців – 3 тис. (0,07 %)⁴⁵. Із них близько 1 млн 760 тис. 611 осіб проживало на території Поділля⁴⁶. Наприклад, тільки у Проскурівському р-ні – 39 277 українців, 6 984 поляків, 156 росіян, 8 німців та 11 білорусів⁴⁷.

Зі статистики бачимо, що серед національних меншин Поділля перше місце посідає польське населення, яке з давніх-давен заселяло цей край (масове переселення поляків на подільські землі припадає на XIV–XVI ст.). На початку 30-х років їх чисельність значно скоротилася через репресії та депортації радянської влади. Багато родин були примусово переселені у східні чи південні регіони України або ж у далекий Казахстан. Наприклад, 16 жовтня 1935 р. за рішенням Політбюро Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП(б)У) з Волочиського, Теофіпольського, Славутського, Чемеровецького, Оринінського р-нів Кам’янець-Подільської обл. насильно вивезено до Казахстану близько 1 500 родин⁴⁸.

З метою поглиблення українсько-польського конфлікту німецька влада почала створювати польські поліцейські підрозділи, котрі використовувала для боротьби з українською збройною силою. Поляків Поділля не покидала думка про відродження Польщі, східним кордоном якої була т. зв. “лінія Р. Дмовського”, що мала проходити через східне Поділля до Дністра, зокрема через Старокостянтинів, Проскурів, Кам’янець-Подільський. Саме подільський край повинен був стати центром зернового виробництва, що давало можливість забезпечувати післявоєнну Польщу продовольством. Окрім того, Поділля мало стати природним рубежем, що відмежовував би Польщу від Росії, давав можливість уникнути оточення Польщі з флангів російськими впливами⁴⁹.

Так, переслідуючи власні цілі та внаслідок тісної співпраці з німцями, поляки часто вчиняли провокації і каральні акції, про які збереглося багато свідчень. Наприклад, у червні 1943 р. польський батальйон чисельністю 1 500 осіб, перекинутий з Дистрикту “Галичина” до Корця, на своєму шляху завдав немало лиха українському населенню. В одному з звітів штабу радянських партизанських

⁴⁴ Робота технічної майстерні // Вінницькі вісті. – 1942. – 8 жовтня.

⁴⁵ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ, 1993. – С. 231.

⁴⁶ ДАХО. – Ф.Р. 421. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 65.

⁴⁷ Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині... – С. 211–212.

⁴⁸ Кушнір Л. Польське населення на терені Хмельниччини: сторінки історії / Л. Кушнір // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної наукової конференції (Хмельницький, 23–24 червня 1999 р.). – Хмельницький: Поділля, 1999. – С. 64–71.

⁴⁹ Історія польсько-українських конфліктів: у 3 т. / [зібрав і упоряд. М. Сивіцький / пер. з пол. Є. Петренка]. – Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – Т. 2. – С. 349–351.

загонів Кам'янець-Подільської обл. від 15 червня 1943 р. зазначалося: “Поляки виїжджають на села, палять їх і грабують мирне населення. Все награбоване відправляють до Корця, а з Корця за річку Буг. У даний час у м. Корці стоїть близько 400 автомашин, на яких прибули польські війська”⁵⁰.

Частина поляків боролася проти окупантів на стороні Радянського Союзу в лавах Війська польського. У Книзі пам'яті Хмельницької обл. є відомості про загиблих. Всього на теренах Хмельниччини в роки війни загинуло близько 120 860 осіб, серед них українців – 113 187 (93,65 %), поляків – 2 745 (2,27 %), євреїв – 2 696 (2,23 %), росіян – 2 023 (1,69 %)⁵¹.

Особливо постраждало єврейське населення, яке зазнавало жорстоких переслідувань. Нацисти створювали спеціалізовані групи (ейнзацгрупен, групи “А”, “Б”, “С”, “Д”), які пройшли спеціальний вишкіл і мали матеріально-технічну базу для винищення євреїв. В Україні діяла група “С”. Євреї опинилися в дуже складних умовах, позбавлені будь-яких людських прав, змушені очікувати смерті. На теренах Кам'янець-Подільської обл., за різними підрахунками, діяло 27 єврейських гетто, де було єврейське самоуправління – юденрати. У Полонському р-ні проживало близько 10 тис. євреїв. У вересні 1941 р. у лісі неподалік вокзалу було розстріляно 4 тис. Неподалік м. Понінка знищено 2 400. У серпні 1941 р. в Миньківцях Дунаєвського р-ну розстріляно 1 840 євреїв, у Смотричі – 1 441, Шатаві та Макові – 1 218, Балині – 264. Знищено понад 20 тис. мирного населення, серед якого велика частка євреїв у Старокостянтинові. У Кам'янці-Подільському розстріляно близько 30 тис. євреїв з Угорщини, Чехословаччини, а також Поділля⁵².

Лише на території Вінниччини перебувало близько 126 єврейських гетто, зокрема в Бершадському р-ні діяло 11, в Могилів-Подільському – 8, Копайгородському – 14, Барському – 6, Тростянецькому – 7 тощо. В'язнями були не лише місцеві євреї, а й населення інших регіонів. За різними даними в Ободівському гетто загинуло 11 тис. євреїв, у Бершадському – 13 871 особа, в Могилів-Подільському – 4 394, Копайгороді – 2 808⁵³. Варто відзначити, що така смертність була спричинена не тільки розстрілами, а й існуванням у нелюдських умовах – голодом, холодом, важкою працею.

Протягом 1941–1942 рр. окупаційна влада вдавалася до значних поступок щодо культури, очевидно, щоб замилити очі українців, а головне – ще більше розкритикувати радянську владу. Незважаючи на складне життя подолян, у місті відновлено роботу Кам'янець-Подільського міського театру ім. Т. Шевченка, де у вересні 1941 р. було проведено вечір української пісні та поезії⁵⁴. Поступово театр став культурним центром міста, де жителі могли відпочити від важкого буденного життя. З дозволу влади на сцені театру ставили українську оперу

⁵⁰ Олійник Ю. В. Нацистський окупаційний режим. – С. 63.

⁵¹ Бубяков І. Знати і пам'ятати / І. Бубяков, А. Матвєєв // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки... – С. 386.

⁵² Слободянюк П. Єврейські жертви на Поділлі... – С. 124–125.

⁵³ Гальчак С. Нацистський геноцид на Вінниччині / С. Гальчак // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації... – С. 354.

⁵⁴ Культурне життя. Афіша // Подолянин. – 1941. – 7 вересня.

“Наталка Полтавка” І. Котляревського⁵⁵, народну драму “Ой, не ходи, Грицю, та на вечорниці”⁵⁶. Основні ролі в театрі грали аматори, які були простими робітниками і у вільний час займалися улюбленою справою.

Поновлено роботу кінотеатру⁵⁷. Запрацював і Проскурівський театр, куди запрошували акторів-українців⁵⁸. Тут поставили водевіль “На перші гулі” С. Васильченка⁵⁹. У Старокостянтиніві організовано український театр ім. М. Заньковецької, де було поставлено декілька п’єс: “Наталка Полтавка”, “Сватання на Гончарівці”, “Суєта”⁶⁰. Тут же починає працювати кінотеатр, де показано кращі українські фільми⁶¹. У Летичеві драматичний гурток аматорів у міському клубі поставив п’єсу “В кігтях ГПУ”, де грали аматори І. Очківський, О. Матвіїва, (?). Біленький, (?). Зубенко⁶². Зауважимо, що В. Зубенко був учасником Південної похідної групи Організації українських націоналістів (бандерівців) (ОУН(б)) і разом із (?). Казпрук почав налагоджувати районний та окружний осередки ОУН у Летичеві. Завданням Південної похідної групи було дістатися Східної України, рухаючись теренами Поділля. У липні 1941 р. керівництво групи залишило своїх людей у Кам’янець-Подільській та Вінницькій обл. – В. Зубенко, О. Матвіїва, І. Очківський та інші поширювали пропагандивні листівки, вели націоналістичні бесіди з місцевим населенням, проводили диверсійні операції в тилу німців тощо⁶³.

Зазнала змін і бібліотечна система. У Кам’янець-Подільському розпочала роботу бібліотека, яка розташовувалася в новому приміщенні колишньої дитячої поліклініки⁶⁴. Відновили діяльність і шкільні бібліотеки області, наприклад, у Меджибожі бібліотекарі видалили всю політичну радянську літературу, впорядкували каталог, доповнили книжкові фонди творами Б. Грінченка, С. Васильченка, О. Кобилянської, Ю. Федьковича⁶⁵. У Вінниці працювало 4 бібліотеки з 2 філіями, які обслуговували близько 2 500 читачів⁶⁶.

Декомунізовано і зміст музейних експозицій. У Проскуріві відкрили міський музей (знищений та розграбований, за словами редакції, більшовицькою владою), в якому діяли відділи природничого, археологічно-палеонтологічного, українського

⁵⁵ Зауваження глядача // Там само. – 18 вересня.

⁵⁶ Працює міський театр // Там само. – 25 вересня.

⁵⁷ Поновлюється робота кінотеатру // Там само. – 16 жовтня.

⁵⁸ Оголошення // Український голос (Проскурів). – 1941. – 5 жовтня.

⁵⁹ В театрі // Там само. – 19 жовтня.

⁶⁰ Український національний театр у Старокостянтиніві // Там само. – 19 листопада.

⁶¹ Кіно у Старокостянтиніві // Там само. – 23 листопада.

⁶² У м. Летичеві // Там само. – 26 грудня.

⁶³ *Володимирів Б.* Повернення із забуття: (діяльність націоналістичного підпілля на Летичівщині під час Другої світової війни в 1941–1943 роках) / Б. Володимирів. – Летичів, 2004. – С. 9, 14, 17.

⁶⁴ Починає роботу бібліотека // Подолянин. – 1941. – 14 грудня.

⁶⁵ Шкільна бібліотека // Український голос (Проскурів). – 1941. – 12 листопада.

⁶⁶ Бібліотеки // Вінницькі вісті. – 1942. – 22 липня.

мистецтва⁶⁷. Почали працювати музичні школи, де викладали теорію музики, сольфеджіо, хорові співи⁶⁸.

Реорганізовано медичні заклади. У грудні 1941 р. Кам'янець-Подільське окружне медичне відділення обслуговувало п'ять районів: Кам'янець-Подільський, Оринінський, Смотрицький, Старо-Ушицький та Чемеровецький. Наприклад, Кам'янець-Подільська лікарня мала стаціонар місткістю в 100 ліжок. Тут працювали такі відділення: хірургічне, гінекологічне, родильне, інфекційне, венеричне. У Кам'янець-Подільському р-ні працювало 4 лікарні: Оринінському – 1, Смотрицькому – 2, Чемеровецькому – 1, Старо-Ушицькому – 1. Всього в Кам'янець-Подільському працювало 19 лікарів: венерологів – 3, хірургів – 3, терапевтів – 3, фтизіатрів – 1, педіатрів – 1, гінекологів – 1, бактеріологів – 3, епідеміологів – 3, стоматологів – 2, санлікарів – 1⁶⁹. У лютому 1942 р. відкрито акушерсько-гінекологічне відділення при лікарні Проскурова. Єдиним недоліком залишалося те, що не було перев'язувального матеріалу, тому хворим рекомендували приходити зі своїми бинтами та марлею⁷⁰.

Медичні заклади відновили роботу й у Вінниці. 23 липня 1941 р. почало працювати Вінницьке медично-санітарне відділення. Протягом серпня було відновлено майже всі медичні й санітарні установи міста, зокрема п'ять лікарень, дві поліклініки, дев'ять медичних пунктів⁷¹. Згодом відкрито туберкульозну лікарню, де лікування, прийом хворих й харчування були безкоштовними⁷².

В освітній галузі ставлення окупаційної влади було простим: дати українським дітям елементарні знання (читання знаків та рахування). Про це свідчать такі рядки: “Весь советський мотлох, тарабарщину і пусте всезнайство відкинуто. Натомість сконцентрувати педагогічну роботу на вивченні арифметики, письма, рідної мови”⁷³. Згідно з новою реформою системи освіти діяли чотирирічні, семирічні школи та чоловічі й жіночі гімназії. Професійну освіту надавали ремісничі та середні фахові школи з трирічним терміном навчання. Вищу освіту забезпечували інститути⁷⁴.

Згідно з планом відновлення роботи початкових і середніх шкіл Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія почала проводити набір учнів до підготовчого та 1–7 класів (навчання в 1–7 класах було платним, а в підготовчому безкоштовним)⁷⁵. Розпочав роботу Славутський педагогічний технікум, Говірський сільськогосподарський технікум, Голозубинецький веттехнікум, Ново-Ушицький технікум

⁶⁷ Міський музей // Український голос (Проскурів). – 1941. – 30 вересня.

⁶⁸ Проскурівська музична школа // Там само. – 1942. – 26 квітня.

⁶⁹ ДАХО. – Ф. Р. 418. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 6.

⁷⁰ Міськвідділ сповіщає // Український голос (Проскурів). – 1942. – 5 лютого.

⁷¹ Медично-санітарний відділ // Вінницькі вісті. – 1942. – 22 липня.

⁷² Відкрито Вінницьку туберкульозну лікарню // Там само. – 29 жовтня.

⁷³ З питань шкільного виховання і навчання // Український голос (Проскурів). – 1942. – 23 травня.

⁷⁴ Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. – С. 14.

⁷⁵ Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія проводить прийом учнів до підготовчого та I–VII класів // Подолянин. – 1941. – 14 вересня.

механізації сільського господарства⁷⁶. Почала працювати Ново-Ушицька технічно-механічна середня школа, яка набирала учнів на 1-й та 2-й курси 1941/1942 н. р.⁷⁷. У Вінницькій обл. відкрито Якушинецький сільськогосподарський технікум, який готував агрономів-садоводів та агрономів-зоотехніків. Гайсинський медичний технікум – спеціалістів із фельдшерської й акушерської справи⁷⁸. Відкрито Кам'янець-Подільський педінститут із такими факультетами: лінгвістичним, історико-географічним та фізико-математичним⁷⁹. У Вінниці відновлено роботу медичного інституту, проте тільки для 5-го випускного курсу⁸⁰. 1 жовтня 1941 р. започатковано Вінницький педагогічний інститут з історичним, мовно-літературним, фізико-математичним факультетами⁸¹.

Важко сказати, скільки дітей навчалось у школах на Поділлі. Так, наприклад, у “Вінницьких вістях” на літо 1942 р. подається така освітня статистика: в 78 школах працювало близько 180 вчителів, загалом навчалось близько 7 тис. школярів, із них закінчили школу 836 учнів. Крім того, в літній період працювало близько 40 дитячих садків і ясел⁸².

Деякі уступки спостерігалися і в церковно-релігійній сфері, зокрема дозволено діяльність духовної консисторії у Вінниці, яка призначала священнослужителів, реєструвала парафії тощо⁸³. У Покровській церкві (колишня Казанська), де за радянської влади діяв кінотеатр, громада відновила іконостас. Загалом за різними даними у Вінницькій обл. було відкрито близько 836 православних храмів⁸⁴.

Відбудовували церкви, зруйновані більшовицькою владою, і в Кам'янець-Подільській обл. Наприклад, у с. Врублівці, Тимків. Сільські громади виділили певну суму грошей та матеріали. Церкви було відбудовано й заново освячено⁸⁵. Одержали нове життя церкви в с. Грушка (Старо-Ушицького р-ну), Руда (Кам'янець-Подільського р-ну). У Свинцях (Солобковецький р-н) на місці радянського клубу знову постала Свято-Миколаївська церква⁸⁶. Німецька влада відкрила близько 42 монастирів. Працювали Головчинецький, Сатанівський, Городищенський жіночі монастирі. У Сатанівському перебувало 4 архимандрити та 45 черниць. Проводили хресні ходи. Наприклад, було організовано хресний хід від Гусятина

⁷⁶ По області // Там само. – 28 вересня.

⁷⁷ Оголошення // Дунаєвецькі вісті. – 1941. – 16 листопада.

⁷⁸ Оголошення // Вінницькі вісті. – 1942. – 27 серпня.

⁷⁹ По області // Подолянин. – 1941. – 28 вересня.

⁸⁰ Відновлення роботи Вінницького державного медичного інституту // Вінницькі вісті. – 1942. – 8 лютого.

⁸¹ Педагогічний інститут // Там само. – 22 липня.

⁸² Стан народньої освіти у Вінницькому гебіті // Там само. – 13 вересня.

⁸³ Духовна консисторія // Там само. – 22 липня.

⁸⁴ *Гордієнко В.* Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В. Гордієнко // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 112, 116.

⁸⁵ Відремонтовано церкву // Подолянин. – 1941. – 12 грудня; Відбудували церкву // Там само. – 19 грудня.

⁸⁶ Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. – С. 342–343.

(Тернопільська обл.) до Чемеровець (Кам'янець-Подільський обл.). Дозволялося паломництво до Почаївської лаври. Часто такі заходи нацисти проводили з метою пропаганди власних цілей: на стінах храмів можна було побачити портрети А. Гітлера, прапори з німецькою свастикою тощо. З другого боку, влада забороняла богослужіння в будні дні, священники часто брали участь у громадських роботах, а віряни нерідко боялися відвідувати церкву, щоб не бути відправленими до Німеччини⁸⁷.

Отже, генеральну округу “Волинь-Поділля” нацистська влада намагалася інкорпорувати до “життєвого простору” Німеччини. Політика нацистів на теренах Поділля була спрямована на реквізицію важливих матеріально-технічних ресурсів, експлуатацію трудової робочої сили. Недаремно Е. Кох стверджував, що головна мета – забезпечити військо сировиною, а Німеччину – робочою силою. Саме заради цього відновлювалася техніка, відбудовувалися заводи, підвищувався рівень кваліфікації спеціалістів. Тимчасові поступки в культурі були питанням часу і їх згорнули на рубежі 1941–1942 рр. – з моменту перших арештів учасників похідних груп обох фракцій ОУН.

⁸⁷ *Олійник Ю.* Нацистський окупаційний режим. – С. 166–167.

УДК 94(477+438)“1939/1945”:327.56“19/20”

Оксана КАЛИЩУК

КОНФЛІКТОГЕННИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ (на прикладі українсько-польських відносин у роки Другої світової війни)

Якщо переглянути сторінки історії, за влучним спостереженням професора Інституту політичних наук Польської академії наук (ПАН) Анджея Пачковського (Andrzej Paczkowski), можна легко побачити, що сусідні нації живуть із почуттям ненависті одна до одної та у стані тривалих конфліктів набагато частіше, ніж у стані взаємної поваги, пошанування і співпраці¹. Загострення на ґрунті історичних суперечок радше є нормою, ніж винятком. Пам'ять про минуле та ретрансляція подій історії у сучасність призводила і продовжує провокувати різнопланові конфлікти в міждержавних та міжнаціональних відносинах. Адже причини історичного плану походять із самооцінки етносом свого місця й ролі у світовому порядку, а зумовлює їх саме історична пам'ять, яка зберігає національні традиції, образи історичних ворогів, відображає колоніальне минуле, наявність чи відсутність власного державотворення тощо². Як стверджують дослідники, в пам'яті ми знаходимо або те, що боїмося забути, або ж те, про що боїмося згадати³. Саме на це останні десятиліття у своїх дослідженнях вказують В. Арбеніна, А. Дмитрієв, В. Кравченко, Я. Новиков, В. Ткаченко та ін.

Мета статті – спробувати проаналізувати наскільки і як непросто українсько-польське минуле впливає на сучасні міждержавні відносини, як його використовують для досягнення поточних завдань сучасні політики України, Польщі та Росії.

Конфронтація пам'яті постійно присутня в українсько-польських взаєминах, що, безперечно, впливає на міждержавні відносини та функціонування стереотипів в обох суспільствах. Як зауважує Віра Арбеніна, не можна зрозуміти сучасні відносини між українцями та росіянами, українцями та поляками, українцями та румунами тощо, якщо не враховувати минуле цих відносин у той час, коли частини українського етносу,

¹ *Пачковський А.* Польща й Україна, важкі питання складні відповіді / Анджей Пачковський // Європа та її болісні минувшини / [авт.-упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймайер у співпраці з П. Боннармом; пер. з фр. Є. Марічева]. – Київ: Ніка-Центр, 2009. – С. 142–153.

² *Здіорук С.* Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століття: монографія / С. Здіорук. – Київ: Знання України, 2005. – С. 153.

³ *Навіцький У.* “Убогі пам'яттю”: як минуле зводить замість та Іншого разом / У. Навіцький // Схід–Захід: історико-культурологічний збірник / [за ред. В. Кравченка]. – Харків: ТОВ “НТМТ”, 2009. – Вип. 13–14. – С. 25–46.

входячи до складу Російської, Польської, Румунської держав, зазнавали з боку домінантної спільноти уніфікаційного впливу і дискримінації⁴. Складні стосунки країн у минулому, певні закоренілі стереотипи у двосторонніх контактах на сучасному етапі створюють труднощі для рівноправної співпраці і партнерства. Знана дослідниця українсько-польських відносин Богуміла Бердыховська (Bogumiła Berdychowska) не випадково ствердила, що “відтоді, як Польща й Україна стали суверенними державами, найбільше напруження у двосторонніх відносинах, як це не парадоксально, викликали не насущні політичні розбіжності, а події минулого”⁵. Це підтверджують слова чинного Президента Республіки Польща Анджея Дуди (Andrzej Duda), виголошені під час візиту до Києва: “Планування та створення доброго майбутнього та теплих українських відносин повинне також опиратися на історичну правду, навіть якщо ця правда болюча, але все одно ми повинні на неї опиратися, щоб перебороти усі історичні стереотипи, які існують у відносинах між нашими народами...”.

У дослідженнях історичної пам’яті загальноновизнаним є те, що маніпулювання спогадами та пам’яттю стало могутнім зряддям управління індивідуальною й суспільною свідомістю⁶. Маніпулювання історичною пам’яттю – один із засобів, який широко використовують політичні сили. Послугування політиками конфліктогенним спадком минувшини із закликами виправити несправедливості може зумовити нові виклики у процесі подальшого українсько-польського примирення історичних пам’ятей останніх десятиліть.

За спостереженнями дослідників, приклад країн Центрально-Східної Європи з наближенням розширення Європейського Союзу (ЄС) продемонстрував активізацію політиків, які використовують непевність навколо вступу, щоб нагадати про старі суперечки й історичні метафори, які їх характеризували. Вони часто-густо вдаються до історизування конфліктогенного спадку із закликом виправити несправедливості минулого, ставлячи під сумнів попередні досягнення на шляху порозуміння між народами (між чехами та німцями, між поляками та німцями)⁷. Тим паче, що саме для цього регіону визначальною рисою вважають співіснування і взаємодію корінних народів й етносів-меншин. Навіть побіжний аналіз виявляє, що більша частина історії України пов’язана з проблемами конфронтації та співпраці між українцями і поляками. Суголосно виглядає характеристика Пьотра Вандича (Piotr Wandycz) досвіду іншої країни: “Справді з часів раннього середньовіччя й до остаточного вигнання німців із Чехословаччини після Другої світової війни антагонізм і симбіоз були характерні для більшості процесів”⁸.

⁴ Арбеніна В. Етносоціологія: навч. посібник / В. Арбеніна. – 2-ге вид., доп. і перероб. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – С. 181.

⁵ Бердыховская Б. Польша и Украина: вызовы современности / Б. Бердыховская // Новая Польша. – 2005. – № 10. – С. 6–7.

⁶ Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л. Нагорна. – Київ, 2002. – С. 102.

⁷ Мінк Ж. Європа та її “болісні” минувшини: стратегії Історизування та їх використання в Європі / Жорж Мінк // Європа та її болісні минувшини / [авт.-упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймайер; пер. з фр. Є. Марічева]. – Київ, 2009. – С. 22.

⁸ Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / П. Вандич. – Київ: Критика, 2004. – 464 с.

Якщо аналізувати українсько-польські історичні дискусії, то відносини між цими двома націями в роки Другої світової війни є чи не найдражливішою темою, яка спричиняє чи не найбільше суперечок. Ба більше, Волинь '43 – потенційно конфліктна в декількох вимірах: 1) внутрішньоукраїнському; 2) українсько-польському; 3) російсько-польсько-українському.

В Україні волинська тема час до часу виринає під час суперечок навколо оцінок значення і ролі Організації українських націоналістів (ОУН) й Української повстанської армії (УПА) в українській історії. Це дозволило Леонідові Зашкільнякові ствердити про переважно внутрішньоукраїнський контекст конфлікту, пов'язаний із розходженнями в оцінці національного руху та спадку ОУН й УПА⁹. Якщо в Польщі провели декомунізацію ідеології й гідно вшановують Армію Крайову (АК), то в Україні прощання з радянським минулим затягнулося і, відповідно, тривалими виявилися дискусії щодо необхідності пошанування вояків УПА. У цьому сенсі Волинь '43 стала частиною обговорення знакового для українського суспільства рішення про визнання ОУН і УПА як чинників національно-визвольного руху. По суті українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни всередині країни є лише елементом величезної теми ОУН та УПА.

Непросте спільне українсько-польське минуле виявилось активним елементом побудови сучасних відносин між народами й державами. Негативний вплив “історичного чинника” на відносини України та Польщі в 1990-х роках вдавалося пом'якшувати завдяки крокам найвищого керівництва обох країн – спочатку Леха Валенси і Леоніда Кравчука, а згодом Александра Квасньєвського і Леоніда Кучми¹⁰. Звертає на себе увагу спроба дотримання офіційним Києвом та Варшавою певного паритету у вшануванні і польських, і українських жертв протистояння (Павлівка 2003, Павлокома 2006, Гута Пеняцька 2009). Однак у 2008 р. із польської сторони пролунали потужні голоси про ревізію попередніх документів щодо українсько-польського конфлікту. Знаковою в цьому сенсі треба вважати ухвалу Сейму від 15 липня 2009 р.¹¹ (її прийняття деякі автори вважають *de facto* і *de jure* денонсуванням ухвали 2003 р. про взаємне примирення та прощення) й окремих регіональних сеймиків щодо волинських подій. У 2013 р. законодавчі інституції Польщі лише повторили термінологію 2009 р., назвавши події на Волині “етнічними чистками з ознаками геноциду”¹². З останніх ініціатив потрібно згадати внесення до

⁹ *Зашкільняк Л.* Історія Польщі в українській історіографії і суспільній свідомості українців початку ХХІ століття [Електронний ресурс] / Л. Зашкільняк. – Режим доступу: <http://jazon.hist.uj.edu.pl/zjazd/materialy/zaskilniak.pdf>

¹⁰ Варто згадати спільну заяву Президентів України і Республіки Польща від 21 травня 1997 р. “До порозуміння і єднання” (Урядовий кур'єр. – 1997. – 24 травня). Наступною стала спільна заява Президента України і Президента Республіки Польща “Про примирення – в 60-ту річницю трагічних подій на Волині” (Українська культура. – 2003. – № 8. – С. 3).

¹¹ *Присташ Я.* Сейм вшанував жертви Волині 1943–44 рр. / Я. Присташ // Наше слово. – 2009. – 26 липня.

¹² *Його ж.* “Етнічні чистки з ознаками геноциду” / Я. Присташ // Наше слово. – 2013. – 30 червня.

парламенту 10 лютого 2016 р. послом PiS Міхалом Дворчиком (Michał Dworczyk) проекту встановлення Національного дня мучеництва кресов'яків, який знову ж таки прив'язаний до символічної дати 11 липня – т. зв. “кривавої неділі”¹³. Усе це дає змогу говорити про формування ситуації, коли поляки виступають єдиними жертвами, а українці – лише ініціаторами й організаторами конфлікту.

Щодо суспільної дискусії, то гостре сприйняття волинської теми зумовлює домінування в її обговоренні радикальних середовищ. Так склалося, що від початку тон у ньому задали кресові середовища, для яких доведення власної правоти значно важливіше, ніж пошук істини. Тому необхідно розуміти, що волинська тема функціонує в польській суспільній свідомості як елемент “кресового” міфу¹⁴ з його відповідним ідейним навантаженням. При цьому варто пам'ятати, що попри свою нечисленність репрезентанти правих поглядів надактивні та голосні (ксьондз Тадеуш Ісаковіч-Залеський, який є найяскравішим репрезентантом цієї частини польського суспільства, присутній і на телебаченні, і в пресі, і на різноманітних громадських заходах). Голос опонентів кресов'яків, що об'єднує “Газета виборча”, не дуже потужний. Сама по собі наявність правого середовища не є чимось винятковим, радше навпаки – це норма. Однак занепокоює факт зближення поглядів на волинські події представників “кресов'яцьких” і “ліберальних” середовищ. Це, на нашу думку, суттєво збільшує шанси використання цієї теми для нагнітання конфліктних ситуацій між українцями та поляками. Адже відтак поле пошуку компромісу звужується. Українці не можуть в односторонньому порядку визнати факт злочину, адже злочини здійснювали надто часто і поляки. Їх же закликають щонайменше визнати злочинність волинських подій, а як максимум – очікують одностороннього пробачення чи покаяння¹⁵. Не потрібно довго міркувати над наслідками такої позиції – будь-який примус лише створює конфліктну ситуацію, незадоволення всередині суспільства й напруження у відносинах між народами.

Зрештою, варто окреслити конфліктогенність Волині⁴³ у трикутнику Україна–Польща–Росія. Щораз очевиднішим стає використання теми Волинь⁴³ в інформаційній війні, яку нині веде Росія проти України. При цьому вкотре роблять ставку на розпалювання ворожнечі та поглиблення суперечностей через тлумачення подій минулого, на що звертають увагу українські й польські дослідники¹⁶. Одні автори роблять це доволі відверто, інші – більш завуальовано. Прикметною

¹³ Będzie Narodowy Dzień Pamięci Męczeństwa Kresowian? // Kresowe Serwis Informacyjny. – 2016. – № 3(58). – S. 2, 4–7.

¹⁴ Гальчак Б. Польський міф про “східні креси” в польсько-українських відносинах / Б. Галчак // Історичний архів. Наукові студії: зб. наук. праць – Миколаїв: В-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. – Вип. 11. – С. 106–110.

¹⁵ Огієнко В. Волинь 1943 року: перспективи українсько-польського примирення / В. Огієнко // Геноцид України в ХХ столітті: Україна під окупаційними режимами: історичні реалії та постколоніальний синдром: матеріали третьої Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 4–5 квітня 2014 р.); редкол.: Л. Сенік, Б. Моркляник, Р. Пак та ін.; наук. та літ. ред.: Л. Сенік, М. Чернописький. – Львів: Добрий друк, 2015. – С. 109–120.

¹⁶ Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л. Нагорна. – Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – С. 124–129.

є позиція Ніколая Малишевського, завідувача кафедри ідеології і політичних наук Академії управління при Президенті Республіки Білорусь, який в однакових тонах відгукується і про волинську трагедію, і про польські масові виселення, врешті об'єднавши їх у “польсько-западенську” методику геноциду й депортацій¹⁷. Щодо ОУН і УПА та їх ідеології польські устремління навдивовижу виявляються тотожними російським. Зрештою, один із російських інформаційних порталів прямо написав, що визнання “волинської різанини” геноцидом поляків стане для Росії важливим кроком на шляху до повернення втрачених позицій на міжнародній арені (і лише скрушно зауважив, що російські чиновники навряд чи наважаться на подібний крок, як втім і польські)¹⁸. Тоді деякі українські автори не випадково задавали риторичне запитання: чи заспіває польський Сейм голосом КДБ/ФСБ (Комітетом державної безпеки/Федеральною службою безпеки)?¹⁹. Водночас, як зауважив Вадим Скуратівський, ця спілка поляків із росіянами може бути лише тимчасовою кон'юнктурою, що розуміють у Польщі²⁰.

З наближенням Вільнюського саміту тиск Росії ставав все жорсткішим та агресивнішим. Можна визначити декілька яскравих моментів цієї політичної гри. Першим кроком було звернення 148 народних депутатів (переважно регіоналів і комуністів) до польського парламенту з проханням визнати волинські події геноцидом. Як зазначав тоді Вадим Скуратівський, навіть якщо ці кроки не були інспіровані Генштабом Російської Федерації (РФ), то це напевне пішло росіянам на користь²¹. Потім був візит Президента Республіки Польща Броніслава Коморовського до Луцька, де 14 липня 2013 р. відбувалися жалобні заходи. Власне непорозуміння почалися від початку: тодішній глава Української держави Віктор Янукович проігнорував ушанування жертв Волинської трагедії, а офіційний Київ представляв віце-прем'єр із гуманітарних питань Костянтин Грищенко. Однак ще пікантнішим виглядає

¹⁷ *Малишевский Н.* Трагедия Волыни: почему “сложно верить полякам...” (I) [Електронний ресурс] / Н. Малишевский. – Режим доступа: <http://www.fondsk.ru/pview/2013/07/01/tragedia-volyni-rochemu>; *Его же.* Волинская резня в свете “политики памяти” (II) [Електронний ресурс] / Н. Малишевский. – Режим доступа: <http://www.fondsk.ru/pview/2013/07/10/volynskaja-reznia-v-svete>; *Его же.* Истоки Волинской резни надо искать в духовной трагедии становления фашиствующего “украинства” [Електронний ресурс] / Н. Малишевский. – Режим доступа: <http://www.newsbalt.ru/detail/?ID=15212>; *Его же.* О чём молчит Киев, или Польское выселение украинцев [Електронний ресурс] / Н. Малишевский. – Режим доступа: <http://www.newsbalt.ru/detali/?ID=44653>; *Его же.* Волинская резня: замалчиваемые причины [Електронний ресурс] / Н. Малишевский. – Режим доступа: <http://krivobokov.com.ua/nlo/268-volynskaya-reznya-zamalchivaemye-prichiny.html>

¹⁸ Россия вслед за Польшей должна признать Волинскую резню геноцидом поляков [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://iarex.ru/articles/38704.html>

¹⁹ *Гравовський С.* Чи заспіває польський Сейм голосом КГБ/ФСБ? / С. Гравовський // Український тиждень. – 2013. – 26 квітня – 16 травня. – С. 62–63.

²⁰ *Скуратівський В.* Генпрокуратурі та СБУ треба заборонити Партію регіонів та КПУ [Електронний ресурс] / В. Скуратівський. – Режим доступу: glavcom.ua/articles/12673.html (розмовляв В. Червоненко).

²¹ *Його ж.* Генпрокуратурі та СБУ треба заборонити Партію регіонів та КПУ [Електронний ресурс] / В. Скуратівський. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/12673.html>

інцидент, який трапився після Меси в кафедральному костелі Св. Петра і Павла. Молодик із символікою партії “Свобода” розчавив яйце на плечі Б. Коморовського. Як згодом з’ясувалося, цей парубок – родом із Запоріжжя, член “антифашистської”, проросійської організації “Слов’янська гвардія” (свободівський наплічник був потрібен лише для компрометації). Хоча президент і повів себе дуже гідно, не надавши цьому випадку особливого значення²², обурена реакція польського політикуму та мас-медіа не забарилася. Ярослав Курський (Jarosław Kurski), перший заступник головного редактора “Gazety Wyborczej” відразу звернув увагу на вигідності цієї провокації тим, хто штовхає Україну в обійми Росії та відтягує її від Європи.

Зрозуміло, відкрито робити кроки щодо ескалації конфлікту між Україною та Польщею владі Росії було не з руки. Для цього, на думку аналітиків, були використані спеціальні органи РФ. Те, що відбувалося навколо Волині²³, можна вписати у схему спецоперацій російської ФСБ із метою відлякування від України країн Євросоюзу (і насамперед головного лобіста – Польщі) та відповідно – зриву підписання Україною асоціації з ЄС²³. Це видається цілком імовірним, якщо врахувати результати наукового проекту “Співпраця Служби безпеки МВС ПНР та КДБ СРСР”, який реалізовувало Агентство внутрішньої безпеки. Результатом стало визнання факту навчання в 1972–1990 рр. близько 600 польських громадян у вишах, підпорядкованих КДБ СРСР. Як правило, їх вербували, і надалі вони “працювали” відразу на обидві держави. Можна припустити, що нині ці особи продовжують співпрацю вже з російськими спецслужбами²⁴.

Зрештою, коли йдеться про міжнародний контекст, то треба вказати на те, що волинські події використовують офіційні посадовці в ході українсько-російської війни, що триває. Передовсім потрібно згадати міністра іноземних справ РФ Сергея Лаврова. В інтерв’ю на телеканалі “Росія 24” він, розмірковуючи про прийняття Верховною Радою України закону про воїнів УПА, не втримався, щоб не згадати про “Волинську різанину, коли бойовики Української повстанської армії вирізували поляків десятками тисяч”²⁵. Водночас він нагадав, що цей акт було прийнято у дні

²² Komorowski B. Incydent w Łucku bez szczególnego znaczenia [Rezim elektronowy] / Bronisław Komorowski. – Warunki dostępu: <http://polska.newsweek.pl/komorowski--incydent-w-lucku-bez-szczegolnego-znaczenia,106392,1,1.html>

²³ Яневський Д. “Це в чистому вигляді спецоперація, розроблена спецслужбами”: історик та журналіст Данило Яневський говорить про волинську різанину, як про операцію, що була вигідна Берліну та Москві / Д. Яневський // Газета по-українськи. – 2013. – 19 липня (спілкувався І. Луб’янов); Тайни “Волинської резни” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politiko.ua/blogpost95975>

²⁴ Отзвуки кремлёвских курантов по жертвам Волинской трагедии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://enews.md/articles/view/3829>; Baranowski Z. Poligon KGB nad Wisłą [Електронний ресурс] / Zenon Baranowski // Nasz Dziennik. – 2013. – 14 marca. – Warunki dostępu: <http://wp.naszdziennik.pl/2013-03-14/0,polygon-kgb-nad-wisla.html>

²⁵ Интервью Министра иностранных дел России С. В. Лаврова для авторской программы Э. В. Закамской “Мнение” на телеканале “Россия 24”, Москва, 27 апреля 2015 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://russ.tj/content/intervyu-ministra-inostrannykh-del-rossii-svlavrova-dlya-avtorskoj-programmy-evzakamskoj-«mn>

офіційного візиту Президента Республіки Польща Броніслава Коморовського. У контексті своєї “неофашистської” риторики щодо чинної української влади використовує “різанину польських селян на Волині” депутат Державної думи РФ, академік Російської академії наук (РАН), директор Інституту нової економіки Державного управління Сергей Глазьев²⁶. Не менш показовою була реакція на заяву посла України в Польщі Андрія Дешиці, у якій він, окрім іншого, звернув увагу на те, що ми не можемо дозволити, щоби справа Волині стала предметом політичної гри, причиною розбрату між двома народами²⁷. Тут уже не говоримо, що риторику про Волинь '43 використовують одіозні окупанто-сепаратисти. Так, у коментарі Державної Ради Республіки Крим із приводу встановлення 14 жовтня Днем захисника України серед іншого згадана “волинська різанина” й інші звірства вояків УПА²⁸. А т. зв. заступник голови Міністерства зовнішніх справ Донецької Народної Республіки Міхаїл Мнухін твердив: “Сьогодні, 28 лютого, ми згадуємо одну з найжахливіших трагедій 20 ст. – Волинську різанину. Винищення бандерівсько-фашистами тисяч поляків лише за етнічною і культурною приналежністю виявило звірячу сутність націоналізму, основною ідеєю якого є не творення, а знищення всього інакшого”²⁹.

Радше курйозною необхідно вважати бурхливу реакцію російської сторони на перемогу в українському відборі до “Свробачення 2016” пісні Джамали “1944”, присвяченої трагедії кримських татар і використання волинської теми в цьому контексті. Нагадаємо, що депутат Законодавчих зборів Петербурга Віталій Мілонов³⁰ запропонував Росії та Польщі об'єднати зусилля і виставити виконавця з піснею про “волинську різню” (дослівно – “подвиги” українських “патріотів” на Волині та в інших місцях у роки Другої світової війни). Політикові головню йшлося про те, що “можливо, така наша спільна акція змогла б дещо наставити на розум нашого *молодшого родича* [курсив наш – О. К.]”. Можна лише шкодувати, що такі ідеї знайшли відгук серед польських політиків (наприклад, екс-депутат Сейму, директор

²⁶ Глазьев С. Предотвратит войну – победить в войне [Электронный ресурс] / С. Глазьев. – Режим доступа: www.russiapost.su/archives/34482

²⁷ Темою “Волинської різанини” РФ хоче посварити Україну і Польщу – Дешиця [Електронний ресурс] / А. Дешиця. – Режим доступу: www.pravda.com/rus/news/2015/02/26/7059816/?attempt=1; Rzezi na Wołyniu “częścią wojny w Donbasie”. Rosja chce skłócić Polskę i Ukrainę [Rezim elektronowy]. – Warunki dostępu: <http://www.tvn24.pl/rzezie-na-woyliniu-czescia-wojny-w-donbasie>

²⁸ Госсовет Республики Крым принял заявление в связи с ситуацией на Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://crimea.gov.ru/news/22_10_2014_1

²⁹ В годовщину Волинской резни МИД ДНР призвал Польшу остановить сторонников Бандеры в Киеве [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dan-news.info/politics/v-godovshhinu-volynskoj-rezni-mid-dnr-prizval-polshu-ostanovit-storonnikov-bandery-v-kieve.html>

³⁰ Мілонов Віталій Валентинович (нар. 23 січня 1974 р., Ленінград) – російський політик, член партії “Единая Россия”, депутат Законодавчих зборів Санкт-Петербургу IV і V скликань. Широко відомий своїми екстравагантними ініціативами, найвідомішою результативною з яких є закон проти пропаганди гомосексуалізму в Санкт-Петербурзі.

Європейського центру геополітичного аналізу Матеуш Піскорський (Mateusz Piskorski)) та журналістів (наприклад, Томаш Мацейчук (Tomasz Maciejczuk)).

Цілком логічними в річищі використання конфліктогенного потенціалу минулого виглядають нарікання російських авторів на відсутність теми Волині⁴³ у шкільних підручниках Японії, арабських країн, більшості європейських держав (як, зрештою, і в посібниках ЄСРР та Росії). Адже саме тому “для більшості країн Європи бандерівці – це просто українські патріоти, котрі боролися за незалежність”, і, як наслідок, світ уперто не бачить злочинів проти людяності на Південному Сході України чи в Одесі³¹ (ось так – не більше і не менше).

Зрештою, існує ще один суттєвіший і важливіший чинник, із яким ми всі повинні рахуватися, – масове просування пропаганди в Інтернеті. У багатьох місцях всесвітньої мережі, де трапляються згадки про “волинську різанину” антиукраїнського змісту, одночасно можна простежити симпатію до Росії, сепаратистських “донецько-луганських республік” і водночас нігілістичне неприйняття Польської держави тощо. Сьогодні можна побачити прямі звинувачення ФСБ та ГРУ (Головного розвідувального управління) Росії в підтримуванні вогню українсько-польських непорозумінь через викладання у мережу вибраних і часто сфальшованих документів. Як зауважує польський політолог, д-р філософ. наук Казимир Вуйцицький, ключові слова “волинська різанина” (з відповідним емоційним навантаженням, а не волинський злочин чи Волинь⁴³) повинні відкривати двері до польсько-української ненависті, створювати польсько-українську ворожнечу³². Саме на роздмухування ненависті чи то комуністичною, чи то путінською Москвою потрібно сьогодні звернути особливу увагу.

На успіх імперської стратегії Москви “розділяй і володарюй” вказував Марко Смеречинський, коли наголошував на тому, що ні в Польщі, ні в Україні майже не усвідомлюють, що не про минуле йдеться (не про Катинь, жертви Волині чи українські жертви від рук поляків), а про те, що Москва знову за допомогою історії та помічників намагається моделювати майбуття України та Східної Європи³³. Суголосно йому звучать слова Ярослава Грицака, коли той стверджує, що в питанні українсько-польського примирення ставки більші за Україну й Польщу, бо йдеться про майбутнє всієї Східної Європи³⁴.

³¹ 13 февраля 1944 года: Вольнская резня // Парламентская газета. – 2015. – 13–19 февраля; 13 февраля 1944 года: Вольнская резня // Слава труду. – 2015. – 27 февраля; Вольнская резня – неусвоенный урок истории: Вольнские события без “патриотических” прикрас // Коммунист Ленинграда. – 2015. – № 2(104). – С. 34–35.

³² *Wóycicki K.* Wołyń 43 – potrzeba pamięci i posiew nienawiści [Rezim elektronowy] / Kazimierz Wóycicki. – Warunki dostępu: <https://kazwoy.wordpress.com/category/historia-i-pamiec/>; *Вуйцицький К.* Волинь 43 – пам'ять и ненависть [Електронний ресурс] / Казимир Вуйцицький. – Режим доступа: <http://polonews.in.ua/publicystyka/volyn-43-pamyat-i-nenavist.html>.

³³ *Смеречинський М.* Примирення з ознаками протилежного / М. Смеречинський // Український журнал. – 2010. – № 6(58). – С. 13.

³⁴ *Грицак Я.* За нападами у Польщі на ОУН–УПА проглядається “Газпром” [Електронний ресурс] / Я. Грицак. – Режим доступу: <http://gk-press.if.ua/index.php?q=node/8987>

Отже, як бачимо, нині Росія активно прагне “переписати історію”. Якщо врахувати, що сьогодні Україна має справу з hybrid warfare (гібридна війна), то очевидно, що східний сусід не зупиниться. І її інформаційний складник – ідеологічна “війна за історію” – пролягатиме через Волинь й головно стосуватиметься історичної пам'яті українсько-польського конфлікту часів Другої світової війни. Цю проблему штучно підігріватимуть усіма доступними способами. Російська пропаганда й надалі терміном “волинская резня” намагатиметься таврувати український визвольний рух і робитиме все, аби завадити співпраці між українцями й поляками. А як відомо, з непростої історії обох країн є один беззаперечний висновок: коли між українцями та поляками тривали незгоди, завжди з цього користали інші й зазвичай на шкоду і Україні, і Польщі. Необхідно пригадати слова Президента Республіки Польща Броніслава Коморовського, які прозвучали в Луцьку: “Варто пам'ятати, що з польсько-українських конфліктів завжди користався хтось третій, хтось, хто також завжди загрожував нашій незалежності і нашій свободі”³⁵. Також варто вкотре повторити добре відому істину: наше минуле не повинне заважати нашому майбутньому.

³⁵ Wystąpienie prezydenta RP Bronisława Komorowskiego na uroczystościach w Łucku // Kurier Galicyjski. – 2013. – 16 lipca – 15 sierpnia.

УДК 94(438: 4–11“1991/2004”)

*Олег ПІХ***СХІДНА ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА
В КОНТЕКСТІ ЇЇ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ
ПРІОРИТЕТІВ (1991–2004)**

З початком демократизації країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) і особливо з розпадом Радянського Союзу перед Польщею постали серйозні виклики, пов'язані з появою значної кількості незалежних держав, що були її сусідами. Республіка Польща (РП) перестала бути членом військово-політичних та економічних структур Східного блоку й одержала можливість проводити суверенну зовнішню політику. Це поставило перед керівництвом і зовнішньополітичним відомством країни завдання визначити місце Польщі в загальноєвропейській та світовій системі координат.

Мета статті – проаналізувати пріоритети й особливості зовнішньої політики РП у 1991–2004 рр. у контексті відносин з Україною, Російською Федерацією (РФ) і Республікою Білорусь (РБ).

В історіографії дослідження питання зовнішньополітичних пріоритетів РП та її співпраці зі своїми східними сусідами, що зацікавило як зарубіжних, так і українських авторів. Польські вчені – Р. Кужняр, К. Маженда, Я. Онишкевич, З. Цесаж, К. Щепанік – зосередилися на аналізі основних тенденцій і чинників при формуванні закордонної політики Польщі крізь призму геополітичних змін на європейському континенті, а також у зв'язку з розширенням НАТО та ЄС. Водночас Я. Драус, Р. Земба, М. Качмарські, Р. Чахор, К. Федорович намагалися простежити східну політику своєї країни у площині двосторонніх відносин. Подібний підхід у вивченні міжнародних позицій РП і різносторонніх аспектів польсько-білоруських та польсько-російських взаємин у контексті безпеки регіону знаходимо в розвідках російських і білоруських дослідників Н. Бухаріна, А. Русаковича А. Тихомірова. Вітчизняні автори – В. Гевко, І. Ільчук, Г. Максак, Т. Сидорук, С. Стоєцький, Л. Стрільчук, Н. Чорна – аналізували цілі, стратегію та напрями зовнішньополітичної діяльності Польщі в нових геополітичних умовах, акцентуючи насамперед на комплексі заходів польської політики щодо України. Зовнішньополітичну співпрацю РП і РБ охарактеризував О. Бориняк.

Після розпаду Організації Варшавського договору та Ради економічної взаємодопомоги Польща разом з іншими країнами ЦСЄ опиняється в “сірій”, або “буферній”, зоні безпеки. Перебуваючи на стику сфер впливу головних геополітичних гравців – Заходу і СРСР (згодом Росії), – вона змушена була шукати такий формат міжнародної співпраці, який би гарантував економічний розвиток, а головне – забезпечував національні інтереси у сфері безпеки.

Оскільки країни регіону на початковому етапі демократичної трансформації ні в економічному, ні у військово-політичному відношенні не могли претендувати на суб'єктність у міжнародних відносинах, польське керівництво шукало можливості посилення геополітичних позицій своєї держави через зміцнення зовнішньополітичних зв'язків, насамперед у межах субрегіональних структур. Для швидшого унезалежнення регіону ЦСЄ від впливів СРСР (згодом РФ) і зміцнення переговорних позицій із Заходом у лютому 1991 р. засновано Вишеградську групу, куди увійшли Польща, Чехословаччина (згодом окремо Чехія та Словаччина) й Угорщина. Підписанти оголосили курс на формування у своїх країнах правової держави, розбудову парламентської демократії, повагу до прав і свобод людини, прагнення інтегруватися в європейську політичну, економічну та безпекову систему¹. У 1993 р. в межах групи утворено Центральноевропейське порозуміння про вільну торгівлю, що мала на меті сформувати економічні підстави для подальшої інтеграції країн Вишеградської четвірки в європейські структури². Так, враховуючи цивілізаційні й історичні зв'язки та опираючись на спільні безпекові й економічні цілі країн ЦСЄ, польська влада офіційно проголосила курс на зближення із Заходом³. Стратегія полягала у прагненні представити себе невід'ємною частиною європейської спільноти народів, що поділяє загальноєвропейські принципи і цінності, а отже, відмова у прийомі до ЄС свідчила би про зраду Заходом цих цінностей. Щобільше, на західноєвропейські держави покладался тягар відповідальності за можливе формування нових “залізних завіс” і віддалення країн-кандидатів від демократичних традицій у разі блокування розширення ЄС. Зокрема на переговорах про асоціацію в 1991 р. польська делегація твердо наполягала на прийнятті політичного рішення щодо майбутнього приєднання, наголошуючи, що “технократичного підходу недостатньо в цих переговорах, оскільки перед нами поставлено історичне завдання: повернути Польщу до Європи, а Європу до Польщі”⁴.

Одним із вагомих чинників, що сприяв європейській інтеграції Польщі, було формування т. зв. Веймарського трикутника – особливого формату взаємодії Польщі

¹ *Нечипоренко Ю.* Геополітичні стратегії парламенту Польщі у контексті набуття членства в ЄС та НАТО / Ю. Нечипоренко // *Studia politologica Ucraino-Polona.* – 2014. – Вип. 4. – С. 78.

² *Marzęda K.* Pozycja geopolityczna Polski po 1989 roku / Katarzyna Marzęda // *Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania. Koncepcje. Realizacja* / [red. nauk. Andrzej Gil i Tomasz Kapuśniak]. – Lublin; Warszawa, 2009. – S. 57.

³ *Skubiszewski K.* Informacja o polityce zagranicznej rządu. Przedstawiona w Sejmie X Kadencji – 26 kwietnia 1990 r. / Krzysztof Skubiszewski // *Exposé ministrów spraw zagranicznych 1990–2011.* – Warszawa, 2011. – S. 5–19; *Ejusdem.* Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej Polskiej w roku 1991. Exposé przedstawione na 65 posiedzeniu Sejmu RP – 27 czerwca 1991 r. / K. Skubiszewski // *Tam że.* – S. 21–38.

⁴ Цит. за статтею: *Сидорук Т.* Внутрішні і зовнішні фактори в процесі європейської інтеграції Польщі: висновки для України / Т. Сидорук // *Досвід вступу Польщі до Європейського Союзу: уроки для України: матеріали Міжнародного круглого столу (21 травня 2009 р.)* / [за ред. С. Федонюка]. – Луцьк: Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. – С. 57.

з Німеччиною та Францією. Стратегічне партнерство і підтримка основних країн ЄС надавали польському керівництву впевненості, що політичне рішення про вступ у європейські інституції не буде змінено⁵. РП та ФРН із повоєнних часів мали низку невирішених територіальних питань. Остання як демократична держава вже не могла бути чинником дестабілізації, до того ж після об'єднання також прагнула відсунути “межу нестабільності” далі на схід⁶. У цьому напрямі інтереси країн збігалися. У 1990 р. Польща і Німеччина уклали договір про співпрацю, а в червні 1991 р. – договір про кордон, що фактично означало вирішення спірних моментів у відносинах двох держав. Після цього ФРН стала основним європейським партнером Польщі.

Важливим геостратегічним завданням зовнішньої політики РП того часу було намагання позбутися статусу “військової нейтральності” та вийти з ніші “сірої” зони безпеки. Нейтральний статус, на думку польського керівництва, в нових політичних умовах був занадто матеріально витратним й неефективним з погляду забезпечення національних інтересів. Водночас приєднання до НАТО та євроатлантичної системи цінностей і прийняття рішень мало забезпечити вирішення проблем безпеки, модернізації економіки і підвищення життєвого рівня населення. Принципи цієї політики були означені формулою: “суверенітет – безпека – розвиток”⁷. Також одним з основних напрямів зовнішньої політики РП було прагнення встановити тісні партнерські відносини зі Сполученими Штатами Америки (США). Суспільно-політичні трансформації у країнах ЦСЄ та розпад Радянського Союзу призвели до кардинальних змін на міжнародній арені, вивівши США у світові лідери як в економічній, так і у військово-політичній сфері. Саме тому після краху біполярної системи офіційна Варшава схильна була розглядати Вашингтон головним гарантом розвитку демократичних свобод у регіоні, а отже, і Північноатлантичний альянс, рішення якого асоціювалися з політикою США, міг бути вагомим чинником її безпеки⁸.

Варто наголосити, що перспектива приєднання Польщі до Північноатлантичного альянсу на початку 90-х років ХХ ст. була не настільки очевидною. Захід виявився неготовим до швидкого розпаду Східного блоку та Радянського Союзу зокрема, а тому потребував часу для формування позиції в нових умовах, що впливало з потреби визначення ролі чи навіть існування самого НАТО в ситуації закінчення холодної війни. Також західні країни побоювалися порушити тодішній геополітичний баланс у регіоні, адже РФ (що стала правонаступницею СРСР) продовжувала трактувати територію ЦСЄ як сферу свого впливу⁹. Росія позиціонувала

⁵ Сидорук Т. Внутрішні і зовнішні фактори... – С. 55.

⁶ Левик Б. Балто-Чорноморський регіон: сучасний потенціал та перспективи / Б. Левик. – Маріуполь, 2015. – С. 23.

⁷ Kuźniar R. Wprowadzenie. Podstawy polityki zagranicznej RP / R. Kuźniar, K. Szczepanik // Polityka zagraniczna RP 1989–2002 / [pod red. R. Kuźniara, K. Szczepaniaka]. – Warszawa, 2002. – S. 28.

⁸ Кучик О. Євроатлантичний та європейський вимір “Веймарського Трикутника” у зовнішній політиці Республіки Польща / О. Кучик, А. Москалик // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2013. – Вип. 6(2). – С. 159.

⁹ Marzęda K. Pozycja geopolityczna Polski po 1989 roku. – S. 60.

себе як важливий “незалежний політичний центр прийняття рішень”, національні інтереси якого розповсюджувались і на колишні країни соціалістичного табору, внаслідок чого будь-які кроки Варшави в напрямі інтеграції у євроатлантичні інституції розглядала як загрозу своїй безпеці та національним інтересам. Міністр закордонних справ РП Кшиштоф Скубішевський щодо цього відзначав: “Час від часу в Москві давав про себе знати підхід, згідно з яким держави на зразок Польщі не могли бути визнані повноцінними партнерами Росії. Такий підхід був спричинений російським імперіалізмом і тяжіє над нашими відносинами”¹⁰.

Поряд із цим до певного часу польська влада сама побоювалася робити рішучі кроки в напрямі НАТО, що пояснювалося як неоднозначною позицією щодо цього всередині польських еліт, так і присутністю до вересня 1993 р. на території Польщі Північної групи військ колишнього СРСР¹¹. Питання виведення цього контингенту вдалося владнати під час офіційного візиту Президента РП Леха Валенси до російської столиці 22 травня 1992 р. І лише після цього в документі про “Основи польської політики безпеки”, підписаного Президентом Польщі 2 листопада 1992 р., на офіційному рівні було задекларовано вступ у Північноатлантичний альянс¹². На практиці Варшава налаштувалася на поступовий розвиток відносин із НАТО, розраховуючи через заходи військового і політичного співробітництва зрештою досягти кінцевої мети – повноправного членства.

Просуваючись на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції, для Польщі важливим було налагодження конструктивного діалогу зі східними сусідами. Для РП із погляду національних інтересів були небажаними будь-які реінтеграційні проекти на пострадянському просторі, особливо це стосується військово-політичних союзів. Враховуючи це, головним пріоритетом східної політики стала підтримка незалежності й суверенності новоутворених держав і особливо це стосувалося України, Литви, Білорусі¹³. Така позиція стала фундаментальним принципом не лише для Польщі, а й мала важливе значення для підтримки самостійності колишніх радянських республік. Відтак від успіху реалізації польських інтересів у Східній Європі (тобто підтримки незалежності держав, які мали становити буферну зону між РП і РФ) залежала й успішність євроінтеграційної складової політики Польщі, оскільки вона розглядала свою східну зовнішню політику як продовження західного стратегічного вектора. Попри це східні сусіди Польщі наполягали на врахуванні власних інтересів. Насамперед це стосувалося РФ.

¹⁰ Цит. за кн.: Бухарин Н. Россия – Польша: Опыт двадцатилетних отношений: 90-е годы XX века – первое десятилетие XXI века / Н. Бухарин. – Санкт-Петербург, 2013. – С. 15.

¹¹ Земба Р. Отношения Польши с Российской Федерацией / Рышард Земба // Российско-польские отношения в зеркале геополитических концепций: Избранные статьи польских экспертов / [под ред.: С. Беленя, А. Скушпека, Д. Карнаухова, О. Петровской; пер. с пол.: Л. Бондарь, М. Корзо]. – Москва, 2015. – С. 90.

¹² Стоєцький С. Україна в зовнішній політиці Республіки Польща: євроатлантичний та європейський інтеграційний вимір. (Історико-політологічне дослідження) / С. Стоєцький. – Київ, 2009. – С. 71.

¹³ Onyszkiewicz J. Polska polityka wschodnia / Janusz Onyszkiewicz // Biuletyn informacyjny PWIN w Przemyślu. – 1996. – Nr 2. – S. 69.

Важливе значення для РП мала побудова партнерських стосунків із Росією. Після закінчення “холодної війни” на фоні глибокої трансформації геополітичної ситуації в Європі у польсько-російських відносинах розпочалися процеси системних перемін. Керівництво РФ неодноразово наголошувало на великій значимості для власних національних інтересів всієї Центрально-Східної Європи та Польщі зокрема, яка була одним із головних міжнародних гравців у цьому регіоні. Водночас, як уже було відзначено, польське керівництво розглядало налагодження стабільних, рівноправних і добросусідських відносин із пострадянськими республіками в контексті практичного втілення заходів щодо європейської та євроатлантичної інтеграції. Відтак традиційно складні й непрогнозовані відносини з РФ набували для Польщі стратегічного значення.

У 1991–1992 рр. у польських політичних колах було побоювання, що офіційна Москва знову вдаватиметься до дій щодо втягнення РП у свою орбіту впливу. Активізація прозахідних настроїв у Польщі значною мірою зумовлювалася традиційним прагненням польської влади дистанціюватися від Росії. Керівництво Польської держави, яке в основному представляло собою вихідців з опозиційної “Солідарності”, традиційно бачило у РФ країну з непередбаченим політичним розвитком та міцними імперськими традиціями, здатну дестабілізувати ситуацію в регіоні. Вони виступали за обережний і обмежений діалог із Москвою. Тому зовнішньополітичному відомству залежало зафіксувати такий стан речей, який би встановлював, що Польща вже за жодних обставин не буде у сфері російських інтересів¹⁴. І лише після цього можна було вибудовувати більш активну зовнішню стратегію. У цьому контексті євроатлантична інтеграція була одним з елементів політики безпеки.

У зазначений період Росія була одним із головних партнерів РП на Сході, а економічні відносини держав активно розвивалися. Чи не найважливішим напрямком реалізації цієї політики стало співробітництво в енергетичній галузі. Польща була потужним споживачем російських енергоносіїв та одночасно важливим їх транзитером до країн Західної Європи. У той же час ставало все зрозуміліше, що стратегічні інтереси держав не збігаються: різні плани Польщі та Росії щодо регіонального простору спільного сусідства (особливо України та Білорусі), названих Росією “близьким закордонням”, неоімперські тенденції в російській зовнішній політиці, що виявлялися відносно Польщі у спробах обмеження суверенних рішень її органів влади (наприклад, вступ у НАТО), різниця в інтерпретації історії. Розбіжності між Польщею та Росією підсилювалися відмінною цивілізаційною належністю (історичною, культурною, релігійною). Тому відверте прагнення поляків до поєднання зі західною цивілізацією спричиняло в Росії, навіть у політиків із проєвропейською орієнтацією, брак розуміння чи, навіть, роздратування¹⁵. Вказані проблеми визначили характер двосторонніх відносин і на наступні роки.

Необхідно зазначити, що польська влада прагнула вибудовувати здебільшого нейтральну зовнішню стратегію у двосторонніх відносинах, водночас намагаючись

¹⁴ *Onyszkiewicz J.* Polska polityka wschodnia. – S. 68.

¹⁵ *Fedorowicz K.* Stosunki polsko-rosyjskie w polskiej polityce wschodniej (1991–2001) / Krzysztof Fedorowicz // *Sprawy Wschodnie.* – 2004. – Nr 1(5) – S. 39.

максимально відстоювати національні інтереси. Конфронтаційною була радше позиція Москви. Однак якщо бажання Польщі вступити в НАТО визнавалося як таке, що категорично суперечить російським національним інтересам та створює загрозу безпеці держави, то претензії проти інтеграції РП у ЄС були менш категоричними¹⁶. РФ сподівалася, що заангажованість проблемами вступу в ЄС країн ЦСЄ може затримати їх форсоване просування на шляху до Альянсу. Водночас коли ці надії не справдилися, Росія з початку 2000-х років почала наголошувати, що подальша євроінтеграція несе загрозу її інтересам, вимагаючи поступок від ЄС і в цьому питанні. Однією із центральних вимог, на виконанні яких наполягала Росія, була також реалізація особливої стратегії відносин між Союзом та Калінінградською обл. РФ. Російське керівництво намагалося не допустити будь-яких негативних наслідків, до яких могло призвести перетворення найбільш західної області федерації у відособлений від решти території анклав, формуючи вимоги прокладання через територію Литви і Польщі спеціальних “транспортних коридорів”¹⁷.

Російська дипломатія виступала за збереження наявної архітектури відносин на теренах ЦСЄ, сформувавши суть своєї політики в тому, щоб держави регіону не перебували під впливом ні НАТО, ані Росії. Міністерство зовнішніх справ (МЗС) РФ, намагаючись заблокувати поступ колишніх країн Варшавського договору в НАТО, розповсюдило заяву про те, що співпраця Росії з Північноатлантичним альянсом набагато вагоміша для європейської безпеки, ніж приєднання нових членів. Погрози також стосувалися можливості замороження співпраці поміж РФ і НАТО, оскільки розширення останнього розглядалося однозначно антиросійським актом¹⁸. Так країнам регіону відводилася роль т. зв. “сірої зони” між Сходом і Заходом¹⁹. Загалом Москва не бачила, зокрема у Варшаві, рівнозначного партнера. А тому особливостю зовнішньої політики Росії було те, що вона прагнула всі спірні питання щодо ЦСЄ вирішувати безпосередньо із Заходом, не особливо рахуючись із країнами регіону. Однак непохитна позиція польської влади щодо вступу країни до Альянсу засвідчила, що, незважаючи на те, що Росія розглядалася як важливий політичний партнер на Сході, Варшава рішуче заперечувала проти можливості втручання Кремля в питання її геополітичного вибору. Водночас західні країни чітко дали зрозуміти, що РФ не має і не матиме права вето в питаннях розширення, про що було наголошено на зустрічі міністрів закордонних справ НАТО 2 грудня 1993 р.²⁰.

В євроатлантичній інтеграції Польщі визначальними були позиція Заходу щодо подальшого розширення та готовність країни відповідати критеріям членства.

¹⁶ Чорна Н. Трансформація польсько-російських відносин у світлі реалізації Польщею стратегії інтеграції до Європейського Союзу / Н. Чорна // Україна–Європа–Світ: Міжн. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / [гол. ред. Л. Алексієвць]. – Тернопіль, 2010. – Вип. 4. – С. 85.

¹⁷ Kaczmarek M. Rosyjski dylemat w polityce zagranicznej Polski po 1999 roku / Marcin Kaczmarek, Wojciech Konończuk // Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania. Koncepcje. Realizacja / [red. nauk. Andrzej Gil i Tomasz Kapuśniak]. – Lublin; Warszawa, 2009. – S. 207.

¹⁸ Fedorowicz K. Stosunki polsko-rosyjskie w polskiej polityce wschodniej (1991–2001). – S. 42.

¹⁹ Бухарин Н. Россия – Польша: Опыт двадцатилетних отношений... – С. 15.

²⁰ Стосюцький С. Україна в зовнішній політиці Республіки Польща... – С. 73.

Російський чинник, що на початку 90-х сприймався як найбільша перешкода польському просуванню до НАТО, згодом почав відігравати другорядну роль. Програму інтеграції польські еліти реалізовували надзвичайно послідовно, незважаючи на зміну урядів і протести російської дипломатії. Це вдалося зробити в ситуації послаблення російських структур влади, яка в силу внутрішньополітичних протиріч й економічних негараздів на той момент не могла ефективно блокувати цей процес²¹.

Початково двозначна позиція західних держав у питанні розширення НАТО на Схід пояснювалася балансуванням між бажанням розвинути військово-політичний діалог із РФ і потребою збільшення стабільності та безпеки в регіоні ЦСЄ, яку міг гарантувати Північноатлантичний альянс. У цій ситуації провідну роль у просуванні концепції розширення блоку взяли на себе США, що представили стратегію майбутнього розширення НАТО, зрештою погоджену іншими країнами-членами: встановлювався принцип “відкритих дверей” для країн, які прагнули приєднатися і відповідали критеріям; лише країни-члени могли вирішувати долю кандидатів на вступ²². У практичній площині для Польщі це означало, що доля приєднання країни до Альянсу насамперед залежатиме від виконання нею своїх зобов’язань, а не від ставлення до цього РФ. Відповідно посилення позицій на головному стратегічному напрямі сприяло зміні акцентів у східному векторі зовнішньої політики. Політика РП стала більш прагматичною, що дозволило приділяти більше уваги відносинам на двосторонньому рівні. РП не випрацювала на адресу Кремля нових пропозицій, водночас у протигагу політичному тиску Росії активізувала відносини з Україною. Зближення зовнішньополітичних позицій та формування польсько-українського стратегічного партнерства засвідчили, що Київ певною мірою може замінити Москву як головний партнер Варшави на Сході.

Польща намагалася довести, що її дії не спрямовані проти Росії, але впливають із відповідних потенційних загроз і нестабільності на Сході. Незважаючи на це, подальша практика показала, що російська сторона продовжувала заперечувати позицію Польщі щодо вступу в НАТО, й надалі пропонуючи модель регіональної безпеки на основі перехресних гарантій Альянсу і Росії. Такий підхід до проблеми показав, що у другій половині 90-х років у Польщі не було ніякої можливості формувати двосторонні відносини в іншій площині, ніж їх стабілізувати на відповідному рівні до моменту юридичного закріплення членства країни в Північноатлантичному альянсі²³.

Напруженість у польсько-російських відносинах залишалася до 1999 р., що позначилося не лише на політичному, але й економічному співробітництві. Однак факт польського вступу в Альянс та все активніша співпраця по лінії Росія–НАТО на рубежі тисячоліття спонукали обидві сторони до деякого перегляду їхніх відносин. Відновлення діалогу в більш прагматичній площині у 2002–2004 рр. збіглося

²¹ *Cesarz Z. Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej Polskiej po 1989 roku / Zbigniew Cesarz // Transformacja w Polsce i na Ukrainie. Wybrane aspekty / [pod red. Andrzeja Antoszewskiego, Antoniny Kolodii i Krzysztofa Kowalczyka]. – Wrocław, 2010. – S. 347.*

²² *Стоєцький С.* Україна в зовнішній політиці Республіки Польща... – С. 73.

²³ *Czachor R. Miejsce Federacji Rosyjskiej w polskiej polityce wschodniej. Bilans 20-lecia / R. Czachor // Wrocławski Przegląd Międzynarodowy. – 2011. – Nr 2. – S. 118–119.*

з проголошеним у перший період президентства Володимира Путіна курсом на європеїзацію РФ, де Варшава могла стати прикладом успішної співпраці з країнами ЦСЄ, а також посилення координації Росії та Північноатлантичного альянсу в межах боротьби зі світовим тероризмом після подій 11 вересня 2001 р. у США.

Налагодження та інтенсифікація міждержавного співробітництва з Україною розглядалися як один із важливих напрямів діяльності польської дипломатії на Сході. У Польщі вбачали в нашій державі вагомий чинник регіональної й загальноєвропейської стабільності. РП хотіла бачити Україну стабільною, демократичною і в тісному зв'язку зі Заходом²⁴. Головною причиною такого підходу було переконання, що незалежна Україна фактично мала становити своєрідний буфер, що відділяв Польщу та Європу від Росії. Її потенціал і геополітичне становище повинні були запобігати поверненню РФ до проведення імперіалістичної політики, що вважалося найгіршим сценарієм розвитку подій на Сході. Крім цього, офіційно проголошений курс інституалізації відносин зі структурами НАТО і ЄС спрямовував відносини двох держав у русло реалізації загальної зовнішньополітичної мети. Водночас Україна на початку незалежності, в умовах загострення українсько-російських конфліктів та прохолодного ставлення Заходу, потребувала надійного союзника на шляху просування у напрямі Європи. Отже, геополітичний чинник став важливою складовою польсько-українського зближення²⁵.

У процесі формування політики Польщі щодо України потрібно говорити про різні рівні інтенсивності й динаміки двостороннього діалогу. Насамперед, активність Варшави була спрямована на поглиблення відносин із Заходом. У квітні 1994 р. РП подала офіційну заявку на вступ до ЄС, а також проводила тісну співпрацю з НАТО через долучення до численних програм Альянсу. До того ж після приходу в кінці 1993 р. польських лівих до влади, вони спробували певною мірою розвинути добросусідські відносини з Росією, висловлюючи погляди щодо різних рівнів реалізації національних інтересів у співпраці зі східними партнерами. Як результат, у певні періоди серед стратегічних пріоритетів зовнішньополітичного курсу РП українсько-польське співробітництво відходило на другий план. Сприяв такій позиції і брак чіткої геостратегічної визначеності зовнішньої політики нашої держави, що полягало у формуванні концепції “багатовекторності”. Тобто європейський та євроатлантичний вектори української зовнішньополітичної стратегії були не домінантними, а лише одним із напрямів такої діяльності.

Прикладом може бути ставлення України до питання розширення Північноатлантичного альянсу, в якому позиція української сторони залишалась суперечливою. З одного боку, висловлювалося зацікавлення в розширенні взаємодії з євроатлантичними структурами, а з іншого, – зважаючи на позицію РФ, яка різко висловила протидію розширенню НАТО на Схід, Україна починає балансувати на межі Захід–Схід, займаючи обережну позицію у цьому питанні. Київ побоювався,

²⁴ Гуцуляк І. Еволюція польсько-українського стратегічного партнерства / І. Гуцуляк // *Zeszyty Naukowe Doktorantów. Litwa – Rosja – Ukraina – Polska.* – Toruń, 2007. – № 1. – S. 165.

²⁵ Драус Я. Дослідження польсько-українських стосунків у 1991–2008 роках: нарис проблематики / Ян Драус; пер. з пол. Є. Сінкевича // *Чорноморський літопис.* – 2010. – Вип. 1 – С. 33.

що приєднання Польщі до євроатлантичних структур перетворить Україну на буферну зону у протистоянні Росії і НАТО. У цьому контексті, намагаючись зменшити вплив РФ шляхом розбудови нового безпекового ландшафту в регіоні, українська сторона запропонувала до реалізації РП т. зв. “план Кравчука”, представлений у лютому і травні 1993 р., який передбачав створення певного роду зони безпеки та стабільності в Центрально-Східній Європі з об’єднанням держав Центральної Європи, країн Балтії, європейських країн СНД (крім Росії)²⁶. Ця пропозиція не одержала підтримки Польщі, яка вбачала у формуванні регіональних безпекових структур суперечність стратегічному вибору Польщі щодо отримання членства в НАТО. Варшава ставила на перше місце співпрацю із західними країнами, що гарантувало підтримку трансформаційних процесів у країні і пришвидчувало процес прийняття її до НАТО та ЄС, а також взаємодію з країнами Вишеградської групи (Чехією, Угорщиною, Словаччиною), що поділяли її стратегічні цілі²⁷.

З 1994 р. відбувається поступове потепління у двосторонньому діалозі, зокрема й у питаннях безпеки. Позиція Варшави щодо активізації відносин була пов’язана зі зменшенням критики з боку західних країн України після ліквідації ядерного арсеналу та її прогресом у відносинах із НАТО. З приходом до влади в Україні Леоніда Кучми вдалося покращити відносини з Росією, що дало змогу розпочати двосторонній діалог, а згодом перейти й до конкретних військових завдань у взаємодії з НАТО. Україна першою з країн СНД у лютому 1994 р. приєдналася до програми НАТО “Партнерство заради миру”. Заяву українського Президента на саміті керівників європейських країн щодо проблем розширення ЄС та НАТО, що відбувався в червні 1996 р. у м. Ланьцут в Польщі, про відсутність намірів протистояти розширенню блоку на Схід, щобільше, наголос на тому, що вступ РП до Альянсу відіграє позитивну роль у формуванні безпеки в Центрально-Східній Європі та для України, позитивно сприйняла як польська дипломатія, так і Захід. Зокрема Президент РП Александр Квасневський рішуче підтримав підписання угоди “Україна–НАТО” на зразок тої, що планувалася до підписання з Росією. Однак значною перешкодою на шляху повноцінного партнерства Києва з Північноатлантичним альянсом було питання розміщення ядерної зброї на території нових членів. Польща розуміла занепокоєння України, яка перед цим добровільно позбулася третього у світі за розміром ядерного арсеналу, однак не могла погодитися на те, щоби треті країни могли впливати чи ставити умови НАТО у процесі розширення. Зрештою, після заяви Північноатлантичної ради 10 грудня 1996 р. про

²⁶ *Максак Г.* Україна–Польща. Історія двосторонніх відносин у контексті глобальних та регіональних питань безпеки / Г. Максак // Українська призма. Між стратегічним партнерством і безпекою. – Київ, 2013. – С. 18–19; *Gibas-Krzak D.* Polsko-ukraińskie partnerstwo polityczne – przeszłość, teraźniejszość i przyszłość (1991–2009) / Danuta Gibas-Krzak // *Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne.* – 2009. – Nr 6. – S. 263.

²⁷ *Гевко В.* Україна і Республіка Польща: від багатосторонньої співпраці до стратегічного партнерства / В. Гевко // Україна–Європа–Світ: міжн. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / [гол. ред. Л. М. Алексієвць]. – Тернопіль, 2010. – Вип. 5: у 2 ч.: Україна–Європа–Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку: міжн. зб. наук. праць на пошану проф. М. М. Алексієвця. – Ч. 1. – С. 141.

відсутність у НАТО планів та потреби розмішувати ядерний арсенал на території нових країн-членів, порозуміння вдалося досягти і в українсько-польському діалозі. Компроміс було підтверджено в комюніке за результатами засідання Консультативного Комітету Президентів (ККП) України й Польщі, що відбулося за участю глав держав 23 січня 1997 р.²⁸. Відтак 9 липня 1997 р. у Мадриді між Україною та НАТО підписано Хартію про особливе партнерство, яка виводила відносини нашої держави з Північноатлантичним альянсом на новий рівень і дозволяла Україні долучатися до миротворчих операцій НАТО, а також безсумнівно вплинула на зближення інтересів України та Республіки Польща у сфері безпеки. Так у ставленні до просування Альянсу на Схід, що було одним зі стратегічних завдань зовнішньої політики РП, позиції сусідніх держав поступово зближувалися.

Як уже було зазначено, в геополітичній площині та питаннях безпеки Польща робила ставку на співробітництво та підтримку США. Польське керівництво вважало політичний діалог і військову співпрацю з цією країною одним із головних пріоритетів. Опираючись на стратегічний союз із Вашингтоном, Варшава сподівалася зміцнити свої позиції в Європі, зокрема у відносинах з країнами ЦСЄ посісти місце регіонального лідера і посередника між ними та Заходом. Ще вагомішим було те, що польську східну політику щодо підтримки незалежності колишніх радянських республік відносно Росії підтримували Сполучені Штати. Така позиція загалом відрізнялася від ставлення основних країн ЄС (Франції та Німеччини), які до польських ініціатив співпраці, зокрема з Україною, ставилися здебільшого негативно, використовуючи формулу “Росія перш за все”²⁹. Загострення розбіжностей між Росією і США щодо безпекових проблем центрально-східного регіону посилили зацікавлення останньої українськими проблемами, а також зміцнили роль нашої держави в якості стабілізаційного чинника в побудові нової системи безпеки у ЦСЄ³⁰.

Новий проєвропейський курс української політики було закріплено під час офіційного візиту Л. Кучми до Варшави 25–26 червня 1996 р. У ході зустрічі відбулося підписання Спільної декларації Президента України і Президента Республіки Польща, де чітко була сформульована ідея розвитку стратегічного партнерства між країнами³¹. Важливим для нашої держави було те, що це партнерство мало ґрунтуватися “на спільних європейських інтересах”, а також, що “Україна і Республіка Польща надаватимуть собі взаємну підтримку у прагненні якнайшвидше інтегрува-

²⁸ *Стоєцький С.* Україна в зовнішній політиці Республіки Польща... – С. 81.

²⁹ *Борисов Д.* Східна політика Польщі у контексті розширення ЄС. Відносини з Росією, Україною, Білоруссю: порівняльний аналіз / Д. Борисов, Я. Тимків // *Droga Ukrainy. Międzynarodowa konferencja naukowa* (Katowice, 20–30 października 2003 r.). – Katowice, 2004. – С. 41.

³⁰ *Стрільчук Л.* Польща – Україна: шлях від добросусідства до стратегічного партнерства (кінець ХХ – початок ХХІ століття) / Л. Стрільчук // “Гілея: науковий вісник”: зб. наук. праць. – Київ, 2014. – Вип. 85 – С. 44.

³¹ Спільна декларація Президента України і Президента Республіки Польща від 25.06.1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/616_088 (дата звернення 08.03.2016).

тися в європейські політичні та економічні структури, а також структури безпеки”³². Отже, європейський вектор української зовнішньої політики поступово перетворювався на пріоритетний, а курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію ставав головною стратегічною метою. Враховуючи зацікавленість Польщі в європейській і євроатлантичній інтеграції України, польські політичні еліти прагнули допомогти їй у поглибленні відносин із західними структурами, як у межах загальноєвропейської інтеграції, так і з прилученням до регіональної співпраці. Серед країн регіону РП послідовно виступала в підтримку України на шляху європейської інтеграції, допомагала у проведенні інституційних перетворень та ринкових реформ. Польща активно сприяла бажанню України приєднатися до регіональної організації Центральноєвропейської ініціативи, а також розпочати конкретну співпрацю зі субрегіональним формуванням – Вишеградською групою. За підтримки польського уряду в червні 1994 р. Україна підписала Угоду про партнерство та співробітництво з Європейським Союзом, а згодом, у вересні 1995 р., стала членом Ради Європи³³. Водночас потрібно констатувати, що, незважаючи на численні політичні заяви про вірність України європейському вибору й формальні кроки української влади в цьому напрямі, зовнішньополітичний курс у цілому не знайшов логічного продовження у практичній площині. Щобільше, українська дипломатія відзначалася політикою балансування між Заходом і Росією, відповідно до тогочасної внутрішньополітичної кон’юнктури: проголошувалися гасла постійного, тимчасового чи активного нейтралітету й позаблоковості, європейської і євроатлантичної інтеграції при збереженні стратегічного партнерства з Росією, курсу “до Європи разом з Росією”, поглиблення інтеграційних процесів на пострадянському просторі (ЄврАзЕс і СЕП) тощо³⁴.

Незважаючи на це, офіційна Варшава продовжувала підтримувати Київ у процесі зближення з НАТО. Зміна загальної геополітичної ситуації у світі після терактів у США 11 вересня 2001 р. і формування нових відносин між Північноатлантичним альянсом та Росією сприяли також посиленню співпраці по лінії Україна–НАТО. Так на засіданні РНБОУ 23 травня 2002 р. було ухвалено проєкт стратегії відносин з Альянсом, що передбачав кінцевою метою повноцінне членство в ньому. Крім цього, 19 червня 2003 р. Верховна Рада України прийняла Закон “Про основи національної безпеки України”, що визначав одним з основних пріоритетів державної політики у сфері національної безпеки набуття членства в НАТО³⁵. Рішення України в майбутньому інтегруватися в Організацію Північноатлантичного договору загалом позитивно сприймалося на Заході, а також відповідало духу українсько-польського стратегічного партнерства. Польща активно виступала за впровадження в Альянсі принципу “відкритих дверей” щодо країн

³² Там само.

³³ Чорна Н. Польсько-українські відносини в контексті інтеграції Польщі до НАТО та ЄС / Н. Чорна // Україна–Європа–Світ. – Тернопіль, 2009. – Вип. 2. – С. 152.

³⁴ Віднянський С. Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.) / С. Віднянський, А. Мартинов // Український історичний журнал. – 2006. – Вип. 4 (№469). – С. 38.

³⁵ Закон “Про основи національної безпеки України” № 964-IV від 19.06.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/964-15> (дата звернення 20.03.2016).

Центрально-Східної Європи, зокрема й України. Польські експерти консультували українську сторону в межах роботи Комісії “Україна–НАТО” і допомагали в підготовці дорожньої карти у двосторонніх відносинах – Плану дій “Україна–НАТО”, а крім цього, польський уряд послідовно виступав за приєднання нашої держави до Плану дій щодо членства в НАТО (ПДЧ).

Однак можливості підтримки Польщею України на її шляху до НАТО суттєво обмежувались непослідовністю українського керівництва на зовнішній арені та недотриманням демократичних стандартів у внутрішній політиці. Вбивство журналіста Георгія Гонгадзе, в якому підозрювалось вище керівництво країни, “касетний скандал” і звинувачення у продажу Іраку радіолокаційних комплексів “Кольчуга”, попри ембарго, встановлене Радою Безпеки ООН, спричинили міжнародну ізоляцію Л. Кучми. Поряд із цим, відставка “реформаторського” й “прозахідного” уряду Віктора Ющенка та розгляд варіантів приєднання до угоди про формування Єдиного економічного простору (ЄЕП), пропагованого Росією, свідчили щонайменше про сповільнення євроінтеграційного курсу.

Невизначеність зовнішньополітичної стратегії Української держави на рубежі ХХ–ХХІ ст., гальмування реформ, політична криза в Україні та її негативний вплив на міжнародний імідж нашої держави, а також неврегульованість питання спільного історичного минулого обох держав (зокрема питання подій на Волині 1943 р., проблема військових поховань тощо), призвели до того, що динаміка українсько-польських відносин після інтенсифікації в 1996–1999 рр. зазнала певного спаду. За таких обставин частина польської політичної та інтелектуальної еліти вважала сумнівною доцільність подальшого поглиблення українсько-польських відносин, а український напрям у закордонній політиці Польщі було схарактеризовано як “політичний романтизм”. Підґрунтям таких тверджень стали побоювання, що інтенсивний діалог Варшави і Києва в умовах політичної невизначеності позиції України може загальмувати поступ РП до ЄС. Активне лобювання Польщею інтересів нашої держави не лише не здобуло підтримки, а й відверто негативно сприймалося окремими членами Євросоюзу, зокрема Німеччиною, Францією, Італією та іншими, що продовжували вважати Україну сферою впливу РФ. Водночас у Польщі теж існували побоювання щодо можливого повороту Києва в бік Росії, адже українське керівництво неодноразово декларувало прагнення до поглиблення соціально-економічної і політичної співпраці з північним сусідом. У такій ситуації спостерігається переорієнтація РП на вирішення внутрішніх проблем держави, а також висловлювалися погляди, що Польщі треба уникати будь-яких офіційних зобов’язань щодо всебічної підтримки України в її інтеграції у ЄС і євроатлантичні структури.

Одержання політичних гарантій Польщею від ЄС щодо майбутнього членства в разі виконання політичних та економічних умов сприяли швидкому просуванню країни у цьому напрямі. Водночас українська влада, демонструючи в цілому позитивне ставлення до цього процесу, наголошувала також і на тих викликах, які потенційно могли негативно позначитись, зокрема економічних, на відносинах

держав і транскордонному співробітництву. У перспективі східний кордон РП мав стати кордоном ЄС, та польська влада прагнула, щоб він не став цивілізаційним бар'єром³⁶. Польська дипломатія відзначала, що приєднання Польщі до ЄС матиме загалом позитивні наслідки для України й українсько-польської співпраці, адже тоді вона зможе підтримувати євроінтеграційні прагнення нашої держави вже в якості повноправного члена. Зокрема, як тоді відзначив відомий американський політолог польського походження Збігнев Бжезінський в інтерв'ю польським медіа: "Україна повинна відчувати, що західні сусіди вважають її частиною Європи і що, незважаючи на труднощі, вона може піти дорогою, подібною до Польщі. У протилежному випадку там може повторитися білоруський сценарій"³⁷. На початку 2003 р. польська дипломатія виступила з ініціативою опрацювання "східного виміру" політики Європейського Союзу, який містив би і концепцію особливих відносин з Україною. Пропозиції Польщі охоплювали необхідність чіткого визначення перспективи членства в ЄС для України, а також негайного надання Україні статусу країни з ринковою економікою³⁸. Поряд із цим польській дипломатії довелося не раз констатувати брак помітних успіхів у процесі політичних та економічних реформ в Україні, що додавало інертності українсько-польським відносинам.

Складністю та неоднозначністю відзначалися польсько-білоруські відносини. В інтересах РП було успішне проведення демократичних реформ та політичне й економічне унезалежнення РБ від впливів Росії³⁹. Та попри це протягом тривалого часу Польщі не вдалося випрацювати щодо Білорусі однозначної політичної лінії. Уже перші зовнішньополітичні контакти засвідчили складність у налагодженні двосторонньої взаємодії, оскільки владні білоруські еліти, що раніше були тісно пов'язані із союзним керівництвом, у більшості ситуацій прагнули враховувати думку Москви. Не менш важливим був і той факт, що як провладні, так і частина опозиційних сил не бачили перспективи зближення з Польщею, вважаючи, що це загрожуватиме колонізацією населення на Заході країни. Іншим елементом, який погіршував розвиток польсько-білоруського співробітництва була тенденція до посилення авторитарного управління в РБ, зокрема після обрання у липні 1994 р. Президентом РБ Олександра Лукашенка та проведення в листопаді 1996 р. референдуму із внесення змін до Конституції, які значно розширювали повноваження президента⁴⁰.

³⁶ *Льчук І.* Формування українсько-польських політичних відносин на рівні стратегічного партнерства (1994–1999 рр.) / І. Льчук // Наукові записки ТНПУ ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [за заг. ред. проф. І. Зуляка]. – Тернопіль, 2014. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 134.

³⁷ *Bosacki M.* Uwierzmy w Ukrainę / M. Bosacki // *Gazeta Wyborcza*. – 1998. – 10 października.

³⁸ *Киридон А.* Україна – Республіка Польща: етапи, реалії та перспективи відносин / А. Киридон // *Зовнішні справи*. – 2013. – № 11. – С. 20.

³⁹ *Fedorowicz K.* Polityka Polski wobec Białorusi / Krzysztof Fedorowicz // *Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania. Konsepcje. Realizacja* / [red. nauk. Andrzej Gil i Tomasz Kapuśniak]. – Lublin; Warszawa, 2009. – S. 238.

⁴⁰ *Тихомиров А.* Отношения Беларуси с соседними государствами Центральной и Восточной Европы (Польшей, Литвой, Латвией) в 1991–2001 гг. [Електронний ресурс] / А. Тихомиров. – Режим доступу: http://library.by/portalus/modules/belarus/print.php?subaction=showfull&id=1141347534&archive=1291800676&start_from=&ucat=20& (дата звернення 22.06.2015).

На початку 90-х років ХХ ст. білоруська влада обережно визнала можливість майбутньої інтеграції до європейських структур. У той же час у Польщі констатували потребу підтримувати демократичні прагнення Білорусі на шляху до Європи. Із часом стало зрозуміло, що польська сторона не повністю розуміла тодішню ситуацію в Білорусі. Найчастіше це було пов'язано з відсутністю чіткої основи для політичного діалогу, обумовленою різновекторністю білоруської зовнішньої політики та стійким прагненням керівництва до зближення з Росією⁴¹. Польща свої відносини з РБ прагнула побудувати, як і у випадку України, на протидії російським впливам, сприяючи західному вектору зовнішньополітичних дій Білорусі. Однак білоруська влада своє геополітичне становище розглядала в якості посередника між Сходом та Заходом, і щодо взаємин із Москвою ідеальне вирішення ситуації вбачала у проведенні “політики рівноваги”⁴².

Примітно, що “політику рівноваги” білоруське керівництво проводило достатньо умовно. На практиці Білорусь однією з перших долучилася до реінтеграційних процесів на пострадянському просторі. Особливо занепокоїло польський уряд приєднання РБ у грудні 1993 р. до Договору про колективну безпеку (згодом ОДКБ (Організації договору про колективну безпеку), який Росія намагалася подавати як реальну альтернативу НАТО в регіоні.

Вагомим чинником, що призвів до загострення у двохсторонніх відносинах, стали плани розширення Північноатлантичного альянсу на Схід та прагнення Польщі долучитися до цього процесу. У 1993 р., коли офіційна Варшава почала здійснювати рішучі кроки з метою вступу до НАТО, Міністерство закордонних справ РБ виступило з критикою таких дій, наголошуючи, що мілітаризована Польща може становити загрозу національній безпеці країни. Така позиція посилювалася загалом стереотипним і негативним ставленням більшості білоруського суспільства до Альянсу. У масовій свідомості білорусів домінувала радянська ідеологія, сформована в часи “холодної війни”, згідно з якою блок НАТО асоціювався з “імперіалістичною загрозою”⁴³. Білоруська сторона вирішення цієї проблеми вбачала у продовженні консультацій як на двосторонньому рівні, так і можливого залучення НАТО та Росії у переговорний процес.

Водночас у військово-політичній сфері в 1991–1993 рр. відносини між Північноатлантичним альянсом та РБ поступово розвивалися. Головними напрямками цієї співпраці, що підтримувала і Варшава, було забезпечення виконання Мінськом договорів про скорочення озброєнь, зокрема повного виведення ядерної зброї з її території, заходи щодо роз'яснення політичним елітам та суспільству мети й завдання НАТО в нових умовах⁴⁴. Розглядалося питання приєднання у квітні 1994 р.

⁴¹ Czachor R. Miejsce Republiki Białoruś w polskiej polityce wschodniej. Bilans dwudziestolecia / Rafał Czachor // Wrocławski Przegląd Międzynarodowy. – 2011. – Nr 2. – S. 135.

⁴² Czachor R. Polityka zagraniczna Republiki Białoruś w latach 1991–2011: studium politologiczne / Rafał Czachor. – Polkawice, 2011 – S. 74–75.

⁴³ Русакович А. Основные проблемы взаимоотношений между Республикой Беларусь и Организацией Североатлантического договора в 1990-х гг. / А. Русакович // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2003. – № 2. – С. 42.

⁴⁴ Русакович А. Основные проблемы взаимоотношений между Республикой Беларусь и

Білорусі до програми Альянсу “Партнерство заради миру”, в якій уже з лютого 1994 р. брала участь Польща, однак воно було відкладене через підготовку і проведення президентських виборів у країні.

Польсько-білоруські відносини стали погіршуватися починаючи з 1994 р., що мало під собою як внутрішню, так і зовнішню складову. Так, значний відбиток на розвиток співпраці наклали внутрішньополітичні зміни в обох країнах. Сформована після виборів у польському Сеймі коаліція Об'єднання демократичних лівих сил (SLD) і Польської народної партії (PSL) наголошувала на стриманості у взаєминах із РБ. У зв'язку з чим уряд В. Павляка критикували за спроби встановити особливі відносини з РФ та паралельне припинення активної закордонної політики щодо України і Білорусі⁴⁵. Водночас після перемоги на президентських виборах у РБ 1994 р. О. Лукашенко визначив головним пріоритетом політичну й економічну інтеграцію з Росією. Ці події також збіглися з початком трансформації в НАТО, коли на Брюссельському саміті було прийнято рішення про відкритість блоку для приєднання нових країн ЦСЄ. Це передовсім спричинило негативну реакцію з боку Росії. Нове білоруське керівництво, що прагнуло йти у фарватері російської політики, виступило проти розширення Альянсу на Схід та ініціювало створення в регіоні ЦСЄ без'ядерної зони безпеки. Серед чинників, що змушували Білорусь протистояти розширенню НАТО, а відтак і планам Польщі долучитися до організації, було побоювання, що розташування країни на кордоні двох силових геополітичних полюсів призведе до її перетворення у буферну зону, і в разі загострення відносин між Альянсом та Росією вона неодмінно була би втягнутою у конфронтацію⁴⁶. Польська дипломатія, намагаючись заспокоїти Мінськ, наголошувала, що вступ країни до НАТО – це лише елемент побудови загальноєвропейського ландшафту безпеки і не спрямований проти інших держав. У відповідь білоруські очільники, погоджуючись із правом суверенних держав самим визначати інтеграційні плани, категорично відкидали форсований вимір майбутнього розширення, наполягаючи на продовженні двосторонніх та багатосторонніх консультацій з метою врахування тих зауважень, котрі непокоїли Білорусь, зокрема можливості розміщення на території Польщі ядерної зброї⁴⁷.

Проблема розширення Північноатлантичного альянсу стала сентенцією польсько-білоруських відносин. Геостратегічні цілі РП і РБ суттєво розійшлися, а це призвело до згортання двосторонньої співпраці й переходу Польщі до політики “критичного діалогу”. Критиковано порушення демократичних свобод і прав людини в Білорусі, водночас, на противагу США та ЄС, РП уникала повної міжнародної ізоляції білоруського керівництва, намагаючись проводити політику

Организацией Североатлантического договора в 1990-х гг. – С. 43.

⁴⁵ Бориняк О. Польсько-білоруські відносини (1991–2004 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.02 / Бориняк Олег Константинович. – Львів, 2011. – С. 55.

⁴⁶ Бориняк О. Польсько-білоруські відносини в контексті розширення НАТО на Схід (90-ті рр. XX ст.) / О. Бориняк // *Studia politologica Ucraino-Polona*. – 2011. – Вип. 1. – С. 61.

⁴⁷ Русакович А. Основные проблемы взаимоотношений между Республикой Беларусь и Организацией Североатлантического договора в 1990-х гг. – С. 47.

захисту своєї національної меншини на території країни та підтримувати опозицію у переговорах із владою⁴⁸.

У цій ситуації білоруське керівництво та більшість населення виступали за тісний союз і стратегічне партнерство з Росією, що вилилось у підписання 2 квітня 1996 р. в Москві договору з РФ про Союз Росії і Білорусі. Як результат, інтенсифікація інтеграційних білорусько-російських зв'язків призвела до того, що польсько-білоруський конфлікт лише поглиблювався, а темпи співробітництва як у політичній, так і економічній сфері знижувалися. Мінськ поступово ставав виразником тих геополітичних ініціатив Кремля щодо проблем безпеки у ЦСЄ, які російська влада з тих чи тих мотивів не могла озвучувати сама⁴⁹. Зрештою, процес еволюції у ставленні білоруської влади до НАТО був тривалим та болючим, а також віддзеркалював відносини Альянсу і Росії. Водночас й після вступу Польщі у НАТО в 1999 р., на фоні загального погіршення відносин Білорусі із західними країнами, польсько-білоруські відносини характеризувалися напруженням та цілим комплексом невирішених проблем.

Отже, упродовж останнього десятиліття ХХ ст. та початку ХХІ ст., пройшовши складний шлях внутрішнього реформування і переоцінки системи національної безпеки, РП міцно закріпилася в західних інституціях. Кардинальні зміни в зовнішній політиці Польщі розпочалися у процесі розпаду Східного блоку та Радянського Союзу. Варшава чітко визначила для себе пріоритетність західного вектору розвитку і рухалась у цьому напрямі крок за кроком. Інтеграція в європейські та євроатлантичні структури стала для Польщі стратегічною метою закордонної політики й важливим геополітичним вибором. Крім питань інтеграції в НАТО і ЄС, Польща концентрувала увагу на формуванні стратегічного партнерства із США й розвитку відносин зі субрегіональними формуваннями (Веймарським трикутником, Вишеградською групою) як своїми головними зовнішньополітичними та економічними партнерами. Політична підтримка західних держав і чітка інтеграційна програма польського керівництва дозволили Польщі за цей період досягнути стратегічних цілей – стати повноправним членом НАТО та ЄС.

Східна політика Польщі була лише комплементарною до західного вектору, їй бракувало стратегічної ініціативи і вона вибудовувалась швидше як відповідь на геополітичну ситуацію в регіоні, насамперед пов'язану з політикою безпеки. У різні періоди на перший план виходили відносини з тими східними сусідами, співпраця з якими сприяла досягненню її національних інтересів.

Незважаючи на важливість політичного й економічного співробітництва, відносини з Росією були складними. Курс Польщі на інтеграцію в західні інституції від початку неоднозначно сприймався в РФ. Прагнучи приєднатися до НАТО, початково Варшава змушена була зважати на позицію Москви в цьому питанні, що активно виступала проти політики розширення Альянсу за рахунок країн ЦСЄ. Антагонізми, породжені неузгодженістю в поглядах на питання інтеграції Польщі

⁴⁸ Fedorowicz K. Polityka Polski wobec Białorusi ... – S. 244–247.

⁴⁹ Бориняк О. Польсько-білоруські відносини в контексті розширення НАТО на Схід (90-ті рр. ХХ ст.). – С. 61.

до Організації Північноатлантичного договору, призвели до зниження рівня двостороннього співробітництва.

Охолодження російсько-польських відносин відбувається на тлі українсько-польського зближення. Зі середини 1990-х років Польща починає позиціонувати двосторонні взаємини в контексті їх противаги політичному тиску Москви. Офіційна позиція України щодо незаперечення ані права Альянсу на розширення, ані права країн Центральної Європи приєднатися до нього, незважаючи на внутрішньополітичні дискусії та критичне ставлення Москви до цього питання, сприяла посиленню підтримки Польщею інтересів України на Заході. Вагомою засадою польської східної політики стало сприяння Україні в інтеграції в європейські організації. РП стала активним прихильником подальшого розширення НАТО, наголошуючи на тому, що це сприятиме покращенню стабільності та збільшенню зони безпеки в Європі.

РБ мала для Польщі значно менше геополітичне значення порівняно з Україною та Росією. Політика Білорусі, спрямована на військово-політичну інтеграцію з РФ, свідчила про протилежні геостратегічні цілі держав. Відповідно у ставленні до вступу Польщі в Північноатлантичний альянс і ЄС Мінськ неухильно йшов у фарватері політики Москви.

Отже, зовнішня політика на Сході з елементу досягнення стратегічних цілей європейської та євроатлантичної інтеграції трансформується у прагнення посилити свої позиції на міжнародній арені. РП як країна, що увійшла в західні структури, могла собі дозволити проводити більш амбітну східну політику, зокрема розігрувати карту регіонального лідера, посередника між Сходом і Заходом.

УДК [32.019.52:323.15](477)“199/...”

*Ondřej KLÍPA***CIVIC NATION BUILDING IN POST-SOVIET UKRAINE:
THE ROLE OF ETHNIC MINORITIES**

This paper presents a basic hypothesis and academic context of a research project which is still in a preparatory phase¹. The aim of the current project is to analyze developments in the perception of nationhood in Ukraine from 1991 to 2013. The research will examine how particular ethnic minorities in the country have approached the idea of civic nation building, by tracing the process of the adoption and implementation of legislative acts in regard to these ethnic minorities. It will attempt to show how these acts were explained and substantiated by the state authorities. How did minorities react to these acts, and what were their eventual consequences? The primary methodology of the research will be analysis of minority-oriented media and legislative materials, as well as other relevant official documents. The project will interview minority representatives and state or local officials who were in charge of minority issues during this time period. The goal is to contribute to greater understanding of the internal tensions within Ukrainian society which have played a certain role in the political crisis which occurred at the end of the time-frame under proposed study. The project will also aim to bring new forms of expertise to the study of international standards regarding the protection of minority groups.

The recent Ukrainian crisis triggered a number of attempts to analyze its roots and causes. Many of these concentrated on the role of external actors on the international arena, emphasizing Russian imperialist expansion² or insensitive enlargement policies on the part of the EU and NATO³. Other studies have examined internal schisms in Ukrainian society, whether social, political⁴ or ethnic. In relation to ethnic issues, Ukraine is often

¹ Based on a paper presented at the Second international academic conference “Ukrainian-Polish relations in the context of social-political and ethno-cultural processes in East-Central Europe (20th – beginning of 21st century)”, organized by the Ukrainian National Academy of Sciences in Lviv on May 25, 2016.

² *Wilson A.* The Ukraine Crisis: What it Means for the West / Andrew Wilson. – New Haven and London: Yale University Press, 2014. – 236 p.

³ *Sakwa R.* Frontline Ukraine. Crisis in the Borderlands / Richard Sakwa. – London: I. B. Tauris, 2015. – 298 p.

⁴ *Alexseev M.* War and Sociopolitical Identities in Ukraine [Електронний ресурс] / Mikhail Alexseev // PONARS Eurasia. Policy Memo. – 2015 – No. 392. – Режим доступу: <http://www.ponarseurasia.org/memo/war-and-sociopolitical-identities-ukraine>; *Giuliano E.* The Origins of Separatism: Popular Grievances in Donetsk and Luhansk [Електронний ресурс] / Elise Giuliano // PONARS Eurasia. Policy Memo. – 2015. – No. 396. – Режим доступу: <http://www.ponarseurasia.org/memo/origins>

accused of being too ignorant and nationally chauvinist towards the ethnic minorities on its territory, especially towards the Russian speakers⁵. As a result of the lack of ethnic minority protection, it is often claimed that minority groups do not identify with the Ukrainian state and nation, feel threatened as a result, and, eventually desire to break away from it. This stance has been adopted not only by many scholars but also by crucial political powers within Ukraine during the time period to be studied, in particular by the Party of Regions. This party, led by former president Viktor Yanukovich, presented itself clearly since its origins as a protector of minorities and the peripheral “regions” in which they live, most importantly the Russian minority and its language. However, we think that this causality, which is heavily supported by Russian and pro-Russian analysts, contains serious inconsistencies.

Whereas during the Orange Revolution, the country was visibly divided between an ethnic Ukrainian core and eastern and southern regions inhabited mainly by a Russian-speaking population, in 2014 the situation in Ukraine was somewhat different. Many analysts⁶ and journalists observed that a large number of people of non-Ukrainian ethnic origin were quite active at the Euromaidan protests. These clearly expressed their support on behalf of “their” ethnic groups. At the same time, ethnic Ukrainian participants in the Euromaidan did not exclude the Russian language from their speeches, and emphasized a common Ukrainian identity transcending ethnic and religious particularism. Moreover, “little Maidans” appeared densely in the core of traditionally “minority regions” such as Donbas, Odessa, and Crimea.

Does this mean that – in contrary to the statements of Yanukovich and his supporters – Ukrainian ethnic minority policy was generous enough to make minorities feel comfortable and congruent with a common Ukrainian identity? Our approach is that the result of the minority policy was not that clear. As it is evident from the implementation of the European Charter for Regional and Minority Languages (ECRML), i.e. one of the latest “minority provisions” adopted in Ukraine, measures aimed at the protection of minority rights could also paradoxically reinforce anti-Ukrainian sentiment on the part of minorities⁷. It is therefore also possible that the minority policy was not successful, and could even serve to further alienate minorities as well as deepen ethnic divisions present in Ukrainian society.

For this reason, I propose to study to what extent ethnic minorities truly identified with the Ukrainian civic-political nation. The core of my analyses will be in regard to the influence of particular provisions of minority rights protections adopted and implemented by the Ukrainian (or regional) government concerning the identity of minorities. Provisions such as the law on ethnic minorities (and its amendments), the Ukrainian constitution, language laws, laws related to media, education, and local and regional self-governments, as well as bilateral and international agreements (mostly with the Council of Europe) will

⁵ *Shulman S.* The Contours of Civic and Ethnic National Identification in Ukraine / S. Shulman // *Europe-Asia Studies*. – 2004. – Vol. 56. – No. 1 (January). – P. 35–56.

⁶ *Olszański T.* Ukraiński nacjonalizm czasu wojny [Електронний ресурс] / Tadeusz Olszański // *OSW. Komentarz*, 2015 – No. 179. – Режим доступа: <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2015-08-19/ukrainski-nacjonalizm-czasu-wojny>

⁷ *Moser M.* Language Policy and the Discourse on Languages in Ukraine under President Viktor Yanukovich (25 February 2010 – 28 October 2012) / Michael Moser. – Stuttgart, 2014. – 495 p.

be examined. Special attention will be paid to the situation in the Autonomous Republic of Crimea as well. Returning to the above-mentioned ECRML, for instance, the creators of the charter clearly had in mind support for social cohesion and civic nationhood. The explanatory report of the charter states that “the enhancement of the possibility to use regional or minority languages in various spheres of life can only encourage groups who speak them to put behind them the resentments of the past which prevented them from accepting their place in the country in which they live”. In addition, “the charter sets out to protect and promote regional or minority languages, not linguistic minorities.” But the question remains whether this strongly politicized measure was a step forward in the acquisition of a civic-political “umbrella” Ukrainian identity of the Russian-speaking population or a trigger to help mobilize a minority who usually maintain only a “Soviet” or “Eastern Slavic”⁸ identity on an ethnic basis in order to (re)activate its primordial ethnic identity.

In this context, some scholars have clearly raised concerns that minority rights protection as defined by existing international standards does not necessarily have a positive effect. Peter Vermeersch argued in his study of Romani activism in Central Europe that “While these minority rights claims resonate well in international forums, they also run the risk of reifying cultural boundaries, stimulating thinking in ethnic collectives, reinforcing stereotypes, and hampering collective action”⁹. Alexander Ossipov thinks that a focus on minority group rights “would be more likely to lead to the artificial creation of groups of persons who did not previously consider their rights to be violated. This process would risk bringing nothing more than increased tensions and intolerance”¹⁰.

The example of certain other minorities led me to the decision to examine also legal provisions which were demanded by minority groups but remained unfulfilled in the end. The Jewish population, for instance, strived for the adoption of stronger legal provisions against anti-Semitic hate speech and hate crimes. Even though the Jewish minority could have been the least satisfied with its legal protection in Ukraine, it seems that its identification with Ukrainian civic-nation grew stronger over the studied period. Similarly, the Crimean Tatars were the subject of severe discrimination by the authorities of the Autonomous Republic of Crimea. In addition to this, their long-term efforts to achieve the status of an “indigenous nation” were not met. Was this strong demand to acknowledge the uniqueness and special status of the Tatars on Crimea a reason for their alienation from Ukraine? My opinion is that this was not the case.

Rather, my hypothesis is that there is no direct causality between the levels of legal protection of a minority group on one hand, and the extent of its identification with the Ukrainian civic nation. Moreover, I stress that the reverse causality should be studied as well.

My research will focus on the period between 1991 (the gaining of Ukrainian independence) and the end of 2013. I will study a selection of minorities which would

⁸ *Shulman S.* The Contours of Civic and Ethnic National Identification in Ukraine... – P. 35–56.

⁹ *Vermeersch P.* Marginality, Advocacy, and the Ambiguities of Multiculturalism: Notes on Romani Activism in Central Europe / Peter Vermeersch // *Identities: Global Studies in Culture and Power.* – 2005. – Vol. 12. – No. 4. – P. 451–478.

¹⁰ *Ossipov A.* Some Doubts about “Ethnocultural Justice” / Alexander Ossipov // *Kymlicka W., Opalski M.* Can Liberal Pluralism be Exported? – Oxford: Oxford University Press, 2002. – P. 171–185.

reflect, if not exactly represent, their great typological variability. Therefore, I have chosen representatives of a de facto autochthonous nation (Crimean Tatars), a traditional ethnic minority with a neighboring kinship-state (Hungarians, Romanians, Poles), an ethno-religious minority (Jews), a so-called “ethnographic” or sub-ethnic minority (Ruthenians), a “diaspora” ethnic minority (Czechs), an ethno(racial)-social minority (Roma), an ethno-linguistic minority (Russians in southern and eastern Ukraine), and an ethno-political entity (Russians in Crimea).

As a goal, my project intends to contribute to increased understanding of the dynamics of the nation building process as well as to the nature of international standards regarding minority protection.

Certain dynamics of Ukrainian nationhood towards a more civic-political type of nation can in my opinion also be regarded as part of a gradual Europeanization, with ethnic minority policy forming a part of this process. Both Western scholars (Kymlicka etc.) and Western international organizations (EU, OSCE, the Council of Europe) have recommended that Ukraine adopt these standards to become closer to the “civilized” Western world. I propose to argue, however, that the adopting of international standards of minority protection should be studied separately from other realms of the overall Europeanization (or broadly speaking, “Westernization”) of Ukraine. I maintain that not every aspect of this Westernization had a similar effect. As Magda Opalski¹¹ put it – in reference to Valery Tishkov – one of the major obstacles in forming a civic-political nation in a post-Soviet space (speaking about Russia in particular) is the lack of civil society. Thus, it is precisely the building of civil society, mainly through efforts of NGOs and independent media, heavily inspired by European role-models and supported by Western foundations, that represents the greatest step of Ukrainian society on the way towards civic nationhood. However, one cannot say the same when it comes to ethnic minority policy. Therefore, I feel that it is necessary to clearly distinguish between the overall Westernization, which certainly contributed to growing civic-political understanding of Ukrainian nation (emergence of NGOs, civil society in general, active political participation etc.), and international standards regarding minority protection.

Another field which I desire to contribute to with my project is that of minority protection studies. When the modern international standards for minority protection were adopted, this was regarded as an appropriate way of reacting to the wars in the former Yugoslavia. As a consequence, these standards were in 1993 acknowledged as part of pre-accession requirements (Copenhagen criteria) for new applicant countries seeking eventual membership in the EU. Although this model might have been efficient in regard to war-torn societies, it is not clear whether these standards were also needed in other Central and Eastern European post-Communist states. Some scholars argue that they were simply redundant¹², and unable to address the most important “minority issue”

¹¹ *Opalski M.* Can Will Kymlicka Be Exported to Russia? / Magda Opalski // Kymlicka W. Opalski M. Can Liberal Pluralism be Exported? – Oxford: Oxford University Press, 2002. – P. 298–319.

¹² *Kolsto P.* Faulted for the wrong reasons. Soviet institutionalization of ethnic diversity and Western (mis)interpretations / Pal Kolsto // Cordell K. Institutional legacies of communism: change and continuities in minority protection / T. Agarin, A. Osipov. – Oxford: Routledge, 2013. – P. 31–44.

in that region, which is the social exclusion of the Roma. With growing immigration into these countries since the turn of the new century, it has become obvious that the traditional minority protection provisions, including the “flagship” Framework Convention for Protection of National Minorities, cannot tackle new challenges, as these are predominantly focused on language rights and target citizens of the destination country only. I want to show that even in a country with large autochthonous ethnic minorities like Ukraine, which has adopted all international agreements on minority protection made by the Council of Europe, adverse effects of that policy may occur as well. Therefore, I argue that it is time to rethink the entire system of minority protection as it was designed chiefly by the Council of Europe.

I propose that in contemporary security, the worldwide situation is of crucial importance to understand how to maintain peace and social cohesion in such culturally diverse societies as Ukraine. On the one hand, the protection of minorities is clearly a good way to achieve common identity which can enhance solidarity and social cohesion. On the other, if this also causes reversed effects and deepens existing divisions within society it is even worse than the starting point. I believe that it is possible to contribute to this issue by answering the question of why certain minorities did not feel threatened by “Ukrainian nationalism”, and, moreover, actively participated in the Ukrainian nation building process, redefining it into civic nation terms, whereas others strongly opposed it. To my knowledge, this topic has not yet been tracked in a broad and meaningful way.

My research builds first of all upon the vast literature studying the situation of ethnic minorities in Ukraine and Ukrainian ethnic minority policy¹³. The next research path to be followed is the academic dispute concerning the different definitions of nations. After strong criticism of Hans Kohn’s dichotomy of “Western” and “non-Western” types of nations¹⁴, it has become more difficult to study the “civic nation”. Nevertheless, I maintain that despite well-argued criticism in general there are still good reasons to distinguish between different understandings of the national situation in Ukraine, whether they are

¹³ *Kulyk V.* The politics of ethnicity in post-soviet Ukraine: beyond Brubaker / Volodymyr Kulyk // *Journal of Ukrainian Studies*. – 2001. – Vol. 26. – No 1–2. – P. 197–221; *Shulman S.* The Contours of Civic and Ethnic National Identification in Ukraine. – P. 35–56; *Yevtoukh V.* National Minorities in Ukraine: Status, Rights, Prosperities / Volodymyr Yevtoukh // *Kranz Jerzy; Küpper Herbert.* Law and Practice of Central European Countries in the Field of National Minorities Protection After 1989. Warszawa: Center for International Relations, 1998. – P. 248–266; *Protsyk O.* Majority-Minority Relations in the Ukraine [Електронний ресурс] / Oleh Protsyk // *JEMIE*. – 2008 – Issue 1 – Режим доступу: <http://www.ecmi.de/fileadmin/downloads/publications/JEMIE/2008/issue%201/1-2008-Protsyk.pdf>

¹⁴ *Yack B.* The Myth of the Civic Nation / Bernard Yack // *Critical Review*. – Vol. 10. – No 2. – P. 193–211; *Brubaker R.* The Manichean Myth: Rethinking the Distinction between “Civic” and “Ethnic” Nationalism / Rogers Brubaker // *Kriesi H.* (eds.). *Nation and national identity: the European experience in perspective*. – Zürich: Rüegger, 1999. – P. 55–72; *Kuzio T.* The Myth of the Civic State: a critical survey of Hans Kohn’s framework for understanding nationalism / Taras Kuzio // *Ethnic and Racial Studies*. – 2002. – Vol. 25 – Issue 1. – P. 20–39.

termed inclusive and exclusive or civic and primordial. Thus I will follow scholars like S. Shulman¹⁵ or J. G. Janmaat¹⁶ who elaborate these concepts in the case of Ukraine.

Another important academic debate which I want to engage with is in regard to minority rights, especially in the context of multiculturalism. As classical texts in this line I regard above all the work of W. Kymlicka¹⁷, not only because of their scholarly impact and significance but also because of the fact that Kymlicka tried to apply his theories explicitly to Eastern European circumstances. I will also follow up and elaborate on the work of authors who confronted Kymlicka's "group" and "ethnic" perspectives of diversity¹⁸ as well as his preconception (lately modified) of universally applicable standards of minority rights¹⁹. Other texts not directly related to Kymlicka's work are also important inspiration for my research in the Ukrainian context, for example a study examining some of the adverse effects of minority rights protection in the case of the Roma community in Poland by P. Vermeersch²⁰. However, no thorough study combining the above mentioned perspectives with the Ukrainian situation has yet been attempted.

I will use the method of discourse analysis when analyzing the minority media. I will employ in particular metaphor analyses, since I assume that there will not be many concrete, direct statements about the nation. I expect that the nation will be described rather in indirect terms using metaphors or connotations typical for civic (inclusiveness, voluntary membership, openness, future prospect, diversity, cooperation, political project, liberalism, etc.) or primordial (exclusiveness, destiny, organism, heredity, historical determination, homogeneity, kinship, common ancestry, tradition, etc.) understanding of nationhood.

In order to interpret to what extent ethnic minorities identified with the Ukrainian civic-political nation and how particular provisions of minority rights protection influenced the identity of the minority groups themselves, I will employ theoretical concepts of ethnic conflict studies. Especially the process of "group making" and transformation from "ethnic category" into "ethnic identity" elaborated by R. Brubaker²¹ will be applied.

From the broader methodological perspective, I adhere to historical institutionalism, since I propose to study predominantly how institutions act in general terms as a driving force of social phenomena.

¹⁵ *Shulman S.* The Contours of Civic and Ethnic National Identification in Ukraine. – P. 35–56.

¹⁶ *Janmaat J. G.* Nation Building, Democratization and Globalization as Competing Priorities in Ukraine's Education System / J. G. Janmaat // Nationalities Papers. – 2008. – Vol. 36. – No 1. – P. 1–23.

¹⁷ *Kymlicka W.* Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights / Will Kymlicka. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – 290 p.

¹⁸ *Wimmer A.* The left-Herderian ontology of multiculturalism / Andreas Wimmer // Ethnicities. – 2008. – Vol. 8. – No 2. – P. 254–260; *Kemp W.* Applying the Nationality Principle: Handle with Care / Walter Kemp // JEMIE. – 2008 – Issue 1 [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.ecmi.de/fileadmin/downloads/publications/JEMIE/2002/nr4/Focus4-2002_Kemp_Kymlicka.pdf; *Ossipov A.* Some Doubts about "Ethnocultural Justice"... – P. 171–185.

¹⁹ *Opalski M.* Can Will Kymlicka Be Exported to Russia?... – P. 298–319.

²⁰ *Vermeersch P.* Exhibiting Multiculturalism. Politicised Representations of the Roma in Poland / Peter Vermeersch // Third Text. – 2008. – Vol. 22. – Issue 3 – P. 359–371.

²¹ *Brubaker R.* Ethnicity without groups / Rogers Brubaker // European Journal of Sociology / Archives Européennes de Sociologie. – 2002. – Vol. 43. – Issue 2. – P. 163–189.

УДК [94 (477+438): 654.19 (477)] “2005/2014”

*Олексій ПОПОВИЧ***УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ
В УКРАЇНСЬКИХ МАС-МЕДІА (2005–2014)**

Тема українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни стала предметом численних наукових і публіцистичних праць. Науковці в Україні, Польщі, Росії, Німеччині, Франції, Великій Британії та США намагаються пояснити українсько-польське протистояння середини ХХ ст. конфесійними, міжетнічними, соціальними, колонізаторськими чинниками. Натомість відсутні праці, які б характеризували особливості функціонування, подачі та впливу інформації про українсько-польське протистояння на пересічного мешканця держави, формування в нього оціночних суджень про учасників конфлікту. Аналіз структури сюжетів у конкретних засобах масової інформації (ЗМІ) – внесок у проблему спростування неправдивої інформації про українсько-польське протистояння та вироблення наукової концепції об’єктивної подачі тематики літопису українського визвольного руху періоду Другої світової війни через медіа.

Стаття є спробою комплексного узагальнення мас-медійного дискурсу важливої наукової проблеми українсько-польського військово-політичного конфлікту в роки Другої світової війни в сучасних телевізійних і друкованих медіа України, яка не знайшла належного висвітлення в історіографії і є об’єктом моніторингу спеціалістів із соціальної комунікації¹.

Мета пропонованої статті – аналіз інформації про українсько-польське військово-політичне протистояння в роки Другої світової війни в сучасних телевізійних і друкованих медіа України на предмет об’єктивності та наявності маніпулятивних

¹ Вахтанг Кіпіані: Ярослав Мудрий переміг у “Великих українцях” завдяки маніпуляціям – “Телекритика” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/news/2008-05-18/38443>; Гриценко О. Величання регіонального масштабу / О. Гриценко // Критика. 2008. – № 12(134). – С. 3–7; Недопитанський М. Телевізійне ток-шоу: секрети популярності та виробництва / М. Недопитанський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.journ.univ.kiev.ua>; Рудакевич О. Знакові постаті вітчизняної історії в ідеологічних рамках сьогодення / О. Рудакевич // Бористен. – 2008. – № 7. – С. 16–28; Кулик В. Роль мас-медій у (від)творенні історичної пам’яті: наративи про Другу світову війну в українській пресі [Електронний ресурс] / В. Кулик. – Режим доступу: <http://ww2-historicalmemory.org/ua/docs/ukr/kulyk.doc> (дата звернення 10.05.2016); Пахоменко С. Медіаобраз УПА у сучасному інформаційному просторі Донеччини / С. Пахоменко // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія, 2011. – № 1. – С. 94–99; Чупрій Л. Аналіз висвітлення знаменитих історичних дат у регіональних друкованих ЗМІ [Електронний ресурс] / Л. Чупрій. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/monitor/oktober08/20.htm> (дата звернення 10.05.2016).

технологій. Виходячи з поставленої мети, потрібно вирішити такі дослідницькі завдання: з'ясувати жанрові особливості ЗМІ та їх успішність серед громадян України; проаналізувати інформацію про український визвольний рух у телепередачах, ток-шоу, періодиці; розкрити причини поширення необ'єктивної інформації про українсько-польське військово-політичне протистояння періоду Другої світової війни та її впливу на загальний образ Організації українських націоналістів (ОУН) й Української повстанської армії (УПА).

XXI ст. справедливо можна вважати століттям технологій та інформації. За даними Центру соціальних та маркетингових досліджень SOCIS та Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), на початку 2014 р. українці значну частку інформації одержували від загальнонаціонального телебачення – 94,6 %, тоді як від родичів, друзів, знайомих – тільки 42,2 %². Недивно, що ЗМІ мають значний вплив на формування оціночних суджень про передумови, перебіг і наслідки Другої світової війни, її героїв та ворогів. Навіть за президенства Віктора Ющенка лише 37,3 % населення України сприймали діяльність ОУН й УПА як національно-визвольну боротьбу українців, 25 % – як опір тоталітарним режимам, 23,1 % – як партизансько-повстанський рух, 25,2 % – як союзників фашистської Німеччини. Водночас чітко простежувався негативний тиск російських ЗМІ, під впливом яким 60,7 % опитаних вважали ОУН і УПА союзниками фашистської Німеччини³.

Вказану тему експлуатує телебачення. Популярність телепрограм пояснюється тим, що телевізор нерідко виступає джерелом безкорисливої радості. За даними соціологічної групи “Рейтинг”, у 2011 р. перегляд телевізора потрапив до першої п'ятірки “Рейтингу радості” (27 %) після родини (66 %), дітей (53 %) та друзів (41 %), грошей (31 %). Він випередив такі джерела радості, як робота, перебування на природі, подорожі, музика, святкування дня народження, дарування й отримання подарунків. Абсолютними лідерами за відчуттям радості від перегляду телевізора стали мешканці Півдня України⁴.

Необхідно зазначити, що телебачення як джерело радості не набагато поступається родині, дітям, друзям. Щобільше, згідно з іншими даними, телевізор привертає увагу дорослих навіть більше, ніж власні діти: майже 3 з 4-х українських сімей (72 %) не можуть знайти більше години для спілкування з дітьми в будні, а кожна

² Опитування “Настрої України” (січень 2014) // Центр соціальних та маркетингових досліджень SOCIS; Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slideshare.net/victorkylymar/prezent-socis-kiispress> (дата звернення: 05.08.2015).

³ Рух самостійників-державників як фактор впливу на формування загальноукраїнської та регіональної моделі пам'яті (аналітична доповідь) // Український інститут національної пам'яті: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1653.htm> (дата звернення: 05.08.2015).

⁴ Рейтинг радості: динаміка // Соціологічна група “Рейтинг” (Rating Group Ukraine) : офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/13973/> (дата звернення: 05.08.2015).

2-га (55 %) приділяє дітям не більше години у вихідні⁵, натомість телеперегляд у період 2003–2011 рр. становив понад 4 год⁶. Ці зацікавлення підтверджують висновок КМІС, датований 2010 р.: “Телебачення виконує для більшості... інформаційну та розважальну функції”⁷. Можна беззаперечно стверджувати, що трансляція будь-якого телевізійного контенту через ЗМІ виступає потужним засобом формування образу його учасників та оціночних суджень у пересічного українця.

До уваги візьмемо рейтингові ток-шоу⁸, які виступають телевізійним майданчиком дискусій про українсько-польське протистояння: “Шустер Live”, “Велика політика”, “Свобода слова”. Політичне ток-шоу “Шустер Live” приділило українсько-польському конфлікту у Другій світовій війні лише одну телепередачу від 21 червня 2013 р.⁹. Дискусія велася в основному щодо військово-політичного конфлікту на Волині 1943–1944 рр. Головний ведучий програми Савік Шустер залучив до обговорення теми більше політиків, ніж істориків, спрямувавши дискусію в політичну площину без залучення відповідних експертів. Зокрема, що знає або яке відношення взагалі має до подій на Волині в 1943 р. з української сторони депутат Петро Порошенко, політолог Вадим Карасьов, депутат Вадим Колесніченко, журналіст Володимир Яворівський, депутат Юрій Михальчишин; чи з польської сторони – кінорежисер Кшиштоф Зануссі. З людей, які мають безпосереднє відношення до історії, великий проміжок часу виступав хіба що Дмитро Табачник, позиція якого щодо українських націоналістів і так завідома відома суспільству. Тема українсько-польського протистояння на Волині в роки Другої світової війни не обговорювалася по суті. Депутати в загальних рисах (кожен із них з’їхав на власну тему про корупцію й інші проблеми в Україні) розповідали

⁵ Мельник Н. Більшість батьків спілкуються з дітьми не більше години на день – Ю. Павленко / Н. Мельник // Українські національні новини інформаційне агентство (UNN): офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news/746596-bilshist-batkiv-spilkuuyutsya-z-ditmi-ne-bilshe-godini-na-den--yu.pavlenko> (дата звернення: 05.08.2015).

⁶ Телеперегляд (2003–2011): дані Індустріального телевізійного комітету // Індустріальний Телевізійний Комітет (ІТК): офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://itk.ua/ua/page/maintrends/> (дата звернення: 05.08.2015).

⁷ Ставлення громадян до ролі ЗМІ. Оцінка якості місцевих ЗМІ та рівень довіри до них: звіт КМІС про медіадослідження: (драфтова версія). – Київ, 2010. – 38 с. – На правах рукопису [Електронний ресурс]. – Режим доступу: umedia.kiev.ua/uploads/KIIS_18FG%20Internews_ukr_231210.doc.

⁸ Жанр ток-шоу (англ. talk show) – це свого роду телевізійної дискусія, обговорення питань загального інтересу або певних точок зору. Як правило, в ток-шоу беруть участь запрошені в студію глядачі та гості. Спілкування гостей телепрограми організує зазвичай один або іноді кілька телеведучих.

⁹ “Шустер LIVE” [Електронний ресурс]: О волинской резне (часть 1) на Шустер live. эфир 21.06.2013 // YouTube. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=xz8wL6_7D90 (дата публікації: 21.06.2013; дата перегляду: 30.03.2015); “Шустер LIVE” [Електронний ресурс]: О волинской резне (часть 2) на Шустер live. эфир 21.06.2013 // YouTube. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=6ZMdwOE0psQ> (дата публікації: 21.06.2013); (дата перегляду: 30.03.2015).

про потребу примирення та консолідації. У програмі не були наведені обставини зазначених подій, причини й наслідки для українців і поляків. Взагалі говорили про роль третьої сили в конфлікті 1943 р. на Волині. Запрошені до програми в якості експертів історики Станіслав Кульчицький та Володимир В'ятрович так і не мали можливості належно виступити.

Обговорення теми українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни знайшло відображення в суспільно-політичному ток-шоу “Свобода Слова” з Андрієм Куликовим на телеканалі ICTV. Тема військово-політичного конфлікту знову була традиційно піднята в переддень роковин Волинської трагедії 1943 р. У передачі від 22 квітня 2013 р.¹⁰ обговорювався проект постанови польського Сейму, в якому запропоновано визнати ОУН, УПА, СС “Галичина” й українську поліцію на німецькій службі злочинними організаціями, котрі вчинили геноцид проти польського населення у 1939–1947 рр. Обговорення у програмі велося в політичному руслі, що зумовлювала сама специфіка теми. Найемоційнішим став виступ Вадима Колісниченка, який заявив про “беззаперечні дані” участі дивізії СС “Галичина” в розстрілі поляків та українців у 1942–1943 рр. Як відомо, такої дивізії в 1942 р. не існувало, тому незрозуміло, на які дані опирається В. Колісниченко. Недоліком програми стало проведення її у звичному політичному форматі, без залучення фахівців історії ОУН та УПА. Хоча загалом ведучому вдалося збалансувати думки учасників дискусії щодо цієї проблеми. Підсумкове голосування у студії показало, що 68 % українців не готові до історичного примирення з поляками, 32 % – заявили про свою готовність¹¹.

Окремо потрібно наголосити на фільмах, які висвітлюють протистояння між українцями та поляками на Волині. Загалом в українському кінематографі волинські події набули актуальності в 2003 р. і аж до початку президентства Віктора Януковича не було помітних зрушень.

Серед кінематографу найперше виділяється документально-публіцистичний чотирисерійний фільм “Синдром пам’яті” – спільний проект тижневика “2000” і студії “KINOART.EL production” (режисер – Сергій Іушин)¹². У фільмі зроблено спробу представити причини й основний перебіг українсько-польського конфлікту 1940-х років. Творці стрічки наголошують, що географія цього протистояння не обмежувалася Волинню, а основні його причини крилися глибоко в релігійному, політичному гнобленні українського населення, діяльності Армії Крайової (АК). Фільм також насичений коментарями відомих людей, політиків (Олега Тягнибока, Андрія Мохника, Юрія Киричука, Андрія Ілленка, Володимира Середи, Анатолія Вітіва, Олега Панькевича) та свідків тих подій. Автор сценарію Максим Шапка зазначив,

¹⁰ Воспоминания о будущем // Свобода слова: офіційний веб-сайт; розробник: Телеканал ICTV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svobodaslova.ictv.ua/rus/catalog/2013-04-22/text624.html> (дата звернення: 05.08.2015).

¹¹ Готовы ли украинское и польское общество к историческому примирению? // Свобода слова: офіційний веб-сайт; розробник: Телеканал ICTV (Київ, 2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svobodaslova.ictv.ua/rus/catalog/2013-04-22/624.html> (дата звернення: 05.08.2015).

¹² “Синдром пам’яті” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ex.ua/4919696?r=82476> (дата публікації: 5.02.2011/1.03.2011; дата перегляду: 1.10.2016).

що фільм – це сповідь останніх свідків трагедії, що вражає (використані ексклюзивні інтерв'ю Юрія Шухевича, ветеранів АК й УПА, колишніх в'язнів концтаборів)¹³. Фільм спричинив неоднозначну реакцію та дискусію щодо своєї об'єктивності у профільному виданні “Телекритика”. Попри насичений матеріал критики відзначили абсолютну упередженість його творців в поданні інформації про Греко-Католицьку Церкву, яку звинувачують у потуранні вбивствам на Волині в 1943 р. Представлена у стрічці думка Д. Табачника про греко-католиків як екстремістів, які дали підґрунтя для формування агресивної ідеології на українських землях, нічим не аргументована. Коментарі історика-медієвіста Наталії Яковенко подані у скороченому (обрізаному) вигляді, і мали, за задумом сценаристів, фактично підтвердити слова Д. Табачника. Вважаємо також, що окремі сюжети фільму емоційні і не підтверджені фактами¹⁴.

Під час прес-конференції у Луцьку з критикою фільму виступив тогочасний директор Українського інститут національної пам'яті Валерій Солдатенко. За словами історика тут був використаний “компенсаційний механізм”: “От була Волинська трагедія – мала у відповідь бути операція «Вісла». Є й інші підходи. Скажімо, протиставлення однієї операції іншій – Волинська трагедія – то етнічна чистка, а акція «Вісла» – то гуманітарна акція, яка пішла тільки на користь українцям”¹⁵.

У 2011 р. вийшов документальний фільм “Волинянин” (2011 р., Україна, режисер – Микола Солянка) за мотивами автобіографічної повісті народного депутата від партії “Батьківщина” Ярослава Федорчука. Події конфлікту зображені в ньому через призму життєвих історій мешканців конкретного волинського села, зокрема й подій Другої світової війни¹⁶.

Об'ємним та наповненим фактами можна вважати український документальний фільм “Волинська трагедія: пам'ять, скорбота, примирення” (2013 р., Україна, режисери – Юлія Савчук, Микола Кушнірук)¹⁷. Сюжет побудований на основі

¹³ У Києві презентовано документальний фільм, присвячений україно-польським конфліктам на Волині [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/941186-u-kiievi-prezentovano-dokumentalniy-film-prisvyachenij-ukrayinsko-polskim-konfliktam-na-volini> (дата публікації: 20.08.2009; дата перегляду: 1.10.2016).

¹⁴ Процьків Р. “Синдром пам'яті” чи склероз на держзамовлення? / Р. Процьків // Телекритика: офіційний веб-сайт; розробник: ТОВ “Телекритика” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/telekino/2010-10-13/56571> (дата публікації: 13.10.2010; дата перегляду: 1.10.2016).

¹⁵ У Луцьку Солдатенко розкритикував документальний фільм // Волинська правда: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.lutsk.ua/ukr/news/40797/> (дата публікації: 25.05.2012; дата перегляду: 1.10.2016).

¹⁶ “Волинянин” [Електронний ресурс] // VOLYNIANYN_Title_1 (режисер – М. Солянка, Україна, 2011). – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=RejVT09OO8&feature=youtu.be> (дата публікації: 19.03.2013; дата перегляду: 1.10.2016); “Волинянин” [Електронний ресурс] // VOLYNIANYN_Title_2 (режисер – М. Солянка, Україна, 2011). – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=VHFPMVZVmY> (дата публікації: 19.03.2013; дата перегляду: 1.10.2016).

¹⁷ “Волинська трагедія: пам'ять, скорбота, примирення” (режисери – Ю. Савчук, М. Кушнірук, Україна, 2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=fBpz7_Cu720 (дата публікації: 18.09.2013; дата перегляду: 1.10.2016).

відеозаписів свідчень очевидців конфлікту з обох сторін та їхніх нащадків¹⁸. Коментарі здійснювали відомі історики, філософи й політики: Володимир В'ятрович, Леонід Зашкільняк, Іван Патриляк, Володимир Сергійчук, Микола Кучерепа, Ярослав Царук, Євген Свєртюк, Леонід Кравчук, Борис Клімчук (Україна), Леон Попик, Анжей Кунерт (Польща). У стрічці наголошується, що кожен з ідейних противників протистояння (українці та поляки) мали свою правду і виходили з реалій війни. На думку творців фільму, основною причиною конфлікту було байдуже ставлення європейських держав та окупантів до українсько-польського протистояння/порозуміння. Щодо існування наказу на фізичне знищення поляків від проводу ОУН(б), зроблено припущення, що він міг бути усним, але конкретних підтверджень цьому немає. Щодо масовості вбивств поляків у липні 1943 р., то українські історики зауважують (І. Патриляк), що в ОУН(б) просто бракувало людей на таке фізичне знищення десятків тисяч (за польським даними було вбито до 200 тис.) поляків. Нині в Інституті національної пам'яті Польщі вважають, що за участю УПА там було вбито “понад 100 тис. дітей, жінок і чоловіків”¹⁹.

Існують і спільні проекти українських й іноземних кінематографістів. Зокрема навесні 2010 р. у Каннах представлено документальний фільм “Три історії Галичини” (режисери – Сара Фаргат та Ольга Онишко, кінокомпанія виробник – “SenseFilm”)²⁰, сюжетну лінію якого побудовано навколо свідчень українки (переховувала Головного командира УПА Романа Шухевича), єврея (врятованого українською родиною) та поляка (ксьондза Бармінського). Як зазначили режисери, головною метою було показати, що “герой живе в кожному з нас”²¹.

Висвітлення українсько-польського конфлікту знайшло відображення в рейтинговій пресі України, яка належить до різних холдингів і має різну аудиторію в регіональному та національному масштабі. Моніторинг популярніших видань України дає змогу говорити про побіжне висвітлення українсько-польського протистояння. Серед західноукраїнської преси побутують лише позитивні оцінки діяльності українських націоналістів у роки Другої світової війни. Так, газета “Високий замок” (ЗАТ “Видавничий дім “Високий Замок”) піднімає цю тему лише

¹⁸ У Луцьку презентували фільм про Волинську трагедію та роздумували, чи вибачать українці та поляки одні одним [Електронний ресурс] // Волинська правда: офіційний веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.pravda.lotik.ua/ukr/news/52517/> (дата публікації: 11.07.2013; дата перегляду: 1.10.2016).

¹⁹ Польща – нарис історії / [за ред.: В. Менджецького, Є. Брацисевича; пер. з пол. І. Сварника]. – Варшава, 2015. – С. 281.

²⁰ “Три історії Галичини” (режисери – С. Фаргат, О. Онишко, США, Кінокомпанія виробник: “Sense Film”; Україна, 2010) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=Nws4Yqf-Lzg>. (дата публікації: 12.06.2014; дата перегляду: 1.10.2016).

²¹ Грищук Х. “Три історії Галичини” став першим українським фільмом, який подорожує континентами [Електронний ресурс] / Х. Грищук // *Gazeta.ua*. Культура. – Київ. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/culture/_tri-istoriji-galichinistyv-pershim-ukrajinskim-filmom-yakijpodorozhue-kontinen/506634 (дата публікації: 12.07.2013; дата перегляду: 1.10.2016).

в 2013 р., обмежуючись суспільно-політичними повідомленнями. Тільки одна публікація газети “Минулого не змінимо, а ось майбутнє зможемо”²² в загальному подає дискусійні моменти протистояння на Волині в 1943 р. Лише одна публікація газети “Експрес” (ТЗОВ “Експрес МультиМедіа Груп”) “Драма українця і поляка”²³ характеризує зазначений конфлікт через призму свідчень очевидців. Намагається простежити цю тему західноукраїнське інтернет-видання “Львівська газета”. Зокрема в публікації “Фальсифікація історії”²⁴ спростовується причетність до вбивства поляків с. Гути Пеняцької 28 лютого 1944 р. вояків дивізії СС “Галичина”, вказується на причетність до цієї акції нацистів. У матеріалах “Про Волинь мають говорити історики, а не політики”²⁵, “В історії УПА немає чіткого поділу на чорне і біле”²⁶ лише в загальному автори повідомляють читачам про військово-політичний конфлікт між українцями та поляками на Волині, в них відсутній аналіз історичного контексту подій.

Східна періодика в цілому оминає висвітлення українсько-польського конфлікту в роки Другої світової, як і літопис УПА загалом. У таких газетах, як “Донецькі новини” (ТОВ “Редакція газети “Донецькі Новини”), “Громадська правда”, “Вечерний Харків” (ТОВ “Редакція газети «Вечірній Харків»”) український визвольний рух трактується лише негативно із застосуванням маніпулятивної звинувачувальної риторики в бік українських націоналістів. Як правило, головне джерело, яке використовують автори при звинуваченні у злочинах українських націоналістів, – це праці канадського публіциста Віктора Поліщука. Показово й те, що поява нових досліджень із звинувачувальною риторикою в бік ОУН та УПА відразу перебуває в полі зору східної преси. До прикладу, стаття В. Єфремова “Факты вместо мифов”²⁷. Автор подає розлогий позитивний коментар до монографії В. Іваненко та В. Якуніна “ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології”. На основі цієї праці він звинувачує ОУН та УПА в масових убивствах, зокрема і польського мирного населення, та колабораціонізмі.

У найбільших регіональних ЗМІ Півночі України попри певні відмінності в тематичних пріоритетах і стилях редактори намагаються зробити тексти привабливими для масової аудиторії, тому по можливості вибирають “незаяложені” теми й подають цікаві подробиці важливих подій. Відтак навіть відверто негативні й маніпулятивні матеріали набувають важливого значення. Особливість таких газет, як “День”, “Україна молода”, “Сьогодні” та “Комсомольская правда в Украине” – це орієнтація на масового читача, виклад власного матеріалу в Інтернеті та розповсюдження по всій Україні.

²² *Тимець І.* Минулого не змінимо, а ось майбутнє зможемо / І. Тимець // Високий Замок. – 2013. – 20–26 червня.

²³ *Мартиниць С.* Драма українця і поляка / С. Мартиниць // Експрес. – 2013. – 7 липня.

²⁴ *Федик І.* Фальсифікація історії / І. Федик // Львівська газета. – 2009. – 12 березня.

²⁵ *Іваник М.* Про Волинь мають говорити історики, а не політики (інтерв’ю з В. В’ятровичем) / М. Іваник // Львівська газета. – 2013. – 13 червня.

²⁶ *Сирцов О.* В історії УПА немає чіткого поділу на чорне і біле / О. Сирцов // Львівська газета. – 2013. – 17 червня.

²⁷ *Єфремов В.* Факты вместо мифов / В. Єфремов // Днепр вечерний. – 2007. – 13 марта.

При аналізі публікацій газети “День” (ПрАТ “Українська прес-група”) ми виявили лише одну публікацію (інтерв’ю), яка характеризує українсько-польське військово-політичне протистояння на Волині в 1943 р.²⁸. Головний її експерт історик В. В’ятрович спростовує неправдиву інформацію про ті події та подає власну оцінку перебігу та наслідкам військово-політичного протистояння українців й поляків у роки Другої світової війни.

Побіжно характеризує українсько-польський конфлікт газета “Україна молода” (ПП “Україна молода”). У статті “Для кого чистили Волинь”²⁹ головний експерт історик В. В’ятрович наголошує, що військово-політичне протистояння українців і поляків потрібно починати розглядати з кінця 1942 р., тобто з подій на Холмщині, коли проти українців були застосовані репресії. Історик спростовує дані підрахунку кількості загиблих на Волині в 1943 р. польських істориків Владислава та Єви Семашків. Автор публікації наводить цифри кількості жертв українсько-польського протистояння за Я. Царуком, називаючи їх більш об’єктивними.

Суто негативний підхід до висвітлення українсько-польського військово-політичного конфлікту подає газета “Сегодня” (ЗАТ “Сегодня Мультимедиа”). У найбільш місткій рубриці “Суботні історії” від Олеса Бузини на українських націоналістів тенденційно та бездоказово навішуються ярлики “бандитів”, “злочинців”, “карателів”, застосовується огульна критика, звинувачення в колабораціонізмі, масовому винищенні поляків та євреїв. Особисто О. Бузина використовує прийом комічної асоціації, тенденційні джерела, фальсифікації свідчень із метою створення негативного образу ОУН та УПА.

Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни газета висвітлює побіжно. У публікаціях “69 годовщина “кровавого воскресения” на Волини. Преступления ОУН–УПА”³⁰, “Волинская резня – преступления ОУН”³¹ одноосібно звинувачені українські націоналісти в катуваннях і численних вбивствах по-

²⁸ Савків Б. Будьмо обережними з фальсифікаторами історії [Електронний ресурс] / Б. Савків // День. – 2013. – 23 серпня. – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/article/poshta-dnya/budmo-oberezhnimi-z-falsifikatorami-istoriyi> (дата звернення: 10.05.2016).

²⁹ Музиченко Я. Для кого чистили Волинь / Я. Музиченко // Україна молода. – 2013. – 9 липня.

³⁰ Бузина О. 69 годовщина “кровавого воскресенья” на Волине. Преступления ОУН–УПА [Електронний ресурс] / О. Бузина // Сегодня. – 2013. – 13 июля. – Режим доступу: http://www.buzina.org/blogs/entry/94-69-%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B0-%D0%BA%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BA%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%B5%D0%BD%D1%8C%D1%8F-%D0%BD%D0%B0-%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8B%D0%BD%D0%B5-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F-%D0%BE%D1%83%D0%BD-%D1%83%D0%BF%D0%B0.html?hc_location=ufi (дата звернення 10.05.2016).

³¹ Бузина О. Волинская резня – преступления ОУН [Електронний ресурс] / О. Бузина // Сегодня. – 2013. – 13 июля. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/blogs/olesbuzinablog/Istorii-ot-Olesya-Buziny-Volynskaya-reznya-prestuplenie-OUN--447866.html> (дата звернення: 10.05.2016).

ляків. Як доказову базу О. Бузина використовує фальшиву (в газеті вона займає половину всієї сторінки) фотографію, на якій нібито зображено польських дітей, вбитих УПА та примотаних дротом до дерева. Ця фотографія взята з монографії О. Кормана “*Ludobójstwo UPA na ludności polskiej*” (2003) і є давно спростованим фейком. Насправді її вперше було вміщено в польському медичному журналі “*Rocznik Psychiatryczny*” 1928 р., і на ній зображено як божевільна мати-циганка вбила власних дітей. Для підтвердження власних слів та доказової бази (посилання на авторитет) О. Бузина у скороченому (обрізаному) вигляді подає коментарі Д. Веднеєєва.

Негативно трактує українсько-польське протистояння і “Комсомольская правда в Украине” (ЗАТ “Комсомольська правда – Україна”). Так, у матеріалі “В Украине презентуют книгу о «подвигах» нацистов во время войны”³² автор бездоказово звинувачує УПА в етнічних чистках на Волині у 1943 р. У публікації “Чтобы не отдасть Волянь Польше, ее залили кровью”³³ для підтвердження вини українських націоналістів в українсько-польському конфлікті наведено цитати та статистику убитих людей за В. Поліщуком. Слова останнього політизує та підтверджує коментар директора Європейського центру геополітичного аналізу Матеуша Пискарського, який у світлі попередніх суджень про ОУН та УПА має негативний відтінок. Тенденційний підбір джерел спостерігається і в публікації “Депутаты польского Сейма назвали Волинскую трагедию “этнической чисткой””³⁴, де провина за українсько-польський конфлікт покладена суто на українських націоналістів.

Моніторинг кримської регіональної преси засвідчує пропагандивність публікацій, зокрема й уникнення висвітлення теми українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни загалом.

Підсумовуючи результати моніторингу українських мас-медіа на предмет висвітлення українсько-польського конфлікту під час Другої світової війни, відзначимо несистематизованість і неструктурованість інформації, що часто випадає з контексту європейського антинацистського руху Опору. Представлений образ учасників українсько-польського конфлікту позначений певною тенденційністю як у негативному, так і в позитивному сенсах. У ток-шоу та фільмах відсутній баланс експертної оцінки, а позакадровий текст поданий апріорі й не рідко з помилками. Більшість фільмів має не достатню документальну базу, яка за президенства В. Ющенка почала активно розсекречуватися і представляється у книжкових виданнях, соціальних мережах. Дещо схематично подано й образ ворога – представників нацистського та сталінського тоталітарних режимів. В окремих фільмах домінують міфологізовані моменти українського визвольного руху. Однак це зроблено поверхово, без залучення широкого кола фахівців: істориків, архівістів, військових спеціалістів.

Також треба зазначити, що побіжно висвітлює українсько-польське протистояння регіональна та національна преса. Газети Західного, Північного,

³² Савченко М. В Украине презентуют книгу о “подвигах” нацистов во время войны / М. Савченко // Комсомольская правда в Украине. – 2012. – 27 сентября.

³³ Лановой Б. Чтобы не отдасть Волянь Польше, ее залили кровью / Б. Лановой // Комсомольская правда в Украине. – 2013. – 5–11 июля.

³⁴ Федченко А. Депутаты польского Сейма назвали Волинскую трагедию “этнической чисткой” / А. Федченко // Комсомольская правда в Украине. – 2013. – 13 июля.

Центрального, частково Південного регіонів намагаються об'єктивно подавати читачам інформацію про українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни. Преса Сходу України переважно покладає вину за українсько-польський конфлікт на українських націоналістів, застосовує для доведення власних аргументів прийоми маніпуляції, емоційно негативно забарвлену лексику та тенденційні джерела. Це свідчить про існування регіональних розходжень у сприйнятті українсько-польського військово-політичного конфлікту, формування необ'єктивного маніпулятивного образу ОУН та УПА, наявність стійких суспільних стереотипів, сформованих за радянської системи щодо трактування історичних подій.

УДК 94(477.83-25)“1991/2015”

*Тарас ГОРБАЧЕВСЬКИЙ***РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В НЕЗАЛЕЖНІЙ
УКРАЇНІ: ІНСТИТУАЛІЗАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК
ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ**

Україна – держава, де існують поряд дві католицькі спільноти – західної та східної традиції. При цьому перша – Римо-Католицька Церква (РКЦ) – за кількістю прихожан значно поступається другій – Українській Греко-Католицькій Церкві (УГКЦ). Між двома Церквами залишилися спірні питання, передовсім щодо повернення святинь, деяких трактувань історичних подій. Тим не менше їхня новітня історія подібна, а спільні заходи на сучасному етапі дозволяють говорити про взаємоповагу та співпрацю, а також про міжцерковний діалог.

Дослідження історії РКЦ в Україні має важливе значення для політики в галузі державно-церковних відносин, міжнародних зв'язків. Мета статті – проаналізувати розвиток структур РКЦ, міжконфесійні протиріччя та етапи їх вирішення в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст., сприйняття РКЦ українським соціумом на основі роботи Церкви в культурно-освітньому та громадському просторі. Подібною проблематикою займалася низка вітчизняних і польських дослідників, зокрема В. Байдич у своїх роботах звертав увагу на переслідування Церкви в підрадянській Україні. Чимало описана подія візиту Івана Павла ІІ на українські землі (Б. Шургот та ін.). Деякі дослідники звертали увагу на розвиток окремих структур РКЦ – дієцезій – на українських теренах після 1991 р. (М. Бучек, Л. Гадлек, М. Кшишовський, В. Осадчий), водночас бракує узагальнювальної праці історії РКЦ у незалежній Україні, її ролі в міжконфесійних взаєминах.

Історія РКЦ на українських землях нерозривно пов'язана з діяльністю етнічних меншин, які проживають на її території, насамперед поляків. Критичне узагальнення досвіду етнонаціонального будівництва в Україні на різних етапах її розвитку з урахуванням особливостей взаємодії релігійного й етнічного чинників залишається важливим завданням для сучасної соціогуманітаристики¹.

Із відновленням радянської влади після німецької окупації на території України РКЦ переживала нелегкі часи та трактувалася як “армія Ватикану”, а тому піддалася найжорстокішому переслідуванню (як і інші Церкви, крім Російської Православної). Після підписання 9 вересня 1944 р. між СРСР та Польським комітетом

¹ *Байдич В.* Римо-католицька церква в умовах радянської релігійної політики: український досвід (середина 1940-их – перша половина 1960-х років): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.001 “Історія України” / В. Байдич. – Камінець-Подільський, 2012. – С. 1.

національного визволення угоди “Про евакуацію польських громадян із території Української РСР і українського населення з Польщі” радянська влада приступила до повної ліквідації церковних структур РКЦ на території України. Все ж на Поділлі, Житомирщині залишилися невеликі групи католиків, які творили своєрідні анклавні серед православних і змогли пережити період атеїзації². Загалом із 1 007 костелів Західної України від початку реалізації цієї угоди відкритими залишалися лише 165, всі католицькі монастирі були ліквідовані, а духовенство, що залишалося в Україні, – піддано репресіям. Необхідно зазначити, що стосовно РКЦ Кремлівська влада використовувала політику подвійних стандартів: репресії і пропагандивну дискримінацію всередині країни та заперечення звинувачень у нищенні Церкви в зовнішньополітичній пропаганді³. Отже, за невеликий проміжок часу всі церковні структури було ліквідовано, а кількість самих римо-католиків зменшилася внаслідок репатріацій поляків з УРСР до ПНР (Польської Народної Республіки)⁴. На території комуністичної Польщі залишився клаптик Львівської архидієцезії РКЦ, де продовжила роботу церковна структура колишньої Львівської митрополії у вигляді Апостольської адміністрації Львівської архидієцезії з місцем осідку архієпископа Євгеніуша Базяка у Любачеві⁵. У вигнанні на краківських землях, у Кальварії-Зебжидовській, кілька років перебувала Львівська вища духовна семінарія. Всього на території підрадянської України залишилося лише кілька десятків костелів, що функціонували (з них на Західній Україні: 2 у Львові – катедральний собор Успіння Пресвятої Богородиці та костел Св. Антонія Падуанського, в Золочеві, Стрию, Самборі, Добромилі, Мостиськах, Щирцю; на території колишнього Тернопільського воєводства – 3: Борщів, Галушинці, Кременець; на Буковині – 1 у Чернівцях; на Івано-Франківщині – жодного)⁶, в яких нерідко молилися й українці греко-католики, віряни ліквідованої Греко-Католицької Церкви.

Із процесом розпаду СРСР стало актуальним питання свободи віросповідання, а отже, відновлення повноцінної діяльності Церков, раніше заборонених і переслідуваних. На святкуванні 1000-ліття Хрещення Русі (1988) у СРСР вперше побували представники Ватикану. Архієпископ Августино Касаролі не тільки взяв участь в урочистостях, але й при зустрічі з Михайлом Горбачовим передав йому листа від Папи. Це було початком офіційного визнання Католицької Церкви у СРСР⁷. 16 січня 1991 р. Апостольська столиця відновила структури РКЦ в Україні. У склад Львівської митрополії увійшли Львівська архидієцезія та Кам’янець-Подільська і Житомирсько-Київська дієцезії, які зайняли величезну територію

² *Osadczy W.* Kościoła Łacińskiego na Ukrainie dole I nedole. Doświadczenie, dzień dzisiejszy, problemy i perspektywę / Włodzimierz Osadczy // Kościół Katolicki na Wschodzie w warunkach totalitaryzmu i posttotalitaryzmu / [red.: Andrzej Gil, Witold Bobryk]. – Siedlce; Lublin, 2010. – S. 90.

³ *Байдич В.* Римо-католицька церква в умовах радянської релігійної політики... – С. 10–11.

⁴ *Чавага К.* 600-ліття Львівської Архидієцезії РКЦ / К. Чавага // Галиція. Українсько-австрійський огляд. – Львів, 2012. – С. 37–43.

⁵ Там само.

⁶ *Osadczy W.* Kościoła Łacińskiego na Ukrainie... – S. 89.

⁷ *Ibidem.* – S. 90.

України. Можливість свободи віровизнання, вільного відвідування церковних відправ сприяли відродженню католицьких спільнот⁸. Кількість парафій стрімко зростала на початку 1990-х років. Водночас катастрофічно бракувало священнослужителів. Деякі колишні костели перейшли в підпорядкування інших Церков, які також безупинно розвивалися, найперше УГКЦ. Такий перехід храмів був спровокований банальною відсутністю парафіян. Донині чимало парафій РКЦ в Україні налічують лише з десяток вірян. Як згадував архієпископ Мечислав Мокшицький на прикладі Львова: "...влада, на жаль, не віддала Римсько-католицькій церкві жодного костелу. Із 36 латинських храмів у цьому місті ми не отримали жодного, бо ті які маємо тепер, були завжди відкритими. Це Латинська катедрa і Костел св. Антонія. Збудували два костели на околиці міста в Рясній Польській та на Збоїщах. Ще один храм почали споруджувати на Сихові"⁹.

Відновлені дієцезії підлягали Львівському митрополиту Мар'янові Яворському, ординарієм Київсько-Житомирської дієцезії був єпископ Ян Пурвінський, а Кам'янець-Подільської – єпископ Ян Ольшанський¹⁰. У 1992 р. Львів приймав першу Єпископську конференцію РКЦ України за головуванням архієпископа Мар'яна Яворського та секретаря Мар'яна Бучека (канцлера Львівської курії), де було обговорено низку важливих питань із життя Церкви. Значимим для РКЦ в Україні став Синод Львівської архидієцезії, що пройшов 16 січня 1995 – 21 січня 1997 рр., та був першим подібним із 1930 р.¹¹

На початку 1996 р. замість Луцького деканату постала однойменна дієцезія, де функції Апостольського адміністратора виконував Львівський митрополит, а від 20 травня 1998 р. ординарієм у Луцьку призначено єпископа Маркіяна Трофим'яка¹². 12 грудня 1996 р. відновила діяльність на території України Львівська вища духовна семінарія (закрита в Кальварії-Зебжидовській у 1950 р.) для підготовки священничих кадрів¹³. Ще раніше, в 1993 р., осібну Апостольську адміністрацію від Угорської Католицької Церкви отримало Закарпаття, спочатку на чолі з нунцієм у Києві, а від 7 жовтня 1997 р. з єпископом-ординарієм Анталом Майнеком¹⁴.

РКЦ і далі розвивалася, зокрема Кам'янець-Подільська дієцезія. Якщо в 1994 р. вона налічувала всього 8 парафій, то на початку 2000-х виникла потреба створення вікаріату Одеського та Кримського для 7 та 5 великих парафій відповідно. 4 травня 2002 р. Апостольська столиця узаконила створення двох нових дієцезій – Одесько-Сімферопольської та Харківсько-Запорізької. Одесько-Сімферопольська дієцезія (деканати: Балтський, Бессарабський, Кримський, Херсонський, Кіровоградський,

⁸ *Krzyżowski T.* Odrodzenie Kościoła rzymskokatolickiego w Ukrainie południowej (i Krymie) w epoce posttotalitarnej / T. Krzyżowski. – Kraków, 2013. – S. 116.

⁹ *Чавага К.* 600-ліття Львівської Архидієцезії РКЦ... – С. 37–43.

¹⁰ *Gędłek Ł.* Zarys historii diecezji Odesko-Symferopolskiej / Ł. Gędłek. – Odessa; Kraków, 2011. – S. 45.

¹¹ *Бучек М.* Львівська архидієцезія латинського обряду: Ілюстрована розповідь / М. Бучек. – Львів, 2004. – Т. 1: Парафії, костели та каплиці (Львівська обл.). – С. 15.

¹² *Osadczy W.* Kościoła Łacińskiego na Ukrainie... – S. 92.

¹³ *Бучек М.* Львівська архидієцезія... – С. 15.

¹⁴ *Osadczy W.* Kościoła Łacińskiego na Ukrainie... – S. 92.

Миколаївський) охопила територію в 138 тис. км², із населенням близько 10 млн, з яких римо-католики становили менше 1 %¹⁵. Провідну роль у створенні нових парафій відіграла місіонерська діяльність священників, які прибули з-поза меж України, найперше з Польщі. Однак їх недостатня кількість (наприклад, 56 священників на Одесько-Кримську дієцезію у 2009 р.) змушувало наявних працювати на кількох парафіях одночасно.

Першою на Півдні України була зареєстрована римо-католицька громада в Миколаєві, ще у 1989 р. (за згодою центральної влади в Москві). Тоді ж вдалося повернути костел. На початку 1990-х років римо-католики отримали костели в Керчі, Ялті, Ізмаїлі, Кривому Розі¹⁶. На теренах Одесько-Сімферопольської дієцезії розгорнуто активний місіонерський рух. Щорічно проходять Дні молоді. Наприклад, в 2010 р. VI Дієцезіальні дні молоді з реколекціями зібрали близько 200 юнаків і дівчат із теренів дієцезії, інших регіонів України, Білорусі та Польщі. Курія регулярно організовує екуменічні зустрічі, в яких беруть участь різні християнські конфесії, крім Української Православної Церкви (Московського Патріархату) (УПЦ (МП)), яка ігнорує запрошення¹⁷. Одесько-Сімферопольська дієцезія отримувала фінансову допомогу з Польщі та Німеччини. Місцеві священники регулярно виїжджають туди на збір коштів і реколекції. Все ж відсутність належного фінансування для потреб костелів, плебаній зумовлює те, що невеликі громади римо-католиків збираються на молитву у приватних помешканнях¹⁸. Знаковою для римо-католиків Одеси стала відбудова катедри Успіння Пресвятої Богородиці, закінчена 2008 р. Кількість відвідувачів цього храму відразу зросла в кілька разів.

Відроджені римо-католицькі спільноти зіткнулися з важкою проблемою – повернення втрачених у радянську епоху костелів та іншої церковної власності. Повернуті святині зазвичай перебувають у занедбаному стані, адже більшість із них довгі роки використовували як господарські будівлі, склади, у кращому випадку – як місцеві клуби чи кінотеатри, що нерідко перебудовували та добудовували, і, як наслідок, споруди втрачали свій сакральний вигляд. Реконструкція та віднова костелів, потреба плебанії вимагали великих коштів. Повернення церковної нерухомості розпочато розпорядженням Президента України Леоніда Кравчука “Про повернення культової власності релігійним організаціям” від 22 червня 1994 р., який зобов’язав місцеву владу безплатно повернути культові споруди релігійним організаціям. Так з’явився правовий інструмент для повернення сакральних об’єктів, але на практиці цей процес зіткнувся з низкою перешкод, котрі місцеві громади не могли швидко вирішити¹⁹. Процес повернення розпочався ще наприкінці 1980-х і триває досі. Наприклад, у 2015 р. чималого резонансу набуло повернення костелу в Барі (Кам’янець-Подільська дієцезія), де римо-католицький храм Св. Анни передали у власність релігійної громади. Відповідне розпорядження голова Вінницької

¹⁵ *Krzyżowski T.* Odrodzenie Kościoła rzymskokatolickiego w Ukrainie... – S. 117.

¹⁶ *Gędek Ł.* Zarys historii diecezji Odesko-Symferopolskiej. – S. 45.

¹⁷ *Ibidem.* – S. 51.

¹⁸ *Gędek Ł.* Zarys historii diecezji Odesko-Symferopolskiej.. – S. 52.

¹⁹ *Krzyżowski T.* Odrodzenie Kościoła rzymskokatolickiego w Ukrainie... – S. 123.

облдержадміністрації Валерій Коровій підписав ще 10 червня цього року. У документі зазначено: “Передати пам’ятку архітектури місцевого значення – комплекс культових будівель та споруд костелу Святого Миколая (Святої Анни) релігійній організації за актом приймання-передачі”. Унікальність цього костелу в тому, що через загорожу він межує з православною церквою²⁰.

Складним залишається проблема взаємовідносин РПЦ і РКЦ в Україні, адже перша вважає ці землі канонічно православними, а отже, своїми, та всіяко намагається обмежити католицьку присутність тут. У липні 2009 р. в релігійній маніфестації вірні УПЦ (МП) на вулицях протестували проти дозволу на будову в Одесі навіть греко-католицького храму²¹. Доходить і до відкритого протистояння, як це було в Одесі в лютому 2012 р., коли місцеві католики вийшли на акцію протесту проти обмеження їх свободи віросповідання.

РКЦ у значній кількості населення України продовжує асоціюватися як “польська Церква”. Своїми заходами вона підтримує польські національні товариства, пропагує польську культуру й історію, священники залучені до польських шкіл, навчають польської мови українців. Наприклад, за 25 років так і не подоланий “мовний бар’єр”; богослужіння відбуваються переважно польською мовою, священників-українців обмаль, тоді як кількість парафіян-українців дещо збільшилася. Церковне керівництво по цілій Львівській архидієцезії дозволило здійснювати відправи польською мовою, в Луцькій дієцезії – польською та українською, в Харківсько-Запорізькій та Одесько-Сімферопольській – частіше вживається російська, рідше – українська мови. Звичайно, за 25 років РКЦ мала би більше відчутти процеси українізації, адже Церква не може бути польською в незалежній Українській державі. У силу історичних обставин вона не може бути і національною Церквою для українців.

РКЦ підтримує відновлення польських пам’яток на території Галичини. Зокрема не так давно на найвищому рівні, за участі єпископа РКЦ Мар’яна Бучека, 15 вересня 2015 р., відновлено польський військовий цвинтар у с. Дитятин Івано-Франківської обл. Його зруйнувала радянська влада, а упорядковано за кошти Ради охорони пам’яті і мучеництва Польщі. В урочистостях взяли участь польський сенатор Лукаш Абгарович, представники Міністерства оборони Польщі, Міністерства культури і національної спадщини Польщі, інших польських установ та організацій, військовослужбовці польської армії, польські харцери зі Львова, делегації польських організацій Івано-Франківської та Львівської обл.²² Також недавно було відновлено ще один пам’ятник польським воїнам, які загинули в 1920 р. біля Задвір’я, обороняючи Львів від більшовиків. Активну участь у цих подіях взяла і РКЦ.

Незважаючи на низку невирішених питань із УГКЦ відносно церковного майна, неповернутих святинь, різних трактувань деяких історичних подій (Волинської

²⁰ Римо-католицькій громаді передали храм Св. Анни у м. Барі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/temples_church_property/60585/

²¹ *Gędlek Ł.* Zarys historii diecezji Odesko-Symferopolskiej. – S. 52.

²² На Прикарпатті освятили відновлений польський військовий меморіал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/culture/religious_ceremonies/61150/

трагедії) РКЦ в Україні шукає компромісних рішень та проводить політику сприяння толерантності в суспільстві. Неабиякого обговорення в українському соціумі набули заяви М. Мокшицького щодо Волинської трагедії. 6 березня 2013 р. архієпископ відмовився підписати спільну заяву з греко-католицькими єпископами, відкинувши формулу “вибачаємо і просимо пробачити”, та заявив, що це українська сторона мусить просити вибачення у поляків, а не вибачати²³, що дозволило ототожнювати РКЦ суто з польською стороною²⁴. Проте вже 28 червня 2013 р. спільна декларація таки була підписана у Варшаві, де Львівський архієпископ РКЦ заявив: “До сьогодні поляки та українці тримають у своїй пам’яті болючі рани й спогади про Волинську трагедію. Особливо помітні вони в сучасному українському суспільстві, добро якого найважливіше і для Римо-Католицької Церкви в Україні. Надіюся, що попри трагічне минуле, добросусідські та християнські відносини поляків та українців можливі всюди, де вони зустрічаються, співпрацюють чи думають про майбутнє”²⁵. Це ще раз доводить орієнтацію Церкви на пошук шляхів примирення і пропагування польсько-українських добросусідських відносин. Водночас міжцерковна та міжконфесійна співпраця на спільних заходах, урочистостях, богослужіннях простежується на парафіяльному рівні, спільних реколекціях за участі вищих церковних єрархів²⁶ та в деяких спільних меморандумах. Щорічно (починаючи з 2002 р.) на території меморіалу “Цвинтар орлят” та біля меморіалу воякам Української Галицької армії (УГА) 1 листопада відбувалася польсько-українська молитва примирення за участі вищого духовенства РКЦ та УГКЦ²⁷. Такі заходи дозволяють підтримувати певний рівень взаємовідносин і співпраці.

Восени 2015 р. у Львові тривала робота Асамблеї греко-католицького та римокатолицького монашества України, в якій взяли участь понад 600 учасників. Офіційна тема заходу – “Євангельське сопричастя богопосвячених осіб РКЦ та УГКЦ в Україні”²⁸. Спільна зустріч такого типу стала однією з перших, де обговорювали методи практичного служіння для людей, благочинну діяльність.

У незалежній Україні працює Апостольська нунціатура з 28 березня 1992 р., а дипломатичні відносини з Ватиканом встановлено того ж року 8 лютого. За

²³ Римо-католицька церква в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Римо-КатолицькаЦерква_в_Україні

²⁴ Волинська трагедія розділяє РКЦ – УГКЦ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://religioterno.ucoz.ua/news/volinska_tragedija_rozdiljae_rkc_ugkc/2013-03-16-48

²⁵ Голови УГКЦ та РКЦ Польщі підписали спільну декларацію і попросили прощення за Волинську трагедію [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/22442-ugkc-ta-rkc-polshhi-pidpisali-spilnu-deklaraciju-z-nagodi-70-x-rokovin-volinskoyi-tragediyi.html

²⁶ Єпископи УГКЦ та РКЦ в Україні вперше організували спільні реколекції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kreschatic.kiev.ua/ua/4349/news/1274269685.html>

²⁷ У Львові відбулася українсько-польська молитва примирення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/61587/

²⁸ Католицькі монахи радяться як їм діяти в умовах війни та наступу секуляризації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional_interchurch_relations/61106/

25 років у Києві працювало кілька нунціїв (архієпископи Антоніо Франко, Никола Етерович, Іван Юркович²⁹, Томас Галліксон³⁰, Клаудіо Гуджеротті)³¹. Як зазначила низка експертів, одна з проблем Ватикану – брак людей на дипломатичній службі слов'янського походження, які би сповна розуміли проблеми краю.

Знаковою подією став візит “ad limina” (до апостольських порогів) єпископів України³² наприкінці 1990-х років. Візит Папи Римського Івана Павла II в Україну 23–27 червня 2001 р. сприяв посиленню впливів РКЦ в Україні, налагодженню конструктивної позиції співпраці між християнськими Церквами. Невдоволення висловлював лише клир УПЦ (МП).

Ватикан неодноразово наголошував на необхідності співпраці християнських конфесій, порозуміння в міжнаціональних відносинах на основі прикладу церковного діалогу. Папа Римський Іван Павло II, перебуваючи в Україні, висловив мету в цьому контексті: “Час вже відмежуватися від болочого минулого! ... Християни обох національностей мають крокувати разом в ім'я єдиного Христа Ісуса...”³³.

Українсько-польські відносини почали змінюватися у кращу сторону після приїзду папи, адже у своїх проповідях у Львові Іван Павло II основну увагу приділив саме відносинам обох народів, їх нормалізації на основі взаємопрощення складного суперечливого минулого. Під час Помаранчевої революції поряд з українськими на майдані чи не найбільше виднілося польських стягів. Мало хто очікував такої підтримки, яку виявили християнські брати-поляки. До такої акції спричинився і Святіший Отець. До згоди обох народів закликав і лист Папи Римського, присвячений 60-й річниці Волинської трагедії. Головна ідея послання – очищення пам'яті про ті події від образи та помсти. Особлива увага приділялася потребі виховання молоді в дусі поєднання, без недовіри та насильства³⁴. “Висловлюючи задоволення з того, що християнські спільноти України й Польщі стали ініціаторами цього відзначення, щоби зробити свій внесок у загоєння і зцілення ран минулого, заохочую обидва братні народи незмінно тривати в пошуках співпраці й миру”³⁵, – з листа Святішого Івана Павла II щодо поєднання українського і польського народів від 7 липня 2003 р.

Під час перебування в Україні Святіший Отець у проповідях порушив питання єдності Церков, однак наголосив на неможливості поглинання та необхідності знати й берегти обрядову спадщину Східних Церков³⁶, зокрема тут йдеться і про

²⁹ Апостольська нунціатура в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/reference/major_religions/~%D0%A0%D0%9A%D0%A6/33663/

³⁰ Архієпископ Томас Галліксон: Новий нунцій повинен докладати всіх сил, щоб світ повному поглянув на Україну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/61366/

³¹ Апостольська нунціатура в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nuntiatura.kiev.ua/>

³² Бучек М. Львівська архідієцезія латинського обряду... – С. 15.

³³ Шургот Б. Святіший Отець Іван Павло II для України / Б. Шургот. – Львів, 2007. – С. 6.

³⁴ Там само. – С. 48.

³⁵ Там само. – С. 102.

³⁶ Там само. – С. 52.

УГКЦ, для дотримання повноти християнської традиції, рівноправності в Україні РКЦ та УГКЦ.

Вплив приїзду Глави Вселенської Католицької Церкви на українців важко переоцінити. Усі українські засоби масової інформації відзначили визначну роль цієї події у розвитку християнства на наших землях, аналізували проповіді Святішого Отця, роль РКЦ в Україні та долю християнства загалом³⁷.

Попри всі успіхи є й скептичні погляди щодо розвитку РКЦ в Україні. Зокрема колишній Апостольський нунцій в Україні Томас Галліксон в одному з інтерв'ю зазначав: “Римо-Католицька Церква має ту ж вікову структуру, як і всюди в Європі. Більшість людей належать до старшого покоління. Є порівняно мало молодих людей і дуже мало дітей. Коли ці діти завершують свою школу батьки часто відправляють їх до Польщі на навчання. І вони ніколи не повертаються. Це ставить нас в дуже ризиковану ситуацію, як сталося, наприклад, з вірменами-католиками при комунізмі. Через два покоління, якщо ми не матимемо миру і розумного рівня добробуту (щоб люди мали гідне життя) Римо-Католицька Церква зникне в Україні”³⁸.

Отож, можна констатувати, що з розпадом СРСР РКЦ на території України швидко розвивалися, активно відновлювалися та створювалися нові парафії, збільшилася кількість прихожан. Водночас Церква зіткнулася зі значними труднощами щодо повернення колишніх костелів у суперечках з іншими конфесіями. Міжцерковному діалогу неабияк посприяли відвідини України Папи Римського Івана Павла II, який закликав і до міжнаціонального примирення та злагоди.

³⁷ *Шургом Б.* Святіший Отець Іван Павло II... – С. 16.

³⁸ Архієпископ Томас Галліксон... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/61366/

УДК [94(477+438):629.73]“195/...”

Андрій ХАРУК

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА СПІВПРАЦЯ В ГАЛУЗІ АВІАЦІЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

Україна й Польща як країни-сусіди упродовж століть впливали одна на одну. Ці взаємовпливи, інколи деструктивні, руйнівні, а інколи й конструктивні, виявлялись у найрізноманітніших сферах життя. Мета нашої розвідки – спробувати проаналізувати історію співпраці двох країн в одній з галузей, яка, поза будь-яким сумнівом, визначає технічний прогрес, – в авіаційній промисловості.

Систематична співпраця українських і польських фахівців у галузі літакобудування почалася наприкінці 50-х років минулого століття із взаємодії СРСР і Польщі в межах Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ). Визначну роль у цій співпраці відіграв літак Ан-2 – архаїчний на вигляд біплан із поршневим двигуном, спроектований під керівництвом Олега Антонова. У транспортному та сільськогосподарському варіантах його з 1949 р. випускав завод № 473 в Києві. Вже в 1951 р. перші Ан-2 київського виробництва потрапили в польську військову авіацію, в 1955 р. – в цивільну, а в 1956 р. – у спортивну¹. Літак досить непогано себе зарекомендував, тож коли постало питання про завантаження польських підприємств авіаційної промисловості виробництвом техніки нових типів, вибір був зроблений саме на користь Ан-2.

Із Ан-2 почалася тривала співпраця конструкторського колективу О. Антонова з польськими авіабудівниками. 1958 р. СРСР уклав із Польщею угоду про передачу їй прав на виробництво цього біплана. Для випуску Ан-2 вибрали завод у м. Мелець – WSK PZL Mielec (Wytornia sprzętu Komunikacyjnego Państwowe Zakłady Lotnicze). Цікаво, що коли делегація польської авіаційної промисловості вперше вирушала до Києва, вона не знала про передачу якого саме літака йтиметься. Поляки були впевнені, що їдуть приймати документацію по Ан-10 (чотиримоторному турбогвинтовому пасажирському літаку) чи, принаймні, по Ан-14 (двомоторному легкому пасажирському). Тому, коли дізналися, що їм пропонують Ан-2, були дуже розчаровані².

Для практичної допомоги в освоєнні виробництва нового літака у 1959 р. в Мельці було створено представництво Дослідно-конструкторського бюро (ДКБ) О. Антонова, яке очолив А. Батумов. Це представництво функціонувало упродовж всього часу випуску Ан-2 в Польщі. З польського боку впровадженням у виробництво

¹ *Luranc Z. Samolot wielozadaniowy An-2 / Z. Luranc. – Gdańsk: Avia-Press, 1997. – S. 9.*

² *Заярин В. Летающий везде, где есть небо / В. Заярин, К. Удалов // Авиация и время. – 2003. – № 2. – С. 13.*

Ан-2 займались технічний директор заводу С. Данилевський, головний технолог С. Зьомек і головний конструктор З. Щесинський. Крім технічної документації, польська сторона отримала один Ан-2 як еталонний зразок, а також комплекти вузлів та деталей для складання перших 10 літаків. 23 жовтня піднявся в повітря перший складений в Мельці з київських деталей Ан-2, а в січні 1961 р. був готовий перший літак повністю польського виробництва. У березні того ж року почалися поставки Ан-2 основному замовнику – СРСР³. Темп випуску Ан-2 в Мельці тримався спочатку на рівні 400 літаків на рік, з 1965 р. він становив 500 літаків, а в 1973 р. було досягнуто показник 600 одиниць на рік. Лише з 1989 р. він почав знижуватися, а 1992 р. масове виробництво припинилося, хоча невеликі партії складали і пізніше – останні чотири літаки випустили 2002 р. на в'єтнамське замовлення. Загалом у Польщі виготовили 11 915 Ан-2 (для порівняння – в СРСР виготовили 3 670 таких літаків: 3 164 на заводі № 473 в Києві і 506 в підмосковному м. Долгопрудне). Так, Ан-2 став наймасовішим літаком за всю історію польської авіаційної промисловості.

Більшість виготовлених у Польщі Ан-2 (10 628 одиниць) надійшла у СРСР. 464 літаки залишилися у Польщі. Крім того, польські Ан-2 експортували до 20 країн світу, зокрема до Болгарії (221), Північної Кореї (141), Румунії (119), Угорщини (105), Югославії (65), Монголії (52), Чехословаччини (49).

У Польщі випускали понад 10 варіантів Ан-2: сільськогосподарський, транспортно-пасажирський, транспортно-десантний, пасажирський, морський (на поплавцях) тощо⁴. Зокрема сільськогосподарський варіант Ан-2R почали випускати у другій половині 1961 р., гідролітак Ан-2М (спочатку позначався Ан-2W) – влітку 1962 р., транспортно-десантний варіант Ан-2TD – восени 1962 р., транспортно-пасажирський Ан-2ТР – наприкінці 1962 р. Усі ці модифікації виготовляли за документацією, отриманою з Києва⁵. Поступово польські інженери почали створювати власні модифікації “Антка” – так прозвали Ан-2 у Польщі. У 1968 р. з’явився 12-місний пасажирський варіант Ан-2Р, у 1970 р. – полярний Ан-2РК. У 1970–1972 рр. були створені літаки підвищеної комфортності Ан-2PD-6 і Ан-2PD-5 (на шість і п’ять пасажирів відповідно), а в 1974 р. – пожежний літак Ан-2Роż⁶. На замовлення картографічних установ Варшави і Будапешта в 1974 р. створили фотограмметричний літак Ан-2РФ. До складу його спеціального обладнання входили приціл NF-1 або NF-2 (для наведення літака на об’єкт фотографування), а також аерофотоапарат “Цейс” MRB-15 або “Вільд” RC-8 (RC-10). Того ж року на замовлення польського державного підприємства геофізичних досліджень виготовили літак Ан-2 Geofiz (зі спеціальною доплерівською та інфрачервоною апаратурою). А в 1975 р. на замовлення Польського радіо і телебачення створили літак-ретранслятор Ан-2РР.

Для літака Ан-2 в Польщі було налагоджено виробництво основних комплектуючих. Зокрема завод WSK Океcie виготовляв дерев’яні повітряні гвинти В-509А-Д9

³ Анисенко В. Серийное производство Ан-2 / В. Анисенко // Крылатая легенда. Самолеты Ан-2 и Ан-3. – Киев: АэроХобби, 2007. – С. 87–88.

⁴ Luranc Z. Samolot wielozadaniowy An-2. – S. 11.

⁵ Samolot wielozadaniowy An-2 Antek // Polska Technika Lotnicza. Materiały historyczne. – 2013. – Nr. 8. – S. 2.

⁶ Tamże. – S. 5–6.

(з 1965 р. – металеві гвинти АВ-2), хвостове оперення, деталі шасі та сільськогосподарське спецобладнання. Два підприємства – WSK Kalisz і WSK Rzesów – двигуни АШ-62ІР (всього в Польщі виготовили 25 106 таких моторів). Треба відзначити, що на початку 1960-х років у вищому керівництві Польщі склалася думка, яку поділяв і тодішній перший секретар Польської об'єднаної політичної партії (ПОРП) Владислав Гомулка, про недоцільність подальшого розвитку власної авіаційної промисловості й необхідність перепрофілювання авіазаводів⁷. Тож налагодження виробництва Ан-2 й величезні радянські замовлення фактично врятували польську авіаційну промисловість. Заслуги колективу О. Антонова відзначив польський уряд – сам головний конструктор та його заступник Є. Сенчук, який відповідав за зв'язки з польською стороною, були нагороджені орденами “Odrodzenia Polski”⁸.

З усіх варіантів Ан-2, що випускали в Польщі, наймасовішим був сільськогосподарський (7 880 екземплярів). Транспортно-пасажирських літаків виготовили 1 640, транспортних – 1 344, пасажирських – 860 (з них 44 у варіантах підвищеної комфортності), гідролітаків – 154, транспортно-десантних – 52⁹.

Наприкінці 1970 р. WSK PZL Mielec розпочав виробництво нових спеціалізованих сільськогосподарських літаків – М-18 “Дромадер” та PZL-106 “Крук”, але вони не змогли витіснити Ан-2. Натомість радянська сторона заявила про необхідність придбання в Польщі 2,5–3 тис. нових сільськогосподарських літаків, потужніших ніж Ан-2. Як можливі альтернативи розглядали літаки Антонова – Ан-3 (удосконалений Ан-2 з турбогвинтовим двигуном ТВД-10 замість поршневого) та двомоторний Ан-14М, власний проєкт, створений в Мельці (з ТВД-10), та проєкт І-711 – оригінальний реактивний біплан, запропонований Ріаміром Ізмайловим, який очолював філію Дослідно-конструкторського бюро О. Антонова в Арсенєві (на авіазаводі в цьому далекосхідному місті випускали літаки Ан-14, а філія бюро забезпечувала конструкторський супровід виробництва). У результаті певних адміністративних махінацій Р. Ізмайлову вдалось у квітні 1971 р. добитись рішення Міністерства авіаційної промисловості про впровадження у виробництво саме його літака. 26 квітня між СРСР і Польщею підписано протокол про впровадження нового літака у виробництво на заводі в Мельці під позначенням М-15. Для робочого проєктування машини до Мельця перевели конструкторський відділ Р. Ізмайлова, який тісно співпрацював із польськими інженерами. Для вивчення впливу реактивного струменя на посіви (зазвичай сільськогосподарський літак виконує роботу на наднизькій висоті) під керівництвом інженера Анджєя Фридрихєвіча була збудована літаюча лабораторія Lala-1 (Latające laboratorium). Для цього взяли звичайний Ан-2, фюзеляж якого обрізали за коробкою крил. У фюзеляжі встановили турбореактивний двигун АІ-25. Високо підняте двокільове оперення розмістили на фермі, яка замінила хвостову частину фюзеляжу. Випробування Lala-1 почались у лютому 1972 р.¹⁰.

⁷ *Бабенко І.* “Бельфегор” и битва за урожай / *И. Бабенко, В. Олейник* // *Авиация и время.* – 2006. – № 2. – С. 8.

⁸ *Анисенко В.* Серийное производство Ан-2. – С. 88.

⁹ *Samolot wielozadaniowy An-2 Antek.* – S. 12.

¹⁰ *Якубович Н.* Многоцелевой самолет Ан-2 / *Н. Якубович* // *Авиаколлекция.* – 2012. – № 5. – С. 22.

Підсумком роботи став один із найнезвичніших літаків, відомий як “Бельфегор”. Практика показала недоцільність використання реактивного двигуна на літаку подібного призначення, і замість очікуваних кількох тисяч у Мельці виготовили тільки 172 М-15, а вже в 1983 р. його експлуатація була припинена¹¹. Варто відзначити, що двигуни, які встановлювали на М-15, – двоконтурні турбореактивні АІ-25 – були спроектовані в м. Запоріжжя під керівництвом Олександра Івченка і там же й виготовлені.

У середині 1980-х років у зв'язку з провалом програми М-15 і моральною застарілістю Ан-2 постало питання про заміну останнього літака новою моделлю. Цілком логічним кроком виглядало впровадження у виробництво на заводі в Мельці літака Ан-3 – удосконаленого Ан-2 із турбогвинтовим двигуном ТВД-20 замість поршневого. Це дозволяло суттєво підвищити економічні показники завдяки заміні дорогого авіаційного бензину дешевшим гасом (при сільськогосподарських роботах вартість обробки 1 га знижувалася на 30–40 %). Документацію для виробництва Ан-3 передали на завод WSK PZL Mielec. У 1987 р. тут виготовили повнорозмірний макет Ан-3, однак далі цього справа не пішла¹². Причиною став висновок про невідповідність двигуна ТВД-20 сучасному технічному рівню і його надто малий ресурс. Одночасно спільному конструкторському колективу КМЗ (Київського машинобудівного заводу – так тоді називалось конструкторське бюро в Києві) й заводу WSK PZL Mielec доручили створити новий сільськогосподарський літак-моноплан під позначенням М-К-1 (“Мелець-Київ-1”). Роботи почались у січні 1989 р., однак вже на початку 1991 р. проект був закритий через кризові явища в економіці й напруження у політичних стосунках між СРСР і Польщею¹³.

З 1972 р. у конструкторському бюро О. Антонова велось проектування Ан-28 – двомоторного турбогвинтового пасажирського літака для місцевих повітряних ліній, дальшого розвитку моделі Ан-14М, яка не потрапила в серійне виробництво. Новий літак відрізнявся потужнішими двигунами, збільшеною довжиною фюзеляжу, зміненою конструкцією хвостового оперення. Двомоторна машина, розрахована на перевезення 15–18 пасажирів або 1750 кг вантажу, обладнувалась турбогвинтовими двигунами ТВД-10 потужністю 950 к. с. Однією з головних вимог, висунутою до нового літака, була максимальна простота експлуатації і можливість польотів із необладнаних аеродромів. Її вдалося задовольнити повністю. Зокрема для полегшення експлуатації було вирішено застосувати шасі, яке не прибиралось у польоті, – завдяки цьому суттєво спрощено гідравлічну систему. Використання розвинутої механізації крила дало змогу скоротити розбіг при зльоті з повним навантаженням до 260 м, а пробіг при посадці – до 170 м. Прототип Ан-28 вперше піднявся в повітря 5 травня 1975 р.¹⁴. Він успішно пройшов усі етапи випробувань, зокрема й порівняльні тести з конкурентом – літаком Бе-30 розробки таганрозького

¹¹ *Бабенко И.* “Бельфегор” и битва за урожай. – С. 9–15.

¹² *Samolot wielozadaniowy An-2 Antek.* – S. 9.

¹³ *Заярин В.* Турбогвинтовой наследник Ан-2 / В. Заярин // *Авиация и время.* – 2004. – № 4. – С. 7–8.

¹⁴ Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1261. – Арк. 26.

ДКБ Г. Берієва. За підсумком випробувань Ан-28 здобув сертифікат на відповідність нормам льотної придатності й рекомендацію у серійне виробництво, але в СРСР не знайшлося підприємства для його виробництва – цивільна авіатехніка розглядалась як вторинна порівняно з військовою. Лише в 1978 р. укладено міжурядову угоду між СРСР і Польщею про розгортання виробництва Ан-28 на авіазаводі WSK PZL Mielec. Проте освоєння випуску Ан-28 зайняло тривалий час, і перший літак цього типу був складений в Польщі лише у липні 1984 р. До 1989 р. виготовили 72 таких літаки, більшість з яких надійшла до СРСР. У рахунок поставок Ан-28 радянська сторона постачала Польщі винищувачі МіГ-29. Такі трансакції були досить вигідними для PZL-Mielec, бо Ан-28 коштував 1,81 млн дол., а МіГ-29 – 18 млн дол. Тобто придбання у СРСР лише п'яти винищувачів забезпечувало б максимальне річне завантаження заводу виробництвом півсотні Ан-28¹⁵. Тож відмова польського уряду на початку 1990-х років від подальших закупівель МіГ-29 поставила перед підприємством PZL-Mielec питання пошуку нових замовлень. З 1988 р. літаки Ан-28 почали отримувати польські збройні сили. У 1990-ті роки польські фахівці спроектували низку його варіантів. Зокрема 1992 р. вийшов на випробування морський патрульний літак Ан-28RM, а 1994 р. на озброєння польських повітряних сил прийняли військово-транспортний літак Ан-28TD¹⁶. Однак обсяги поставок були досить невеликими – до початку XXI ст. Міністерство національної оборони Польщі придбало тільки 28 таких літаків.

З 1993 р. польські авіабудівники почали просувати Ан-28 на світові ринки під позначенням М-28 “Скайтрак”, позиціонуючи його як легкий військово-транспортний літак. Експортний варіант відрізняється канадськими турбогвинтовими двигунами “Пратт енд Вітні” РТ-6А-65В потужністю 1100 к. с., оновленим бортовим обладнанням і деякими іншими вдосконаленнями¹⁷. На зовнішніх ринках вдалося досягти певних успіхів. Зокрема упродовж 1997–2000 рр. 24 “Скайтраки” було продано армії та національній гвардії Венесуели. У 2002 р. ці літаки були поставлені збройним силам Непалу¹⁸. Пізніше М-28 з'явилися на озброєнні поліції Індонезії та збройних сил В'єтнаму¹⁹. У березні 2004 р. “Скайтрак” отримав сертифікат Федеральної авіаційної адміністрації, що відкрило цій машині шлях на ринок США²⁰. 16 “Скайтраків” у межах офсетної угоди, пов'язаної із закупівлею Польщею винищувачів F-16C/D, були придбані військово-повітряними силами (ВПС) США для забезпечення сил спеціальних операцій. У ВПС США літак одержав позначення C-145A. Загальна кількість випущених Ан-28/М-28 сягає 200 одиниць.

¹⁵ Харук А. Нарис історії авіаційної промисловості України (1910-ті – 1980-ті роки) / А. Харук. – Львів: В-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2010. – С. 226.

¹⁶ Бутовски П. Новые модификации Ан-28 для Вооруженных Сил Польши / П. Бутовски // Авиация и время. – 1995. – № 4. – С. 44.

¹⁷ Wólcik S. Bryzy z Mielca / S. Wólcik // Nowa technika wojskowa. – 2006. – № 7. – S. 39.

¹⁸ Hołdanowicz G. Rok w Nepalu / G. Hołdanowicz // Skrzydlata Polska. – 2003. – № 10. – S. 22–23.

¹⁹ Ejusdem. Skytruck za oceanem / G. Hołdanowicz // Skrzydlata Polska. – 2005. – № 2. – S. 22–23.

²⁰ Ejusdem. Lepsze czasy dla Skytrucka? / G. Hołdanowicz // Skrzydlata Polska. – 2004. – № 6. – S. 17.

У 2004 р. керівництво українського Авіаційного науково-технічного комплексу (АНТК) ім. О. Антонова звернулось до польської сторони в особі Агентства промислового розвитку з пропозицією про спільне проектування літака Ан-М-128, який мав би замінити Ан-28 на виробничій лінії в Мельці. Передбачалось обладнати літак новими двигунами й авіаонікою, вдосконалити аеродинамічні якості, зберігши добрі експлуатаційні властивості²¹. Було укладено відповідну угоду, але, на жаль, подальшого розвитку ця ідея не набула – головно через приватизацію PZL-Mielec.

Варто відзначити й ще одну галузь співпраці України та Польщі – ремонт і модернізацію авіатехніки. Обидві країни активно експлуатують різноманітні взірці літаків й гелікоптерів радянського виробництва, які потребують відповідного обслуговування. У травні 2004 р. на базі Луцького ремонтного заводу “Мотор” відбулася нарада, в якій взяли участь представники Луцького й Львівського авіаремонтних підприємств, “Укрспецекспорту” та військових фахівців України й Польщі з приводу співпраці в галузі ремонту МіГ-29. Було досягнуто угоди про ремонт на заводі “Мотор” двигунів РД-33-2С і стажування на цьому підприємстві фахівців польського авіаремонтного заводу “Wojskowe Zakłady Lotnicze – 4”. Луцьке підприємство допомогло полякам і в реалізації заходів із переведення двигунів РД-33-2С на експлуатацію за технічним станом. Обговорювалась також можливість ремонту та модернізації польських МіГ-29 на Львівському авіаремонтному заводі²².

Останнім часом співпраця України й Польщі в галузі авіації стає багатограннішою, охоплюючи нові напрями. Зокрема на початку 2014 р. концерн “Мотор-Січ” висунув пропозицію модернізації вертольота W-3 “Сокул”, що випускається в Польщі на підприємстві PZL-Świdnik. Головний елемент модернізації – заміна двигунів PZL-10W новими потужнішими (950 к. с.) МС-500В виробництва “Мотор-Січ”²³. Перспективним проектом є створення нового вертольота МСБ-6 “Отаман” на основі планера польського W-3 й українських двигунів “Мотор-Січ”. Машина, яка проектується для Збройних сил України, матиме злітну масу близько 7 т і доповнить важчі вертольоти Мі-8. Для реалізації спільних проектів ВАТ “Мотор-Січ” створило в Польщі філію “Motor Sich Poland”.

Важливим напрямом співпраці стає також закупівля комплектуючих для авіаційної техніки й озброєння. Скажімо, починаючи з 2013 р., Україна придбала в польської фірми PCO S.A. близько 100 комплектів окулярів нічного бачення PNL-3, призначених для екіпажів вертольотів²⁴. Польща в 2015 р. придбала в

²¹ Коваленко В. Повітряне обличчя країни / В. Коваленко // Дзеркало тижня. – 2004. – 20–26 листопада.

²² Співробітництво польських та українських авіаремонтників // Крила України. – 2004. – 24–29 травня.

²³ Maciejewski A. M. Przyszłość Głuszca / A. M. Maciejewski // Wojsko i technika. – 2016. – № 1. – S. 75.

²⁴ Szopa M. Gogle PNL-3 hitem na Ukrainie / M. Szopa // Wojsko i technika. – 2015. – № 4. – S. 64.

київської фірми “Артем” 40 керованих ракет класу “повітря-повітря” середньої дальності Р-27Р1, призначених для польських винищувачів МіГ-29²⁵.

Отже, Україна й Польща за минулі десятиліття накопичили величезний досвід співпраці в галузі авіаційної промисловості. З кінця 1950-х років головними учасниками цієї співпраці були з українського боку – конструкторське бюро О. Антонова (що упродовж десятиліть кілька разів змінювало назви), а з польського – авіазавод у Мельці. Впровадження у виробництво на вказаному підприємстві літаків Ан-2, а згодом Ан-28 дозволило на довгі роки завантажити його замовленнями. Склались передумови для переведення співпраці на якісно вищий рівень – спільну розробку нових літаків. Проте з низки причин ці плани так і не були реалізовані, і взаємодія авіабудівників двох країн дещо загальмувалась. Останніми роками ця співпраця знову активізувалась з ініціативи української сторони, причому акцент змістився з літакобудування на вертольотобудування.

²⁵ *Pacholski L.* Ukraińskie rakiety do polskich MiG-ów-29 / *L. Pacholski* // *Wojsko i technika.* – 2015. – № 3. – S. 62.

УДК [94(4):9(477+438)]“19”

Ярослав КОНДРАЧ

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ БАТАЛЬЙОН: МИРОТВОРЧА МІСІЯ В КОСОВО

Інтеграція до євроатлантичних структур та участь у системі загальноєвропейської безпеки – це основний інструмент України для гарантування національної безпеки. Тому вона докладає всіх зусиль для розвитку співпраці на європейському континенті з такими структурами, як Організація Північноатлантичного альянсу (НАТО), Організація з безпеки та співробітництва у Європі (ОБСЄ), Європейський Союз (ЄС) та Рада Європи (РЄ).

Як Україна, так і Польща високо цінують міжнародні зусилля в миротворчій сфері, доказом чого є активна участь у миротворчих операціях по всьому світі. Конкретним результатом такої співпраці було створення українсько-польського миротворчого батальйону (Укрполбату).

Мета статті – висвітлити процес створення і функціонування спільного українсько-польського батальйону та його участь у миротворчій місії в Косово.

Основою джерельної бази стали друковані видання Збройних сил України – “Народна армія” й “Армія України”. У них детально зображено період функціонування батальйону та його миротворча місія у хронологічному порядку, що дає змогу дослідникові повною мірою ознайомитися з матеріалами і зробити відповідні висновки. Також використано Директиви міністра оборони України як законодавче джерело інформації функціонування батальйону у правовому полі.

Спільний українсько-польський батальйон миротворчих сил створено в 1995 р. згідно з домовленістю між міністрами оборони України та Республіки Польща на базі Прикарпатського і Краківського військових округів. 26 листопада 1997 р. під час зустрічі міністрів оборони підписано Угоду між Україною та Республікою Польща у справі створення спільної військової частини для участі в міжнародних миротворчих і гуманітарних операціях під егідою міжнародних організацій¹.

Відповідно до директив міністра оборони України та командувача військ Прикарпатського військового округу, 1 вересня 1997 р. сформований 208-й окремий спеціальний батальйон Прикарпатського військового округу. За наказом командира 208-го батальйону № 1 від 1 вересня 1997 р. оголошено список особового складу батальйону. З того часу 1 вересня вважається Днем частини. Батальйон носить

¹ Директива Міністра оборони України № Д-1115/1/0247 від 23.07.1997 року “Про сформування 208 особ ПрикВо” [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.mil.univ.kiev.ua>

ім'я гетьманів Петра Сагайдачного та Яна Кароля Ходкевича, які відіграли визначну роль у поглибленні взаємовідносин між польським й українським народами².

208-й українсько-польський окремий спеціальний батальйон Прикарпатського військового округу був створений як перша спільна постійна миротворча частина в Україні, призначена для виконання миротворчих завдань. Відповідно його організаційно-штатна структура суттєво відрізнялася від типових лінійних частин. Згідно зі штатом, українська частина батальйону складалася з 51 офіцера, 26 прапорщиків, 51 сержанта і 235 солдатів строкової служби. Всього за штатом у ньому – 363 військовослужбовці особового складу. Організаційно батальйон складається з командування, управління, 1-ї та 2-ї механізованої роти, які мають на озброєнні БТР, БРДМ і стрілецьку зброю, підрозділів забезпечення (штабна рота, рота тилового забезпечення, медичний взвод, військова поліція, клуб). З 1999 р. батальйон комплектується винятково військовослужбовцями за контрактом. Загальна чисельність становила 754 особи: 250 контрактників та 504 солдатів, що проходили строкову військову службу. Польська частина налічувала 391 солдата. Служба в цій частині була дуже популярною як серед польських, так і українських військових³.

Згідно з Директивою міністра оборони України 23 липня 1998 р., у присутності міністра оборони Польщі та всіх учасників навчань “Щит миру-98” міністр оборони України генерал армії України О. Кузьмук вручив цьому батальйону Бойовий прапор частини. 14 вересня 1998 р. за Директивою міністра оборони України 208-й окремий спеціальний батальйон Прикарпатського військового округу перейменовано в 1-й окремий спеціальний батальйон Західного оперативного командування (ОК)⁴.

6 квітня 2000 р. Верховна Рада ратифікувала Угоду між Україною та Республікою Польща у справі створення спільної військової частини для участі в міжнародних миротворчих операціях. Після цього батальйон одержав назву українсько-польського миротворчого батальйону. Його українська частина – 1-й окремий спеціальний батальйон 24-ї механізованої дивізії 13-го армійського корпусу Західного ОК – дислокувалася в м. Яворів⁵.

Комплектування батальйону відбувалося на дуже серйозному рівні. Особовий склад постійно задіявся в різних тренінгах і бойових навчаннях. Так, на початку 1999 р. у військову частину прибули шість сержантів служби за контрактом: М. Олійник, Ю. Танцюра, С. Набит, Л. Бойчук, А. Шарій, І. Халанчук, які пройшли курс навчання в сержантській академії США. Їхній рівень підготовки

² Гевко І. Шлях до співробітництва країн / І. Гевко // Яворівський голос. – 1998. – 20 червня.

³ Корчинські Г. Двостороння кооперація України та Польщі в сфері миротворчості [Електронний ресурс] / Г. Корчинські // <http://old.niss.gov.ua/book/perepel/012.htm>

⁴ Директива Міністра оборони України № Д-1115/1/3890 від 14.09. 1998 року “Про перейменування 208 осіб Західного ОК в 1 особ Західного ОК” [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.mil.univ.kiev.ua>

⁵ Стукаліна Н. Правові основи миротворчої діяльності / Н. Стукаліна // Сухопутні війська Збройних Сил України: 20 років миротворчої діяльності: матеріали доповідей науково-практичної конференції (м. Львів, 25 жовтня 2012 р.). – Львів: АСВ, 2012. – С. 11–12.

виявився настільки високим, що їм доручили проводити всі заняття, які стосувалися бойової підготовки⁶.

Заняття проводили переважно з командирської підготовки, де навчали методиці керування підрозділом. Дуже багато уваги приділялося вивченню психології та етики. Американці були приємно вражені рівнем військового вишколу українських двадцятирічних хлопців, які не поступалися американським сержантам із багаторічною вислугою. Здивували українці американців й умінням виконувати силові гімнастичні вправи. Закінчивши шестимісячне навчання, випускники отримали дипломи міжнародного зразка.

У лютому 2000 р., перебуваючи на Яворівському полігоні, військова делегація НАТО, очолена генералом Г. Данте, зустрілася з воїнами українсько-польського батальйону і мала змогу спостерігати за вогневим вишколом миротворчого підрозділу. Споглядаючи за діями зокрема українських військовослужбовців, американський генерал відзначив їхній високий професіоналізм⁷. Під час підготовки сержантський склад Укрполбату також одержав допомогу від американських рейнджерів, які поділилися своїм досвідом. Вони теж були приємно вражені рівнем професійної підготовки українських сержантів. Так сержант-майор В. Майєрс відзначив, що, маючи вже майже 30 років вислуги сержантом та досвід у багатьох воєнних конфліктах, він може порівняти українців із найкращими військовослужбовцями світу⁸.

Потрібно відзначити, що ця бойова підготовка американськими сержантами не пройшла даремно. Хоча і готувалися українці до здійснення миротворчих операцій, але з думкою тільки про закордонні конфлікти. Ніхто й не очікував, що військовий досвід знадобиться українським воїнам на рідній землі під час бойових дій в анти-терористичній операції (АТО) в боротьбі з кадровими російськими військовими. Ці знання були успішно застосовані у вигляді знищення ворожої техніки та живої сили противника. Так виникла парадоксальна ситуація, коли США ще задовго до військового конфлікту на Донбасі підготувала прекрасно вишколених військових інструкторів, які відповідно передали свої знання іншим військовослужбовцям, і виступила союзником України проти Росії. У 2000 р. ця думка була на грані фантастики, а зараз стала гіркою реальністю. Але, можливо, американська розвідка та генштаб уже тоді щось знали і не просто так на безкоштовній основі навчали простих українських сержантів та рядових, не допомагаючи вищому офіцерському складу, який, очевидно, ще перебував під впливом радянської ідеології та прислуговував інтересам спецслужб ворожої тепер країни – Росії. Особливо виявилася неспроможність або можлива свідомо шкода вищого офіцерського складу під час бойових дій на Донбасі, коли внаслідок непродуманих або заздалегідь шкідливих наказів були втрачені стратегічні місця, знищена бойова техніка, а найжахливіше – зазнав великих втрат особовий склад військових частин. Усього цього можна було

⁶ Гевко І. Набули досвіду і знань українські сержанти під час навчання в американській академії / І. Гевко, С. Голубятніков // Армія України. – 1999. – 4 лютого.

⁷ Голубятніков С. Україна і НАТО: партнерство триває / С. Голубятніков // Армія України. – 2000. – 10 лютого.

⁸ Гевко І. Американські рейнджери ділилися досвідом і знаннями із сержантським складом Укрполбату / І. Гевко, С. Голубятніков // Армія України. – 2000. – 11 березня.

уникнути і перебіг бойових дій міг бути іншим. Натомість увесь тягар бойових дій переніс простий рядовий та сержантський склад, який своїм героїзмом врятував ситуацію на фронті, а натомість вищі офіцери, замість того, щоб зайняти своє місце на полі бою, відсиджувалися у штабах.

Повертаючись до розгляду зазначеної теми, треба сказати, що першим серйозним іспитом для батальйону стала спільна миротворча місія в Косово. Протягом 2000 р. велося активне обговорення практичного застосування військових підрозділів у спільному виконанні миротворчої місії на вказаній території. Було досягнуто порозуміння щодо організаційної структури миротворчого контингенту, його озброєння, оснащення, місця дислокації і принципів формування штабу. Робочі групи обговорили різні варіанти й вирішили, що Україна та Польща мають направити спільну бойову групу до району виконання миротворчої місії в Косово, де перейдуть у підпорядкування командування НАТО під егідою сил КФОР.

Спершу між українцями і поляками була домовленість про чисельність військового контингенту у 800 осіб (по 400 від країни). Але в українській сторони виникли фінансові труднощі, тому вона запропонувала лише 174 особи. Польська сторона з цим категорично не погоджувалася і поставила під сумнів доцільність цієї військової операції. Але після кількомісячних обговорень та гострих дискусій було досягнуто такої угоди, за якою українська сторона виділяє 267 осіб, а польська – 533. Окрім цього, до складу польської групи входив литовський взвод чисельністю 30 осіб.

У ході виконання миротворчої місії зона відповідальності була поділена між українською та польською сторонами порівну, при цьому український контингент розташований на заході, де переважало сербське населення, а польський займав сектор, де проживала албанська більшість. Узгодили й посади сторін: командир – поляк постійно, заступник – українець постійно, інші посади обіймалися під час ротації. Документація спільного батальйону велася тільки польською мовою. Англійська використовувалася під час роботи зі штабом бригади і вважалася офіційною.

Перед відправкою батальйону в Косово особовий склад проінспектувала група датських офіцерів вищого рангу з метою визначення ступеня готовності до виконання миротворчих завдань. До складу військової делегації увійшли: підполковник Пасе Крістіансен (голова), старший лейтенант Генріх Сторм і військовий аташе Королівства Данії в Україні та Польщі підполковник Клаус Матієс. Датчани оглянули казарми й парк бойових машин українсько-польського батальйону і взяли участь у спільних навчаннях. Також висловили особливе захоплення бойовою розвідувальною машиною (БРДМ), відзначивши, що Данія не випускає подібних і їх доводилось купувати у Швейцарії. На думку підполковника П. Крістіансена, частина, якою керував майор В. Шкурат, спроможна виконувати завдання в районі конфлікту⁹.

Першими 10 липня 2000 р. відправилися у Косово польські військовослужбовці. Проводи української частини батальйону відбулися 14 липня 2000 р. у присутності міністрів оборони України, Польщі, Азербайджану, Казахстану, Білорусі, військовослужбовців 21 армії партнерів, 9 представників військових аташе

⁹ Сняк Д. Датчан в Яворові ще не було / Д. Сняк // Високий Замок. – 2000. – 17 квітня.

та спостерігачів. Це свідчить про серйозне зацікавлення у спільному батальйоні десятків держав і про їхню повагу.

На церемонії проводу батальйону були зачитані слова привітання міністра оборони України О. Кузьмука та голови Бюро національної безпеки Республіки Польща М. Сівец. У вітальному слові Верховний головнокомандувач об'єднаними збройними силами НАТО в Європі генерал Д. Ролстон зазначив, що пишається тим, що представляє США і країни Альянсу на цій церемонії. Щодо українсько-польського батальйону, то висловив задоволення надзвичайною підготовкою формування, яке пройшло добру школу миротворчих навчань як на території Польщі, так і України¹⁰.

На проведеній прес-конференції міністр національної оборони Республіки Польща Б. Коморовський наголосив, що у співпраці воїнів Польщі й України здобуто певний досвід, внаслідок якого до Косово відбув українсько-польський миротворчий батальйон. Наші воїни разом там стоятимуть на сторожі миру. Це – чергове свідчення миролюбності наших держав, а також розширення міждержавних контактів, що дасть змогу забезпечити стабільність у Європі. Визнаючи заслуги українських миротворців перед польським народом, Б. Коморовський на закінчення урочистостей нагородив командувача Сухопутних військ Збройних сил України генерал-полковника П. Шуляка і командувача війська Західного ОК генерал-полковника С. Чернілевського золотими медалями Війська Польського, заступника командувача війська Західного ОК із виховної роботи Л. Коберського і військового аташе України в Польщі генерал-лейтенанта М. Мельника – срібними, а командира українсько-польського батальйону підполковника В. Шкурата – бронзовою медаллю¹¹.

9 серпня 2000 р. відбулася офіційна презентація спільного миротворчого підрозділу, що приступив до виконання обов'язків у складі військового контингенту КФОР у Косово. У презентації взяли участь послы України і Польщі в Югославії, які відвідали польовий табір частини. Посол України В. Фуркало зазначив, що “перед вами постало дуже складне завдання з виконання резолюції Ради Безпеки ООН № 1244, яке передбачає поновлення порядку, встановлення миру і спокою у цьому краї. І виконати його ви зможете лише пліч-о-пліч з братами по зброї – польськими солдатами і офіцерами. Сьогодні ви починаєте писати нову важливу сторінку у двохсторонніх стосунках між Польщею і Україною. Ваше перебування тут у складі спільного контингенту є реальним практичним свідченням того, що ми вже маємо практичні результати встановлення стосунків стратегічного партнерства з дружньою, братньою, сусідською Польщею. Хочу побажати, щоб ви, починаючи цю спільну службу з друзями по зброї, закінчили її братами”¹². Натомість посол Республіки Польща, звертаючись до особового складу батальйону, наголосив, що спільна служба польських й українських солдатів та офіцерів – це відображення динамічних стосунків між Польщею й Україною.

¹⁰ *Махно І.* Щит миру – 2000. Пліч-о-пліч проти збройних конфліктів / І. Махно // Народна Армія. – 2000. – 18 липня.

¹¹ *Гевко І.* Наша держава стала центром підготовки миротворців / І. Гевко, С. Голубятніков // Армія України. – 2000. – 18 липня.

¹² *Шкурко Д.* Укрполбат отримує добро послів / Д. Шкурко // Народна Армія. – 2000. – 12 серпня.

Учасники зустрічі відзначили те, що спільний батальйон перебуває під командою єдиного штабу і виконує спільні оперативні завдання, є безперечним та поки унікальним досягненням у практиці міжнародної військової співпраці. Головними завданнями батальйону стали: нагляд за порядком і безпекою, охорона установ й організацій влади, підтримка діяльності та співпраця із Верховним комісаром ООН у справах біженців, а також охорона дороги зі Скоп'є до Приштини. Серед завдань, що виконували миротворці: служба на постах, супроводження конвоїв, патрулювання місцевості, охорона місцевого населення в конфліктних районах.

На тлі політичного протистояння і взаємного несприйняття албанців та сербів проходила миротворча місія перших військових українсько-польського батальйону. З урахуванням чисельності особового складу обох частин батальйону зони відповідальності становили: для українських підрозділів – 214 км², а для польських – 247 км². У зонах відповідальності українців проживало 14,2 тис. осіб, поляків – 42 тис. місцевого населення. Різниця між двома зонами полягала в тому, що під опікою українських миротворців була лінія розподілу між албанцями і сербами, де частіше за все відбувалися сутички. Але українські солдати за короткий термін спромоглися знайти спільну мову з обома спільнотами і використовували стосунки для подальшої стабілізації ситуації. У зоні відповідальності польських підрозділів проживали тільки албанці, там відчувалася велика активність кримінальних елементів та контрабандистів. Якщо до українців албанці ставились добре, то з росіянами поводитись інакше. Був випадок, коли розлючений натовп албанців накинувся на російський патруль. Виручили французи, хоча автомобіль росіян був спалений¹³.

У складі батальйону появився новий для Збройних сил України підрозділ – військова поліція. На нього було покладено завдання координації роботи з адміністрацією ООН, місцевими органами влади, попередження місцевого населення про виявлені міни, а також супроводження конвоїв, здійснення заходів безпеки під час мітингів і масових заходів.

У листопаді–грудні 2000 р. у зоні відповідальності українсько-польського батальйону проводилася операція “Аштон” із виявлення, вилучення і знешкодження прихованої зброї та інших нелегальних предметів. Під час її здійснення поблизу населеного пункту Горанце в чотирьох печерах було виявлено найбільший за весь період миротворчої місії в Косово склад зі зброєю та боєприпасами – українські військові разом із польськими колегами вилучили 116 кг вибухонебезпечних предметів і понад 20 одиниць зброї¹⁴.

Упродовж усього періоду перебування батальйону в Косово його особовий склад взяв участь у багатьох спецопераціях із підтримання правопорядку та збереження спокою серед мирного населення. Був підданий як снайперському ворожому вогню, так і нападам стихійно організованих місцевих мешканців. На жаль, не обійшлося і без втрат. Але за виявлену доблесть у кризових ситуаціях та зразкову

¹³ Галач А. Наслідки гуманітарної інтервенції НАТО в Косово – незалежність від сербів / А. Галач // Народна Армія. – 2000. – 12 грудня.

¹⁴ Прес-служба Міністерства оборони України. Операція “Аштон” // Народна Армія. – 2000. – 24 листопада.

службу неодноразово воїни батальйону були нагороджені медалями й різними заохоченнями.

Батальйон перебував у Косово у складі сил КФОР протягом 2000–2010 рр. і зарекомендував себе з найкращої сторони. 1 травня 2011 р. угода 1997 р. про створення спільного батальйону втратила чинність і частину відповідно було розформовано. Але набутий досвід не зник безслідно. Ще в 2009 р. було підписано протокол про наміри щодо створення нової спільної бригади, який вдалося реалізувати в 2014 р. шляхом створення литовсько-польсько-української бригади (ЛитПолУкрбриг), що продовжила успішний досвід функціонування спільної військової частини.

Підсумовуючи діяльність батальйону, можна зробити висновки, що це був перший в історії досвід для Збройних сил України створення військової частини спільно з іншою державою. Він не був легким, але дуже успішним, що особливо яскраво продемонструвала миротворча місія Укрполбату в Косово. Діяльність частини була відзначена не лише вищим командуванням НАТО у вигляді бойових нагород, а також одержала широку підтримку серед місцевого населення. А здобутий миротворчий досвід солдатів в умовах військового конфлікту в Косово став у нагоді вже на теренах рідної країни при захисті власних кордонів.

Rev. Nazar ZATORSKYY

ALEXANDER SOLTAN, AUREI VELLERIS HISPANICI OBSERVATOR: ORIGINS OF THE MISCONCEPTION AND POSSIBLE SOLUTIONS OF THE PROBLEM

One of the most widespread misconceptions regarding the person of a Ruthenian nobleman of the 15th century Alexander Soltan concerns his membership of the Order of the Golden Fleece. The roots of this theory lie in one of the most controversial documents of the 15th century, the *Epistle of Misael to Pope Sixtus IV*. Composed in 1476, it has become well known due to its publication by the Uniate Metropolitan of Kyiv Hipatius Potij in 1605. Just a decade before 1596 the Kyivan Metropolis signed the Union with the Holy See and came under the jurisdiction of Rome. This ambiguous step caused a schism and bitter polemics in the Ruthenian elite and in the Church itself. Metropolitan Potij did understand that the appearance of this document drafted in the Kyivan Metropolitanate a century earlier and totally impregnated by the spirit of Union with Rome would create doubts as to its authenticity in the middle of this ferocious debate. This is why the churchman presented the codex with the epistle to the magistrates and aldermen of the city of Vilnius and took from them a certificate of authenticity for the manuscript and the text of the epistle. Potij placed this certificate at the very beginning of the edition of the *Epistle of Misael*, which he prepared himself in the Church Slavonic language¹. He also placed it at the beginning of his own Polish translation of the charter, published in the same year just a few weeks after the Church Slavonic one².

The officials described this codex in the following way: “The members of the magistracy and the aldermen of the city of His Royal Majesty Vilnius, [representatives] of both sides: Roman as well as Ruthenian³, announce to all together and to everyone who needs to know about it, that the most gracious in God, His illustrious Reverence Father Hipatius Potij, Metropolitan of Kyiv, Halych and all Rus, bishop of Volodymyr and Brest, came to the municipality in the town hall of Vilnius and showed a book which had been found in the Church of Kreva. The Codex is written in antiquated script in

¹ Unfortunately no sample of the first edition has been preserved until now. But this authenticity certificate has been reproduced by Stepan Holubiev by the reissue of the epistle on the basis of two defective samples of the first edition, which existed in the 19th c. Див.: Грамота кievського митрополита Мисаила къ папъ Сиксту IV, 1476 г. / Архивъ Юго-Западной Россіи; [ред. С. Голубев]. – Киев, 1887. – Ч. 1. – Т. 7 – С. 195–196.

² Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV od Duchowieństwa y od Książat y od Panow Ruskich / [tr. and edit. by H. Potij]. – Vilnius, 1605.

³ It means that there were representatives of both Western (“Romans”) and Eastern Church (“Ruthenians”).

correct Slavonic language, in quarto, very old. The 8th Council of Florence⁴ is in this book, together with the letter to the Holy Father Sixtus IV, the Pope of Rome, written by Misael, Metropolitan of Kyiv and the Archimandrites of Pecherska Lavra⁵ and of Vilnius⁶, and also from the Ruthenian grand dukes and lords in the year 1476 AD”⁷.

Despite these arrangements by the Metropolitan, his opponents from the Orthodox side considered the *Epistle of Misael* as a forgery, assuming that the authenticity certificate was just a part of the strategy of Potij, whom they claimed to be the real author of the epistle. For example, in the polemical work *Perestoroĥa (Premonition)* they say: “They [Uniates – N. Z.] fabricate books under the ancient date, in old writing, as if this Union had ever existed. But look observantly into the language and you will see that despite the fabrication of such old Corpus, the whole language is that of Potij, as if he was speaking himself by his own lips”⁸.

Since then the *Epistle of Misael* has been defamed as a document of uncertain origin and this disrepute accompanied it until the end of the 20th century. Although, since the end of the 19th century, many scientists raised their voices in favor of the authenticity of Misael’s charter⁹, they lacked ultimate certainty, which could be brought only by discovery of an earlier copy, written at least before the end of the 16th century, before the Union of Brest. Only at the end of the 20th century have two such copies been discovered, which brought the discussion on the authenticity of the *Epistle of Misael* to an end. In the 1970s, a full copy of the charter was found in Smolensk regional museum in the Codex *SOKM 9907*¹⁰, dated back to the 1520s, that is, long before the Union of Brest and even before the birth of Hipatius Potij. This discovery has brought ultimate certainty concerning the authenticity of the document¹¹. Besides this, a quite big fragment of the epistle (about 1/5) has been identified also in the Codex *Synod. 700* of the Synodal collection

⁴ According to its tradition, the Eastern Church recognizes only 7 ecumenical councils, which is why the Council of Florence, where the union between the Western and the Eastern Church was concluded, was counted by those in the Metropolis of Kyiv who accepted this Union as the 8-th Ecumenical Council.

⁵ That is the most famous and honorable monastery in the Metropolis of Kyiv, the Kyiv Pechersk Lavra.

⁶ Reference is made here to the most honorable monastery in that part of the country, the Holy Trinity monastery of Vilnius.

⁷ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... / Архив Юго-Западной России (далее – АЮЗР). – Ч. 1. – Т. 7. – С. 197.

⁸ Пересторога // Акты, относящиеся к истории Западной России. – Санкт-Петербург, 1851. – Т. 4: 1588–1638. – С. 229.

⁹ For example the Orthodox metropolitan Makarij Bulgakov (див.: *Макарий (Булгаков)*). История Русской церкви / Макарий (Булгаков). – Санкт-Петербург, 1883. – Кн. 5; *Грушевський М.* Історія української літератури / М. Грушевський. – Київ, 1995. – Т. 5).

¹⁰ According to the report of Olena Rusyna, the honor of discovery belongs to Anna Khoroshkevych, who “detected the copy from the codex *SOKM 9907* already in the 1970s”. *Русина О.* Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком / О. Русина // Український археографічний щорічник. Нова серія: зб. наук. праць. – Київ, 2002. – Вип. 7. – Т. 10. – С. 285.

¹¹ Див.: *Семенченко Г.* Неопубликованные грамоты сборника *SOKM 9907* / Г. Семенченко // Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI веков. – Москва, 1987. – Кн. 3. – С. 630.

of the State Historical Museum in Moscow. It is dated to the 1550s. This fragment was published in 1992 and 2002¹², while the full copy only appeared in 2013¹³.

Though the document, which opens (sic!) with the signatures of 16 most outstanding representatives of the Church and nobility is authentic, there were (and still are) many misinterpretations derived from its text, one of which will be considered in this article. Among the noblemen who signed the charter was Alexander Soltan. One of the titles next to his signature served for a long time as proof that the Ruthenian aristocrat was a knight of the Order of the Golden Fleece. In the original (Church Slavonic) language his signature runs: “Благородный мужъ, панъ Салтанъ Александръ, великославный рыцер божья гробу, и ушьпанский, златаго стрыха носитель, подьскарбій великославного двору пресвѣтлаго короля Казимера”¹⁴.

In the Polish translation, made by Metropolitan Hipatius Potij, this title reads as follows: “Zacnie Urodzony mąż Pan Soltan Alexandrowicz wielce sławny Rycerz Bożogrobski у Hiszpańskiego Aurei Veleris nośiciel Podskarbi wielkiego sławnego dworu Naiśnieyszego Krola Każimierza”¹⁵. And related to the words “ушьпанский златаго стрыха носитель” the interpreter added a marginal note, in which he repeated the same thought, namely that Alexander Soltan was a knight of the Golden Fleece: “to iest luzon albo aurey weleris”¹⁶.

Hipatius Potij’s interpretation was noticed by his contemporaries, particularly by heraldists and depicted in the armorials accordingly. For example, Szymon Okolski, a heraldist of the 17th century, relies on his reports about the Soltan family in the *Epistle of Misael* and on the conclusions made by the Uniate Metropolitan¹⁷. With regard to Ioan Soltan, another member of this family who also signed the charter, the heraldist directly indicates his source: the Epistle of 1476 and its interpretation by Hipatius Potij (“ad Sixtum IV Pont. Max. ... de illo Hippatius Pociey”¹⁸). And further, talking about Alexander Soltan, he repeats the thesis of the Metropolitan that the nobleman was a knight of the Order of the Golden Fleece (“aurei velleris Hispanici obseruator”¹⁹). It should be mentioned that in the armorials published before 1605 there is no mention about this high decoration of the Ruthenian nobleman. For example, Bartosz Paprocki

¹² Русина О. Мисаїлове послання Сиксту IV... – С. 281–296. A decade before a popular edition of the Synodal fragment was realized in the “Feudal archive of Rus”: Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI веков. – Москва, 1992. – Кн. 5. – Р. 1071–1074.

¹³ Заторський Н. “Послання Мисаїла” за Смоленським списком // Український археографічний щорічник. Нова серія: зб. наук. праць. – Київ, 2013. – Вип. 18. – Т. 21. – С. 401–428.

¹⁴ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... // АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 7. – С. 200.

¹⁵ Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta IV... – S. 10. In the Latin translation of the Order of the Golden Fleece Hipatius Potij made a mistake: the word “fleece” in Latin is with double “l” – “vellus”, so in Genitive should be “velleris” and not “veleris”, as in the Polish edition.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Okolski S. Orbis Polonus / Szymon Okolski. – Cracoviae, 1641. – Vol. 3. – P. 166.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem.

could give no particular information on the Soltans, except a remark that “there were great and glorious men in this house for a long time”²⁰.

With time, both the Polish translation of Hipatius Potij and his Cyrillic edition of the Misael’ charter became so rare that scarcely anybody knew about them. So when, in the middle of the 19th century, a handwritten copy of Potij’s Cyrillic edition was found in one of the Vatican libraries, it was translated into Polish anew. The anonymous translator explains in his preface that he undertook this work because of the importance of the document, because he was unsure if it had ever been edited before²¹. We draw attention to this circumstance because the 19th century anonymous translator, like Hipatius Potij in 1605, translated the words “ушьпанский златаго стрыха носитель” as “hiszpański złotego runa nosiciel”²², considering the aristocrat of the 15th century to be a knight of the Golden Fleece.

However unlike Hipatius Potij, the 19th century translator was mindful of the fact that there was an apparent contradiction in this title, which could indicate an obvious anachronism: “To the title of Alexander Soltan has been added, that he was “ушьпанский златаго стрыха носитель” (a Spanish bearer of the Golden Fleece); but this does not match with the chronology, because the Order of the Golden Fleece became a Spanish order later, only in the 16th century... The fact that it is called here “Spanish”, whereas it could have been called only Burgundian, can be explained by the presumption that the signature was not copied correctly by the scribe but contains a later explanation... Thus it is not a genuine signature but a description of the signatory made by another hand. Later the second or third copyist added to this description the word “Spanish”, which seemed to him requisite, for in his time the Order of the Golden Fleece had already passed to Spain”²³. So according to the notion of the translator, Alexander Soltan had indeed been

²⁰ *Paprocki B. Herby Rycerstwa polskiego / Bartosz Paprocki. – Kraków, 1584. – Reprinted edition. – Kraków, 1858. – P. 865.*

²¹ “Nie wiemy, czy był on drukowany kiedykolwiek, chociaż w przedmowie do niego wspomniane jest, że ten sam Hipacyusz Pocij miał zamiar go drukować; a Niesiecki jeszcze wyraźniej powiada, że to poselstwo jest u Hipacego Pocij do druku podane. Wprawdzie nie rozumiemy dobrze tego powiedzenia: *jest u Hipacego Pocij do druku podane*, i zdaje nam się, że Niesiecki tyle tylko wiedział co i my, i to z tej samej przedmowy do naszego dokumentu, którą tu zamieszczamy, a w której jest powiedziano, że Pocij miał zamiar podać do druku. Rozumiemy przeto, że z tego powiedzenia Niesieckiego, nie możemy jeszcze z pewnością wnosić, aby on widział ów dokument istotnie *z druku wydany*. Atoli gdyby nawet był gdzie drukowany, istnienie tego dokumentu tak jest mało znane, że przedrukowanie jego staje się koniecznym. Poselstwo do Papieża Rzymskiego Syxtusa IV od Duchowieństwa książąt y Panów Ruskich, z Wilna, roku 1476 // *Przegląd Poznański. – Poznań, 1859. – Vol. 27. – P. 159.*

²² *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Syxtusa IV... // Przegląd Poznański... – P. 188.* In this Polish translation the list with the signatures is placed at the end, which is why we can conclude that the translator used the manuscript which now has the signature BAV, Mus. Borgiano, Illirico 16, for in the other handwritten copy of Potij’s first edition (which earlier was marked as the manuscript H XII and now has the signature BAV, Vat. slav. 12) the list with the persons who signed the charter is at the beginning. См.: *Соборное послание русского духовенства и мирян к римскому папе Сиксту IV писанное из Вильны 14 марта 1476 г. / [ред. А. Петрушевич]. – Львів, 1870. – С. 27.*

²³ *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Syxtusa IV ... // Przegląd Poznański... – S. 159–160.*

a knight of the Order of the Golden Fleece, while the word “Spanish” was added to the description of his title by a later copyist, at a time when the Order was already in Spain.

A few years later, in the same periodical *Przegląd Poznański*, an article was published entitled: „Aleksander Sołtan. Szambelan Karola Zuchwałego i Kawaler Złotego Runa”²⁴ (“Alexandr Soltan. Chamberlan of Charles the Bold and a Knight of the Order of the Golden Fleece”). The anonymous author of the article argued in favor of the *Epistle of Misael*, published (in its new Polish translation) some 3 years before, even if the title (naming the nobleman a “Spanish bearer of the Golden Fleece”) spoke against it: “Some doubts have been expressed concerning the authenticity of the Epistle, among others regarding the term “Spanish “bearer” of the Golden Fleece”. As it is correctly assumed, in 1476 the Golden Fleece had not yet passed from Burgundy to Spain. This last doubt concerning Alexander Soltan can now be definitely clarified with the aid of the documents, which are until now in possession of the Soltan family, so ancient and so merited before the Uniate Church in Poland”²⁵. Thus, in order to prove the arguments of the publication of 1859, the author presented documents from the family archive of the Soltans that refer to the voyage of Alexander Soltan to the Holy Land and the royal courts of Europe in 1467-1469.

Among those documents there are two charters from the Duke of Burgundy Charles the Bold, who was the sovereign of the Order of the Golden Fleece at that time. As we can see from the first document, a passport provided to the Ruthenian nobleman in Courtrai (now Kortrijk in Belgium) on May 24th, 1469, Alexander Soltan visited the Burgundian court in May of that year. By his second charter, dated by the same day, May 24th, 1469, Charles the Bold nominated Alexander Soltan as his councilman and chamberlain²⁶. But neither of these charters by any word mentioned that the Ruthenian aristocrat held a title from the Order of the Golden Fleece much higher and more honorable than the two received. Despite the silence of the published documents concerning Soltan’s decoration with this high order, the anonymous author of the article in the *Przegląd Poznański* of 1862 insisted that the nobleman really had been a knight of the Golden Fleece. After the reproduction of both charters of Charles the Bold he simply states: „Now it is easy to understand how Soltan became a knight resp. „bearer” of the Golden Fleece”²⁷. As we see, he just passed over the question of the documental evidence in favour of this thesis without giving any argument from the published documents, so it is hardly understandable how this conclusion could have been drawn. Thus, despite the intention declared in the beginning of his article „to clarify definitely with the aid of the documents” the question whether Soltan was indeed a knight of the Golden Fleece, the author neither presented any document about it nor derived any argument from both charters of Charles the Bold to prove his thesis.

Notwithstanding the lack of the documents or convincing arguments, the thesis that Alexander Soltan was a knight of the Order of the Golden Fleece has been firmly established in the Polish scholarly and aristocratic milieu, not least because of its support

²⁴ Aleksander Sołtan. Szambelan Karola Zuchwałego i Kawaler Złotego Runa // *Przegląd Poznański*. – Poznań, 1862. – Vol. 33. – P. 65.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*. – P. 73.

²⁷ *Ibidem*.

by the Soltans. In his letter published in 1877 in the necrology *Kronika żałobna rodzin wielkopolskich od 1863-1876 r.* Count Adam Leo Soltan, a member of the Soltan family, also considered his ancestor to be a “bearer of the Golden Fleece”. On the basis of the publication of the *Epistle of Misael* in the *Przegląd Poznański* of 1859, he repeats the title of his forebear in its Polish translation: “Sławny i wysoko urodzony pan Aleksander Sołtan, rycerz grobu Bożego i hiszpańskiego złotego runa nosiciel, podskarbi króla sławnego Kazimierza”²⁸ (Glorious and high-born lord Alexander Soltan, knight of the Holy Sepulchre and bearer of the Spanish Golden Fleece, vice-treasurer of the glorious king Casimir). In this letter the count repeats the same reflections about the reason why the Golden Fleece has been called “Spanish”, which had been reported in both publications of 1859 and 1862. As additional arguments in favor of this thesis, the count refers to some unspecified “family traditions and different booklets which describe the appearance of the miraculous icon of the Virgin Mary on the pear-tree in 1476, as well as the old images in the church and the Basilian monastery in Zhyrovichy where that image appeared. Zhyrovichy belonged to Alexander. The portrayal in the cupola depicts Alexander with that miraculous icon in the hand and with the decoration of the Golden Fleece”²⁹. In spite of adduction of these new arguments, they cannot be upheld, because the stone church and other stone buildings of the Monastery of Zhyrovichy were erected after the first quarter of the 17th century³⁰, that is, after the *Epistle of Misael* and its first Polish translation (in which Alexander Soltan was presented as a “bearer” of the Golden Fleece) were published. The same is also true for the books about the appearance of the miraculous icon of the Virgin Mary in Zhyrovichy: since the first of these was published only in 1622³¹, it is clear that its author took the information about Alexander Soltan from the edition of the *Epistle of Misael* of 1605. The same applies also to the “family traditions of the Soltans”. Finally, no document was found in their family archive to reinforce this thesis, otherwise it would have been published among other documents in the article of 1862, which was intended to present Soltan as a knight of the Golden Fleece. Besides, Count Soltan’s letter uses a very specific term: “Aurei Velleris hispanici Obserwator”³², which reveals another source of the Soltan “family traditions” (along with the *Epistle of Misael* and booklets about the appearance and paintings of the Monastery

²⁸ *Kronika żałobna rodzin wielkopolskich od 1863–1876 r. z uwzględnieniem ważniejszych osobistości zmarłych w tym przeciągu czasu w innych dzielnicach Polski i na obczyźnie.* – Poznań, 1877. – P. 412.

²⁹ *Ibidem.* – P. 412–413.

³⁰ Though according to some reports the stone church was built in the first half of the 17th c., after the earlier wooden one was destroyed by fire, but in light of the destruction of the monastery during the uprising of Khmelnytsky 1655, the frescos mentioned by the count Soltan could not have been painted before the second half of the 17th c., or even in the 18th c. See: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Warszawa, 1895. – Vol. 14. – P. 897 (Żyrowice).

³¹ *Borowik T.* *Historia abo Powieść zgodliwa przez pewne podanie ludzi wiary godnych, o obrazie przeczystey Panny Mariey Zyrowickim cudotwornym /Theodozy Borowik.* – Wilno, 1622.

³² *Kronika żałobna rodzin wielkopolskich od 1863–1876 r. ...* – P. 412.

of Zhyrovichy) – the armorial of Szymon Okolski³³, who in 1641 used exactly the same phrase concerning Alexander Soltan (“aurei velleris Hispanici obseruator”), taking his information from the Polish translation of the *Epistle of Misael* and Potij’s commentaries of 1605. So the circle closes: Hipatius Potij’s thesis was accepted by the historians, artists, heraldists and members of the Soltan family throughout the centuries. Moreover, in the 19th century all these congruent testimonies provided additional proof in favor of the thesis that the Ruthenian nobleman really was honored with the Golden Fleece.

It seems that Potij’s translation of 1605 was also one of the sources for Rev. Ignatij Stebelski’s study of the Soltan family. Although he wrote this work in the 18th century, it became well known thanks to its publication in *Scriptores rerum polonicarum* in 1878³⁴. We can trace some of Stebelski’s sources on the basis of the terminology which he uses to argue that Alexander Soltan was a “knight of the Holy Sepulchre and Spanish *aurei velleris*, i.e. a bearer of the Order of the Golden Fleece” (“Rycerza Bożogrobskiego i hiszpańskiego aurei velleris, t. j. złotego runa orderu nosiciela”)³⁵. Stebelski used exactly the same Latin phrase (*aurei velleris*) which is in the translation of 1605. Moreover, he also explains this Latin term in the same way as Potij did in the marginal note of his Polish translation. Stebelski obviously knew about the edition of the *Epistle of Misael* in its original language, for he mentions the edition of the charter of 1476, “by the efforts of Hipatius Potij, Metropolitan of Kyiv and of all Rus, in the Ruthenian and Polish languages 1605 by print in Vilnius”³⁶. The editors of Ignatij Stebelski’s study also added in the footnotes references to contemporary publications on this topic: the article of 1862 in the *Przegląd Poznański* and Count Adam Leo Soltan’s letter published in the necrology *Kronika żałobna rodzin wielkopolskich od 1863–1876 r.*³⁷

Finally, the same article of 1862 from the *Przegląd Poznański* was reprinted in the monthly *Litwa i Ruś* in 1913. This last publication differs from the first one by a somewhat changed and more extensive title: instead of Polish “szambelan” the Latin term “cambellanus” is used and the second honorary title of the Ruthenian nobleman “*consiliarius*” is mentioned. However, the indication that Alexander Soltan had been a knight of the Order of the Golden Fleece was not changed: “Aleksander Sołtan “consiliarius” i “cambellanus” Karola Zuchwałego, kawaler Złotego Runa”³⁸.

However, all the efforts of older Polish historiography to present Alexander Soltan as a knight of the Order of the Golden Fleece fade in front of the silence of the documents of this Order. The name of Alexander Soltan is not found in the acts of its chapters and

³³ *Okolski S. Orbis Polonus...* – P. 166.

³⁴ *Ignacy Stebelski O Prześwietnej Familii JMśc PP. Sołtanów // Scriptores rerum polonicarum.* – Vol. 4 / *Archiwum komisji historycznej.* – Vol. 1. – Kraków, 1878. – P. 373–394.

³⁵ *Ibidem.* – P. 373.

³⁶ *Ibidem.*

³⁷ *Ibidem.* – Footnote 1.

³⁸ *Soltan A. Aleksander Soltan “consiliarius” i “cambellanus” Karola Zuchwałego, kawaler Złotego Runa / A. Sołtan // Litwa i Ruś.* – 2-d year. – Vilnius, 1913. – Vol. 4. – Book 10–12. – P. 108–113. Cf. to the publication of 1862: Aleksander Sołtan. Szambelan Karola Zuchwałego i Kawaler Złotego Runa // *Przegląd Poznański.* – Poznań, 1862. – Vol. 33.

in the lists of its knights preserved to this day³⁹. Only at the end of the 20th century did scholars point out this fact, as well as the lack of sufficient argumentation and documental testimonies in the Polish publications of the 19th century. Concerning the publication of 1862, the German scholars Werner and Anke Paravicinis remark: “On the page 74 it is stated without any evidence that Alexander Soltan came back as a knight of the Golden Fleece”⁴⁰. Hence, they concluded that this thesis “is based on some misunderstanding or on a later addition”⁴¹. They considered the “copy of the charter from the 14th of March 1476” to be the source of the mistake, as there Alexander Soltan is described as “the glorious knight of the Holy Sepulchre and the Spanish Golden Fleece”⁴². Despite the correct suggestion about the source of the misconception, Werner and Anke Paravicinis could not explore the origin of this concept and adopted, as it seems, their basic thesis from both publications in the *Przegląd Poznański*, assigning all the responsibility to later scribes and stressing the fact that the charter was delivered as a copy.

To solve the problem of the title of Alexander Soltan, we should look at the text of the *Epistle of Misael* in its original Church Slavonic language, where the title of the nobleman reads as “ушьпанский златаго стрыха носитель”⁴³. First of all, we must compare Potij’s edition with the text of the charter in the Smolensk manuscript (which is not copied from that of Kreva and did not have the same antigraph). The title in the manuscript of Smolensk has the same adjective “Spanish”⁴⁴ as in the first edition of 1605. It is almost impossible that the scribe of the Smolensk manuscript coincidentally added the same adjective “Spanish” at the same place in the epistle as the scribe of the manuscript of Kreva. It is rather improbable that the scribe of the Smolensk manuscript dated from the 1520s was such an expert in European phaleristics to be able to say to which royal houses certain orders of chivalry belong. It should also be noted that Charles V was named in his title as king and ruler of many lands, like Germany, Hungary, etc. So it is quite incomprehensible why, out of all his titles, only the adjective “Spanish” should have been chosen, especially given the fact that, in the titles of Charles V, the different Spanish lands were counted separately: Castile, Aragon, Leon, etc. and he never officially used the title “King of Spain”. All these considerations contradict the 19th century Polish scholars’ conviction that the adjective “Spanish” in the title of the nobleman Soltan was the addition of a later scribe. They rather prove this adjective to be a part of the authentic text of the charter.

Comparing the text of the different copies of the epistle, we perceive another problem in the title of the Ruthenian aristocrat: in the manuscript of Smolensk the

³⁹ See: *Les Chevaliers de l’Ordre de la Toison d’or au XVe siècle* / [ed. Raphael de Smedt] – Kieler Werkstücke. – Reihe D: Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters. – Vol. 3.

⁴⁰ *Paravicini A. Alexander Soltan ex Lithuania, ritum grecorum sectans. Eine ruthenisch-polnische Reise zu den Höfen Europas und zum Heiligen Land 1467–1469* / A. Paravicini, W. Paravicini // *Zwischen Christianisierung und Europäisierung. Beiträge zu Geschichte Osteuropas in Mittelalter und Früher Neuzeit. Festschrift für Peter Nitsche zum 65. Geburtstag*; [ed. by Eckhard Hübner, Ekkehard Klug und Jan Kusber]. – Stuttgart, 1998. – P. 395, footnote 187.

⁴¹ *Ibidem*. – P. 395–396.

⁴² *Ibidem*. – P. 396, footnote 188.

⁴³ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... // АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 7. – С. 200.

⁴⁴ Див.: *Заторський Н. “Послання Мисаїла” за Смоленським списком...* – С. 410.

noun translated as “fleece” reads differently: not “стрыха” (“strykha”), but “страха” (“strakha”)⁴⁵. The first spelling is attested to by another important document – the catalog of the estate of Alexander Soltan composed by his son after his father’s death in 1495⁴⁶. This was before the year 1516, in which Charles V became the king of different Spanish domains⁴⁷ (by which the Order of the Golden Fleece also became a Spanish order). In the catalog, the description of the decoration reads as follows: “На двухъ качалехъ стрыхъ Ушпаньский перловый”⁴⁸. This proves, that the right spelling is not “strakh” (as in the Smolensk manuscript), but “strykh” (just as in the edition of Potii). We can also notice the difference between the *Epistle of Misael* and the inventory concerning the description of the order: in the last one it is called not “Golden” but “beaded” (in the meaning “encrusted with pearls”). If such a description had been used in the epistle, scarcely anybody would have come up with the idea to translate the description of the decoration of Alexander Soltan as the “Golden Fleece”, while the word “Golden” in it led to this mistranslation. As we see, both translators into Polish walked right into this trap: Hipatius Potij 1605 as well as the anonymous translator in the 19th century.

But even a mistranslation must have some reason behind it. It is not only the context which makes it clear that it is Spanish decoration and attempts to see in it the most famous one with the adjective “Golden” in its name – the Order of the Golden Fleece. The noun “стрыхъ” (“strykh”) should also provide some reasons for such a translation. Rev. Anthony Petrushevych points to some such reasons in his commentary on the “Ruthenian” text of the epistle, which he was the first to republish in 1869 (relying on three handwritten copies of the edition of 1605). In his analysis of the lexis of the charter he states that the right spelling must be not “стрыхъ” (“strykh”) but “стригъ” (“stryg” resp. “strig”)⁴⁹, although he did not explain what exactly this word in its “correct” spelling means. We find this word in the dictionary of Dal⁵⁰ with the meaning “clip” (“shearing”) and the example given is the Book of Job 31, 20: “От стрига агнецъ моихъ согрѣшася плещи ихъ”⁵¹ (“if he were not

⁴⁵ Див.: *Заторський Н.* “Послання Мисаїла” за Смоленським списком... – С. 410.

⁴⁶ The inventory was composed because of the suit of the son of Alexander Soltan against lady Jadwiga Litaworowa, who did not return the property of his father which her husband had to preserve. This is why the son of the nobleman made an exact list of the objects which belonged to the “treasure” of his father and which he sought to regain in court. См.: Русская Историческая Библиотека, издаваемая Археографической комиссией. – Санкт-Петербург, 1903. – Т. 20. – С. 871–877.

⁴⁷ We can determine this because the verdict in this case was delivered in 1516, and the judgment states that the son of Alexander Soltan “has showed the registry of those treasures of his father in front of us” // Ibidem. – P. 869. Thus the mentioned registry must have been composed earlier, before the verdict of 1516, the execution of which was based on the registry // Ibidem. – P. 871.

⁴⁸ Ibidem. – P. 872.

⁴⁹ Соборное послание русского духовенства... – P. 33.

⁵⁰ Полный церковно-славянский словарь / [сост. Г. Дьяченко]. – P. 673, 677, 1109.

⁵¹ Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / [авт.-сост. В. Даль]. – 2-е изд. – Санкт-Петербург: Типография М. Вольфа, 1880–1882. – Т. 4. – С. 348; Див. також: Острозька Біблія, Йова 31.

warmed with the fleece of my sheep”⁵²). It seems that Petrushevych was right in his suggestion, but the problem is that the Church Slavonic word “стригъ” (“stryg”) means only “shearing” and does not have the meaning of “fleece”, contrary to the German “Schur” and contrary to the English translation of this verse of the Book of Job. For there is another word with the meaning “fleece” in Church Slavonic, as in the Ukrainian, Russian and Belarusian languages – “руно” (“runo”)⁵³.

This brings us back to the cryptic word “стрыхъ” (“strykh”), for which we have found no suitable meaning in any dictionary. The only approximate semantic could be found in Hrinchenko’s dictionary of the Ukrainian language. There is a word with the same spelling “стрих” (“strykh”) which means the same as “стрихіль” (strykhl) – an instrument on which leather was stretched and dried⁵⁴. At first sight this meaning can also refer to fleece, but the exact description of the decoration helps to find another possible interpretation: “На двухъ качалехъ стрыхъ Ушпанський перловый, со шлягомъ трясенымъ, уроблено в него чотыри гривенки перель, а за пять копъ шлягу”⁵⁵. The word “шляг” (“shlag”) could mean “ribbon” or “strap”, because in the dictionary of Hrinchenko we find such semantics for the “шляк”⁵⁶ (“shlak”) (changing of the voiced consonant “г”/“г” (“g”) into voiceless consonant “к” (“k”) at the end of the word can be explained by assimilation which is quite typical for some regions of Ukraine). This brings us to the conclusion that the Spanish decoration of Alexander Soltan was worn on a ribbon and the nobleman could have had the concept of “stretch” or “strain” in mind when he used the word “стрыхъ” (“strykh”) to show that the decoration is suspended from two pieces of ribbon. Another possible explanation is that the Ruthenian aristocrat used some word from another language or from a local dialect. In any case, we would be grateful to philologists for any suggestions which could help us to clarify this mysterious word which has caused so many misunderstandings and misconceptions.

As we have already stated, contrary to the presumptions of Polish scientists of the 19th century, it is quite sure that the decoration of Alexander Soltan was of Spanish origin, which complicates the matter of its identification.

During his voyage to the Holy Land and to the royal courts of Europe, Alexander Soltan indeed visited the court of the Spanish King Henry IV of Castile. Though no document from the Castilian king has been preserved, such documents clearly existed, as they are mentioned in a charter of the King of Portugal Afonso V. In his charter dated 17th of March 1469 he says that the travelling knight “has committed letters from the Emperor and from the King of Poland and from our relative the King of Sicily, further also from the King of Castile, our blood relative and neighbor” (“ab imperatore et a rege Polonie et a rege Sicilie, cognate nostro, tum et a rege Castelle, consanguineo afinique nostro, suarum amplissimarum vertutum litteras detulisset”)⁵⁷. Unfortunately, the letter from the King of

⁵² King James version.

⁵³ Словарь української мови / [упоряд. Б. Грінченко]. – Київ, 1958. – Т. 4. – С. 88.

⁵⁴ Там само. – Р. 216.

⁵⁵ Русская Историческая Библиотека... – С. 872.

⁵⁶ Словарь української мови... – С. 504.

⁵⁷ See: *Paravicini A.* Alexander Soltan ex Lithuania, ritum grecorum sectans... – P. 383.

Castile which could probably clarify the mystery of which Spanish decoration was given to Alexander Soltan is missing. Therefore, all we have to identify the decoration by is its description in the *Epistle of Misael* (“Golden”) and in the catalog of the estate made by the son of the nobleman (richly decorated with pearls, and probably worn on a ribbon). There are only few Spanish Orders of that time which could match such a description, among others the Order of the Jar which had as its insignia a Golden jar with lilies and the Golden Griffin, also worn on a white ribbon, corresponding to the description in the catalog of the estate. However, the Order of the Jar belonged to the Kingdom of Aragon and not to that of Castile, and we can therefore exclude it. If we seek only among the orders by which kings of Castile honored travelling knights, we can point to the Order of the Scale (del Scama). For example, the German knight Jorg (Georg) von Ehingen 1457 (only a dozen years before Alexander Soltan) was honored by the same King of Castile Henry IV with three decorations: the Order of the Scale, which he calls in his diary “Spanish Order” (sic!), the Order of the Band (de la Banda), which he calls “the Band of Castile” and the Order of Granada which had as its insignia a pomegranate on the bough with a few leaves⁵⁸. But since there is no other insignia besides the ribbon mentioned for the Order of the Band, it could not be that in question. Other Castilian orders which existed at that time do not match the description of the cryptic “Golden strykh”.

If we bring together all the pieces of information which we have gathered, we can say that the words “ушпанский золотый стрыхъ” from the *Epistle of Misael* or “стрыхъ Ушпаньский перловый” from the catalog of the estate of Alexander Soltan certainly do not refer to the Order of the Golden Fleece. Instead, they refer to some other golden insignia richly decorated with pearls of Spanish (Castilian) provenance, possibly worn on a ribbon. Since another travelling knight Jorg von Ehingen identified the Order of the Scale as the “Spanish order”, it is highly possible that Alexander Soltan meant the same one, as he added to its description the adjective “Spanish”. The fact that the son of the nobleman used the same adjective (and the same word “strykh”) attests that this expression has been common used in the Soltan family for the Spanish decoration in question. Consequently, the correct translation of the phrase “ушпанский золотого стрыха носитель” should be “wearer of the Spanish Golden Order” where the “Spanish Order” apparently referred to the Order of the Scale.

Unfortunately, the misconception that Alexander Soltan was a knight of the Golden Fleece has not as yet been revised in Polish historiography. For instance, in the article dedicated to Alexander Soltan in the 40th volume of the *Polish biographical dictionary* published 2000-2001, it is stated that the Ruthenian nobleman “according to the family tradition confirmed by armorials and also according to R. Trimonien became in that time [as he was at the court of Charles the Bold – N. Z.] a knight of the Golden Fleece; A. and W. Paravicinis contradict this”⁵⁹. As we see, although the survey of the Paravicinis which proves definitely that A. Soltan could not be a knight of the Golden

⁵⁸ Boulton D’A. J. D. The knights of the crown. The monarchical orders of knighthood in later medieval Europe 1325–1520 / D’A. J. D. Boulton. – Woodbridge (Suffolk), 2000. – P. 63.

⁵⁹ See under [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/index.php/a/aleksandrowicz-soltan> .

Fleece appeared after the publications of Trimoniene⁶⁰, the author of the dictionary entry for Alexander Soltan Henryk Lulewicz disregarded the arguments of the German scientists in favor of the testimony of a “family tradition” (an argument of Count Adam Leo Soltan in the 19th century) and that of armorials. As shown above, the only source for all those references was the *Epistle of Misael* translated into Polish and commented by H. Potij 1605 or the Polish translation of the 19th century. It may be painful to give up this 400-year-old myth; however, the task of the historian is not to cultivate pleasant myths, but to ascertain facts relying on the testimony of authentic documents, none of which, including the *Epistle of Misael* in its original Church Slavonic language, say a word about Alexander Soltan as a knight of the Golden Fleece.

⁶⁰ *Trimoniene R.* Aleksandras Soltanas – XV a. Piligrimas // *Mokslas ir gyvenimas.* – 1991. – Nr. 2. – P. 12–13. *Trimoniene R.* Vakarų Europos valdovų rekomendaciniai raštai Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio Kazimiero dvariškiui. Aleksandro Soltano politinės veiklos štrichai // *Lietuvos istorijos studijos.* – Vilnius, 1996. – Nr. 3. – P. 101–119.

Ігор МРАКА

РОЗДУМИ НА ТЕМУ ОБОРОНИ ЛЬВОВА (ФРАГМЕНТ СПОГАДІВ ЯНА РОГОВСЬКОГО)

Тема оборони Львова від німецьких і радянських військ у вересні 1939 р. достатньо висвітлена у польській¹ та українській² науковій і мемуарній літературі. Проте нові архівні документи дозволяють краще висвітлити хід переговорів із радянським командуванням про капітуляцію міста. Мета статті – публікація фрагмента спогадів безпосереднього очевидця тих подій, який показує, що з-поміж польських військових частина схилилася до думки про необхідність капітуляції перед військами вермахту.

На світанку 17 вересня 1939 р. Червона армія перейшла радянсько-польський кордон і почала займати територію Речіпосполитої. Такі дії сусідньої держави заскочили зненацька поляків, передовсім військових. Польські військові в багатьох випадках були дезорієнтовані. При перших же зустрічах радянські офіцери заявляли, що “прийшли з допомогою”, а на багатьох танках майорили білі прапори³. Тільки в поодиноких випадках відділи Корпусу охорони прикордоння чинили опір, але більшість усе ж пропускали їх углиб країни⁴.

Повідомлення про наступ “советів” й інструкції щодо подальших дій командувач VI корпусу у Львові генерал Владислав Лянгнер одержав телефонограмою з Генерального штабу: “Воюємо тільки з Німеччиною. З більшовиками війни не

¹ *Jaklicz J.* 17 września 1939 r. w Sztabie Naczelnego Wodza / *J. Jaklicz* // *Zeszyty historyczne*. – 1967. – № 12; *Hryciuk G.* Polacy we Lwowie 1939–1944. *Życie codzienne* / *G. Hryciuk*. – Warszawa, 2000; *Lwowskie pod okupacją sowiecką*. – Rzeszów, 2006; *Langner W.* Ostatnie dni obrony Lwowa (1939) / *W. Langner* // *Niepodległość*. – Londyn; New York. – 1978. – Т. 11; *Ryś [Rzyziński] K.* Obrona Lwowa w roku 1939 / *K. Ryś [Rzyziński]*. – Palestyna, 1943; *Włodarkiewicz W.* Lwów 1939 / *W. Włodarkiewicz*. – Warszawa, 2007; *Ostrowski S.* Dnie hańbienia 1939–1941. *Wspomnienia* / *S. Ostrowski*. – Warszawa, 1997.

² *Голубко В.* Львів і львів'яни у переддень та перші дні Другої світової війни (за матеріалами львівської преси) / *В. Голубко* // *Історичні пам'ятки Галичини*. Матеріали п'ятої наукової краєзнавчої конференції 12 листопада 2010 р. – Львів, 2011; *Гриневич Вл.* Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. / *Вл. Гриневич*. – Київ; Дніпропетровськ, 2012; *Історія Львова: у 3 т.* / [редкол.: *Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій*]. – Львів, 2007. – Т. 3; *Наконецний Є.* “Шоа” у Львові. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2006; *Назарук О.* Зі Львова до Варшави / *О. Назарук*. – Львів, 1995.

³ *Jaklicz J.* 17 września 1939 r. w Sztabie Naczelnego Wodza. – S. 145.

⁴ *Ibidem*.

ведемо. У них не стріляти, хіба що атакуватимуть”⁵. Цей же наказ передбачав, щоб усі відділи, які перебувають поблизу румунського кордону, переходили на територію Румунії. Якби радянські війська чинили опір виконанню цього наказу, треба було силою пробити коридор до сусідньої держави⁶. Раптовий наступ Червоної армії і безлад, що все більше охоплював частини польської армії, наводив багатьох на думку не просто про програму битву, а значно більше – про втрату незалежності⁷.

19 вересня передовий загін Червоної армії підійшов до Львова, проте відразу увійти в місто йому не вдалося через зустрічний вогонь польської артилерії. Тому червоноармійці змушені були відступити до містечка Винники неподалік Львова⁸. Того ж дня в одній із львівських газет заради збереження громадського спокою повідомлялось, що “радянські війська досі не атакували наших” і що “наразі нема причин для занепокоєння ситуацією, що склалася”⁹. Подібну інформацію про поведінку Червоної армії вміщено в газеті наступного дня, 20 вересня: “Радянські колони надійшли зі сходу і зупинились перед нашими позиціями, заявляючи, що прийшли не з ворожими намірами і що воюватимуть з Німеччиною”. Попри заспокоїливий тон публікації, газета закликала військових бути пильними¹⁰.

Того ж таки 19 вересня війська вермахту ще раз спробували захопити місто, але зазнали поразки. Німецький парламентар, що прибув до міста, запропонував капітулювати. У випадку відмови погрожував ще одним штурмом, котрий було анонсовано на 10 годину ранку 21 вересня. Німецька сторона, визнавши хоробрість і добре організовану оборону міста, обіцяла з повагою ставитись до усіх військових, а офіцерам навіть залишити зброю. Під час переговорів із польськими військовиками парламентар зазначив, що “у випадку капітуляції перед Німеччиною Польща залишиться в Європі, натомість, внаслідок капітуляції перед Червоною армією – назавжди відійде до Азії”¹¹.

Попри приготування і червоноармійців, і військ вермахту до штурму міста тривали радянсько-німецькі консультації про його належність. Уточнивши лінію розмежування, 20 вересня німецькі війська почали відходити з-під міста, а їхні позиції займали війська 17-го стрілецького і 2-го кінного корпусів Червоної армії¹².

Перші переговори оборонців Львова з радянським командуванням про умови капітуляції відбулися ще 19 вересня. З польської сторони в них брали участь

⁵ *Langner W.* Ostatnie dni obrony Lwowa (1939). – S. 182.

⁶ *Jaklicz J.* 17 września 1939 r. w Sztabie Naczelnego Wodza... – S. 147.

⁷ Zakład Narodowy im. Ossolińskich (далі – ZniO). Oddział rękopisów. – Sygn. 114 / 65 / 1 (Nowiński Tadeusz. Z pamiętników oficera polskiego wywiadu). – S. 224.

⁸ Історія Львова: у 3 т. – Т. 3. – С. 167.

⁹ Wystąpienie Sowietów // *Ilustrowany Goniec Wieczorny.* – Lwów. – 1939. – 19 września.

¹⁰ Kolumny sowieckie przed naszymi pozycjami // *Ilustrowany Goniec Wieczorny.* – Lwów. – 1939. – 20 września.

¹¹ *Czarnowski R.* Lwów. Legenda zawsze wierna / R. Czarnowski. – Łódź, 2010. – S. 131; *Leinwand A.* Obrona Lwowa we wrześniu 1939 roku [Електронний ресурс] / A. Leinwand // Режим доступу: <http://www.lwow.home.pl/rocznik/obrona39.html>; *Włodarkiewicz W.* Lwów 1939 / W. Włodarkiewicz. – Warszawa, 2007. – S. 184.

¹² *Czarnowski R.* Lwów. Legenda zawsze wierna... – S. 131; Історія Львова. – Т. 3. – С. 168.

керівник штабу Казімеж Ризінський та полковник Броніслав Раковський. Під час зустрічі командир танкової бригади полковник Георгій Іванов заявив: “Ми прийшли бити німців і будемо разом з вами воювати проти німців”. Тому, за його словами, радянські війська “хотіли б увійти у місто”. Польські парламентарі відповіли відмовою, обґрунтувавши її тим, що не уповноважені на такі переговори¹³. 21 вересня о 17.00 знову відбулася зустріч, але остаточного результату все ще не було досягнуто.

Вночі, о 23.30, в командувача корпусу відбулася нарада за участю військових і властей міста. Її перебіг описав у спогадах президент міста Станіслав Островський. На зустрічі Владислав Лянґнер заявив, що не може продовжувати воювати на два фронти та й, зрештою, немає чим воювати проти танків. Власне тому, за його словами, він вирішив здати місто Червоній армії. Нарада закінчилася о 1 годині ночі. Опісля при допомозі професора львівського університету, доктора права Людвіка Ерліха вироблено умови капітуляції армії. С. Островського вдруге було запрошено у приміщення командування корпусу о 3 годині ночі. Власне під час цього візиту президент міста наполіг, щоб окремим протоколом було додано до вже випрацюваних умов капітуляції армії пропозиції міських властей. Отож, вони, за словами С. Островського, передбачали: автономію міських властей на основі польського законодавства; право створювати й утримувати шпиталі, підтримувати школи, сиротинці, будинки для людей похилого віку та інші соціальні заклади; підтримувати в належному стані газовні, електровні, водогони, засоби комунікації; збереження польської мови в органах влади Львова й запровадження як рівноправної української; свобода віросповідання. Проте ці умови радянська сторона відкинула на переговорах у Винниках¹⁴.

Вранці 22 вересня о 8.40 польська делегація прибула в місце розташування радянського військового командування. Під час переговорів радянські уповноважені передали генералові перелік своїх вимог: “1) польські війська до 14.00 22. IX. 1939 р. складають зброю у визначені місця і під керівництвом своїх офіцерів виходять з міста до задалегідь визначених секторів, 2) офіцери від капітана і вище направляються на автомобілях до штабу армії, 3) госпіталі залишаються на місці і продовжують функціонувати, 4) усі склади передаються радянському командуванню, 5) офіцерському складу гарантується особиста свобода і недоторканність рухомого майна. При бажанні переїхати в іншу країну питання вирішується дипломатичним шляхом”¹⁵. Присутній на переговорах Народний комісар внутрішніх справ УРСР, комісар державної безпеки 3-го рангу Іван Серов виступив проти надання польським офіцерам права вільного виїзду в іншу країну, на що командир бригади Павло Курочкін, що вів того дня переговори, “відповів, що цей документ він може порвати в будь-який момент”¹⁶. Так, згідно з досягнутими домовленостями,

¹³ *Ryś [Rzyński] K.* Obrona Lwowa w roku 1939. – S. 38; *Leinwand A.* Obrona Lwowa... – Рижим доступу: <http://www.lwow.home.pl/rocznik/obrona39.html>

¹⁴ *Ostrowski S.* Dnie hańbienia 1939–1941. Wspomnienia / S. Ostrowski. – Warszawa, 1997. – S. 11–12.

¹⁵ Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі – ГДУ СБУ). – Ф. 16. – Оп. 32 (за 1951 р.). – Спр. 33. – Арк. 44–45.

¹⁶ Там само. – С. 45.

польські війська львівського гарнізону в кількості 15 тис. солдатів і 1 500 офіцерів мали право залишити територію, зайняту радянськими військами¹⁷.

Жителів Львова повідомили про капітуляцію міської залоги і передачу міста Червоної армії¹⁸, яка почала входити близько 14 години 22 вересня¹⁹. Під час руху більшовицької колони вул. Личаківською група польських жовнірів почала обстрілювати її з вікон одного з будинків²⁰. Серед червоноармійців зчинилася паніка – вони хаотично обстрілювали будинок із рушниць і навіть з танка. Стріляли без команди, навгад, небачачи цілі. Коли присутній там радянський офіцер зупинив стрілянину, кулеметник танка переконував його, що стріляв по будинку, хоча насправді кулемет був направлений вздовж вулиці, якою йшли інші червоноармійці²¹. Після цього інциденту колони Червоної армії рушили в центр міста.

Капітуляція перед більшовиками й окупація Львова стали не тільки національною трагедією для Польщі, а й особистою для більшості мешканців міста і військових. У польських та українських мемуарних працях наведено чимало прикладів самогубств офіцерів, сержантів, що пояснювалося нервовими зривами, небажанням потрапити в полон²². У ті вересневі дні в парку біля собору Св. Юра трапився випадок, який продемонстрував увесь трагізм поразки у війні для багатьох польських військових.

“Коли я зі своєю групою вступив у парк, ми стали свідками такої незабутньої сцени: яких 14 польських старшин стояли в ряді, а до них промовляв схвилованим голосом майор чи полковник. Потім всі стали на струнко, а полковник ішов від одного до другого і кожному стріляв з револьвера в чоло. Останню кулю пустив собі в голову. Це були ті старшини польської армії, що вибрали радше смерть, ніж неволю у німців або москалів. Було нас 10 свідків тої сцени”²³.

Відомі випадки самогубства й серед цивільного населення²⁴. Мешканці Львова по-різному ставились до радянського війська. Поляки й українці були пригнічені, налякані, очікували арештів. На відміну від поляків, євреї привітно поставилися

¹⁷ Історія Львова... – Т. 3. – С. 168.

¹⁸ Народний комісар внутрішніх справ УРСР І. Серов у звіті на ім'я Л. Берії від 24 вересня 1939 р. стверджував: “...при вступі у місто я бачив, що генерал виконав майже усі умови і навіть розклеїв оголошення про те, щоб населення не хвилювалось, оскільки він передає місто частинам Червоної армії” (ГДА СБУ. Ф. 16. – Оп. 32 (за 1951 р.). – Спр. 33. – Арк. 45; *Langner W.* Ostatnie dni obrony Lwowa... – S. 218.

¹⁹ *Włodarkiewicz W.* Lwów 1939... – S. 189.

²⁰ ZniO. Oddział rękopisów. – Sygn. 16709 / II (Rogowski Jan: “Okupacja. W Czerwonym Lwowie. Wspomnienia z czasów wojny i okupacji”. 1939–1941). – S. 67.

²¹ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32 (за 1951 р.). – Спр. 33. – Арк. 46–47.

²² ZniO. Oddział rękopisów. – Sygn. 16709 / II (Rogowski Jan: “Okupacja. W Czerwonym Lwowie. Wspomnienia z czasów wojny i okupacji”. 1939–1941). – S. 67.

²³ *Вовк А.* Мої життєві пригоди / А. Вовк // Макар В. Спомини та роздуми. Зібрання творів: у 4 т. – Торонто; Київ, 2001. – Т. 2. – К. 1: Бойові друзі. – С. 223.

²⁴ ZniO. Oddział rękopisów. – Sygn. 16709 / II (Rogowski Jan: “Okupacja. W Czerwonym Lwowie. Wspomnienia z czasów wojny i okupacji”. 1939–1941). – S. 68; *Марська В.* Буря над Львовом... – С. 109.

до нової влади. Вони зустрічали Червону армію з квітами, прикрасивши шапки червоними кокардами і зірками²⁵. Водночас поляки часто не приховували відверто неприязного ставлення до нової влади, бо вважали, що з приходом Червоної армії відбудеться наступний етап окупації – четвертий поділ Польщі²⁶.

Наступні дні показали, що більшовики не мали наміру дотримуватися взятих на себе зобов'язань. Згідно з укладеними домовленостями, радянська сторона обіцяла не чинити опору офіцерам, які захочуть виїхати в іншу країну. Відтак після захоплення Львова офіцери польської армії, як було домовлено, мали організовано залишити місто. При виході з міста, на Личаківській рогатці, колона була оточена, й офіцери, вже як військовополонені, змушені були прямувати до Золочева. Звідти їх конвоювали в радянські табори, де згодом розстріляли. Так, оборона Львова стала однією з найбільших трагедій вересня 1939 р., і вже не раз сучасники та дослідники тих подій пробували змодельювати, чи могли події у Львові розгорнутися за іншим сценарієм.

У додатку подаємо фрагмент спогадів, які написав один з очевидців оборони Львова у вересні 1939 р. Ян Роговський. Автор пробує з'ясувати, чому В. Лянгнер погодився капітулювати перед Червоною армією. Водночас дорікає йому за це, оскільки радянська сторона не дотримала взятих на себе зобов'язань відпустити офіцерів, більшість з яких згодом були заарештовані й страчені.

Документ (спогади) зберігається у відділі рукописів Національного осередку імені Оссолінських у Вроцлаві (Республіка Польща) під назвою “*Okupacja. W Czerwonym Lwowie. Wspomnienia z czasów wojny i okupacji*”. 1939–1941” (“Окупація. У червоному Львові. Спогади з часів війни і окупації. 1939–1941”)²⁷. Обсяг становить 18 сторінок друкованого на друкарській машинці тексту. Текст документа передано відповідно до оригінального друку. Помилкові написання окремих слів, не виправлені автором, обумовлено в посторінкових примітках. У низці випадків особа, яка друкувала документ, припустилася механічних помилок, надрукувавши неправильно окремі літери, та виправила їх відразу у процесі друкування шляхом надрукування правильних літер поверх неправильних – такі випадки спеціально не обумовлюємо. Після оригінального тексту документа польською мовою подаємо його переклад українською з необхідними коментарями.

²⁵ *Наконечний Є.* “Шоа” у Львові. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2006. – С. 20. Подібні враження у спогадах занотував професор математики Львівського університету Гуго Штейнгауз: “...велика маса бідноти, що мешкала за театром, вийшла на зустріч більшовиків, прикрашена кокардами та зірками, що викликало сміх у російських офіцерів. Інші роззброювали польських офіцерів, на вулицях цілували і гладили гармати. Була в тому радість вціління від Гітлера, була утіха з того, що позбулися нашого власного режиму, що галопом наближався до фашизму” (див.: *ZniO. Oddział rękopisów. – Sygn. 16189 / III (Hugo Steinhaus: Wspomnienia z lat 1920–1964).* – S. 117).

²⁶ *Наконечний Є.* “Шоа” у Львові... – С. 19.

²⁷ *ZniO. Oddział rękopisów. – Sygn. 16709 / II (Rogowski Jan: “Okupacja. W Czerwonym Lwowie. Wspomnienia z czasów wojny i okupacji”. 1939–1941).*

Документ
Rozważanie na temat
kapitulacji Lwowa

Obrona i kapitulacja Lwowa były faktem historycznym wielkiej wagi; wymagają też one dokładnej analizy. Rzeczy²⁸ oczywista, że analiza taka będzie możliwa dopiero wtedy, gdy będą nam znane wszystkie źródła historyczne, odnoszące się do tych tragicznych dni. Ale już dzisiaj można przeprowadzić szereg rozważań i wysnuć pewne wnioski, które mogą się stać w przyszłości podstawą dalszych badań i przyczynić się do wyświetlenia palących zagadnień, do wyjaśnienia dręczących pytań:

“Dlaczego tak się stało? Dlaczego tak uczyniono?”

Obrona Lwowa przed Niemcami była jednym z epizodów wojny polsko-niemieckiej, jednym z epizodów, którego do chwili kapitulacji nie mamy powodu się wstydić. Faktem jest, że Niemcy przez dziesięć dni atakowali Lwów i zamierzonego skutku nie osiągnęli – i gdyby nie najazd bolszewicki ze wschodu, to obrona Lwowa trwałaby jeszcze jakiś czas. Wogóle można powiedzieć, że gdyby nie zdradziecka inwazja bolszewicka, wojna z Niemcami trwałaby o kilka tygodni dłużej. Jeżeli chodzi o Lwów, to miałem wrażenie, że obrona miasta krzepnie, że zyskuje na sile; zaczynały się tworzyć odwoły, jak np. w Brzeżanach. Rzecz oczywista, że bylibyśmy ostatecznie Niemcom ulegli – wobec ich olbrzymiej przewagi technicznej i liczbowej, ale klęska nie przybrałaby rozmiarów tak tragicznej i okropnej katastrofy, jak to się stało wskutek najazdu bolszewickiego, który faktycznie wbił nam nóż w plecy. Dlaczego Rosja sowiecka złamała pakt nieagresji i uderzyła na nas? Bo przecież tłumaczenie sowieckie, że rząd polski opuścił kraj i zostawił ludność bez opieki wobec grozy wojny i że wobec tego wojska czerwone idą wyzwolić ludność ukraińską i białoruską, – to tłumaczenie było tylko pustym frazesem, poza którym kryła się treść zupełnie inna. Związek Radziecki bacznie patrzył na rozwój wypadków, zdając sobie sprawę z tego, że pożar wojny ogarnie go z pewnością. Widząc pogrom armii polskiej postanowił zająć wschodnie ziemie Polski – jako przedpole przyszłej wojny, co do której – zdaje się – w Związku Radzieckim nie było żadnej wątpliwości od pierwszej chwili. Związek Radziecki wstępując na ziemie polskie – tym samym wstępował już w wojnę. Związek Radziecki chciał sobie przygotować podstawy dalszego pochodu obronnego na zachód, na wypadek zaś ataku niemieckiego mieć przedpole walki, co natarcie niemieckie na właściwe ziemie radzieckie – musiało z natury rzeczy osłabić, a w każdym razie opóźnić. Z punktu widzenia strategicznego sowieckiego było to zupełnie słuszne.

Istniały też poważne czynniki polityczne, a raczej polityczno-wojskowe, które musiały zaważyć na decyzji Związku Radzieckiego – tak brzemiennej w następstwie. Nie ulega wątpliwości, że Niemcy po zajęciu wschodnich ziem polskich będą się starali stworzyć jakiś Piemont ukraiński, skąd irredenta ukraińska mogłaby się przerzucić nad Dniepr, – na Ukrainę naddnieprzańską. Również i Białorusinów mogliby próbować poruścić, chociaż to nie przedstawiało się tak groźnie jak sprawa ukraińska, ale bądź co bądź pewne kłopoty mogłoby wywołać. Związkowi Radzieckiemu musiało zależeć na tym, ażeby nie dopuścić do zajęcia tych ognisk irredenty przez Niemców. W pierwszym rządzie chodziło o Małopolską Wschodnią, a przede wszystkim o Lwów. Wkroczenie Związku

²⁸ Згідно з оригіналом документа.

Radzieckiego na wschodnie ziemie Polski było zaskoczeniem Niemców i krzyżowało ich plany. Dopiero po skończeniu kampanii polskiej Ribentrop pojechał do Moskwy, ażeby ustalić “granicę” i “łatać” przyjaźń niemiecko-sowiecką. W danym momencie Niemcy inaczej uczynić nie mogły, bo nie wiedziały wówczas, jak się rozwiną wypadki na zachodzie: trzeba było za wszelką cenę zabezpieczyć się na wschodzie. Dopiero po pogromie Francji można było pomyśleć o uderzeniu na Moskwę, zwłaszcza, gdy plany inwazji do Anglii okazały się nierealne, a zachodziła obawa, że Związek Radziecki pierwszy uderzy.

Już w świetle dotychczasowych rozważań okazuje się, że rola Lwowa była bardzo doniosła.

Zobaczmy, że była ona znacznie większa niż sądzimy.

Nasuwa się pytanie, jakie siły niemieckie atakowały Lwów, a jakie siły polskie broniły miasta. Siły niemieckie – zdaje się – zbyt wielkie nie były; nie sądzę, ażeby wyniosły więcej jak dwie dywizje: były one jednak wyposażone należycie w broń pancerną i lotnictwo, czym nieskończenie górowały nad siłami polskimi. Osobiście nie widziałem we Lwowie ani samolotów naszych ani czołgów. Natomiast liczbowo garnizon lwowski przedstawiał znaczną siłę. Sama grupa obrony Lwowa liczyć miała 21 tysięcy bagnetów i 100 armat. Prócz tego znajdowały się w rejonie Lwowa liczne inne oddziały, jak np. Dywizja wileńska. W ogóle siła garnizonu lwowskiego miała wynosić przeszło 50 tysięcy żołnierza i 300 armat. Inna rzecz, że niektóre oddziały były zdemoralizowane i w danej chwili nie przedstawiały większej wartości bojowej: jednak stopniowo można było wprowadzić je znowu w akcję. Magazyny amunicyjne i prowiantowe były zaopatrzone bogato. Jakże łatwo można było do obrony Lwowa pociągnąć ludność, tworząc oddziały ochotnicze. Wspomniałem o tym, że setki, setki oficerów rezerwy zgłaszały się do służby, domagając się przydziałów: odprawiano ich z niczym. Do służby zbrojnej zgłaszała się młodzież akademicka. Pewnego dnia dwa tysiące akademików udało się do D.O.K., dokąd wysłano delegację z prośbą o wcielenie młodzieży akademickiej w szeregi armii. Odprawiono ich z kwitkiem. W ten sposób Dowództwo Okręgu Korpusu zmarnowało ogromny kapitał poświęcenia i zapału. Co więcej – zdarzało się, że oficerów powołanych już do służby wojskowej – zwalniano, albo dawano im ... urlopy... Rzecz nie do wiary, a jednak prawdziwa. Wszystko to świadczy o tym, że w D.O.K. panowało niesłychane zamieszanie. A jednak walka z Niemcami trwała z niesłabnącą siłą, co świadczyć może tylko o postawie żołnierza polskiego. Niemcy chcieli Lwów zająć za wszelką cenę i to szybko. Świadczyło o tym gwałtowne bombardowanie miasta np. w dniu 14 września. Po wkroczeniu wojsk bolszewickich t.zn. po 17 września wysiłki niemieckie, zmierzające do zajęcia Lwowa nie tylko nie osłabły, ale przeciwnie wzmożyły się: dowodem tego była dążność do całkowitego otoczenia miasta, a tym samym do zmuszenia walczącej załogi do kapitulacji, – przecież 18 września po południu toczyły się walki o Sichów, Kozielniki, Majorówkie t.j. o wsie położone na południe i w kierunku wschodnio-południowym od Lwowa. Niemcy próbowali wyrzucić presję moralną i dnia 20 września w środę, rozrzucili ulotki wzywające do kapitulacji do godz. 12, grożąc w przeciwnym wypadku całkowitym zbombardowaniem miasta. Wzywali do kapitulacji przez radio. Wszystko to świadczy o tym, że Niemcy gwałtownie chcieli miasto zająć – i nie potrafili celu tego dopiąć, pomimo dziesięciodniowych zacieklej ataków. Stanowi to piękną, bohaterską kartę obrony Lwowa.

Dlaczegoż na kartę tę padła plama poddania miasta bolszewikom?

17 września o świcie wojska bolszewickie przekroczyły granice Polski. Jakie wrażenie to uczyniło w Dowództwie Okręgu Korpusu № VI, w Dowództwie Obrony Lwowa?

Posiadamy w tej sprawie relacje por. Procajły, który pełnił służbę w Ośrodku obrony przeciwlotniczej we Lwowie. Ośrodek otrzymał wiadomość telefoniczną z Kopyczyniec o wkroczeniu wojsk bolszewickich na terytorium Polski. Z tą niezmiernie ważną wiadomością udał się por. Procajło natychmiast do D.O.K. i z trudem dostał się do gabinetu generała Langnera; w gabinecie znajdował się także pułkownik Dembski. Por. Procajło zameldował służbowo:

– Panie generale, Ośrodek obrony przeciwlotniczej otrzymał przed chwilą telefogram z Kopyczyniec, że wojska bolszewickie wkroczyły do Polski...

Generał Langner wstał, podał rękę porucznikowi Procajle i rzekł:

– Byczo jest. Czy ma pan coś jeszcze do powiedzenia? Porucznik Procajło osłupiał; słowa “byczo jest” zadźwięczały mu w uszach jako coś nieprawdopodobnego. W osłupieniu opuścił gabinet dowódcy Okręgu Korpusu,; wybiegł za nim pułkownik Dembski błądy, zmieszany, przybity.

– Co pan takiego powiedział?

– Tak jest, to jest prawda, wojska bolszewickie wkroczyły do Polski... Pułkownik Dembski zemdłał.

“Byczo jest”... Te historyczne słowa ujęły cały stosunek generała Langnera do inwazji bolszewickiej i w nich – zdaje się – jest zawarta w całości istotna przyczyna kapitulacji Lwowa, – poddania się właściwie na łaskę i niełaskę wschodniego najeźdźcy. Byczo jest ... Widocznie generał Langner, był przekonany, że bolszewicy przychodzą jako sprzymierzeńcy, że pomagają nam będą w walce z Niemcami. Zresztą w pierwszych chwilach wielu ludzi żywiło to przekonanie, tym bardziej, że bolszewicy głosili, iż spieszą z pomocą, ale “pomoc” tę pojmowali oni w sposób bardzo swoisty jako “wyzwolenie”... Mielśmy wiadomość o tym, że czasami na czołgach sowieckich powiewały polskie chorągwie: rzecz oczywista, iż chodziło tu o to, ażeby wprowadzić świadomie w błąd, uspić czujność. I zdarzały się wypadki, że nawet przedstawiciele władz cywilnych i wojskowych dali się omamić, uwierzyli w dobrą wolę sowieców i wkraczające wojska czerwone witali... Opowiadano mi np. że starosta w Kostopolu na Wołyniu witał komandirów chlebem i solą. Bolszewicy przyjęli chleb i sól, a w nocy wzięli samego starostę. Przypuszczać więc można, że generał Langner uległ tej jakiejś dziwnej hipnozie i uwierzył w pomoc bolszewicką, a wiara ta wyraziła się w słowach: “byczo jest”.

Jeżeli nawet ktoś xx²⁹ w pierwszej chwili wierzył w pomoc bolszewików, to już następnego dnia t.j. w poniedziałek, a najdalej we wtorek mógł się przekonać, że jest wprowadzony w błąd, i że nastąpiła tylko i jedynie zdradziecka inwazja: przyszły przecież wiadomości o tym, że bolszewicy rozbrajają nasze oddziały. Zdaje mi się, że we wtorek 19 września komunikat Dowództwa Grupy Obrony Lwowa wyraźnie mówił o tym, że oddziały bolszewickie zajmują stanowiska tuż obok oddziałów niemieckich, co obala wszelkie przypuszczenia o pomocy sowieckiej. Zatem już we wtorek Dowództwo Grupy Obrony Lwowa miało jasny obraz sytuacji – i należało z tego wysnuć odpowiednie

²⁹ В оригіналі документа слово перекреслене автором.

wnioski. Rozstrzygnięcie sprawy xxxxxxxx³⁰ leżało w rękach dowódcy Okręgu Korpusu generała Langnera. Tu należałoby podać charakterystykę generała. Znałem go wprawdzie osobiście, ale była to znajomość bardzo daleka. Słyszałem tylko, że generał Langner odznaczał się wielką surowością, a swoją ciężką wojskową lubił wyrażać w słowach często aż nazbyt dosadnych, których bez krępowania się używał bardzo często i to nawet wobec ludzi kulturalnych i wysoko postawionych, czym wielu do siebie zrażał. Jaką wartość posiadał, jako dowódca, nie moją rzeczą jest o tym sądzić. W każdym bądź wypadku bronił Lwowa przed Niemcami mężnie. Kilkakrotnie przybywała do niego delegacja obywatelska, prosząc o wyjaśnienie rozmaitych spraw, zwracając uwagę na zniszczenie miasta, spowodowane tym, że walki toczą się bezpośrednio pod murami grodu. W skład jednej z takich delegacji wchodził prezydent miasta, Dr Ostrowski, wiceprezydenci: Dr Weryński, Irzyk, Chajes i wszyscy ławnicy i Dr Bałaban, jako przedstawiciel Związku właścicieli realności.

Generał Langner słysząc o zniszczeniu kamienic w mieście i wyczuwając w tym sugestię, że należałoby wyjść z wojskiem z miasta i toczyć walkę w polu, odpowiedział bardzo szorstko. Dopiero na interwencję prezydenta Dr Ostrowskiego, który chciał sprawę załagodzić, dalsza rozmowa potoczyła się spokojnie, a nawet na końcu generał Langner rzekł jowialnie:

– Wszystko będzie dobrze i jeszcze tak wysoko podkrećmy wąsa. I chociaż wąsów nie nosił, udał, udał, że je podkreca.

Podobno jeszcze inne delegacje obywatelskie były u generała – dowódcy Okręgu Korpusu i – zdaje się – prosiły one o to, żeby walkę przenieść poza obręb miasta. Rzecz oczywista, że xx³¹ tego rodzaju prośby doo(w)ódca³² mógł uwzględnić tylko w granicach możliwości wojskowych. Jednak w chwilach rozstrzygających, należało wziąć pod uwagę te prośby ludności miasta, prośby, które wypływały często z głębokiej intuicji. Obrona Lwowa po dniu 17 września nie miała właściwie żadnego celu ani sensu, tym bardziej wtedy, gdy charakter “pomocy” sowieckiej nie przedstawiał już żadnych wątpliwości. Walka toczyła się tylko o honor żołnierza: to stwierdziłem w rozmowach z wyższymi oficerami, taką także opinię wyraził b. dowódca 5 Dywizji Piechoty, generał Jędrzejewski. Jeżeli jednak walka toczyła się o honor żołnierza, o honor wojska, to należało tę walkę doprowadzić konsekwentnie do końca, a nie rzucić ostatecznie broń na ulicach miasta...

W łonie samego Dowództwa istniał rozdźwięk: część wyższych oficerów chciała dalej walczyć, na czele tej partii stał generał Januszajtis, który jeszcze w dniu kapitulacji Lwowa wzywał do tworzenia ochotniczego korpusu obrony miasta... Druga zaś partia złamana klęską i nie wierząca w powodzenie sprawy, oświadczała się za kapitulacją na rzecz bolszewików. Na czele tej drugiej partii stał generał Langner. Oba poglądy ścierały się z sobą w sposób bardzo energiczny. Jeszcze w środe 20 września słyszałem od pułkownika Landaua, że będziemy bronić Lwowa zarówno przed Niemcami jak i przed bolszewikami. I przygotowania do takiej obrony były czynione. Później jednak wzięła górę partia przeciwna i nastąpiła nieszczęsna kapitulacja. Oznaki zbliżającej

³⁰ В оригіналі документа слово перекреслене автором.

³¹ Слово перекреслене автором.

³² Згідно з оригіналом документа.

się kapitulacji były bardzo wyraźne. Wspomniałem o tym, że w nocy z poniedziałku na wtorek kilka czołgów sowieckich wjechało swobodnie do miasta i jakby na ironię defilowało ulicą Kochanowskiego: przed samym Dowództwem Grupy Obrony Lwowa. Samoloty sowieckie leciały nisko nad miastem, nie ostrzeliwane przez nikogo.

Wreszcie rozkaz generała Langnera ogłoszony w środę o tym, jak mają zachowywać się wojska nasze na wypadek zbliżania się oddziałów sowieckich, był bezwzględnie zapowiedzią kapitulacji. Powtarzamy treść tego rozkazu:

jeżeli oddziały sowieckie zbliżą się na odległość 300 kroków, to po trzykrotnym wezwaniu do zatrzymania się należy strzelać. Co za niezwykle rozkaz z wojskowego punktu widzenia. Dopuszczenie nieprzyjaciela na odległość 300 kroków oznaczało właściwie poddanie się, bo ~~xx~~³³ z takiej odległości nieprzyjaciel mógł natychmiast rozpocząć silne natarcie. A już wręcz humorystycznie brzmiały słowa rozkazu o trzykrotnym wezwaniu do zatrzymania się... “Towarzyszu stój, bo będzie strzelać.”

Co za niezwykła kurtuazja... Krótko mówiąc: generał Langner był z góry zdecydowany poddać Lwów bez walki bolszewikom.

Rzecz oczywista, że o podjęciu walki z bolszewikami nie mogło być mowy, bo groziłoby to całkowitym zniszczeniem miasta i nie miało żadnych widoków powodzenia. Ale bez wątpienia istniało inne wyjście z sytuacji niż haniebna kapitulacja, /Stryj był zajęty przez Niemców/ można było otworzyć sobie w boju z Niemcami, czy ~~xxxx~~³⁴ nawet z bolszewikami, jeżeli ci chcieliby stawić opór. Sądzę jednak, że byliby wojsko polskie przepuścili do granicy węgierskiej, gdzie nastąpiłoby honorowe złożenie broni. Oficerowie – przynajmniej znaczna ich część, – byliby się przedostali do armii polskiej we Francji i uniknęliby tego straszego losu, jaki spotkał ich we Lwowie. Przypuścimy jednak, że nie można było nawet próbować przebić się w Karpaty, że kapitulacja była rzeczą konieczną: to generał Langner miał do wyboru – albo poddać się Niemcom albo bolszewikom. Dlaczego wybrał kapitulację na rzecz czerwonej armii?

Krażyły pogłoski, że otrzymał taki rozkaz z Naczelnego Dowództwa. Wygląda to jednak zupełnie nieprawdopodobnie: przecież Naczelną Wódz marszałek³⁵ Śmigły-Rydz przeszedł granicę rumuńską w Zaleszczykach w niedzielę dnia 17 września wieczorem, łączność żadna nie istniała, w jakiż więc sposób mógł generał Langner otrzymać rozkaz poddania się bolszewikom?

Kapitulacja Lwowa nastąpiła 22 września. Wszystko przemawia za tym, że generał Langner pozbawiony wszelkich rozkazów, musiał działać wyłącznie sam i ~~xxx~~³⁶ sam brał całkowitą odpowiedzialność za losy miasta, za losy wojska powierzonego jego dowództwu. Mógł naturalnie odpowiedzialność tę znacznie zmniejszyć, zwołując jakąś ~~xxxxxxx~~³⁷ radę wojenną, złożoną z najwyższych oficerów załogi lwowskiej. O radzie takiej nie słyszeliśmy jednak nic. Przypuszczać można, że generał Langner wzięty w dwa ognie kierował się względami uczuciowymi: na złość Niemcom poddam się temu,

³³ Згідно з оригіналом документа.

³⁴ В оригіналі документа слово перекреслене автором.

³⁵ Згідно з оригіналом документа.

³⁶ Слово перекреслене автором.

³⁷ В оригіналі документа слово перекреслене автором.

z kim się nie walczyło. Psychologicznie było to nawet w pewnej mierze uzasadnione; jednak w sprawach tak olbrzymiej wagi należało się kierować nie nastrojami i uczuciami, tylko rozumem, tylko głębokim rozważaniem przesłanek politycznych, i wojskowych, jakie w danej chwili istniały. Być może, że generał Langner obawiał się, iż Niemcy będą tworzyć we Lwowie „Ukrainę”, a wiedział o tym, że bolszewicy ruch nacjonalistyczny ukraiński zduszą. Sadzę, że ten wzgląd był głównym powodem kapitulacji Lwowa na rzecz bolszewików. A tymczasem według naszego mniemania z tego właśnie „powodu ukraińskiego” należało było oddać Lwów właśnie Niemcom, a wojsko wyprowadzić w pole. Lwów przedstawiał dla Niemców wartość bardzo wielką, o czym pisaliśmy poprzednio – i Niemcy zajmą Lwów nie byliby go na pewno tak łatwo oddali bolszewikom. I Lwów stały się rychło kością niezgody między Niemcami a bolszewikami, którzy nie byliby ścierpieli tego, ażeby we Lwowie tworzyła się jakaś „Ukraina”. Według naszego głębokiego przekonania, gdyby we wrześniu 1939 r. Niemcy byli zajęli Lwów, to konflikt zbrojny między Rosją sowiecką a Niemcami byłby wybuchł o kilkanaście miesięcy wcześniej, niż to się stało. Wówczas rzecz oczywista – Francja byłaby uniknęła pogromu, co na przebieg całej wojny światowej miałooby znaczenie decydujące.

W świetle tych rozważań rola Lwowa wyrasta do poziomu niezmiernie ważnego zagadnienia międzynarodowego, a nawet światowego. Klucz tych niesłychanie ważnych spraw leżał w rękach Dowództwa Obrony Lwowa. Dowództwo to jednak ani pod względem wojskowym, ani pod względem politycznym nie stanęło na wysokości zadania.

Poddanie Lwowa bolszewikom ściągnęło na ludność miasta niewypowiedziane cierpienia. Ciężki los spotkał uchodźców, których dziesiątki tysięcy przebywały we Lwowie. Część ich po kilkumiesięcznym ciężkim życiu nieraz wśród nędzy i głodu, zdołała przedostać się na teren okupacji niemieckiej. Jednak około pięćdziesięciu tysięcy bolszewicy wywieźli w głąb Związku Radzieckiego. Rzecz oczywista, że gdyby Lwów byli zajęli Niemcy, to uchodźcy ci byliby wrócili wszyscy do swoich siedzib rodzinnych. Również tysiące, tysiące innych mieszkańców Lwowa nie byłoby poszło na tułaczę szlaki Syberii, Kazachstanu, Uralu. Życie gospodarcze Lwowa zostało przez bolszewików zupełnie zrujnowane: takiej potwornej ruiny gospodarczej miasta położone na terenie okupacji niemieckiej nie zaznały nigdy. Rzecz oczywista, że terror niemiecki byłby się miastu dał również we znaki, sądząc jednak, że nie wyrządziłby tak wielkich szkód, jak terror bolszewicki. Najboleśniejszą zaś była sprawa oficerów naszych, których generał Langner zgodził się wydać w ręce bolszewików, uwierzywszy ich zapewnieniu, że będą oni w Winnikach zarejestrowane i wypuszczeni wolno. I oto wszyscy oficerowie dostali rozkaz stawienia się do D.O.K. w hotelu George’a a i na ulicy Kubali – i poszli w niewolę. Dlaczego się tak stało? Jeżeli już nie było innego wyjścia z sytuacji, tylko poddanie Lwowa bolszewikom, to jednak sprawa oficerów wymagała innego traktowania i załatwienia. Uważamy, że dowódca Okręgu Korpusu nie powinien był pod żadnym warunkiem zgodzić się na wydanie oficerów bolszewikom. Powinien był oficerom powiedzieć jasno i otwarcie, jaka jest sytuacja, pozwolić im przebrać się w cywilne ubrania, a nawet poufnie polecić, ażeby się przedzierali na własną rękę do Węgier, czy Rumunii, a stąd dalej do armii polskiej we Francji. To byłoby załatwienie sprawy rozsądne i honorowe. Tymczasem cóż się stało? Bolszewicy zdradziecko wzięli wydanych oficerów w niewolę i trzymali ich w obozie w Starobielsku. W kwietniu 1940 r. zabrali we Lwowie

i w innych miastach rodziny oficerskie i wywieźli je w głąb Związku Radzieckiego i umieścili w najgorszych miejscach, gdzie ginęły powoli w strasznej nędzy. Na wieś o tym w Starobielsku wybuchł bunt oficerów, który bolszewicy bardzo krwawo stłumili. Iluż ocalało z tych nieszczęsnych oficerów obrony Lwowa? A gdyby Lwów był zajęty przez Niemców, to oficerowie ci w niewoli niemieckiej byłiby przetrwali czas wojny, a rodziny ich w kraju byłyby ocalały. Wydanie oficerów w ręce bolszewików było szczytem tragedii i hańby kapitulacji Lwowa.

K o n i e c.

Skończyłem we Lwowie

5 lipca 1942 r.

Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Dział rękopisów. – Rkps. 16709 II (Rogowski Jan: “Okupacja. W Czerwonym Lwowie. Wspomnienia z czasów wojny i okupacji”. 1939–1941).

Переклад

Роздуми на тему капітуляції Львова

Захист і капітуляція Львова були історичними фактами великого значення; отож, вони також заслуговують докладного аналізу. Очевидно, що такий аналіз буде можливим лише тоді, коли нам будуть відомі всі історичні джерела, що стосувалися цих трагічних днів. Однак вже сьогодні можна вдатися до деяких роздумів й дійти певних висновків, які в майбутньому можуть стати основою для подальших досліджень і спричинитися до висвітлення наболілих проблем, дати відповіді на запитання, які не дають спокою:

“Чому так сталося? Чому так було вчинено?”.

Захист Львова від німців був одним з епізодів польсько-німецької війни, одним з епізодів, якого до моменту капітуляції ми не маємо причини соромитися. Фактом є те, що німці впродовж десяти днів атакували Львів³⁸ і поставленої мети не досягли – і якщо б не більшовицький наїзд зі сходу, то оборона Львова тривала б ще якийсь час. Загалом можна сказати, що якби не зрадливе більшовицьке вторгнення, війна з Німеччиною тривала б на декілька тижнів довше. Якщо казати про Львів, то в мене було враження, що оборона міста міцніє, посилюється; починали створюватися резерви, як, наприклад, у Бережанах. Очевидно, що врешті-решт ми б піддалися німцям, зважаючи на їхню величезну технічну і чисельну перевагу, однак поразка не набула б масштабу такої трагічної та жахливої катастрофи, як це сталося внаслідок більшовицького нашествия, що фактично встромило нам ніж у спину. Чому радянська Росія порушила пакт про ненапад і атакувала нас? Бо радянське тлумачення, що

³⁸ Оборона Львова від німецьких військ тривала протягом 10 днів – 12–22 вересня 1939 р. Перші німецькі загони з’явилися на вул. Городоцькій з боку с. Зимна Вода перед вечором 12 вересня. Власне від того моменту почалися бойові сутички з військами вермахту і захист Львова (Dokumenty obrony Lwowa 1939. – Warszawa, 1997. – S. 8–16; *Włodarkiewicz W. Obrona Lwowa 1939 / W. Włodarkiewicz. – Warszawa, 1996. – S. 45–83*).

польський уряд виїхав із країни та залишив населення наодинці з жахіттями війни, і тому червоні війська йдуть звільняти український і білоруський народ, – це тлумачення було тільки порожньою фразою, за якою ховався зовсім інший зміст. Радянський Союз уважно спостерігав за розвитком подій, розуміючи, що пожежа війни без сумніву його охопить. Побачивши розгром польської армії, він вирішив зайняти східні землі Польщі як плацдарм для майбутньої війни, щодо якої, здається, Радянський Союз не мав жодного сумніву від першої хвилини. Радянський Союз, зайшовши на польські землі, тим самим вже вступав у війну. Радянський Союз хотів підготувати собі фундамент для подальшого оборонного походу на захід, а на випадок німецького нападу мати плацдарм для боротьби, що повинно було німецький наступ на власне радянські землі по суті справи ослабити, а в будь-якому випадку затримати. Із стратегічного радянського погляду це було цілком слушним.

Були також серйозні політичні чинники, а радше, політично-військові, що мали вплинути на рішення Радянського Союзу, яке таїло в собі стільки наслідків. Не було сумнівів, що Німеччина після захоплення східних польських земель намагатиметься створити якийсь український П'ємонт, звідки українська *irredenta* могла б перекинутися на Дніпро – на Наддніпрянську Україну. Білорусів також могли би пробувати підняти, хоч це не виглядало таким небезпечним, як українська справа, але, як би там не було, певні клопоти могло би спричинити. Радянському Союзу мало залежати на тому, щоб не допустити захоплення цих вогнищ непокори (*irredenty*) німцями. Найперше йшлося про Східну Малопольщу, а передовсім про Львів. Вторгнення Радянського Союзу на східні землі Польщі було несподіванкою для німців і порушувало їхні плани. Тільки після закінчення польської кампанії Ріббентроп поїхав до Москви, щоби встановити “кордони” і “ставити” латки на німецько-радянську дружбу. У цей момент Німеччина інакше вчинити не могла, бо тоді не було відомо, як розвинуться події на заході: потрібно було за будь-яку ціну запевнити собі безпеку на сході. Тільки після розгрому Франції можна було думати про удар на Москву, особливо, коли плани вторгнення до Англії виявилися нереальними, а були побоювання, що Радянський Союз вдарить першим.

Вже у світлі наявних роздумів виявляється, що роль Львова була дуже важливою.

Переконаємось, що вона була значно більшою, ніж ми гадаємо.

Виникає запитання: які німецькі сили атакували Львів та які польські сили захищали місто? Німецькі сили, здається, були не дуже великими; не думаю, що складали більше, ніж дві дивізії: однак вони були належно оснащені бронєю та авіацією, чим безкінечно переважали польські сили. Особисто я не бачив у Львові ані наших літаків, ані танків. Натомість чисельно львівський гарнізон був доволі значним. Сама група оборони Львова налічувала 21 тисячу багнетів і 100 гармат. Окрім того, в околицях Львова були й інші численні гарнізони, як напр. Вільнюська дивізія. Загалом сила львівського гарнізону мала би становити понад 50 тисяч солдат і 300 гармат³⁹. Інша

³⁹ Чисельність львівського гарнізону становила 15 тис. солдатів і 1,5 тис. офіцерів, які, згідно з домовленостями, мали право залишити територію, зайняту радянськими військами (Історія Львова... – Т. 3. – С. 168). Останній президент Львова Станіслав Островський у

річ, що деякі частини були деморалізованими і в той момент не мали достатньої бойової вартості: однак поступово їх можна було знову використовувати. Склади були добре забезпечені амуніцією та провіантом. Як же легко можна було до оборони Львова залучити населення, створюючи загони добровольців. Я згадав про те, що сотні, сотні офіцерів резерву зголошувалися до служби, домагаючись розподілу – їх відправляли ні з чим. До збройної служби зголошувалася студентська молодь. Одного дня дві тисячі академіків звернулися до Командування Округу Корпусу (далі – К.О.К.), куди було вислано делегацію з проханням про прийняття студентської молоді до армії. Відправлено їх із відмовою. Так Командування Округу Корпусу змарнувало величезний капітал посвяти і запалу. Щобільше, траплялося, що офіцерів, уже покликаних до військової служби, звільняли або давали їм ... відпустки... У це важко повірити, але так було. Все це свідчить про те, що в К.О.К. панувала нечувана плутанина. Однак боротьба з німцями тривала з неслабнучою силою, що може свідчити тільки про позицію польського солдата. Німці хотіли зайняти Львів за будь-яку ціну і до того ж швидко. Про це свідчило раптове бомбардування міста, наприклад, у день 14 вересня. Після вторгнення більшовицьких військ, тобто після 17 вересня, німецькі зусилля, спрямовані на захоплення Львова, не тільки не ослабли, а навпаки міцнішали: доказом того було прагнення до цілковитого оточення міста, а тим самим змусити військовий гарнізон капітулювати, адже 18 вересня після полудня точилася боротьба за Сихів, Козельники, Майорівку, тобто за села, розташовані на південь і південний схід від Львова. Німці пробували чинити моральний тиск і дня 20 вересня, в середу, скинули листівки, що закликали до капітуляції до 12 години, погрожуючи у протилежному випадку бомбардуванням всього міста. Закликали до капітуляції через радіо. Все це свідчить про те, що німці дуже хотіли зайняти місто – і не змогли досягти цієї мети, незважаючи на десятиденний запеклий штурм. Це засвідчує славно, доблесну картину оборони Львова.

Чому ж на цю картину впала тінь здачі міста більшовикам?

17 вересня на світанку більшовицькі війська перейшли кордони Польщі. Яке враження це справило на Командування Округу Корпусу № VI, Командування Оборони Львова?

Ми маємо про це свідчення поруч. Процайла, який служив в Осередку протиповітряної оборони Львова. Осередок одержав телефонне повідомлення з Копичинців про вторгнення більшовицьких військ на територію Польщі. З цієї надзвичайно важливою звісткою поруч. Процайло пішов негайно до К.О.К. і з труднощами дістався кабінету генерала Лянгнера; в кабінеті був також полковник Дембський. Поруч. Процайло доповів по службі:

– Пане генерале, Осередок протиповітряної оборони одержав хвилину тому телефонограму з Копичинців, що більшовицькі війська вторглися до Польщі...

Генерал Лянгнер встав, подав руку поручику Процайлові і вимовив:

– Це чудово. Чи хочете ще щось сказати? – Поручик Процайло остовпів – слова “Це чудово” зазвучали в його вухах як щось малоймовірне. В оціпенінні вийшов із

спогадах писав, що в другій половині дня 22 вересня він, виходячи з будинку командування корпусу, бачив, за його підрахунками, понад 2 тис. офіцерів, які зібралися там за наказом командування (*Ostrowski S. Dnie pohánbienia... – S. 12*).

кабінету командувача Округу Корпусу: за ним вибіг полковник Дембський, блідий, занепокоєний, пригнічений.

– Що Ви таке сказали?

– Так, це правда, більшовицькі війська вторглися до Польщі... – Полковник Дембський знепритомнів.

“Це чудово”... Ці історичні слова продемонстрували все ставлення генерала Лянгнера до більшовицького вторгнення і в них, здається, викладена повністю суть причини капітуляції Львова, – капітуляції власне на милість і немилість східного загарбника. Це чудово... Очевидно, генерал Лянгнер був переконаний, що більшовики приходять як союзники, що вони нам допомагатимуть у боротьбі з Німеччиною. Зрештою, в перші хвилини багато хто був у цьому переконаний, тим більше, що більшовики повідомляли, що поспішають із допомогою, але цю “допомогу” вони розуміли дуже своєрідним чином – як “визволення”... Ми одержали звістки про те, що час від часу на радянських танках бачили польські корогви: очевидно, що йшлося тут про те, щоби ввести свідомо в оману, приспати пильність. Траплялися випадки, що навіть представники цивільної та військової влади давали себе обдурити, повірили в добру волю совітів і вітали прихід червоних військ... Розповідали мені, наприклад, що староста в Костополі на Волині вітав командирів хлібом і сіллю. Більшовики прийняли хліб і сіль, а вночі взяли самого старосту. Отже, можна припускати, що генерал Лянгнер піддався цьому якомусь дивному гіпнозу і повірив у більшовицьку допомогу, а ця віра виявилася у словах: “Це чудово”.

Якщо навіть хтось у перший момент вірив у допомогу більшовиків, то вже наступного дня, тобто в понеділок, а найпізніше у вівторок, міг впевнитися, що був введений в оману, і що відбулося тільки та всього лише зрадливе вторгнення, адже прийшли відомості про те, що більшовики роззброюють наші частини. Здається мені, що у вівторок, 19 вересня, в повідомленні Командування Групи Оборони Львова чітко говорилося про те, що більшовицькі частини займають територію зовсім поряд із німецькими гарнізонами, що спростовує будь-які припущення про радянську допомогу. Отже, вже у вівторок Командування Групи Оборони Львова мало чітку картину ситуації і потрібно було з того зробити відповідні висновки. Вирішення справи було в руках командувача Округу Корпусу генерала Лянгнера. Тут треба було б дати характеристику генерала. Щоправда, я знав його особисто, але це було знайомство дуже поверхове. Я чув тільки, що генерал Лянгнер відзначався великою суворістю, а свою військову силу любив демонструвати словами часто аж надто дошкульними, які, не соромлячись, вживав дуже часто та навіть щодо культурних і високопоставлених людей, чим багатьох від себе відштовхував. Яким він був командувачем, не мені про це судити. У будь-якому випадку він мужньо захищав Львів від німців. Неодноразово до нього прибували громадські делегації з проханням про вирішення різноманітних справ, звертаючи увагу на знищення міста, спричинене тим, що боротьба точиться безпосередньо під стінами міста. До складу однієї з таких делегацій входив президент міста, д-р Островський, віце-президенти: д-р Веринський, Їжик, Хаес і всі лавники та д-р Балабан як представник Товариства власників нерухомості.

Генерал Лянгнер, чуючи про знищення будинків у місті та відчуваючи в тому натяк, що потрібно було би вийти з військом із міста і вести боротьбу в полі,

відповів дуже різко. Лише після втручання президента д-ра Островського, який хотів залагодити справу, подальша розмова пройшла спокійно, і навіть наприкінці генерал Лянгнер вимовив добродушно:

– Все буде добре, і ще так високо підкрутимо вуса. – І хоч вусів не носив, удав, удав, що їх підкручує.

Начебто й інші громадські делегації були в генерала – командувачі Округу Корпусу, – і, здається, вони просили про те, щоби боротьбу перенести поза межі міста. Очевидно, що такі прохання командувач міг врахувати тільки в межах військових можливостей. Однак у вирішальний момент потрібно було взяти до уваги ці заклики населення міста, заклики, які часто були глибоко інтуїтивними. Власне кажучи, оборона Львова після дня 17 вересня не мала жодної мети, ані сенсу, тим більше тоді, коли характер радянської “допомоги” не викликав уже жодних сумнівів. Боротьба йшла тільки за честь воїна: це я зрозумів із розмов з вищими офіцерами, таку думку також висловив колишній командувач 5-ї Дивізії Піхоти, генерал Єнджеєвський⁴⁰. Однак, якщо боротьба точилася за честь воїна, за честь війська, то потрібно було цю боротьбу довести послідовно до кінця, а не кинути врешті-решт зброю на вулицях міста...

У самому Штабі командування панувала незгода: частина вищих офіцерів хотіла далі боротися. Очоловав цю партію генерал Янушайтіс⁴¹, який ще в день капітуляції Львова закликав до створення добровольчого корпусу оборони міста... Однак друга партія, пригнічена поразкою і зневірена в успіху справи, обстоювала капітуляцію на користь більшовиків. Лідером цієї другої партії був генерал Лянгнер. Представники обох поглядів активно відстоювали свою позицію. Ще в середу, 20 вересня, я чув від полковника Ляндау⁴², що ми захищатимемо Львів і від німців, і від більшовиків. І підготовка до такої оборони відбувалася. Однак пізніше взяла гору протилежна партія й настала нещасна капітуляція. Ознаки капітуляції, що наближається, були дуже виразні. Мені згадалося те, що вночі з понеділка на вівторок декілька радянських танків заїхало вільно до міста і, як на сміх, дефілювало

⁴⁰ Єнджеєвський Владислав (1863–1940) – генерал-майор російської царської армії, генерал дивізії польської армії. Звільнений в запас 1924 р. У вересні 1939 р. добровільно вступив до війська, учасник оборони Львова. Заарештований НКВС у жовтні 1939 р. Найімовірніше, помер у львівській тюрмі в березні 1940 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://pl.wikipedia.org/wiki/W%C5%82adys%C5%82aw_J%C4%99drzejewski_\(genera%C5%82\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/W%C5%82adys%C5%82aw_J%C4%99drzejewski_(genera%C5%82))

⁴¹ Янушайтіс Мар'ян (1889–1973) на момент початку війни перебував у відставці. Проте з початком оборони Львова він 14 вересня за власною ініціативою вступив до війська. З 19 вересня за дорученням генерала Лянгнера почав формувати добровольчі загони. Після зайняття міста частинами Червоної армії розпочав активну підпільну антирадянську діяльність. 27 жовтня 1939 р. заарештований у Львові органами НКВС із посвідченням особи на ім'я Ян Кружигловський. Звільнений 19 липня 1941 р., емігрував (ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32 (за 1951 р.). – Спр. 379. – Арк. 135–136).

⁴² Ляндау Максиміліан (1882–1940) – підполковник польської армії. Під час оборони Львова перебував на посаді заступника командира артилерії Групи Оборони Львова (Режим доступу: https://pl.wikipedia.org/wiki/Maksymilian_Landau).

вулицею Кохановського⁴³ – перед самим Командуванням Групи Оборони Львова. Радянські літаки летіли низько над містом і їх ніхто не обстрілював.

Врешті наказ генерала Лянгнера, оприлюднений в середу про те, як повинні поводитися наші війська у випадку наближення радянських частин, без сумніву, був оголошенням капітуляції. Повторюємо зміст цього наказу:

якщо радянські війська наблизяться на відстань 300 кроків, то після триразового закликати зупинитися потрібно стріляти⁴⁴. Що за незвичайний наказ з військового погляду. Допустити ворога на відстань 300 кроків означало саме капітуляцію, бо з такої віддалі неприятель міг негайно перейти в потужний наступ. А вже цілком смішно звучали слова наказу про триразовий заклик зупинитися... “Товаришу стій, бо стрілятиму”.

Що за незвичайна галантність... Коротше кажучи, генерал Лянгнер відразу мав намір здати Львів без боротьби більшовикам.

Очевидно, що про боротьбу з більшовиками не могло бути мови, бо це загрожувало б повним знищенням міста і не мало жодного шансу на успіх. Однак, без сумніву, існував інший вихід із ситуації, ніж ганебна капітуляція: Стрий був зайнятий німцями – його можна було знайти собі в бою з німцями чи навіть із більшовиками, якщо вони хотіли б чинити опір. Вважаю, однак, що були б польське військо пропустили до угорського кордону, де відбулося б почесне складення зброї. Офіцери – принаймні значна їх частина – перебралися б до польської армії у Франції та уникнули б тієї страшної долі, яка спіткала їх у Львові. Однак припустимо, що не можна було навіть спробувати пробитися в Карпати, що капітуляція була неминучою, то генерал Лянгнер мав вибір: піддатися німцям або більшовикам. Чому він вибрав капітуляцію на користь червоної армії?⁴⁵

Ходили чутки, що він отримав такий наказ із Головного командування. Однак це виглядає зовсім неймовірним, адже головний воєначальник маршал Смігли-Ридз перейшов румунський кордон в Заліщиках у неділю, дня 17 вересня, увечері, жодного зв'язку не було, отже, в який же спосіб міг генерал Лянгнер одержати наказ здатися більшовикам?

⁴³ Сучасна вул. К. Левицького.

⁴⁴ 21 вересня 1939 р. було видано наказ, підписаний Янушайтісом, відкривати вогонь у випадку, якщо більшовики наблизяться на відстань 300 або менше кроків від позицій поляків (Dokumenty obrony Lwowa... – S. 252, 253).

⁴⁵ Керівник штабу Казімеж Ризинський, будучи разом із генералом Владиславом Лянгнером на переговорах із радянським командуванням, 21 вересня так описав останню розмову, де вирішувалося питання здачі міста більшовикам: “Постало питання: Чи впустите нас до міста? Ген. Лянгнер відповів, що важко йому все йде. Каже, що Львів міг вирішити, кого пустити у свої мури – німців чи більшовиків. З Німеччиною воюємо – місто хоробро билось з ними протягом десяти днів. Вони германці, вороги усього слов'янства. Ви ж, – говорить, – є слов'янами... Згадування слов'янства зачепило червоного генерала, який зробив дивну гримасу, яка знову повторилася, коли генерал Лянгнер вдруге зарахував більшовиків до великої слов'янської родини. Ми Слов'яни волиємо віддати місто слов'янам, закінчив генерал Лянгнер” (*Ryś [Rzyński] K. Obrona Lwowa... – S. 43–44*).

Капітуляція Львова настала 22 вересня. Все свідчить про те, що генерал Лянґнер, не маючи жодних наказів, мусив діяти винятково сам і сам брав цілковиту відповідальність за долю міста, за долю війська, дорученого його командуванню. Зрозуміло, що він міг цю відповідальність значно зменшити, скликавши якусь військову раду, складену з найвищих офіцерів львівського гарнізону. Однак про таку раду ми нічого не чули. Можна припускати, що генерал Лянґнер, перебуваючи між двома вогнями, керувався емоціями: на зло німцям здався тому, з ким не воював. Психологічно це було навіть певною мірою обґрунтованим; однак у справах такого величезного значення потрібно було керуватися не настроями і почуттями, а тільки розумом, тільки глибоким аналізом політичних та військових обставин, які існували в той момент. Мабуть, генерал Лянґнер побоювався, що Німеччина творитиме у Львові “Україну”, а знав про те, що більшовики український націоналістичний рух придусять. Вважаю, що це міркування було головною причиною капітуляції Львова на користь більшовиків. А тим часом, на нашу думку, власне через цю “українську справу” належало віддати Львів саме німцям, а війська вивести в поле. Львів був для німців дуже цінним, про що ми писали раніше – і німецькі війська, зайнявши Львів, без сумніву, не віддали б його так легко більшовикам. І Львів швидко став би кісткою незгоди між Німеччиною та більшовиками, які не стерпіли б того, щоб у Львові створювалася якась “Україна”. На наше глибоке переконання, якщо б у вересні 1939 р. німці зайняли Львів, то збройний конфлікт між радянською Росією та Німеччиною розпочався б на кільканадцять місяців раніше, ніж це сталося. Тоді, ясна річ, Франція уникнула б розгрому, що для перебігу всієї світової війни мало б вирішальне значення.

З огляду на ці міркування, роль Львова зростає до рівня незмірно вагомого міжнародного і навіть світового питання. Ключ до цих надзвичайно важливих справ лежав у руках Командування Оборони Львова. Однак це Командування ані у військовому, ані в політичному аспекті не справилося зі своїм завданням.

Капітуляція Львова перед більшовиками завдала населенню міста невимовних страждань. Важка доля судилася емігрантам, десятки тисяч яких перебували у Львові. Частина з них після кількомісячного важкого життя інколи у злиднях і впроголодь зуміла перебратися на територію німецької окупації. Однак близько п’ятдесяти тисяч більшовики вивезли вглиб Радянського Союзу. Звичайно, якщо б Львів зайняли німці, то всі ці емігранти повернулися б до своїх рідних місць. Також тисячі, тисячі інших мешканців Львова не пішли б на заслання до Сибіру, Казахстану, Уралу. Господарське життя Львова було зовсім зруйноване більшовиками: такої жакливної господарської руїни міста, розташовані на території німецької окупації, не зазнали ніколи. Звичайно, німецький терор також дався б місту взнаки, вважаю однак, що не заподіяв би такої великої шкоди, як більшовицький терор. Проте найболіснішою була справа наших офіцерів, яких генерал Лянґнер погодився видати в руки більшовиків, повіривши їхнім запевненням, що їх зареєструють у Винниках і відпустять. І ось усі офіцери одержали наказ з’явитися до К.О.К. у готелі Жорж і на вулиці Кубалі⁴⁶ – і пішли в полон. Чому так сталося? Якщо вже не

⁴⁶ Тепер вул. Шухевича.

було іншого виходу з ситуації, крім того, щоби здати Львів більшовикам, то однак справа офіцерів вимагала іншого ставлення і залагодження. Вважаємо, що командувач Округу Корпусу не повинен був за жодних умов погоджуватися видавати офіцерів більшовикам. Він повинен був офіцерам сказати ясно і відверто, якою є ситуація, дозволити їм переодягнутися в цивільний одяг, і навіть конфіденційно рекомендувати, щоби вони пробивалися самостійно до Угорщини чи Румунії, а звідси далі до польської армії у Франції. Це було б розсудливим і почесним залагодженням справи. Тим часом що ж сталося? Більшовики підступом взяли виданих офіцерів у полон і тримали їх в таборі у Старобільську. У квітні 1940 р. вони зібрали у Львові і в інших містах офіцерські сім'ї, вивезли їх вглиб Радянського Союзу і розмістили в якнайгірших місцях, де вони повільно гинули у страшних злиднях⁴⁷. На звістку про це в Старобільську вибухнув бунт офіцерів, який більшовики дуже криваво придушили. Скільки ж уціліло з цих нещасних офіцерів оборони Львова? Натомість, якщо б Львів зайняли німці, то ці офіцери в німецькому полоні пережили би війну, а їхні сім'ї у краї уціліли б. Видання офіцерів у руки більшовиків було вершиною трагедії і ганьби капітуляції Львова.

К і н е ц ь.

Закінчив у Львові
5 липня 1942 р.

⁴⁷ Твердження про арешт усіх сімей польських офіцерів і їхню подальшу депортацію вглиб СРСР дещо перебільшене Я. Роговським. Чимало сімей арештованих та згодом розстріляних офіцерів змушені були під впливом різних обставин змінити місце проживання. Деякі з них із часом опинилися на території, окупованій Німеччиною. Про долю багатьох сімей польських офіцерів див.: Pisane miłością: losy wdów katyńskich: praca zbiorowa / [zespół red. Regina Nazar, Izabella Skapska, Andrzej Spanily]. – Gdynia, 1999. – Т. 1; Pisane miłością: losy wdów katyńskich: praca zbiorowa / [zespół red. Regina Nazar, Izabella Skapska, Andrzej Spanily]. – Gdynia, 2001. – Т. 2.

Piotr OLECHOWSKI

WZAJEMNA NIECIEĆ CZY DOBROSĄSIEDZTWO? POLACY I UKRAIŃCY W MIĘDZYWOJENNYM LWOWIE. OBRAZ SĄSIADA WE WSPOMNIENIACH

Kontakty polsko-ukraińskie w międzywojennym Lwowie przedstawiane są w literaturze najczęściej jako spory i waśnie na tle narodowościowym. Wielokrotnie w licznych publikacjach można się spotkać z opisami akcji sabotażowych przygotowanych przez Ukraińców przeciwko polskiej administracji miasta. Z drugiej strony nie brakuje także wydawnictw odnoszących się do wysoce negatywnego stosunku władz lokalnych (polskich) wobec mniejszości ukraińskiej. Tymczasem niezwykle rzadko podnoszone są kwestie związane z codziennym życiem sąsiedzkiem, a co za tym idzie, wizerunkiem lwowskich Polaków w odczuciu tamtejszych Ukraińców i odwrotnie. Analizując wspomnienia przedstawicieli obu stron wyłania się obraz niekoniecznie zgodny z dotychczasowym, utrwalonym stereotypem. Dlatego też, niniejszy szkic jest próbą przedstawienia w krótkim zarysie wzajemnych relacji polsko-ukraińskich na szczeblu najniższym-sąsiedzkiem. Za materiał źródłowy posłużyły wspomnienia dawnych i obecnych mieszkańców Lwowa, traktujące o czasach międzywojennych.

Na samym początku należy zwrócić uwagę na istotne różnice w przedstawianiu obrazu swoich sąsiadów. Polacy często w ogóle nie zauważają nawet istnienia obok nich mieszkańców narodowości ukraińskiej, jeśli już to wspominają ich najczęściej w charakterze służących bądź dozorców w bramach własnych kamienic, ewentualnie jeszcze jako handlarzy. Ponadto, poza znajomościami z czasów szkolnych, niezwykle rzadko Ukraińiec widziany był w oczach Polaka jako równorzędny i szanowany partner¹, co prawdopodobnie wynikało z utożsamianiem tej nacji jako przybyłej z obszarów wiejskich (w domyśle niższej, gorszej). Warto także podkreślić, że wielokrotnie we wspomnieniach przedstawicieli strony polskiej natrafić można na tezę, iż w powszechnym użyciu było słowo *Rusin*, co więcej pada nawet stwierdzenie, że określenie *Ukraińiec* miało być wówczas obraźliwe dla Rusinów². Do tego dochodzi jeszcze określenie *Porządny Rusin*

¹ *Jakubowska-Krawczyk K.* Wielokulturowość Lwowa widziana oczami dziecka / K. Jakubowska-Krawczyk // Lwów: lustro. Obraz wzajemny mieszkańców Lwowa w narracjach XIX–XX wieku / [pod red. K. Kotyńskiej]. – Warszawa: Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, 2012. – S. 161–170.

² Zdaniem Jana Hubisza, w okresie późniejszym, tj. od początku lat 30 XX w. nazwa “Ukraińiec” miała być stosowana wobec nacjonalistów, skupiających się w swoich działaniach na akcjach sabotażowych, napadach, itp. Co więcej, to oni eksponowali to pojęcie, normalnie Rusini mieli się poczuć urażeni, jeśli ktoś nazwał ich Ukraińcami. Zob.: *Hubisz J.* Lwów

(*On Rusin, ale porządny*)³, stosowane wobec nielicznej garstki Ukraińców, lojalnych wobec polskiej państwowości, zatrudnionych na państwowych posiadach.

Ukraińcy z kolei widzą tamtejszych Polaków w kategoriach przedstawicieli miejscowej administracji państwowej, urzędników miejskich, niejednokrotnie nadużywających swej władzy wobec mniejszości narodowych, od których należy się trzymać z daleka. Bardzo częstym jest jednak również obraz Polaka jako zwykłego sąsiada, nieskorego do wyszczania jakichkolwiek awantur.

Wychodząc od wczesnych lat dzieciństwa, zauważyć należy akcentowane we wspomnieniach wspólne zabawy i wychowywanie się na podwórkach, placach, itp. przedstawicieli obu nacji. Z całą pewnością nie istniała wówczas większa bariera językowa (choćby ze względu na znaczne podobieństwo obu), ponadto znajomość polskiego była powszechna, a i ruski/ukraiński nie pozostawał w tyle, ze względu na jego obecność w programach niektórych polskich szkół podstawowych⁴. Naturalnie język polski był także obecny jako przedmiot obowiązkowy w szkołach z ukraińskim językiem wykładowym. Jednak, z uwagi na ich niewielką liczbę (w przypadku gimnazjów zaledwie dwa w 1929 r. wobec 13 polskich⁵) w skali całego Lwowa, spory odsetek uczniów narodowości rusińskiej/ukraińskiej pobierał całościową naukę w języku polskim. Ciekawą prawidłowość, dotyczącą obu języków przytacza Adam Bajcar⁶. Jego zdaniem język ruski, nauczany od II klasy szkoły podstawowej, wielokrotnie służył pomocą w rozwiązywaniu zawiłych problemów polskiej pisowni. Zastanawiając się wtedy, jak należy poprawnie zapisać wyraz *rzeka* lub *rzadko*, wystarczyło sobie przypomnieć ukraińskie brzmienie *rika*

przedwojenny-Współżycie różnych narodowości [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lwowprzedwojenny.eu/jan-hubisz.html> (дата звернення: 10.09.2014).

³ Zob.: *Kruszelnicka L.* Mój Lwów / L. Kruszelnicka // Europa nieprovincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999 / [pod red. K. Jasiewiczza]. – Warszawa: W-wo Rytm, 1999. – S. 117–123.

⁴ Adam i Ewa Hollankowie piszą, że j. ukraiński wykładany był w polskich szkołach powszechnych jako przedmiot obowiązkowy w klasie III i IV; Zob. *Hollandowie A. E.* I zobaczyć miasto Lwów / A. E. Hollandowie. – Rzeszów: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1990. – S. 20. Adam Macedoński wspomina z kolei, iż języka ruskiego uczył się już od klasy II, dodając przy tym, że *nie było z tym żadnych różnic, jak trzeba było to rozmawiałem i po rusku*; Zob.: *Macedoński A.* Lwów przedwojenny – Współżycie różnych narodowości [Електронний ресурс] / A. Macedoński. – Режим доступу: <http://lwowprzedwojenny.eu/adam-macedonski.html> (дата звернення 10.09.2014). Jeszcze ciekawie wypowiada się w tym zakresie o. H. Warachim, który stwierdza, iż *od II klasy szkoły powszechnej zaczęto uczyć nas rusińskiej mowy, a potem nagle w gimnazjum już mowy ukraińskiej*. Zob. o. *Warachim H.* Lwów przedwojenny – Współżycie różnych narodowości [Електронний ресурс] / H. Warachim. – Режим доступу: <http://lwowprzedwojenny.eu/hieronim-warachim.html> (дата звернення 10.09.2014).

⁵ *Biedrzycka A.* Kalendarium Lwowa 1918–1939 / A. Biedrzycka. – Kraków: Universitas, 2012. – S. 502.

⁶ Adam Bajcar (ur. 1929 we Lwowie) – publicysta, absolwent geografii na Uniwersytecie Wrocławskim. Autor przewodników turystycznych.

lub *ridko* i problem był rozwiązany⁷. Nie wszyscy Polacy opanowali jednak *ukraińską mowę*. W. Szybalski⁸ twierdzi, iż w stosunkach z kolegami-Ukraińcami nikt nie używał nigdy języka ruskiego:

Ja go nie znałem. Byłem miastowy, nie miałem szansy się go nauczyć, bo w mieście był bardzo rzadko używany⁹.

Warto też zaznaczyć, że ukraińskie pieśni ludowe, ze względu na swoje specyficzne brzmienie były czasem z łatwością przejmowane przez ludność polską, nucącą po cichu owe melodie¹⁰.

We wspomnieniach Jana Słabego¹¹ można natrafić na informację, iż w jego szkole nawet lekcje religii były wspólne (mimo różnic obrządkowych) dla Polaków i Ukraińców, z sali wychodzili wówczas jedynie Żydzi, mający własne zajęcia z rabinem¹². Jeśli wierzyć relacji Oleny Caryk¹³, polska administracja oświatowa pozwalała również na świętowanie niektórych ważnych dla Ukraińców rocznic – twierdzi ona, iż jej brat uroczysto obchodził w polskiej szkole 9 marca urodziny Tarasa Szewczenki¹⁴. Ponadto, dodaje, że nikt nigdy nie zaczepiał w tej placówce dzieci ukraińskich, nawet jeżeli przychodziły one na zajęcia w soroczkach. Ukraińiec Roman Łypka¹⁵ twierdzi nawet, iż skończenie polskiej szkoły dawało nieporównanie większą szansę, niż ukraińskiej:

Wyrosłem w rodzinie ukraińskiej, a ukończyłem polską szkołę średnią, co dawało mi niewątpliwie większą szansę życiową, niż moim rówieśnikom z ukraińskiego gimnazjum (...) nazywanego ruskim¹⁶.

⁷ Zob.: *Balcar A. Mój Lwów / A. Balcar // Europa nieprowincjonalna... – S. 345–354.*

⁸ Waław Szybalski (ur. 1921 we Lwowie) – pochodzi z rodziny szlacheckiej herbu Prus I. W czasie II wojny światowej student chemii na Politechnice Lwowskiej, po wojnie pracownik naukowy Politechniki Gdańskiej. W latach 1960–2003 profesor onkologii na Uniwersytecie Wisconsin w Madison. Wybitny biotechnolog i genetyk.

⁹ Zob.: *Szybalski W. Lwów przedwojenny – Współzycie różnych...* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lwowprzedwojenny.eu/waclaw-szybalski.html> (дата звернення 10.10.2014).

¹⁰ *Machowski S. Bernardyński mijam plac / S. Machowski. – Wrocław: Ossolineum, 1989. – S. 49.*

¹¹ Jan Słaby (ur. 1928 r. we Lwowie), syn pracownika fabryki tytoniowej w Winikach, członek AK, absolwent wrocławskiej AWF.

¹² Zob.: *Słaby J. Lwów przedwojenny, Współzycie różnych narodowości* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lwowprzedwojenny.eu/jan-slaby.html> (дата звернення 10.09.2014).

¹³ Olena Caryk (ur. 1928 we Lwowie) – córka prawnika i lekarki. W 1947 r. wysłana wraz z rodziną na Syberię, gdzie spędziła 11 lat. Z zawodu księgowa.

¹⁴ *Caryk O. Lwów przedwojenny. Lwowskie szkoły i uczelnie* [Електронний ресурс] | O. Caryk. – Режим доступу: <http://lwowprzedwojenny.eu/olena-caryk.html> (дата звернення 10.09.2014).

¹⁵ Roman Łypka (ur. 1921 we Lwowie, zm. 1999 w Warszawie) – wykładowca akademicki, deputowany Rady Miejskiej Lwowa, zaprojektował nowy zespół budynków Politechniki Lwowskiej.

¹⁶ Cyt. za: *Łypka R. Mój Lwów / R. Łypka // Europa nieprowincjonalna... – S. 461–466.*

Z drugiej strony, Anna Rudnyćka¹⁷ podaje negatywny przykład działań polskich władz oświatowych – likwidacji całej klasy w szkole powszechnej z ukraińskim językiem nauczania, spowodowany głośnym protestem uczniów *w dniu któregoś z polskich świąt narodowych*¹⁸.

W podobnym tonie pisze we wspomnieniach ukraiński historyk Iwan Krypjakewycz¹⁹, pracujący swego czasu w I polskim gimnazjum we Lwowie przy ul. Kubali. Wcześniej nauczał on w gimnazjum ruskim (ukraińskim), jednak tam i w innych placówkach z tym językiem wykładowym – jak pisze – nauka historii została oddana *w ręce jednostek odpowiednich dla polskich władz oświatowych*, do których on się nie zaliczał²⁰. W kolejnej polskiej szkole, w której pracował – XII gimnazjum zapamiętał obchody 11 listopada w 1928 r., podczas których dyrektor atakował przedstawicieli mniejszości narodowych *jako wrogów państwa polskiego, z którymi należy walczyć*²¹. *Słyszac to, I. Krypjakewycz w proteście ostentacyjnie opuścił salę, co pociągnęło za sobą skierowanie przeciwko niemu sprawy dyscyplinarnej do centrali oświatowej w Warszawie, która z kolei zadecydowała wysłać niesfornego nauczyciela do województwa poznańskiego, dokąd ostatecznie nie pojechał, ratując się zwolnieniem lekarskim*²².

Jeżeli chodzi o wzajemne relacje w wieku szkolnym, to także przy analizie wspomnień daje się zauważyć życzliwy obraz sąsiada, czy raczej kolegi z podwórka. Nie brakuje jednak sytuacji skrajnych bądź prześmiewczych wobec drugiej strony. Przykładowo, lekarz Tadeusz Kielanowski²³ wspomina, że kolega Wasyl Karchut – Ukrainiec przy jakiejś mało ważnej rozmowie miał mu powiedzieć:

*Jesteś fajny kolega, nic mi złego nie zrobiłeś, ale jak będzie wolna Ukraina, to ja sam wbiję ci nóż między żebra. Tylko dlatego, że jesteś Polakiem, a Lachów trzeba zarzynać!*²⁴.

T. Kielanowski przytacza jeszcze przykład pogardliwego traktowania ludności ukraińskiej, przez większość społeczeństwa. Wspomina, że podczas podróży pociągiem

¹⁷ Anna Rudnyćka (ur. 1924 we Lwowie) – córka ukraińskiego pisarza Juliana Opińskiego. Pochodzi z rodziny szlacheckiej herbu Jastrubeć.

¹⁸ Rudnyćka A. Lwów przedwojenny – Lwowskie szkoły i uczelnie [Електронний ресурс] / A. Rudnyćka. – Режим доступу: <http://lwowprzedwojenny.eu/anna-rudnycka.html> (дата звернення 15.09.2014).

¹⁹ Iwan Krypjakewycz (ur. 1886 we Lwowie, zm. 1967 tamże) – ukraiński historyk, wykładowca Tajnego Uniwersytetu Ukraińskiego we Lwowie, po II wojnie światowej dyrektor Instytutu Nauk Społecznych Akademii Nauk USRR we Lwowie. Pochowany na Cmentarzu Łyczakowskim.

²⁰ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 120.

²¹ Tamże.

²² Tamże.

²³ Tadeusz Kielanowski (ur. 1905 we Lwowie, zm. 1992 w Gdańsku)-profesor medycyny, po II wojnie światowej organizował uczelnie medyczne w Lublinie i Białymstoku.

²⁴ Cyt. za: Kielanowski T. Prawie cały wiek dwudziesty-wspomnienia lekarza / T. Kielanowski. – Gdańsk: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1987. – S. 69.

2. klasy w niechlujnym stroju, został natychmiast porównany do *holoty ukraińskiej*, która nie ma prawa jechać w tej klasie²⁵. Leszek Allerhand²⁶ relacjonuje, niby to w żartobliwym tonie, iż jako dziecko był karmiony piersią przez matkę zastępczą – Ukrainkę, co później w przypadku jego wybryków młodzieńczych, przekładało się na komentarze ze strony rodziny w stylu:

*Ach, gdyby nie ta Maryśka, to on byłby zupełnie inny, po czym dodaje na koniec: Choć, pewnie coś tam ukraińskiego z jej piersi wyssałem*²⁷.

Ze strony ukraińskiej, również nie brakuje opinii negatywnej bądź zachowawczej wobec sąsiadów Polaków. Oleksandr Kicera²⁸ mówi wprost, iż jego rodzice nie kontaktowali się z Polakami, uważali, że nie należy robić zakupów w sklepach polskich i żydowskich, lecz tylko w ukraińskich, jako przejaw patriotyzmu²⁹. Stosunki polsko-ukraińskie określa jako poprawne, lecz zawsze istniał jakiś dystans:

*Czasem nawet bawiliśmy się z polskimi dziećmi, lecz jeśli przychodziło coś poważniejszego, wtedy już byliśmy osobno*³⁰.

Z kolei, Maria Duża³¹ opowiada, że jej rodzice w wychowaniu kładli nacisk na wpojenie jej odpowiednich zwyczajów - m.in. tego, że należy kłaniać się wszystkim starszym, kimkolwiek by oni nie byli, *nawet Polakom*³². Wspomina też, odczuwane na każdym kroku wyzwiska ze strony Polaków, którzy krzyczeli w kierunku młodzieży ukraińskiej słowo *kabany* (*świnie*)³³.

Inna Ukrainka, Kateryna Łychacz³⁴, jako dawna uczennica polskiej szkoły, przytacza zapamiętane słowa własnego ojca, który często miał jej powtarzać:

²⁵ Kielanowski T. Prawie cały wiek... – S. 101.

²⁶ Leszek Allerhand (ur. 1931 we Lwowie) – wnuk profesora Maurycego Allerhanda. W czasie wojny osadzony przez Niemców w getcie, skąd zbiegł wraz z rodzicami. Po wojnie ordynator szpitala w Zakopanem, a także główny lekarz polskiej kadry olimpijskiej w sportach zimowych.

²⁷ Allerhand L. Lwów przedwojenny [Електронний ресурс] / L. Allerhand. – Режим доступу: <http://lwowprzedwojenny.eu/leszek-allerhand.html> (дата звернення 10.08.2014).

²⁸ Oleksandr Kicera (ur. 1931 w Łucku) – od 1933 r. mieszka we Lwowie. W okresie międzywojennym jego rodzice byli organizatorami ruchu spółdzielczego. Profesor w katedrze otolaryngologii Lwowskiego Uniwersytetu Medycznego, tłumacz, autor powieści historycznych.

²⁹ Kicera O. Lwów przedwojenny-Współzycie różnych narodowości [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lwowprzedwojenny.eu/oleksandr-kicera.html> (дата звернення 15.09.2014).

³⁰ Cyt. za: Tamże.

³¹ Maria Duża (ur. 1925 pod Lwowem)-córka budowlanka i gospodyni domowej. Za przynależność do OUN spędziła 7 lat w łagrach. Z zawodu księgowa.

³² Zob.: Duża M. Lwów przedwojenny-Współzycie różnych narodowości [Електронний ресурс] / M. Duża. – Режим доступу: <http://lwowprzedwojenny.eu/maria-duza.html> (дата звернення 15.09.2014).

³³ Tamże.

³⁴ Kateryna Łychacz (ur. 1924) – córka kolejarza i gospodyni domowej. Od wczesnego dzieciństwa mieszka we Lwowie. Pracowała jako asystent lekarza sanitarnego.

*Uważaj, żeby ciebie nie spolszczyli. Nie zapomnij nacji, mowy, religii*³⁵.

Nie brakowało jednak także i sytuacji zabawnych. Adam Macedoński³⁶ przytacza jedną z własnego dzieciństwa:

*Mieszkał u nas sąsiad – Karpiuk, Ukrainiec, jak się teraz mówi, wtedy się mówiło Rusin (co potwierdza powszechne używanie tego terminu – P. O.), który często dawał mi pianę z miodu, a ja mu wyjadałem cukier. Potem on kiedyś zrobił mi kawał i wsypał tam sól*³⁷.

Kilkukrotnie Polacy chwalą też Rusinów jako doskonałych organizatorów handlu. Adam Baczyński³⁸ podkreśla perfekcyjną wręcz działalność spółdzielni *Маслосоюз*, otwierającej coraz to nowe placówki w mieście, produkującej najlepsze sery, masła i kefiry³⁹. W podobnym tonie wypowiada się też A. Macedoński, dodając jeszcze do listy produktów mleko i śmietanę⁴⁰. Znakiem rozpoznawczym tej spółdzielni była koniczynka, dlatego też – jak wspomina jedna z Ukrainek, pełniąca przed II wojną światową funkcję gosposi w polskim domu – jej pani często mawiała:

*Kup serek i masło z koniczynką, ale nie mów nikomu, że u mnie pracujesz*⁴¹.

Podyktowane to było swoistą zasadą naczelną, obowiązującą w międzywojennym Lwowie, w myśl której *swój chodził do swojego kupować swoje*, nie wspierając tym samym budżetu drugiej strony. Z tego też powodu ludność ukraińska czasami – pod egidą OUN – ogłaszała bojkot polskiego tytoniu oraz wyrobów alkoholowych, podkreślając przy tym wyraźnie swój sprzeciw wobec polskiej administracji miasta⁴². Zdarzały się nawet przypadki powoływania specjalnych kółek przeciwalkoholowych (patrz: Towarzystwo *Відродження*), propagujących abstynencję jako przejaw walki z polskim monopolem państwowym⁴³.

Przechodząc do wzajemnych relacji na poziomie szkół wyższych, zwraca uwagę duża rozbieżność w relacjach. Polacy, kolejny raz prawie nie zauważają obecności Ukraińców, ewentualnie wspominają o nich niejako na marginesie. T. Kielanowski

³⁵ *Łychacz K.* Lwów przedwojenny-Współzycie różnych narodowości [Електронний ресурс] / К. Łychacz. – Режим доступу: <http://lwowprzedwojenny.eu/kateryna-lychacz.html> (дата звернення 10.08.2014).

³⁶ Adam Macedoński (ur. 1931 we Lwowie) – poeta i grafik, działacz KOR i ROPCiO, członek NSZZ “Solidarność”. Od 1940 r. mieszka w Krakowie.

³⁷ *Macedoński A.* Lwów przedwojenny – Współzycie różnych narodowości [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lwowprzedwojenny.eu/adam-macedonski.html> (дата звернення 10.10.2014).

³⁸ Adam Baczyński (ur. 1924 r. w Warszawie) – od 1932 r. mieszkał we Lwowie, syn dyrektora Pocztowej Kasy Oszczędności i malarki. Członek AK, pracował jako architekt, od 1946 r. mieszka w Krakowie.

³⁹ *Baczyński A.* Lwów przedwojenny [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lwowprzedwojenny.eu/adam-baczynski.html> (дата звернення 10.08.2014).

⁴⁰ *Macedoński A.* Lwów przedwojenny – Współzycie różnych narodowości [Електронний ресурс]..

⁴¹ Cyt. za: *Kruszelnicka L.* dz. cyt. – S. 117–123.

⁴² *Biedrzycka A.*, dz. cyt. – S. 644.

⁴³ Tamże. – S. 623.

relacjonując kontakty ze studentami ukraińskimi, podkreśla, iż zawsze w rozmowach używali oni języka polskiego, choć między sobą mówili już tylko po ukraińsku. Dodaje też, że w przypadku studentów medycyny nie było żadnej współpracy między organizacjami akademickimi, zrzeszającymi członków obu narodowości, chociaż prywatnie znali się oni doskonale⁴⁴. Helena Skarbińska⁴⁵ dodaje tylko, że wówczas:

Były pewne nieporozumienia wśród młodzieży uniwersyteckiej, ale to zawsze musi być wśród młodych. Najważniejsze to, że byli Rusini, a nie ci szowiniści⁴⁶.

Ukraińcy natomiast nie kryją żalu do strony polskiej, zwłaszcza w zakresie utrudnionego dostępu do szkół wyższych. Nie łatwo było się dostać na studia, a nawet jeżeli się udało to istniał problem ze znalezieniem pracy. Anna Rudnyćka wspomina masowe wyjazdy zagraniczne wśród członków jej rodziny w poszukiwaniu zatrudnienia, mimo posiadania odpowiedniego wykształcenia (w Polsce mogli co najwyżej sprzedawać warzywa na bazarze). Mimo to, stosunki polsko-ukraińskie na szczeblu akademickim były dobre, gdyż jak twierdzi:

Im człowiek jest większego intelektu, tym bardziej jest liberalny, więc ekstremizmy go nie dotyczą⁴⁷.

Bardziej skrajny przykład relacjonuje Maria Duża. Wspomina ona, że jej ojciec przyjął pod własny dach i utrzymywał studenta, któremu władze polskiej uczelni odmówiły wydania dyplomu, chcąc zmusić go do zmiany obrządku z unickiego na łański⁴⁸. Bardzo zbliżona sytuacja miała także miejsce w domu Zenowiji Małaniuk⁴⁹, której ojciec nie mógł normalnie pracować, mimo znajomości 6 języków obcych:

Kazali mu stać się Polakiem, a on odmówił. Był jednak prokurator Żurawski, który bardzo go szanował i dał mu sześciu studentów, których w domu nauczał angielskiego, niemieckiego i francuskiego i tak zarabiał na chleb⁵⁰.

⁴⁴ Kielanowski T., dz. cyt. – S. 56.

⁴⁵ Helena Skarbińska (ur. 1924 we Lwowie) – prawniczka Michała Michalskiego, prezydenta Lwowa w latach 1905–1907, pracowała jako chemik, od 1944 r. mieszka w Krakowie.

⁴⁶ Skarbińska H. Lwów przedwojenny – Lwowskie szkoły i uczelnie [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lwowprzedwojenny.eu/helena-skarbinska.html> (дата звернення 10.10.2014).

⁴⁷ Rudnyćka A. Lwów przedwojenny – Lwowskie szkoły i uczelnie [Електронний ресурс] / A. Rudnyćka. – Режим доступу : <http://lwowprzedwojenny.eu/anna-rudnycka.html> (дата звернення 15.09.2014).

⁴⁸ Duża M. Lwów przedwojenny – Lwowskie szkoły i uczelnie [Електронний ресурс] / M. Duża. – Режим доступу: <http://lwowprzedwojenny.eu/maria-duza.html> (дата звернення 10.10.2014).

⁴⁹ Zenowija Małaniuk (ur. 132 we Lwowie) – ojciec był poliglotą-samoukiem, matka pracowała w Fabryce Wódek i Likierów. Po II wojnie światowej cała rodzina została wywieziona na Syberię. Od 1957 r. ponownie mieszka we Lwowie, pracowała jako szwaczka.

⁵⁰ Małaniuk Z. Lwów przedwojenny – Współżycie różnych narodowości [Електронний ресурс] / Z. Małaniuk. – Режим доступу: <http://lwowprzedwojenny.eu/zenowija-malaniuk.html> (дата звернення 10.10.2014).

W podobnym tonie wypowiada się Petro Franko⁵¹, wspominając liczne spotkania kulturalne, organizowane przez mniejszość ukraińską.:

Nie dość, że trzeba było płacić za wynajem sali, gdyż państwowa nie przysługiwała Ukraińcom, to często do środka wpadali polscy studenci – narodowcy i bili wszystkich w soroczkach⁵².

W kontekście relacji na szczeblu pracowniczym przeważa opinia, iż relacje obu stron ograniczały się do koniecznych niejako kontaktów administracyjnych między kierownictwem ukraińskich spółdzielni (oprócz *Маслосоюза* działały także *Центросоюз*, *Народна Торгівля*, *Фортуна нова* i inne), a polską władzą. Nieco lepiej było na najniższym szczeblu-wśród przedstawicieli prostych robotników, tzw. lumpów, którym nie robiło większej różnicy, z kim będą spożywać bimber produkcji własnej⁵³. Biesiadne spotkania wyższych sfer należały w okresie międzywojennym do rzadkości, choć zdarzało się, że Ukraińcy zachodzili do rozmaitych knajp, zdominowanych przez polską inteligencję, m.in. do słynnego *Atlasa* przy rynku⁵⁴. Nie brakowało jednak w ówczesnym Lwowie restauracji, w których posiadali oni osobne sale, zarezerwowane wyłącznie na własny użytek⁵⁵.

W ostatnim akapicie niniejszego artykułu przytoczyć należy współzycie przedstawicieli obu stron na płaszczyźnie religijnej, w zakresie wspólnego obchodzenia najważniejszych świąt obu obrządków katolickich. Tutaj akurat wypowiedzi są na ogół zgodne-zarówno Polacy, jak i Ukraińcy wzajemnie się zapraszali do wspólnego świętowania. Jeśli wierzyć relacji Jerzego Kowalczuka⁵⁶, często bywało tak, że kamienice zamieszkałe przez przedstawicieli różnych narodowości świętowały Boże Narodzenie przez dwa tygodnie⁵⁷. Podobnego tonu można doszukać się we wspomnieniach A. Bajcara, który pisze:

Kiedy mijaly dwa pierwsze tygodnie świąteczne w rodzinach polskich, w dzień Trzech Króli zaczynały się szchedriwką (wigilią) greckokatolickie święta. Posługiwaliśmy się kantyczką, w której były także koledy ruskie. (...) Chodziliśmy z szopką i wielobarwną banią, najpierw po domach polskich, a później ukraińskich⁵⁸.

⁵¹ Petro Franko (ur. 1934 we Lwowie) – syn robotnika i gospodyni domowej, krewny Iwana Franki. Po II wojnie światowej aresztowany za działalność w młodzieżówce OUN, spędził 5 lat w sowieckich łagrach.

⁵² *Franko P.* Lwów przedwojenny – Współzycie różnych narodowości [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lwowprzedwojenny.eu/petro-franko.html> (data звернення 11.10.2014).

⁵³ *Kruszelnicka L.*, dz. cyt. – S. 117–123.

⁵⁴ *Тырович М.* W poszukiwaniu siebie...: wspomnienia i refleksje / M. Тырович. – Lublin: W-wo Lubelskie, 1988. – T. 1: Pod lwowskim niebem. – S. 138.

⁵⁵ *Выннычук J.* Knajpy Lwowa / J. Выннычук. – Warszawa: W-wo REA, 2008. – S. 404.

⁵⁶ Jerzy Kowalczuk (ur. 1926 w Kulikowie pod Lwowem), syn prawnika i nauczycielki. Profesor geofizyki na krakowskiej AGH.

⁵⁷ *Kowalczuk J.* Lwów przedwojenny – Współzycie różnych narodowości [Електронний ресурс] / J. Kowalczuk. – Режим доступу: <http://lwowprzedwojenny.eu/jerzy-kowalczuk.html> (10.09.2014).

⁵⁸ Cyt. za: *Bajcar A.*, dz. cyt.

Ojciec Hieronim Warachim⁵⁹ wspomina także wzajemny szacunek dla sąsiadów w czasie trwania ich świąt:

Gdzieżby wtedy sąsiad Rusin rąbał drzewo-szli do nas na poczęstunek i na odwrót my do nich na ruskie święta⁶⁰.

Znane są jednak również przypadki wychowywanie dzieci w rodzinach mieszanych wg jednego obrządku religii katolickiej. Urodzona w takim domu Danuta Eliaszków⁶¹, wspomina rozmowę swoich rodziców, podczas której ojciec mówił matce:

Ty wychowujesz dzieci tak, jak ma być-jednej wiary, aby jeden nie szedł z motyką, a drugi do kościoła⁶².

Podsumowując niejako powyższe wywody, wypada stwierdzić, że omówione tutaj stosunki Polaków i Ukraińców na szczeblu najniższym-sąsiedzkim były w zasadzie poprawne, choć zawsze towarzyszyła im pewna doza nieufności i podejrzliwości ze strony drugiego partnera. Nie powinno to jednak dziwić, w sytuacji gdy Polacy zdominowali praktycznie wszystkie gałęzie życia społecznego w mieście, pozostawiając ludność ukraińską w wyraźnym cieniu, bez możliwości szerszego oddziaływania na otaczającą ją rzeczywistość.

Niemniej jednak, wzajemna egzystencja obu narodów na obszarze międzywojennego Lwowa przebiegała-pozza kilkoma wyjątkami-w sposób pokojowy. Zostało to brutalnie przerwane w czasie II wojny światowej. Powojenny podział Europy Środkowo-Wschodniej skutkował włączeniem Lwowa do granic ZSRR, a co za tym idzie niemal całkowitą wymianą jego dotychczasowych mieszkańców. Olena Caryk wspomina, iż wówczas do jej domu rodzinnego przyszedł sąsiad Polak, pożegnać się przed swoim wyjazdem na stałe do Krakowa. Na zakończenie rozmowy miał powiedzieć:

No cóż, my jedziemy na zachód, a wy pojedziecie na wschód. A Lwów nie będzie ni nasz, ni wasz⁶³.

⁵⁹ O. Hieronim Warachim (ur.1916 we Lwowie, zm. 2011 w Sędziszowie Młp.) – duchowny rzymskokatolicki, członek zgromadzenia braci kapucynów, w czasie II wojny światowej walczył w szeregach AK. Od 1944 r. do śmierci mieszkał w Sędziszowie Młp.

⁶⁰ *Warachim H.* Lwów przedwojenny – Współzycie różnych narodowości [Електронний ресурс] / H. Warachim. – Режим доступу: <http://lwowprzedwojenny.eu/hieronim-warachim.html> (10 IX 2014).

⁶¹ Danuta Eliaszków (ur. 1933 we Lwowie) – urodzona w rodzinie polsko-ukraińskiej, która po II wojnie światowej pozostała we Lwowie. Wieloletni reżyser we Lwowskiej Telewizji Państwowej.

⁶² Cyt. za: *Eliaszków D.* Lwów przedwojenny – Współzycie różnych narodowości [Електронний ресурс] / D. Eliaszków. – Режим доступу: <http://lwowprzedwojenny.eu/danuta-eliaszow.html> (дата звернення 10.10.2014).

⁶³ Zob.: *Caryk O.* Lwów przedwojenny – Współzycie różnych narodowości [Електронний ресурс] / O. Caryk. – Режим доступу: <http://lwowprzedwojenny.eu/olena-caryk.html> (дата звернення 15.10.2014).

Василь ФУТАЛА

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ У ДРУГІЙ РЕЧИПОСПОЛИТІЙ: ПОЛЬСЬКЕ БАЧЕННЯ

Тема, винесена у заголовок, представляє одну зі складових осяжної проблеми – “Українсько-польські взаємини в міжвоєнний період ХХ століття”, яку почали інтенсивно вивчати після Другої світової війни і яка привернула увагу не тільки українських, а й польських істориків. Проте праці останніх ще не стали об’єктом належного аналізу в українській історичній науці. До цього додамо, що й у польській історіографії вони одержали лише загальні оцінки в публікаціях Р. Тожецького, Е. Кoko, В. Менджецького, О. Лінкевич¹. Тому мета статті – з’ясувати здобутки польських учених у вивченні актуальної наукової проблеми, розкрити концептуальні основи конкретно-історичних досліджень, визначити перспективи подальших наукових пошуків.

Насамперед відзначимо, що в Польській Народній Республіці (ПНР) від середини 1940-х до кінця 1960-х років україністика перебувала у стані стагнації. Очевидно, однією з причин цього було те, що в пам’яті тодішнього покоління свіжими ще залишалися події українсько-польського протистояння на Волині й у Галичині 1940-х років. Потрібно було певної історичної дистанції, щоб осмислити їх, з одного боку, на рівні наукової аргументованості, а з другого – задля історичної легітимізації комуністичного режиму. Якісні зміни наступили в 70–80-х роках ХХ ст., коли у польській історіографії відбулася переоцінка національної політики Другої Речіпосполитої. Праці польських учених – А. Хойновського, М. Папезинської-Турек, Р. Тожецького й інших – відзначилися, з одного боку, наявністю класового аспекту (який, однак, не був зведений до абсолюту), а з другого – багатою джерельною базою, відсутністю войовничої риторики та виваженим підходом до національних прагнень українців.

¹ *Koko E.* Polska historiografia po 1989 roku o relacjach polsko-ukraińskich w latach 1918–1939 / *E. Koko* // *Historycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku* / [pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki]. – Kraków: Universitas, 2000. – S. 132–145; *Ejusdem.* Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918–1939 w historiografii wydawanej w Polsce po 1945 r. / *E. Koko* // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – 1994. – Z. 2. – S. 105–113; *Mędrzecki W.* Druga Rzeczpospolita w historiografii polskiej po 1989 roku / *W. Mędrzecki* // *Historycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku* / [pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki]. – Kraków: Universitas, 2000. – S. 11–20; *Torzecki R.* Na temat historiografii stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918–1956 / *R. Torzecki* // *Dzieje Najnowsze*. – 1998. – № 3. – S. 103–111; *Линкевич О.* Польско-украинские отношения межвоенного периода в современной польской историографии / *О. Линкевич* // *Белоруссия и Украина: История и культура*. Ежегодник 2005/2006 / [гл. ред. Б. Флоря]. – Москва: Индрик, 2008. – С. 360–386.

3-поміж досліджень, що стали об'єктом історіографічного аналізу, треба виділити монографію М. Іваницького про розвиток української освіти і шкільництва в Польщі у міжвоєнні роки². Автор, зокрема, висвітлив суспільну та культурну діяльність українців, генезу й розвиток окремих інституцій та організацій. Більше місця відведено найстарішій українській організації – “Просвіті”. Представлено також діяльність Українського педагогічного товариства (УПТ) “Рідна школа”, коротко показано видавництво газет і журналів. У результаті дослідник дійшов низки важливих висновків: “Просвіта” централізувала все українське культурно-освітнє життя, великою мірою сприяла росту національної свідомості, утруднювала роботу польського Товариства народної школи і була, без сумніву, найбільш заслуженою українською культурно-освітньою організацією³. Аналізуючи діяльність УПТ “Рідна школа”, М. Іваницький виділив основні його завдання: здійснювати роз'яснювальну роботу серед широких верств українського населення щодо необхідності підтримки власного шкільництва та брати активну участь у шкільній плебісцитній акції з метою впровадження навчання українською мовою і виховання в “українсько-національному” дусі⁴. Заслуга автора й те, що він уперше зробив огляд діяльності культурно-освітнього товариства “Рідна хата” й освітньої політики польської влади на Холмщині⁵, а також побіжно описав громадсько-культурну працю 26 інших українських інституцій, товариств та організацій: “Союзу українок”, “Дружини княгині Ольги”, товариства “Захоронка”, “Учительської громади” тощо.

Велику фактографічну цінність має праця С. Мауерсберга, в якій детально проаналізовано стан українського шкільництва в міжвоєнній Польщі⁶. За підрахунками автора, лише в 1925/26 н. р. кількість українських шкіл зменшилася на 1 253, натомість зросла т. зв. утраквістичних на 1 359 (від 103 до 1 462). Польські учні у двомовних школах становили 9,5 %, а українські – 88,2 %⁷. Праця С. Мауерсберга показує важкий шлях українських дітей до народної школи. На перешкоді стояли різні адміністративні утиски: складання батьками декларацій щодо мови викладання, непедagogічний підхід в утраквізації, непропорційне співвідношення навчальних годин польської та української мов тощо⁸. Полонізація шкільництва сильно вдарила і по Волині, де, згідно із шкільним законом від 1924 р., повинно було бути (враховуючи чисельність українців) 783 українських шкіл замість 7, утраквістичних – 253 замість 517, а польських – 337 замість 849⁹. Автор також звернув увагу на те, що у Краківському й Люблінському воєводствах, де не діяв Lex

² *Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939 / M. Iwanicki. – Siedlce: Wyd-wo uczelniane WSP w Siedlcach, 1975. – 272 s.*

³ Там же. – С. 64–65.

⁴ Там же. – С. 67.

⁵ Там же. – С. 93–104.

⁶ *Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939 / S. Mauersberg. – Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1968. – 230 s.*

⁷ Там же. – С. 78.

⁸ Там же. – С. 74, 76.

⁹ Там же. – С. 81.

Grabski, шкільництво не зазнало змін, тобто українці були позбавлені можливості навчати своїх дітей рідною мовою.

М. Папежинська-Турек констатувала, що в міру ліквідації державних шкіл з українською мовою викладання активізувалися різні українські культурні організації, які мали на меті пробуджувати національну свідомість корінного населення краю, поширювати історичні й географічні знання, прищеплювати любов до читання книг, підносити фаховий рівень, аграрну культуру тощо. Дослідниця вказувала, що головним у діяльності “Просвіти”, крім “безперервного піднесення освіти в українському дусі”, була організація національних свят¹⁰. За її спостереженнями, майже вся “Просвіта” на початку 1920-х років перебувала під впливом партії трудовиків. Через те, що була добрим “пасом” до народних мас, то й стала об’єктом уваги Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ). Особливо гострою була боротьба за впливи в 1928 р. під час підготовки і в ході загальних зборів товариства у Львові, на яких із 400 членів близько 20 % становили комуністи. Однак Українське національно-демократичне об’єднання (УНДО) зуміло втримати перевагу в більшості філій і читалень¹¹.

Варто згадати й науковий доробок Р. Тожецького, який вказав на “виняткове значення” “Просвіти” в національному відродженні українців і на основі статистичних даних розкрив динаміку її організаційного поступу. Так, на 1 січня 1929 р. у колишній Східній Галичині функціонувало 84 філій і 2 916 читалень, а у Краківському воєводстві – 2 філії і 18 читалень¹². Привертає увагу аналіз особливостей українського культурно-освітнього руху. Якщо в південно-східних воєводствах Польщі “Просвіта” була зцентралізованою, то на Волині найбільшими були повітові осередки. Пік розвитку читалень і світлиць “Просвіти” у Волинському краї припав на 1928 р., коли там існувало 478 осередків; переважний вплив на них мали УНДО і УСРП (Українська соціалістично-радикальна партія).

Подібна до волинської й історія “Просвіти” на Поліссі, але з тою різницею, що в цьому регіоні велику популярність мав “Сельроб”. Динамічніше розвивався культурно-освітній рух на Холмщині й Підляшші. На початку 1930 р. там нараховувалося понад 120 філій товариства “Рідна хата” і близько 2 800 членів. Ці організації, перебуваючи під переважним впливом лівих сил, відзначалися радикалізмом, що й стало приводом для польської адміністрації в 1930 р. заборонити їхню діяльність¹³. Тим не менше, підсумував Р. Тожецький, після галицької “Просвіти” “Рідна хата” завоювала всенародну пошану й багато зробила в напрямі “пробудження національної і громадської свідомості українського населення”¹⁴.

У полі зору А. Хойновського перебувало питання українського університету. Згідно з його спостереженнями, польські урядові кола не мали наміру реалізувати

¹⁰ *Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926 / M. Papierzyńska-Turek. – Kraków: Wyd-wo Literackie, 1979. – S. 92.*

¹¹ Там же. – S. 93.

¹² *Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / R. Torzecki. – Kraków: Wyd-wo Literackie, 1989. – S. 300.*

¹³ Там же. – S. 301–304.

¹⁴ Там же. – S. 305.

закон про воєводське самоврядування в частині створення автономного українського вищого навчального закладу. Не було в уряді й великого бажання протистояти шовіністичним настроям поляків, особливо польських мешканців Львова, Станиславова й Перемишля. “Його політиці у питанні українського університету, – писав автор, – притаманна скоріше турбота представити справу у спосіб корисний для пропагандистських цілей і без обмеження польського стану володіння на сході країни, ніж бажання заспокоїти українські прагнення”¹⁵.

Крім того, А. Хойновський слушно потрактував справу українського університету в 1920-х роках як символ неможливості польсько-українського порозуміння. Але дивно видається авторська теза, що на позицію польського уряду, крім іншого, вплинула “відсутність доброї волі українських політичних кіл”¹⁶. Хіба можна говорити про якусь “добру волю”, якщо польська влада прагнула від початку (уряд В. Вітоса) створити щось подібне на український вищий навчальний заклад у складі Варшавського, а невдовзі (уряд В. Грабського) – Ягеллонського (Краків) університетів. Навіть тоді відомий польський політик і публіцист Т. Голувко висловився за створення українського університету у Львові. До того ж польська влада вдалася до тактики систематичних переслідувань викладачів і студентів Українського таємного університету й Української політехнічної школи, що призвело в підсумку до їх заборони.

Наприкінці 1980-х років ряди фахових українців поповнив В. Менджецький. Узагальнивши науковий доробок своїх попередників та увівши до наукового обігу нові документальні матеріали, автор комплексно дослідив економічні, соціальні, політичні та культурні зміни на Волині в 1921–1939 рр. Одна із сюжетних ліній його монографії¹⁷ – розвиток національної свідомості українців Волинського краю. Важливу роль у цьому процесі, зауважив дослідник, відігравали не тільки політичні партії і господарські товариства, а й культурно-освітні організації. Найчисельнішою та найпотужнішою з них, яка “діяла на національній ниві”, була “Просвіта”. Найбільшого розвитку ця громадська інституція набула в Луцькому, Кременецькому, Рівненському, Ковельському і Володимирському повітах¹⁸. “Просвіти” перебували під впливом різних політичних сил (від лівих до правих) натомість “Просвітянські хати” (в містах вони мали назву “Рідні хати”) безпосередньо контролювало Волинське українське об’єднання (ВУО). З’ясовано, що в 1937 р. було 5 “Рідних хат”, які нараховували 400 членів, а “Просвітянських хат” діяло 129 із 4 830 членами. Можна погодитися з думкою В. Менджецького, що це “не був поважний доробок проурядової партії”¹⁹.

Аналізована проблема не втратила актуальності і в сучасній польській україністиці. Ідеологічні аспекти освітньої політики польських урядів, стан українського

¹⁵ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. – S. 62–63.

¹⁶ Там же. – S. 67.

¹⁷ Mędrzecki W. Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Mędrzecki. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1988. – 203 s.

¹⁸ Там же. – S. 105.

¹⁹ Там же. – S. 156.

шкільництва в південно-східних воєводствах Польщі, розвиток позашкільної освіти, аматорський культурно-освітній рух українців частково висвітлені у працях Я. Кенсіка, К. Грінберга і Б. Шпренгеля²⁰. Ці питання також стали предметом пильної уваги М. Сирника та З. Трацевич²¹. Услід за істориками колишньої ПНР автори трактують “Просвіти” і “Просвітянські хати” як осередки українського руху.

Стараннями Г. Купріяновича збагатилися наукові знання про організаційну структуру й основні форми діяльності товариства “Рідна хата”. На переконання дослідника, в 1920-х роках це була найважливіша і найдинамічніша інституція українського національного життя на Холмщині та Південному Підляшші²².

Детальніше цей аспект проблеми розглянув Є. Дорошевський у ґрунтовній монографії, що побачила світ у 2000 р.²³. Автор показав, що, згідно із шкільним законом 1924 р., Люблінщина була позбавлена можливості створювати утраквістичні (двомовні) школи. Через це діти українських родин не могли одержати навіть мінімальних знань із мови, якою послуговувалися вдома. За цих умов велику роль відіграла позашкільна освіта, що знайшла втілення в діяльності громадського товариства “Рідна хата”. Систематичний розвиток організації наступив у 1924 р., причому у всіх (дев’яти) повітах, де мешкало українське населення. Протягом останніх 5 років діяльності “Рідної хати” (1926–1930) створено і зареєстровано 86 філій. Найбільша динаміка росту мала місце в 1926–1927 рр. – тоді постало 65 філій. У 1930 р. було всього 128 таких осередків: найбільше у Грубешівському (36) і Влодавському (34), а найменше – у Білгорайському (1), Любартівському (2), Красноставському (2) і Більському (3) повітах²⁴. Товариство організувало роботу зі всіма віковими групами населення. Найбільші його заслуги були в розвитку бібліотечної справи, аматорського театру, у проведенні урочистостей з нагоди національних свят. Популярність “Рідної хати” намагалися використати у власних цілях політичні партії – легальні й нелегальні. За далеко не повними даними, у 1925 р. в 11-ти філіях домінували комуністи. У наступні роки їх вплив зростав, що й дало підставу люблінському воєводі заборонити товариство. “Ліквідація цієї заслуженої організації, – підсумував дослідник, – була великою втратою для українського суспільства. Вона змогла досягти значних успіхів і розбудила ініціативу багатьох місцевих діячів. Відіграла велику культуротворчу роль – реалізувала в

²⁰ *Kęsik J.* Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1981 / J. Kęsik. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – S. 116–125; *Grünberg K.* Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku / K. Grünberg, B. Sprengel. – Warszawa: Książka i Wiedza, 2005. – S. 462–482.

²¹ *Syrnyk M.* Ukraińcy w Polsce 1918–1939. Oświata i szkolnictwo / M. Syrnyk. – Wrocław: Krynica-Desigu Studio, 1996. – 186 s.; *Tracewicz Z.* Oświata a procesy asymilacyjne wśród mniejszości ukraińskiej / Z. Tracewicz. – Toruń: W-wo Adam Marszałek, 2000. – 227 s.

²² *Kuprianowicz G.* Ukraińskie życie kulturalno-oświatowe i ekonomiczne na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu w latach 1918–1926 / G. Kuprianowicz // *Rocznik Chełmski*. – 1995. – T. 1. – S. 172.

²³ *Doroszewski J.* Oświata i życie kulturalne społeczności ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939 / J. Doroszewski. – Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2000. – 338 s.

²⁴ Там же. – S. 178.

широких масштабах основні цілі, спрямовані на культивування й утвердження власної національної культури”²⁵.

Знавцем історії українського просвітницького руху на Лемківщині зарекомендував себе Я. Мокляк. Автор фахово показав здобутки на культурно-освітній ниві Лемківської комісії, діяльність двох філій “Просвіти” – в Новому Сончі та Сяноку, розкрив освітню працю греко-католицького духовенства і світської інтелігенції, особливо таких інституцій, як Товариство взаємної допомоги українських учителів та Музею Лемківщини. Простежуючи діяльність УПТ “Рідна школа”, Я. Мокляк звернув увагу на диспропорцію розташування її осередків у регіоні: їх було більше у східній частині Лемківщини і менше – в західній. Остання обставина, безумовно, негативно позначилася на розвитку української ідеї у повітах, що належали до Краківського воєводства²⁶.

Дещо розширив наші уявлення про українські культурно-освітні організації Волині З. Запоровський. Автор з’ясував, що “Рідні хати” не були єдиною інституцією, а діяли окремо на підставі індивідуального дозволу²⁷. “Просвітянські хати”, на його думку, єдали українське село, були осередками культури і поступу, а відтак, важливою ознакою української ідентичності. Особливість “Просвітянських хат”, порівняно з подібними польськими культурно-освітніми установами, те, що перші функціонували під патронатом партії – Волинського українського об’єднання, а другі – органів місцевого самоврядування (гмін)²⁸. Відрадно, що дослідник звернув увагу на зростання загальної кількості різного типу шкіл на Волині протягом 1920–1930-х років, констатував факт зменшення кількості педагогів-українців, але, на жаль, не показав тенденцію до зростання чисельності польських та утравістичних шкіл, не відшукав причин зменшення контингенту українських учителів, навіть у закритті Кременецької приватної української гімназії не побачив дискримінаційної політики польської влади щодо українців²⁹.

Один із пріоритетних напрямів сучасної польської україністики – вивчення історії української еміграції в Польщі міжвоєнного періоду. Провідними фахівцями в цій царині є З. Карпус, Я. Бруський, О. Колянчук та О. Вішка. Останній – автор багатьох праць, присвячених українській еміграційній пресі³⁰. 2001 р. вийшла його

²⁵ Doroszewski J. Oświata i życie kulturalne społeczności... – S. 188.

²⁶ Moklak J. Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe / J. Moklak. – Kraków: Towarzystwo Wydawnicze “Historia Jagellonica”, 1997. – S. 102–127.

²⁷ Zaporowski Z. Wołyńskie Zjednoczenie Ukraińskie / Z. Zaporowski. – Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. – S. 111.

²⁸ Там же. – S. 113–114.

²⁹ Там же. – S. 118–119.

³⁰ Wiszka E. Prasa obozowa żołnierzy armii Ukraińskiej Republiki Ludowej w Kaliszu i Szczypiornie w latach 1920–1924 / E. Wiszka // Rocznik Kaliski. – 1996/1997. – T. 26. – S. 153–168; *Ejuszdem*. Ukraińska prasa emigracyjna wydawana w Tarnowie i Częstochowie w latach 1920–1923 / E. Wiszka // Krakowskie Studia Małopolskie. – 1998. – № 1. – T. 2. – S. 277–293; *Ejuszdem*. Ukraińska prasa emigracyjna wydawana w Warszawie w latach 1920–1924 / E. Wiszka // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 1998. – № 6–7. – S. 267–284; *Вішка О.* Українська таборова преса вояків Армії УНР, інтернованих у Польщі в 1920–1924 рр. / О. Вішка // Четвертий Міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26–29 серпня 1999 р.

монографія на цю тему, яка за рік була перевидана у Львові українською мовою³¹. Учений проаналізував умови розвитку періодики, її специфіку – ідеологічне обличчя, ставлення до Польської держави і радянської України, завдання, які ставили перед собою видавці й редактори, – схарактеризував окремі видавничі осередки й діяльність найважливіших видавництв. З'ясовано, що видавничого апогею еміграція сягнула 1921 р., коли із 66 українських видань 43 виходили в таборах³².

Згодом О. Вішка розширив діапазон наукового пошуку, в результаті чого побачила світ нова об'ємніша монографія³³. У ній автор на солідній джерельній базі показав діяльність українських культурно-освітніх і наукових установ: Школи ім. Лесі Українки у Варшаві, товариства “Українська школа на еміграції”, Української артистичної групи “Спокій”, Українського наддніпрянського хору, Українського національного хору ім. Миколи Лисенка, українського театру “Прометей”, Українського наукового інституту у Варшаві тощо³⁴. Слушними є прикінцеві висновки вченого, як-от: “Значення петлюрівського політичного табору для України є незаперечним... Проте українська еміграція створила певні вартості й для Польщі, бо її представники разом з поляками розбудовували, в міру своїх сил і здібностей, відроджену незалежну Польщу. Українські вчені та артисти внесли свою лепту в розвій польської науки й культури...”³⁵.

Підсумовуючи характеристику історіографічних джерел, можна констатувати, що задекларовану наукову проблему польські вчені розглядали в контексті українсько-польських взаємин у міжвоєнний період ХХ ст. Роботи істориків 1970–1980-х років відзначилися багатством фактологічного матеріалу, значним рівнем аналітики й об'єктивності. Ці традиції не втратили значення і на сучасному етапі (від 1989 р. до тепер) розвитку польської україністики. Вважаємо, що порівняно добре вивчені питання ідеології освітньої політики польських урядів, стану українського шкільництва, діяльності українських культурно-освітніх товариств на Волині, Холмщині й Підляшші, а також культурно-освітньої праці наддніпрянської еміграції в Польщі.

Разом із тим у майбутньому польським колегам варто було б детальніше вивчити функціонування повітових “Просвіт” і низових ланок УПТ “Рідна школа”. Увагу дослідників повинна привернути культурно-громадська праця “Союзу українок”, “Дружини княгині Ольги”, товариства “Захоронка”, “Учительської громади”, молодіжних товариств і фахових об'єднань. Було б добре, якби польські вчені врахували надбання українських гуманітаріїв у вивченні цієї теми, зокрема Г. Білавич, А. Грицана, І. Зуляка, М. Люзняк, В. Пашука, С. Пономаренко, Б. Савчука, А. Середяк, І. Скакальської, М. Філіпович та ін.

Доповіді та повідомлення. Історія. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – Част. 2: ХХ століття. – С. 430–440 та ін.

³¹ Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження / О. Вішка. – Львів, 2002. – 480 с.

³² Там само. – С. 89–92.

³³ Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939 / E. Wiszka. – Toruń: W-wo MADO, 2004. – 752 s.

³⁴ Там же. – S. 189–281.

³⁵ Там же. – S. 657.

УДК 94(477)(092)О. Лотоцький: 061.22НТШ

*Марина ЧЕБАН***ОЛЕКСАНДР ЛОТОЦЬКИЙ ЯК ЧЛЕН НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА (НА МАТЕРІАЛАХ
ЦДІА УКРАЇНИ У ЛЬВОВІ)**

За останнє двадцятиліття набуває популярності вивчення інтелектуальних біографій видатних українців, громадсько-політична, культурно-освітня, наукова діяльність яких замовчувалася в радянські часи. До таких постатей належить Олександр Гнатович Лотоцький – відомий державно-політичний діяч, учений, видавець, публіцист, доробок якого висвітлили у своїх роботах сучасні дослідники Василь Швидкий¹, Оксана Дудко², Галина Михайленко³, Геннадій Стрельський⁴. Так, В. Швидкий висвітлює доєміграційний період діяльності вченого; О. Дудко зосередила увагу на польському періоді його життя; Г. Михайленко представила інтелектуальну біографію; Г. Стрельський проаналізував науковий доробок. У дослідженнях сучасні історики опиралися на матеріали з архівів і бібліотек Києва (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Центральний державний історичний архів України, Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України), Варшави (Archiwum Główny Akt Nowych, Archiwum Główny Akt Dawnych, Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego), Санкт-Петербурга (Інститут російської літератури РАН) та Москви (Російський державний історичний архів), оминаючи джерела львівських архівів.

¹ Швидкий В. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.) / В. Швидкий. – Київ, 2002. – 366 с.

² Дудко О. Життєвий шлях, громадсько-політична та науково-педагогічна діяльність Олександра Гнатовича Лотоцького (1870–1939): дис. ... кандидата іст. наук: 00.00.01 / Оксана Дудко. – Київ, 2005. – 193 с.; *Ії ж.* Польський період життя і діяльності Олександра Лотоцького (1928–1939 рр.) / О. Дудко // *Ukrainika-Polonica*. – Київ; Житомир, 2008. – Вип. 2. – С. 167–176.

³ Михайленко Г. Науково-громадська діяльність О. Лотоцького в контексті культурного життя української еміграції в Центрально-Східній Європі / Г. Михайленко // *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр.* – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 4. – С. 254–263; *Ії ж.* Біографічні нариси у творчій спадщині Олександра Лотоцького / Г. Михайленко // *Південний архів: зб. наук. праць. Серія: Історичні науки.* – Херсон, 2008. – Вип. 28–29. – С. 248–256.

⁴ Стрельський Г. О. Г. Лотоцький і його мемуари / Г. Стрельський // *Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методик.* – Київ, 2006. – Число 13. – Ч. 1. – С. 293–306; *Його ж.* Видатний український політичний діяч, дипломат, вчений-історик, письменник (О. Г. Лотоцький) / Г. Стрельський // *Актуальні проблеми слов'язнознавства.* – Київ, 2004. – Ч. 2. – С. 101–110.

Поряд із цими важливими, на нашу думку, є й джерела з фондів Центрального державного історичного архіву України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові), характеристика яких і є метою статті. Ці документи, що висвітлюють різнопланову діяльність та наукові зацікавлення О. Лотоцького, можна поділити на декілька груп: автобіографічні матеріали, офіційне й приватне листування, наукові праці. Всі вони стосуються участі вченого в діяльності Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (НТШ) та співпраці з представниками львівського історичного середовища: Миколою Андрусом, Володимиром Гнатюком, Іваном Кревецьким, Володимиром Левицьким та ін. Залучення до наукового обігу цих матеріалів дасть можливість розширити уявлення про роль О. Лотоцького в діяльності НТШ та УНУ (Українському науковому інституті у Варшаві), відстежити взаємовпливи його наукових студій та громадсько-політичної діяльності.

Співпрацювати із заснованим у 1892 р. НТШ у Львові Олександр Лотоцький почав ще будучи студентом Київської духовної академії – з 1894 р. на сторінках “Записок НТШ” з’явилися його рецензії та дослідження, а в 1900 р. за рекомендацією Михайла Грушевського він став дійсним членом цього товариства. Як відомо, в 1900 р. О. Лотоцький переїхав із Києва до Петербурга, де працював урядовцем державного контролю. Обіймаючи високу посаду, він докладав чимало зусиль для друку українських видань за умов цензурних утисків, був членом Комісії Російської академії наук для складання “Записки об отмене стеснений печатного малорусскаго слова” та з перекладу Євангелія на українську мову⁵.

Відзначимо, що в цей же час дійсними членами НТШ обрано таких відомих галичан: Івана Франка, Володимира Гнатюка, Костя Левицького, Володимира Охримовича, Кирила Студинського, Степана Томашівського; та наддніпрянців: Володимира Антоновича, Федора Вовка, Олександра Кониського, Юхима Сіцінського, Олександра Черняхівського, Якова Шульгина й ін. Це свідчить про те, що товариство під керівництвом М. Грушевського стало всеукраїнською науковою організацією. Згідно з його статутом, закордонні члени могли брати участь і головувати на загальних зборах через відпоручників, яким вони передавали свій голос. Це мало важливе значення для наддніпрянських науковців, які не мали змоги систематично відвідувати збори НТШ. Неодноразово використовував це право й О. Лотоцький. Із протоколів за 1904 р. видно, що вченого, який на той час проживав у Петербурзі, на зборах представляв лікар, референт друкарні НТШ, син українського посла до першого австрійського державного сейму у Кромержі в 1848 р. Василя Гарматія Григорій Гарматій⁶. Наступного 1905 р. Олександр Лотоцький повідомляв віділ НТШ, що його представлятиме етнограф і літературознавець

⁵ Швидкий В. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч... – С. 41–65.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 309 (Наукове товариство імені Шевченка). – Оп. 2. – Спр. 1 (Протоколи загальних зборів членів товариства від 7 квітня і 29 червня 1904 р. Робочі екземпляри. Автографи і списки присутніх членів). – Арк. 1, 1 зв., 15, 16, 23, 52 зв.; Оп. 1. – Спр. 400 (Листи членів товариства про неможливість взяти участь у роботі загальних зборів. 1900–1905). – Арк. 21.

Юрій Кміт⁷. На загальних зборах 2 листопада 1923 р. вчений передавав свій голос історику та бібліографу, директору бібліотеки товариства Іванові Кревецькому⁸.

Майже відразу після обрання дійсним членом товариства Олександрові Лотоцькому довелося виступити розпорядником заповіту свого вчителя, колеги і приятеля письменника, педагога та громадського діяча Олександра Кониського – не лише одного із засновників товариства, а й стратега цієї першої української наукової інституції.

Як згадував О. Лотоцький, О. Кониський залишив два заповіти. За одним закріплював за ним право на видання своїх літературних творів, побоюючись, що родина, яка неприхильно ставилася до його поглядів, могла перешкодити їх виданню. За іншим передавав О. Лотоцькому як виконавцеві його волі все майно⁹. Прагнучи пришвидшити набуття НТШ статусу академії наук О. Кониський виділив 10 тис. крб на створення Української академії наук у Львові, за умови що її буде засновано не пізніше, ніж за 10 років після його смерті. У разі не виконання цієї умови гроші мали перейти у власність Чернігівського губернiального земства на заснування школи в його рідному селі Переходівка. Дбаючи про науковий потенціал майбутньої академії, О. Кониський призначив НТШ 5 тис. крб на заснування на філософському факультеті Львівського університету іменної стипендії на його честь. Також 1 тис. крб виділив на премію тому, хто на столітні роковини народження Т. Шевченка складе найкращу біографію поета. На потреби бібліотеки товариства та придбання нових видань вчений призначив по 500 крб НТШ у Львові та Товариству ім. Шевченка в Петербурзі. Кошти, які мали залишитися після виконання його волі, доручив О. Лотоцькому витратити на “благородні” цілі¹⁰.

Справа затвердження заповіту, через протест родини, найперше вдови Марії Кониської, якій чоловік не заповів нічого, затягнулася майже на 15 років. У зв'язку з тим, що терміни, визначені вченим, минули, 10 тис. отримало Чернігівське губернiальне земство, проте оскільки на заснування школи необхідно було витратити значно більшу суму (100–200 тис.), то її так і не було відкрито. Минули терміни і за іншими пунктами заповіту, так, наприклад, премію за біографію Т. Шевченка не вручили, бо її так вчасно і не написали. У підсумку НТШ отримало лише 5 тис. на заснування іменної стипендії та кошти, призначені на розвиток бібліотеки¹¹.

Серед матеріалів історичного архіву у Львові збереглося вісім листів О. Лотоцького до виділу товариства за період із січня по червень 1914 р., де вчений

⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 400 (Листи членів товариства про неможливість взяти участь у роботі загальних зборів. 1900–1905). – Арк. 35.

⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 219 (Листування з членами товариства про видання праць. 1920–1925). – Арк. 25–26.

⁹ *Лотоцький О.* Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – Ч. 1. – С. 176.

¹⁰ Там само. – С. 177–178; *Панькова С.* Заповіти Олександра Кониського / С. Панькова // Вісник НТШ. – Львів, 2011. – Ч. 46. – С. 26–30.

¹¹ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч. 1. – С. 177–178.

повідомляв про закінчення суду та вирішення справи зі заповітом¹². Зокрема інформував дирекцію НТШ про передачу до Українського наукового товариства в Києві частини бібліотеки О. Кониського та просив, щоби книги зберігалися у книгозбірні окремо – “мали свій окремий каталог, свою окрему нумерацію, і, по можливості, свою окрему шафу”¹³. З таким самим проханням звертався він і до дирекції бібліотеки НТШ, яка успадкувала іншу частину видань.

Як відомо, Бібліотека НТШ посідала третє місце серед львівських бібліотек і мала найбільшу систематизовану колекцію українки з кінця XIX – початку XX ст. у світі. До її збірки входили українські друки (старі й нові), наукова література різними мовами, існували також окремі відділи рукописів, стародруків, рідкісної книги та картографії, як депозити зберігалися збірки різних осіб й організацій. Її читачами були передусім дійсні члени товариства і студенти-українці, нерідко книгозбірню відвідували вчені німецької та єврейської національностей¹⁴. Науковці, що перебували поза Львовом, часто зверталися до директора і працівників із проханням переслати в користування необхідні книги або зробити витяги з них. Так, на прохання колег М. Грушевського, М. Кордуби, В. Кубійовича необхідні фрагменти з тих чи тих видань виписував урядовець бібліотеки М. Андрусяк¹⁵. Неодноразово звертався (з Києва, Петербурга, Бухареста, Праги, Варшави) до директора бібліотеки Івана Кривецького й Олександр Лотоцький. Зокрема для написання наукових праць просив надіслати курси церковного права відомих російських вчених-богословів Миколи Суворова, Олексія Павлова, Іллі Бердникова, “Каталог видань Української академії наук”, “Етнографічний збірник”, “Записки НТШ”, “Хроніку НТШ”, газети “Нову зорю” і “Нову раду” й інші видання. Листування засвідчує, що вчений повертав видатки товариства, витрачені на пересилку необхідної літератури¹⁶. У 1933 р. до І. Кривецького звертався він також із проханням

¹² ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 586 (Журнал вхідної кореспонденції). – Арк. 17, 20, 24, 26, 28, 32; Спр. 980 (Листи наукових співробітників про придбання літератури). – Арк. 73–73 зв.; Спр. 274 (Листи про обмін рукописами і літературою). – Арк. 8–8 зв.

¹³ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 274 (Листи про обмін рукописами і літературою). – Арк. 8–8 зв.

¹⁴ Сварник Г. Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві. Каталог-інформатор / Г. Сварник. – Варшава; Львів; Нью-Йорк, 2005. – С. 8–9; *Ї ж.* Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка / Г. Сварник // Наукове товариство ім. Шевченка. Енциклопедія. – Львів, 2012. – Т. 1: А–Бібл. – С. 315–329; Хроніка НТШ у Львові (1.01.1935–25.12.1937). – Львів, 1937. – Ч. 73. – С. 73–75.

¹⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 388 (Микола Андрусяк, дійсний член НТШ, бібліотекар Бібліотеки НТШ у Львові, професор Українського Вільного Університету). – Оп. 1. – Спр. 32 (Листи М. Грушевського). – Арк. 1–5; Спр. 35 (Листи Кокорудза І., Копержинського К., Кордуби М. і Кривецького І. 1928–1939). – 12 арк.; Спр. 36 (Листи Кубійовича В.). – 17 арк.

¹⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 218 (Листування з членами товариства про видання праць. 1920–1925). – Арк. 39 зв.; Спр. 899 (Листи Українського наукового інституту в Варшаві про обмін літературою). – Арк. 2–8; Спр. 974 (Листи наукових співробітників про придбання літератури. 1929–1930). – Арк. 114; Спр. 976 (Листи наукових співробітників про придбання літератури. 1933–1934). – Арк. 18, 39; Спр. 171 (Листування з дирекціями польських і закордонних інститутів. 1933–1938). – Арк. 6; Спр. 217 (Листування з членами

дозволити користуватися бібліотекою та не відмовити в компетентних вказівках і порадах його учневі Ю. Кульчинському¹⁷. Зі збереженого листування відомо, що О. Лотоцький як директор Українського наукового інституту у Варшаві передавав у тимчасове користування з архіву до Бібліотеки НТШ 28 листів Лесі Українки до Михайла Драгоманова. При цьому зазначав, що ці матеріали з приміщення інституту не видаються “і виняток з того робимо лише для Вас, бо почуваємо себе безмірно перед Вами вдячними”¹⁸. Одночасно висував вимоги, за якими користуватися ними можна буде лише у приміщенні Бібліотеки товариства; особа, що їх використовуватиме, повинна повідомити, що саме використала, й уникати значних цитат із листів. Також зазначав, що документи передають у користування на три тижні і до 15 листопада 1935 р. їх необхідно повернути до Варшави.

О. Лотоцький як директор УНІ в 1937 р. із подібним проханням звертався до Президії НТШ. Для опрацювання біографії Т. Шевченка, що готувалася як перший том повного видання творів поета, дирекція УНІ просила позичити вирізки з журналів та газет, що їх зібрав О. Кониський, які зберігалися в Архіві НТШ. Директор УНІ запевняв, що матеріали не будуть виносити з помешкання інституту, та брав відповідальність за їх цілісність, зазначивши також, що ними користуватиметься упорядник бібліографії Павло Зайцев¹⁹.

Як відомо, повне видання творів Тараса Шевченка у 16-ти томах планувалося видати на відзначення 75-ї річниці смерті поета. До його редакційної колегії увійшли знані науковці, що репрезентували академічне й літературне середовище Варшави, Кракова, Львова, Праги і Берліна. Спеціальну комісію очолював О. Лотоцький, Р. Смаль-Стоцького обрано секретарем, а П. Зайцева – редактором. Із запланованих 16-ти томів творів поета було видано 13, разом із кореспонденцією, щоденником, перекладами творів іноземними мовами. Відзначимо, що це видання й на сьогодні є гідним прикладом археографічних публікацій²⁰.

Серед матеріалів фонду НТШ збереглося також чимало листів до директора бібліотеки НТШ Івана Кревецького від директора бібліотеки УНІ Євгена Гловінського з проханням позичити необхідні як самому О. Лотоцькому, так і іншим співробітникам УНІ книги та щодо їх повернення²¹. Вчений розумів важливість книгозбірні для науковця, тому заснував і розбудовував її при інституті. Складалася

товариства про видання праць. 1920–1925). – Арк. 5, 10 зв.; Спр. 203 (Листування з членами товариства про видання праць. 1903). – Арк. 10–10 зв.; Спр. 206 (Листування з членами товариства про видання праць. 1906). – Арк. 33.

¹⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 976 (Листи наукових співробітників про придбання літератури. 1933–1934). – Арк. 58.

¹⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 899 (Листи Українського наукового інституту в Варшаві про обмін літературою). – Арк. 27.

¹⁹ Там само. – Арк. 48.

²⁰ *Козак С.* Український Науковий Інститут у Варшаві (1930–1939) / С. Козак // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ, 2012. – Вип. 22. – С. 59–68.

²¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 899 (Листи Українського наукового інституту в Варшаві про обмін літературою). – Арк. 3–7.

вона переважно із книг з українознавчої тематики й обслуговувала понад 300 читачів, і стала важливим осередком українознавства у Варшаві.

Значна частина збереженого у ЦДІА України у Львові листування висвітлює співпрацю історика з НТШ вже як директора УНІ. Відзначимо, що перш ніж оселитися у Варшаві О. Лотоцький брав активну участь в українському національному русі: з 1908 р. був членом Товариства українських поступовців, у квітні 1917 р. виступив одним з ініціаторів створення Української Національної Ради в Петрограді й очолив її виконавчий комітет. У цей же час Тимчасовий уряд призначив його на посаду губернського комісара окупованих російськими військами Буковини і Покуття. Після відступу російських військ та ліквідації комісаріатів він переїхав до Києва, де увійшов до нового складу Генерального секретаріату Тимчасового уряду як Генеральний писар. При уряді гетьмана П. Скоропадського О. Лотоцький був міністром віросповідань, а потім Комісаром міністерства культів у уряді Директорії. Його турбували відсутність контролю над російським єпископатом, що мав можливість шляхом самоуправства і зловживань шкодити українським національним інтересам, та політичне спрямування церковної ієрархії, яке він сподівався реформувати через проголошення урядом автокефалії Української Православної Церкви (УПЦ). З січня 1919 р. до березня 1920 р. О. Лотоцький перебував у Константинополі як надзвичайний посол УНР в Туреччині зі спеціальною місією ведення переговорів із Вселенським Патріархом про визнання автокефалії УПЦ. Однак втілити задуми в життя йому не вдалося – на вимогу уряду довелося залишити Константинополь та емігрувати спершу до Відня, потім Праги й, нарешті, до Варшави²². У 1929 р. у місцевому університеті він влаштувався викладачем на кафедрі церковного права, а невдовзі очолив новостворений УНІ. Ця науково-дослідна установа виконувала важливу роль в ініціюванні та проведенні наукових досліджень з історії права, економіки, літератури, мови, культури, Церкви, політичної й філософської думки в Україні. Серед активних співробітників інституту відзначимо Романа Смаль-Стоцького, Валентина Садовського, Богдана Лепкого, Василя Біднова, Павла Зайцева та ін.²³

В УНІ успішно діяли семінари (економічний, філологічний і шевченкознавства) та постійні комісії: правнича, історії літератури, дослідження історії українського руху, дослідження польсько-українських взаємин, перекладу Святого Письма та богослужбових книг на українську мову. Останню за ініціативи О. Лотоцького створено в 1932 р. Він ж став заступником голови Комісії для перекладу Святого Письма та богослужбових книг українською мовою, яку очолював Варшавський архієпископ і Польський митрополит Діонісій Валединський, а секретарями був спершу В. Біднов, потім – Д. Дорошенко. У ній члени-спеціалісти працювали у двох філіях: у Луцьку – під керівництвом єпископа Полікарпа та в Кременці – під протекторатом архієпископа Олексія і керівництвом проф. Михайла Кобрини. Про поважні результати її роботи дізнаємося з матеріалів, надісланих О. Лотоцьким до редакції львівської щоденної газети “Діло”, в якій він звітував, що 6 лютого 1936 р.

²² Швидкий В. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч... – С. 156–196.

²³ Потульницький В. Український науковий інститут у Варшаві (1930–1939) / В. Потульницький // Український археографічний щорічник. – 1999. – № 3–4. – С. 356–361.

у приміщенні УНІ у Варшаві відбулися збори комісії під головуванням митрополита Діонісія Валединського. Так, члени луцької підкомісії опрацьовували переклади Панахиди, Похорону мирян і дітей, Чинів хрещення, заручин та вінчання, Акафістів Господові нашому Ісусу Христу, Пресвятій Богородиці та Преподобному Йову, а кременецької – перекладали Святе Письмо. Окремо відзначив вчений переклад Псалтиря, який зробив М. Кобрин, взявши за основу грецький текст Семидесяти. О. Лотоцький також зазначив, що варшавська підкомісія переклала Літургію святого Йоана Золотоустого та продовжувала роботу над перекладом Літургії святого Василя Великого та святого Григорія Двоєслава²⁴.

Збережене в архівній збірці листування висвітлює ще один важливий аспект співпраці УНІ і НТШ – видавничу діяльність. Як відомо, друк більшості видань УНІ О. Лотоцький доручав друкарні НТШ, тим самим допомагав і матеріально підтримував товариство, адже це було однією зі статей його прибутку. Наявні кошториси відображають не лише вартість того чи того видання, а й дають змогу простежити терміни виконання замовлень, форми і зміст друкарських послуг²⁵. Серед досягнень інституту відзначимо понад 70 томів видань, зокрема “Нарис історії України” (Д. Дорошенка), “Діярій гетьмана Пилипа Орлика” (за ред. Я. Токаржевського), “Гетьман Пилип Орлик” (Б. Крупницького), “Українсько-московські договори XVII–XVIII ст.” (А. Яковлева), “Мапа українських діалектів” (І. Зілинського), “Кооперація на Україні” (І. Івасюка)²⁶. Під грифом інституту побачили світ також численні праці О. Лотоцького з церковного права та чотири томи спогадів “Сторінки минулого”²⁷.

Як громадсько-політичний діяч та заступник голови еміграційного уряду УНР Олександр Лотоцький допомагав голові НТШ (1932–1935), математику Володимирові Левицькому зустрічатися у Варшаві з міністрами освіти та фінансів у справі підвищення дотацій на діяльність товариства. Відомо, що в міжвоєнний період воно переживало не кращі часи. Післявоєнне відродження НТШ проходило в умовах адміністративно-політичних утисків та економічної дискримінації з боку польської влади, що призвело до спаду в дослідницькій і видавничій діяльності. Відчутним був і брак фінансування. Виділ товариства розумів, що для подальшого розвитку

²⁴ ЦДІАЛ України. – Ф. 779 (Редакція української газети “Діло” у Львові). – Оп. 1. – Спр. 87 (Інформація О. Лотоцького про працю Комісії для перекладу Святого Письма та богослужбових книг на українську мову). – Арк. 1–3.

²⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 171 (Листування з дирекціями польських і закордонних інститутів. 1933–1938). – Арк. 98, 100.

²⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 618 (Листування дирекції друкарні з Українським науковим інститутом у Варшаві про виконання замовлень і фінансові розрахунки). – Арк. 9.

²⁷ Лотоцький О. Українські джерела церковного права / О. Лотоцький. – Варшава, 1931. – 320 с.; *Його ж.* Автокефалія. Засади автокефалії / О. Лотоцький. – Варшава, 1935. – Т. 1. – 208 с.; *Його ж.* Автокефалія. Нарис історії Автокефальних церков / О. Лотоцький. – Варшава, 1938. – 560 с.; *Його ж.* Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – Т. 1. – 288 с.; *Його ж.* Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1933. – Т. 2. – 488 с.; *Його ж.* Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1934. – Т. 3. – 396 с.; *Його ж.* Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1939. – Т. 4: В Царгороді. – 176 с.

наукової діяльності необхідно заручитися належною підтримкою польського уряду, тому всіляко шукав можливості для зустрічей у Варшаві з прем'єр-міністром, міністром освіти і віросповідань та міністром фінансів. Із листів О. Лотоцького до В. Левицького дізнаємося про сприяння варшавського історика в організації таких аудієнцій, поради щодо підготовки товариством меморандуму із зазначенням його потреб. Інформував він також і про власні приватні переговори з варшавськими чиновниками. Зокрема в листі від 14 березня 1934 р. писав, “що мав змогу говорити в матеріальних справах товариства. Сталого підвищення дотацій не можна здобути. Але додаткові підмоги можуть бути часові. Тому, гадаю, що можна було б просити сталого підвищення з зазначенням, що коли б те було неможливе, то прийти на поміч бодай часовими підмогами”²⁸. Вже за тиждень він повідомляв про аудієнцію до міністра, після якої в “соймі почалися дебати з приводу законопроектів, там дуже трудно було... Послана сума має характер випадковий. Уживемо способів, щоб з нового бюджетного року підмога мала характер постійний”²⁹. Уже наступного 1935 р. на аудієнції до Варшави їздив новообраний голова товариства Іван Раковський. Хоч виділені урядові дотації дещо покращували фінансову ситуацію, проте товариству і надалі бракувало щонайменше 1 тис. зл. щомісяця.

В історичному архіві Львова збереглося також листування вченого з львівськими колегами щодо видавничої діяльності. Зокрема з листа до мовознавця та мистецтвознавця Володимира Гнатюка дізнаємося, що Олександра Лотоцького запрошували подати статтю до тому “Записок НТШ” на честь Михайла Грушевського. Вчений зазначав, що “взявся б написати спомини про останні часи перебування М.С-ча у Києві перед виїздом його у Галичину; мені здається се було б цікаво, але се не легка річ, бо писати про все, навіть, може, про саме цікавіше, тепер не можна з причин трохи особистих, а, здебільшого, загальних. Замітка ся думаю була б невелика – карток 4–5 але зараз і на таку не можу спромогтися за браком часу”³⁰. У зазначеному томі статті О. Лотоцького немає, очевидно, із названих причин він все ж таки не зміг її підготувати. Однак згодом все ж написав замітки про наукову та громадсько-політичну діяльність видатного українського історика³¹. Стосунки та співпрацю з М. Грушевським вчений висвітлював також і в чотири томнику спогадів “Сторінки минулого”. 6 грудня 1934 р. на жалобній церемонії в УНІ у Варшаві з приводу смерті М. Грушевського О. Лотоцький виголосив промову “Михайло Грушевський як постать історична в українському національному житті”³².

В особовому фондї (388) історика та бібліотекаря НТШ Миколи Андрусяка є три листи від Олександра Лотоцького. У них він інформував колегу про публікацію

²⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 771 (Левицький Володимир). – Оп. 1. – Спр. 44 (Листи О. Лотоцького. 1932–1934). – Арк. 10.

²⁹ Там само. – Арк. 12.

³⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2277 (Листи до В. Гнатюка. 1899–1921). – Арк. 62–62 зв.

³¹ *Лотоцький О.* На общественномъ посту. М. С. Грушевскій, какъ общественный деятель / О. Лотоцький // Украинская жизнь. – 1916. – № 12; *Łotocki A. Michał Hruszewski / A. Łotocki // Czas.* – 1934. – № 358.

³² Останні хвилини М. Грушевського і вшанування його пам'яті // Тризуб. – 1934. – № 46–47.

його статті, яка мала бути надрукована у збірнику на початку 1937 р. Очевидно, йшлося про публікацію Миколи Андрусяка, присвячену постаті гетьмана Івана Мазепи, яку опубліковано у збірнику з видавничої серії “Праці Українського наукового інституту у Варшаві”³³. Інші два листи датовані 1938 р., у них О. Лотоцький писав, що повертає авторові рукопис праці, “бо друкувати її в нинішніх умовах неможливо”³⁴. На жаль, про яку саме публікацію М. Андрусяка мовилося невідомо.

Окрім офіційного і приватного листування вченого, у львівських книгозбірнях є також дві автобіографії О. Лотоцького, які дають змогу відтворити основні віхи життя та діяльності вченого. Перша написана й надіслана до секретаріату НТШ наприкінці 1923 р. Відзначимо, що в ній історик стисло описав головні періоди життя: здобуту освіти, урядові посади, громадсько-політичну, наукову та видавничу діяльність³⁵. Для історіографів і бібліографів цінним є перелік праць вченого й зазначені в ньому псевдоніми (О. Білоусенко, О. Подоляк, О. Любенський, О. Липовець, О. Чижик, Новий Нестор, Б. Чорноморець, Spectator) та криптоніми (“І. О. Л.”, “О. Л.”), якими він підписував свої дослідження. Рукопис автобіографії не датований, час написання встановлено за бібліографією праць вченого та віднайденим супровідним листом до неї³⁶. Ще одна його автобіографія збереглася серед фондів відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника НАН України. На відміну від попередньої написана вона польською мовою, рукопис її теж не датований. Відповідно до змісту можна припустити, що укладена вона в 1924 р.³⁷

Окремо розглянемо низку рукописів наукових статей О. Лотоцького, надісланих до редакції авторитетного львівського видання “Записки НТШ”. Вони засвідчують високий рівень ерудиції та різновекторність зацікавлень вченого й присвячені переважно історії Церкви та канонічного права. Історією Церкви він захопився ще під час навчання в Київській духовній академії. У мемуарах О. Лотоцький згадував, що обрав тему випускної праці “про моральний стан духовенства в XVIII ст. Спинився я на ній тому, що взагалі інтересувався добою XVIII ст. в історії нашої церкви, коли на неї безупинно падали все нові і нові репресії... Мав я на увазі спинитися головню на життя духовенства українського, при чому для з’ясування морального його обличчя, виявити наперед ті чинники, що на створення того обличчя впливали, а саме його життя матеріального, соціального та стан його освіти в порівнянні з аналогічними явищами на Московщині”³⁸. Для повноцінного розкриття обраної

³³ ЦДІАЛ України. – Ф. 388 (Микола Андрусяк, дійсний член НТШ, бібліотекар Бібліотеки НТШ у Львові, професор Українського Вільного Університету). – Оп. 1. – Спр. 37 (Листи Лева В., Левицького К., Лотоцького О., Лукіяновича Д., Люка К.). – Арк. 9.

³⁴ Там само. – Арк. 13.

³⁵ Чебан М. Автобіографія О. Лотоцького з фондів Центрального державного історичного архіву України у Львові / М. Чебан // Православний вісник. – 2004. – № 3–4. – С. 44–49.

³⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 248 (Листи наукових працівників про розміщення статей в ювілейному збірнику Т. Шевченка). – Арк. 18.

³⁷ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 9 (Колекція окремих надходжень). – Од. зб. 1228 (Біографія та бібліографія наукових праць О. Лотоцького. 1924). – 2 арк.

³⁸ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Т. 1. – С. 144.

теми йому довелося опрацювати не лише опубліковані дослідження, а й чимало рукописів з архіву Київської духовної консисторії. Доступ до джерел Браїловського та Богуславського монастиря О. Лотоцький мав за сприяння батька, який певний час був там священником. Опрацювавши їх, студент видав низку цінних розвідок, серед яких “Къ історії Браїловскаго монастиря”, “Виннице-Браїловскій женскій монастирь”, “До історії київської єпархії і шаргородської духовної семінарії” та ін.³⁹

У цей же час О. Лотоцький почав співпрацювати із “Записками НТШ” у Львові. Одним зі задумів голови товариства М. Грушевського було створення бібліографічного відділу при “Записках НТШ” із метою збирання та публікування у виданні відомостей про все, що друкувалося про Україну. Для цього у Львові, Києві й інших містах він підбирав співробітників-бібліографів, між якими розподілив бібліографічну працю по всіх галузях наукової літератури. О. Лотоцький відповідно до своїх зацікавлень шукав видання з релігійної тематики. Як згадував вчений, “матеріал той розкидано було по численних виданнях – не тільки духовних, але й загального характеру, отже треба було стало й регулярно стежити за всією періодичною та книжковою літературою”⁴⁰. Основу таких видань становили періодичні видання духовних академій, всі єпархіальні видання на території України, видання місцевих археологічних товариств, комітетів, музеїв тощо, окремі монографічні видання. Відстежувати та рецензувати ці праці М. Грушевський доручив О. Лотоцькому. Ця потрібна, корисна й, крім того, цікава робота, як згадував вчений, вимагала багато часу й клопоту, “бо треба було перш за все матеріал сконстатувати та його роздобути, при тому своєчасно, а затим, коли не самому рецензувати його, то підшукати рецензентів”⁴¹. Значення бібліографічного відділу вже тоді оцінювалося дуже позитивно – в рецензіях на “Записки НТШ” науковці часто відзначали його повноту і користь.

Серед редакційних матеріалів журналу “Літературно-науковий вісник” збережено два рукописи вченого “Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в XV–XVI ст.”⁴² і “Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і в Росії в XVIII ст.”⁴³, хоча обидві ці праці опубліковані в “Записках НТШ”⁴⁴.

Дебютував у львівському науковому збірнику О. Лотоцький статтею “Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в XV–XVI ст.”. Він зазначав, що серед ознак Руської Церкви особливої уваги заслуговує діяльність крилосу, основи якого коріняться в

³⁹ *Його жс.* Къ історії Браїловскаго монастиря / О. Лотоцький // Подольские Епархиальные Ведомости. – 1894. – Ч. 38; *Його жс.* Виннице-Браїловскій женскій монастирь / О. Лотоцький // Церковныя Ведомости. – 1896. – Ч. 40; *Його жс.* До історії київської єпархії і шаргородської духовної семінарії / О. Лотоцький // Записки НТШ. – Львів, 1894. – Т. 4. – С. 198–199.

⁴⁰ *Його жс.* Сторінки минулого. – Т. 1. – С. 264.

⁴¹ Там само. – С. 265.

⁴² ЦДІАЛ України. – Ф. 401 (Редакція журналу “Літературно-науковий вісник”). – Оп. 1. – Спр. 75 (Статті, рецензії й огляди Лобанського О. та Лотоцького О. 1894–1900). – Арк. 1–110.

⁴³ Там само. – Арк. 111–198.

⁴⁴ *Лотоцький О.* Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в XV–XVI ст. / О. Лотоцький // Записки НТШ. – Львів, 1896. – Т. 9. – Кн. 1. – С. 1–34; *Його жс.* Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і в Росії в XVIII ст. / О. Лотоцький // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т. 21. – Кн. 1. – С. 1–46.

устрої початкової християнської Церкви. Автор вказував на відмінності традицій Київської та Московської митрополій в організації колегіальних установ при єпископських кафедрах. Маючи просту організацію, крилос охоплював різні сфери церковного життя і разом з єпископом репрезентував церковні інтереси перед світським урядом. Вчений писав, що назва “крилос” була запозичена разом із християнством від греків і вживалася спершу, щоб “лише зазначити обов’язок церковної служби духовенства”, а з XIII ст. постійно застосовувалася щодо архиерейських урядників⁴⁵.

Історик відзначав, що згадки про крилос загальні і фрагментарні, у більшості випадків зазначено лише факт їх існування без висвітлення внутрішнього устрою. Зокрема серед опрацьованих ним джерел не було жодного, де б докладно описувалася організація крилосу. Описав вчений також устрій, функції, фінансування крилосу, до складу якого належали священники кафедрального міста, міських церков, залучалися також диякони, які могли навчати майбутніх ставлеників, брати участь у соборній службі й розпоряджатися крилошанською канцелярією. О. Лотоцький відзначив, що до крилошан не належали братські священники.

Судові повноваження крилосу належали духовному суду, який у своїй діяльності опирався на, крім загальних основ – кормчої, “Ярославового свитка”, статуту та поодиноких грамот, також і на традиції звичаєвого права. Йому підлягали не лише духовні, а й світські особи в духовних справах. Кошти на його утримання надходили з різних джерел, зокрема крилосу часто дарували маєтки, прибутки з яких йшли на церковні потреби. Крилошани також отримували платню як єпархіальні урядники, соборні й парафіяльні священники. Мав крилос і власну канцелярію, печатку, архів, до якого часто віддавали на зберігання приватні документи й міські грамоти⁴⁶. Підсумовуючи, автор зазначив, що в XV–XVI ст. крилос був інституцією зі встановленим обсягом діяльності, яка здебільшого залежала від того, як крилошани відстоювали свої права перед єпископом.

Інша публікація О. Лотоцького – “Суспільне становище білого духовенства на Україні і в Росії в XVIII ст.” – вийшла у “Записках НТШ” за два роки. Як згадував учений, українське наукове видавництво обмежувало можливості авторів до друку праць, тож більшу частину своїх студій, зокрема про матеріальне становище духовенства, його освітній стан, він публікував у російських виданнях.

У статті “Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і в Росії в XVIII ст.” він показав ставлення до духовенства російського уряду, всіх верств суспільства та духовної адміністрації. Не претендуючи на всеохопність і різносторонність публікації, О. Лотоцький прагнув подати образ суспільно-державного становища Церкви й духовенства в Московщині у XVIII ст. як взірць, за яким перероблявся церковний лад в Україні. У редакційній передмові М. Грушевський позитивно її оцінив і висловив побажання, щоб “автор тепер ближше перестудював стан українського духовенства і перейшов крок за кроком ті зміни, які воно пережило під впливом російської адміністрації і великоросійської

⁴⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 401 (Редакція журналу “Літературно-науковий вісник”). – Оп. 1. – Спр. 75 (Статті, рецензії й огляди Лобанського О. та Лотоцького О. 1894–1900). – Арк. 1–2.

⁴⁶ Там само. – Арк. 40–57.

церковної практики; такою студією автор зробив би дуже цінну вкладку в нашу історичну літературу⁴⁷.

Поява українською мовою цих публікацій О. Лотоцького у відомих своїми проукраїнськими тенденціями “Записках НТШ” не могла не позначитися на його подальшій кар’єрі. Рада Київської духовної академії в 1896 р. винесла присуд про небажаність подальшої роботи “неблагонадійного” О. Лотоцького на педагогічній ниві. Отримавши ступінь кандидата богослов’я, випускникові довелося шукати роботу в державних установах. Однак досліджувати історію Церкви та канонічного права він не припинив і надалі продовжував друкувати свої статті в цьому авторитетному львівському науковому збірнику. Відзначимо, що О. Лотоцький був одним з активних дописувачів “Записок НТШ”, де з 1894 р. по 1925 р. надруковано 5 статей та понад 20 його рецензій і заміток⁴⁸.

Серед редакційних матеріалів “Записок НТШ” збережено рукопис праці О. Лотоцького “Церковний устав князя Володимира Великого”. Ця стаття була надрукована в ювілейному томі на честь 50-ліття заснування товариства⁴⁹. Листування О. Лотоцького до виділу НТШ висвітлює процес її написання. Так, вчений повідомляв, що, перебуваючи довший час у Празі, не мав можливості вчасно закінчити написання рукопису і просив редакцію збірника відтермінувати йому подачу матеріалу з кінця серпня на кінець жовтня 1923 р.⁵⁰. Одержавши згоду, 26 жовтня 1923 р. він надіслав до редакції статтю “Церковний устав князя Володимира Великого” й автобіографію і список наукових праць, про які вже мовилося вище. Поряд із тим звертався до редколегії з проханням обов’язково надіслати йому другу коректу статті⁵¹.

У статті О. Лотоцький зазначав, що устав князя Володимира Великого до нашого часу зберігся в різних списках, переважно з XV–XVIII ст., найстаршими серед яких вважаються два – Кормчої Московської синодальної бібліотеки № 132 та Румянцевської Кормчої № 235. З-поміж інших уставів він має першочергове загальноцерковне значення – містить правові норми, за якими визначалися компетенція церковних судів, правове становище Церкви і духовенства, право Церкви на десятину. Вчений відзначив, що більшість дослідників поділяють редакції уставу на коротку, середню та розширену⁵². Проаналізувавши його зміст, він зазначив, що передмова уставу в різних списках має певні відмінності: в українських редакціях вона “простора й штучно красномовна”, в ній згадується про вибір і прийняття віри; натомість у редакції, яку

⁴⁷ Швидкий В. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч... – С. 38–39.

⁴⁸ Бібліографія Записок Наукового товариства імені Шевченка. Томи I–CCXL (1892–2000). – Львів, 2003. – 740 с.

⁴⁹ Білоусенко О. Церковний Устав князя Володимира Великого / О. Білоусенко // Записки НТШ. – Львів, 1925. – Т. 138–140: Ювілейний збірник Наукового товариства ім. Шевченка в п’ятдесятиліття оснування (1873–1923). Праці Історично-Філософської секції. – С. 7–44.

⁵⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 248 (Листи наукових працівників про поміщення статей в ювілейному збірнику. 1923). – Арк. 14.

⁵¹ Там само. – Арк. 18.

⁵² ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1602 (Стаття О. Лотоцького “Церковний устав князя Володимира Великого”). – Арк. 3–10.

опублікував російський історик Євген Голубинський, вона менша за обсягом та подає генеалогію князя Володимира. Згадував О. Лотоцький також і списки, де передмова взагалі відсутня, та схилявся до думки, що в оригіналі так і було.

Частини церковного уставу князя Володимира Великого органічно не пов'язані між собою. Так, перша, присвячена церковній десятині, встановленій князем, з іншими пов'язана лише історично як один з юридичних актів того самого князя щодо церковних справ. Вчений припускав, що її було внесено до уставу наприкінці XIII ст. на підставі інших матеріалів чи літописних згадок, або з окремого списку автентичного закону Володимира Великого про десятину, що до нашого часу не зберігся⁵³. Друга частина присвячена церковному суду, згідно з нею судова компетенція Церкви була подвійною: "...церкві підлягало все населення по спеціальним категорія справ (справи родинні, шлюбні, спадкоємні, злочини проти віри і моралі); категорії людей, що називалися церковними. При цьому передбачався спільний суд між церковними та іншими людьми"⁵⁴. Наступну частину становить постанова про доручення єпископам догляду за системою мір і ваги. Як відомо, в середньовіччі міри і ваги в різних країнах відрізнялися, що ускладнювало роботу купців. Тому в цій частині уставу зазначалося, що церковні службовці за винагороду їх перевіряли. В останній частині публікувалося закляття, спрямоване на тих, хто порушить права Церкви щодо суду, у зазначених в уставі рамках⁵⁵.

Ця публікація вченого спричинила зацікавлення та жваво обговорювалася й рецензувалася в наукових колах⁵⁶. Відзначимо, що саме за неї він удостоївся звання надзвичайного професора, яке отримав у 1923 р. за поданням професора Карлового університету у Празі Карла Кадлеця⁵⁷.

О. Лотоцький, як і більшість його сучасників-вчених, вирізнявся широтою наукових зацікавлень. Так, окрім праць з історії Церкви, йому належать "Сторінки минулого" – чотиритомник мемуарів, що охоплює найважливіші події в Україні з 70-х років XIX ст. до травня 1917 р., містить унікальний фактичний матеріал й яскраво і виразно віддзеркалює епоху. У науковому доробку О. Лотоцького – сотні літературних, публіцистичних, наукових творів – загалом майже 2 тис. публікацій. Серед них: вірші, книги для дітей (читанки, оповідання, казки), літературні огляди, рецензії, публіцистичні статті, праці з питань історії, економіки, культури,

⁵³ Там само. – Арк. 19–21.

⁵⁴ Там само. – Арк. 126.

⁵⁵ Там само. – Арк. 40–46.

⁵⁶ *Дорошенко Д.* [Рец. на]: Білоусенко О. Церковний Устав князя Володимира Великого // Записки НТШ. – Львів, 1925. – Т. 138–140. – С. 7–44 / *Д. Дорошенко* // Записки НТШ. – Львів, 1925. – Т. 138–140: Ювілейний збірник Наукового товариства ім. Шевченка в п'ятдесятиліття оснований (1873–1923). Праці Історично-Філософської секції. – С. 149; *Зайкін В.* [Рец. на]: Білоусенко О. Церковний Устав князя Володимира Великого // Записки НТШ. – Львів, 1925. – Т. 138–140. – С. 7–44 / *В. Зайкін* // Записки Чину св. Василя Великого. – 1926. – Т. 2. – Вип. 1–2. – С. 196–200; *Харлампович К.* [Рец. на]: Білоусенко О. Церковний Устав князя Володимира Великого // Записки НТШ. – Львів, 1925. – Т. 138–140. – С. 7–44 / *К. Харлампович* // Україна. – Київ, 1927. – № 3. – С. 175–177.

⁵⁷ *Швидкий В.* Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч... – С. 198.

міжнародної політики. Крім цього, вчений писав також біографічні праці, присвячені дослідженню життєвого шляху, діяльності та творчості таких видатних діячів, як Т. Шевченко, С. Петлюра, М. Заньковецька. Рукопис статті, присвяченої 5-й річниці смерті цієї видатної української актриси й театральної діячки, збережено серед документів фонду НТШ⁵⁸. Написано її 1939 р. у Варшаві на основі матеріалів розділу, присвяченого функціонуванню українського театру наприкінці XIX – початку XX ст., мемуарів О. Лотоцького “Сторінки минулого”. Очевидно, автор прагнув опублікувати її в черговому томі “Записок НТШ”. Ймовірно, це була одна з останніх робіт, які він написав.

У статті вчений показав значення національного театру, відзначивши, що він “поруч із піснюю, та літературою, був одним з найбільш чинних засобів національного усвідомлювання українців”⁵⁹. Розумів це й Російський уряд, який спрямовував проти нього формальні репресії й адміністративні заборони, вимагаючи, щоб поряд із кожною українською трупкою діяла ще й російська. Представивши умови, в яких доводилося працювати М. Заньковецькій, він висвітлив життєвий та творчий шлях актриси, зазначив, що вона була самородком, сформованим власними силами. “М. Заньковецька принесла на українську сцену свій великий талант і виїмкову здібність схоплювати роллю та надавати їй за допомогою свого темпераменту незвичайну життєвість”⁶⁰, – згадував О. Лотоцький. Поряд із неординарними зовнішніми даними акторка мала мистецьке чуття, здатність одухотворити особу, роль якої виконувала. Навіть російські театральні критики визнавали її драматичний талант “за вищий від таланту Сари Бернар та відповідною її таланту вважали тільки Елеонору Дузе”⁶¹. Цінними є особисті спогади та враження від виступів акторки, яку О. Лотоцький мав нагоду бачити на сцені під час київських (1903) та петербурзьких гастролей (1904). Він писав, що талант М. Заньковецької виявляється однаково і в драмі, і в комедії, і навіть у легкій водевільній ролі.

Життя О. Лотоцького обірвалося у Варшаві, де йому довелося пережити початок Другої світової війни і побачити окупацію міста. Під час одного з обстрілів загорівся дах будинку, де він мешкав. Рятуючи свій архів, вчений застудився і захворів на запалення легенів, й невдовзі, 22 жовтня 1939 р., помер. Поховали його на варшавському цвинтарі “Воля”, а за 32 роки перепоховали на центральному українському кладовищі в Бавнд-Бруці (Америка)⁶².

Доля архіву привітного громадсько-політичного діяча та талановитого науковця й досі залишається невідомою. В історіографії побутує думка, що його втрачено в роки війни. Тому матеріали, що збереглися в Центральному державному

⁵⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1601 (Стаття О. Лотоцького “Марія Заньковецька”). – 10 арк.

⁵⁹ Там само. – Арк. 3.

⁶⁰ Там само. – Арк. 2.

⁶¹ Там само. – Арк. 8.

⁶² *Коровицький І.* Олександр Лотоцький у Варшаві / І. Коровицький // Лицар праці і обов’язку. Збірник присвячений пам’яті проф. О. Лотоцького-Білоусенка / [за ред. Б. Гошовського]. – Торонто; Нью-Йорк, 1983. – С. 83–84.

історичному архіві України у Львові, дуже важливі. Вони висвітлюють переважно співпрацю О. Лотоцького з фактично першою неофіційною українською академією наук – Науковим товариством ім. Шевченка у Львові, дійсним членом якого він був. На основі цих матеріалів вдалося також простежити його відносини з представниками старшого та молодшого покоління представників львівського історичного середовища.

УДК 94(477+438): 002.2:061.22(=161.2) – 054.74 (477.83-25)“19/20”

Юлія ПАВЛІВ

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ТОВАРИСТВ ДЕПОРТОВАНИХ УКРАЇНЦІВ МІСТА ЛЬВОВА

Паралельно з процесами відновлення української державності в кінці 80-х – на початку 90-х років утворюються різноманітні суспільно-культурні товариства. Не залишились осторонь цих процесів й депортовані українці з Польщі: протягом 1989–1993 рр. після установчих зборів було утворено у Львові суспільно-культурні товариства “Лемківщина”¹, “Надсяння”², “Холмщина”³, “Любачівщина”⁴.

Одним із перших завдань переселенських товариств було згуртування, об’єднання людей, що походили з цих теренів. Тому у структурах товариств з’явилися районні осередки, а згодом такі ж товариства – в Тернополі, Луцьку, Рівному, Івано-Франківську, Києві. Основними напрямками їх діяльності були: збереження пам’яті про терени, популяризація історії про них серед ширшого кола населення, налагодження зв’язків, співпраця з українським осередками в Польщі, збереження та відновлення пам’яток, що свідчать про українську присутність⁵. Члени товариства відвідували історичні місця Надсяння, Лемківщини, Холмщини й Підляшшя, вшановували пам’ять вояків, які боролись за незалежність України (Української Галицької армії (УГА), Армії Української Народної Республіки (Армії УНР), Української повстанської армії (УПА)), та жертв масових поховань⁶.

Публікація спогадів, науково-популярних нарисів була складовою меморативних практик переселенських товариств. Мета статті – аналіз переселенських видань, завдяки якому можна простежити не лише активність товариств, їхню присутність у медійному просторі, а й певні канони пригадування.

Історіографія теми, попри значний суспільний резонанс, не надто широка. У наявних українських дослідженнях висвітлено, головню, політичну історію

¹ ЛОО Лемківщина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lemky.lviv.ua/?page_id=2102

² Історія товариства. Надсяння. Львівське регіональне суспільно-культурне товариство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nadsyannya.org.ua/?page_id=492

³ Товариству “Холмщина” 20 років. – Львів: Край, 2010. – С. 3–4.

⁴ Кабачій Р. Товариству “Любачівщина” – 10 років [Електронний ресурс] / Р. Кабачій. – Режим доступу: http://lemky.com/32-tovarystvu_lybochivshina_10rokiv.html

⁵ Товариству “Холмщина” 20 років... – С. 3.

⁶ Історія товариства. Надсяння. Львівське регіональне суспільно-культурне товариство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nadsyannya.org.ua/?page_id=492

українсько-польського прикордоння ХХ ст., перебіг міжнаціонального конфлікту під час Другої світової війни, депортаційних акцій, матеріально-побутове облаштування в перші роки після приїзду в УРСР. У контексті українсько-польських відносин питання переселення вивчали Є. Пастернак⁷, І. Цепенда⁸, О. Савчук⁹. Соціально-економічні аспекти життя переселенців досліджували Д. Байкеніч¹⁰, О. Губанова¹¹, Т. Пронь¹², Т. Гонтар¹³, Г. Боднар¹⁴. Суперечливим питанням українсько-польського конфлікту, депортаціям присвячені також збірник, підготовлений в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича, “Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість”¹⁵, та спільно українськими й польськими науковцями матеріали конференції “Україна–Польща: важкі питання”¹⁶.

⁷ *Пастернак Є.* Нарис історії Холмщини і Підляшшя / Є. Пастернак. – Вінніпег; Торонто, 1989. – 465 с.

⁸ *Цепенда І.* Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз / І. Цепенда. – Київ, 2009. – 387 с.

⁹ *Савчук О.* Свої серед своїх. Депортація українців з Холмщини й Підляшшя у 1944–1947 рр. / О. Савчук. – Луцьк, 2012. – 240 с.

¹⁰ *Байкеніч Д.* Державна фінансова допомога українським переселенцям із Польщі, розселенням у східних областях УРСР у 1945–1947 рр. / Д. Байкеніч // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (Суми, 20 травня 2011 р.) / [за заг. ред. С. Дегтярьова]. – Суми: СумДУ, 2011. – Ч. 1. – С. 47–50; *Його ж.* Кількість та місця розселення депортованих українців Польщі у східних областях УРСР (друга пол. 1940-х рр.) / Д. Байкеніч // Народознавчі зошити. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2013. – Вип. 2(110). – С. 231–237.

¹¹ *Губанов О.* Проблема забезпечення житлом українського населення, депортованого з Польщі у південну Україну в 1944–1945 роках / О. Губанов // Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць. – Київ, 2010. – Вип. 36. – С. 87–95; *Його ж.* Розселення українського населення депортованого з Польщі у Херсонську область в 1944–1945 рр. / О. Губанов // Там само. – Вип. 31. – С. 118–125.

¹² *Пронь Т.* Депортовані з Польщі українці на тлі повоєнного повсякденного життя колгоспників східних областей Української РСР / Т. Пронь // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р.) / [упоряд.: О. Лукашевич, Т. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 171–174.

¹³ *Гонтар Т.* Адаптація українських переселенців з Польщі у південних областях України 1944–1946 рр. з позиції історії повсякденності / Т. Гонтар // Там само. – С. 174–176.

¹⁴ *Боднар Г.* “Там було добре і тут є непогано жити”: особливості історичної пам’яті українців переселених із Польщі / Г. Боднар // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2007. – Вип. 2: Депортація 1944–1951. – С. 20–36.

¹⁵ *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість.* – Львів, 2007. – Вип. 2: Депортації 1944–1951. – 294 с.

¹⁶ *Україна–Польща: важкі питання: матеріали IV Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”* (Варшава, 8–10 жовтня 1998 р.). – Варшава: Тирса, 1999. – Т. 4. – 348 с.; *Україна–Польща: важкі питання: матеріали IX–X Міжнародних наукових семінарів істориків “Українсько-польські*

У польській історіографії є великий масив праць, присвячених переселенню поляків із та на Схід СРСР¹⁷ або ж різним аспектам операції “Вісла”, зокрема в контексті українсько-польських взаємин¹⁸, які також здебільшого присвячені політичній історії. Однак варто зауважити, що в Польщі інтенсивніше розвивається міждисциплінарний напрям. Наприклад, П. Трещинська вивчала формування колективних уявлень, конструювання спогадів депортованих переселенців із Лемківщини по обидва боки кордону¹⁹. Подібне творення схеми колективних спогадів поляків-переселенців у Казахстані здійснила В. Куделя-Свйонтек²⁰.

Після налагодження зв'язків між львівськими, тернопільськими й івано-франківськими товариствами в червні 1992 р. у Тернополі відбувся I Всеукраїнський конгрес лемків, утворено міжобласне (згодом Всеукраїнське товариство) “Лемківщина”. Новостворене товариство ініціювало налагодження контактів із лемками США, Канади, Словаччини та Польщі, завдяки чому в жовтні 1993 р. у Львові пройшов I Світовий конгрес лемків Світової федерації Лемківщини (з 1997 р. перейменована на Світову федерацію українських лемківських об'єднань (СФУЛО))²¹.

Такі ж організаційно-координаційні процеси відбулись і в холмсько-підляських товариствах, найвищий організаційний орган яких – Всеукраїнська громадська організація “Конгрес українців Холмщини і Підляшшя”. Протягом 1994–2004 рр. відбувалися такі світові конгреси українців Холмщини і Підляшшя: 17–21 вересня

відносини під час Другої світової війни” (Варшава, 6–10 листопада 2001 р.) / [відп. ред. М. Кучерепа]. – Луцьк: ВМА “Терен”, 2004. – Т. 9. – 496 с.; Україна–Польща: важкі питання. Матеріали XI Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Варшава, 26–28 квітня 2005 р.). – Варшава: Тирса, 2006. – Т. 10. – 370 с.

¹⁷ Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948 / J. Czerniakiewicz. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987. – 263 s.; Ciesielski S. Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim / S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski. – Toruń: Wyd-wo A. Marszałek, 2003. – 508 s.; Exodus: deportacje i migracje (wątek wschodni). Stan i perspektywy badań / [pod red. Marcina Zwolskiego]. – Warszawa; Białystok: Instytut Pamięci Narodowej, 2008. – 164 s.; Ciesielski S. Polacy w Kazachstanie w latach 1940–1946. Zesłancy lat wojny. – Wrocław: W Kolorach Tęczy, 1997. – 314 s.; Kuczyński A. Polacy w Kazachstanie: zesłania – dziedzictwo – nadzieje – powroty / A. Kuczyński, J. Kamocki. – Krzeszowice: Wyd-wo Kubajak, 2014. – 544 s.

¹⁸ Filar W. Przed akcją “Wisła” był Wołyń / W. Filar. – Warszawa: Światowy Związek Armii Krajowej Okręg Wołyń. – 186 s.; Akcją “Wisła” / [pod. red. J. Pisuńskiego]. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, 2003. – 219 s.

¹⁹ Trzszczyńska P. Łemkowszczyzna zapamiętana. Opowieści, Przesłości Przesztrzeni / P. Trzszczyńska. – Kraków: Wyd-wo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. – 437 s.

²⁰ Kudela-Świątek W. Odpamiętane: o historii mówionej na przykładzie narracji kazachstańskich Polaków o represjach na tle narodowościowym i religijnym / W. Kudela-Świątek. – Kraków: Universitas, 2013. – 372 s.

²¹ Лемки в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lemky.org.ua/nasha-istoriia/istoriia-lemkiv/323-lemky-v-ukraini>

1994 р. – у Львові й Холмі, 19–21 вересня 1997 р. – у Рівному, 19–21 вересня 2000 р. – в Луцьку, 19–21 вересня 2004 р. – у Львові й Холмі²².

Для кращої координації переселенських товариств 1999 р. було утворено Об'єднання товариств депортованих українців (ОТДТ) “Закерзоння” у Львові на чолі з В. Середою, до якого ввійшли Івано-Франківські суспільно-культурні обласні товариства “Бойківщина” та “Надсяння”, Рівненське суспільно-культурне товариство “Забужжя”, Волинське обласне ветеранське громадсько-культурне товариство “Холмщина”, Тернопільське обласне суспільно-культурне товариство “Надсяння”, Івано-Франківські обласні суспільно-культурні товариства “Бойківщина” та “Надсяння”, Львівське обласне суспільно-культурне товариство “Любачівщина”, Львівське регіональне суспільно-культурне товариство “Надсяння”, Львівське обласне суспільно-культурне товариство “Холмщина” та Львівська обласна організація Всеукраїнського товариства “Лемківщина”.

Активне заповнення “білих плям” історії в 90-х роках сприяло організації різноманітних конференцій, як краєзнавчих, так і міжнародних. Активізації досліджень – вихід у Львові документального тритомника “Депортація. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.”²³. У 1991 р. було проведено Міжнародну наукову конференцію “Проблеми переселення і депортації українського і польського населення в 1944–1953 роках”, яку організували Львівська обласна організація “Меморіал”, Інститут суспільних наук НАН України (з 1993 р. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), Львівський державний університет ім. І. Франка (нині Львівський національний університет ім. І. Франка (ЛНУ ім. І. Франка)), суспільно-культурні товариства депортованих українців. 1997 р. у ЛНУ ім. І. Франка також проведено міжнародну конференцію, присвячену 50-річчю операції “Вісла”. Матеріали цієї та інших конференцій згодом були опубліковані. Крім виступів науковців, на ній прийнято заяву-відозвугу до Верховної Ради і Президента України щодо статусу депортованих, яка з різними видозмінами приймається та надсилається і досі²⁴.

Члени львівського суспільно-культурного товариства “Холмщина” брали участь у підготовці тритомного видання “Від депортації до депортації”, зокрема подали спогади до другого тому збірника²⁵.

Спільною інформаційною платформою для товариств зі Львова, Івано-Франківська, Тернополя, Луцька, Києва, Рівного, що входять в ОТДУ “Закерзоння”, є “Інформаційний бюлетень”, який виходить двічі на рік із 1999 р. Редакція

²² Гук Б. Стара і нова Холмщина. Розмова з Миколою Онуфрійчуком, головою Товариства “Холмищина” м. Луцька / Б. Гук // Наше слово. Об'єднання українців у Польщі (Варшава). – 2013. – Ч. 11. – 17 березня.

²³ Депортація. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи. Матеріали. Спогади: у 3 т. / [упоряд. Ю. Сливка]. – Львів, 1996. – Т. 1: 1939–1945 рр. – 752 с.

²⁴ Депортовані українці за Порошенка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nadsiania.at.ua/news/deportovani_ukrajinci_za_poroshenka/2014-05-13-57

²⁵ Макар Ю. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи / Ю. Макар, М. Горний, В. Макар, А. Салюк. – Чернівці: Букрек, 2011. – Т. 2: Спогади. – 900 с.

журналу розташована у Львові, в товаристві “Закерзоння”. Першими головними редакторами та відповідальними секретарями були: М. Герасимович (голова Львівського суспільно-культурного товариства “Любачівщина”) та З. Бурий (активний член суспільно-культурного товариства “Надсяння”), В. Бадяк (заступник голови суспільно-культурного товариства “Надсяння”) і Л. Ходань²⁶.

Назва журналу “Інформаційний бюлетень” вказує на специфіку видання – звід новин, які стосуються всебічної діяльності товариств депортованих. Це, зокрема, копії листів, резолюцій та звернень до Президента України, Верховної Ради України, прийнятих на Звітних конференціях ОТДУ у Львові²⁷ або на з’їздах Всеукраїнського товариства “Лемківщина” у Львові²⁸. У бюлетені міститься інформація про різноманітні культурні заходи, вшанування пам’яті в рубриках “З життя товариств”²⁹, “Вісті з рідного краю”³⁰ (перейменовано на “Вісті із Закерзоння”), “До наших святинь”³¹. Публікували також спогади, анотації нових видань, привітання та некрологи. Варто зауважити, що в перших номерах не завжди була рубрикація, але загалом містився такий же перелік інформації. Видання за обсягом доволі невелике – 15–20 сторінок формату А4.

Важливий культурний і видавничий осередок лемківської громади – це Фондація дослідження Лемківщини у Львові (ФДЛ), заснована в 1992 р. на базі Комітету по будівництву лемківської церкви в Музеї народної архітектури та побуту у Львові³². Згідно зі статутом, ФДЛ – “це громадська організація, яка здійснює свої функції в межах правил, встановлених законодавством України, розпоряджень Міністерства культури України і Дирекції музею народної архітектури та побуту у Львові, при

²⁶ Інформаційний бюлетень Об’єднання товариств депортованих українців “Закерзоння”. – 2015. – Ч. 26. – Червень. – С. 20.

²⁷ *Серета В.* Засідання Координаційної Ради ОТДУ “Закерзоння”. Копія листа Президенту України п. Леоніду Кучмі / В. Серета // Інформаційний бюлетень Об’єднання товариств депортованих українців “Закерзоння”. – 2003. – Ч. 9. – 13 липня. – С. 2; *Його ж.* Конференція ОТДУ у Львові. Звернення до президентів / В. Серета // Інформаційний бюлетень Об’єднання товариств депортованих українців “Закерзоння”. – 2003. – Ч. 10. – 21 грудня. – С. 1–2.

²⁸ *Радь Т.* VI з’їзд Всеукраїнського товариства “Лемківщина”. Резолюція. Звернення / Т. Радь // Інформаційний бюлетень Об’єднання товариств депортованих українців “Закерзоння”. – 2014. – Ч. 25. – Грудень. – С. 4–6.

²⁹ *Онуфрійчук М.* Хроніка наших днів / З життя товариств / М. Онуфрійчук // Інформаційний бюлетень Об’єднання товариств депортованих українців “Закерзоння”. – 2015. – Ч. 26. – Червень. – С. 10–12.

³⁰ Вісті з рідного краю // Інформаційний бюлетень Об’єднання товариств депортованих українців “Закерзоння”. – 2003. – Ч. 9. – 13 липня. – С. 11.

³¹ *Літковець О.* Урочистості в Турковицькому Свято-Покровському монастирі. До наших святинь / О. Літковець // Інформаційний бюлетень Об’єднання товариств депортованих українців “Закерзоння”. – 2014. – Ч. 25. – 25 грудня. – С. 11–12.

³² *Красовський І.* Фондація дослідження Лемківщини у Львові / І. Красовський // Народний лемківський календар 1994 / [упоряд. І. Красовський]. – Львів: В-во “Край”, 1994. – Ч. 10. – С. 53–71.

якому вона створена”³³. Основні напрями діяльності ФДЛ – не лише збереження, відновлення лемківських пам’яток, а й підготовка науково-популярних видань, їх реалізація та популяризація³⁴. Видавнича діяльність ФДЛ зосереджувалася в межах проекту “Бібліотека Лемківщини”. На 2016 р. “Бібліотека Лемківщини” видала самостійно або ж спільно з іншими лемківськими осередками понад 60 науково-популярних публікацій, частина з яких побачила світ завдяки фінансовій підтримці Об’єднанню лемків Канади (OLK), Організації оборони Лемківщини США (OOL)³⁵ або ж пожертвам приватних осіб.

Періодичне видання лемківської громади Львова, зокрема членів товариства “Лемківщина”, – це “Лемківський календар”, який виходить щорічно від 1994 р. Протягом 1994–2007 рр. упорядником журналу був І. Красовський, а головними редакторами – П. Когут, Д. Солинко, Я. Швягла. З 2007 по 2012 рр. упорядником була Л. Смерканич, з 2007 по 2014 рр. головним редактором – О. Кровицька, а з 2015 р. ще й М. Литвин.

“Лемківський календар”, окрім календарної частини, складається з великої кількості статей, тому його можна назвати науково-популярним виданням. Рубрики “Лемківського календаря” змінювались, але від перших номерів містилася хроніка подій попереднього року (діяльності товариства “Лемківщина”), привітання з нагоди ювілеїв, некрологи, спогади. Чималу частину календаря займають історичні розвідки, нариси про Лемківщину, науково-популярні нариси про поезію, культуру, рецепти, поезія, а в останніх номерах і повідомлення про книжкові новинки та презентації³⁶.

З ініціативи Л. Смерканич, за підтримки ФДЛ у Львові та Всеукраїнського товариства “Лемківщина” з 2007 р. майже щороку виходить літературно-художнє видання “Лемчатко”, головне завдання якого – популяризація лемківської культури серед наймолодших. У цьому щорічнику для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку публікують цікаві і повчальні історії, вірші про Лемківщину й Україну³⁷, частина з них написана лемківською говіркою (проставлені наголоси для правильного читання)³⁸, а також малюнки та дитячі твори. Під егідою “Бібліотеки Лемківщини”, крім “Лемківського календаря”, виходять окремі публікації, зокрема спогади, науково-популярні нариси, підготовлені переважно активними дітьми лемківських товариств³⁹, деякі з

³³ З історії Фондації дослідження Лемківщини у Львові. Статут ФДЛ // Лемківський календар 1995 / [упоряд. І. Красовський]. – Львів: В-во “Край”, 1994. – Ч. 11. – С. 120–122.

³⁴ Там само.

³⁵ *Красовський І.* Фондація дослідження Лемківщини у Львові... – С. 66–67.

³⁶ Лемківський календар на 2016 рік: альманах / [наук. ред. М. Литвин]. – Львів, 2015. – Ч. 65. – 252 с.

³⁷ *Смерканич Л.* Для друга – не шкода нічого / Л. Смерканич // Лемчатко. – Львів: “Скриня”, 2014. – Ч. 8. – С. 22–24.

³⁸ *Її ж.* Для гречной панянки / Л. Смерканич // Лемчатко. – Львів: “Скриня”, 2014. – Ч. 8. – С. 25–26.

³⁹ *Красовський І.* Незабуття Лемківщина у верхів’ї ріки Вислоки. Нариси про лемківські села Святокову Велику, Святокову Малу (Святківку), Свіржову Руську, Котань і Крампну / І. Красовський, А. Тавпаш / [наук. ред.: В. Кметь, А. Когут]. – Львів: “Думки світу”, 2014. – 164 с.

них видані самостійно за кошти авторів⁴⁰ чи спонсорської підтримки⁴¹. Друкований орган суспільно-культурного товариства “Любачівщина” – “Вісник Любачівщини”, який виходить щорічно з 1995 р. Його першими редакторами були Ю. Судин і його син А. Судин, згодом, із 2000 р., редколегія розширилася за рахунок М. Герасимович, Г. Горох та ін. В останні роки до складу редколегії входять: Н. Козій, Д. Мартинів, Б. Парадовський, Є. Пука, Ю. Судин⁴². Він, як і “Лемківський календар”, – це науково-популярне видання, що містить не лише інформацію про життя товариства, а й спогади, науково-популярні історичні розвідки. У ньому також друкуються члени товариств “Надсяння” та “Холмщина”. Тематично видання поділено на такі розділи: “Цікаво, актуально” (висвітлюються маловідомі факти з історії Закерзоння), “Вісті з товариства”, “Історія міст і сіл”, “Люди нашого краю”, “Були хлопці молоді” (спогади, нариси про вихідців із Любачівщини, які воювали в лавах УГА, УПА), “З архівів пам’яті”, “Історична довідка”⁴³.

У 2000 р. за редакцією Ю. Судина й А. Судина, але без грифу “Товариство Любачівщина”, з’явився ще один науково-популярний журнал “Наш край Любачівщина”, який містить подібні рубрики, що й “Вісник Любачівщини”, проте дещо більше публікацій з історії Закерзоння, визвольної боротьби краю⁴⁴. Ю. Судин сам або у співавторстві за власні кошти і завдяки спонсорській підтримці видавав історичні нариси⁴⁵, спогади⁴⁶, довідники⁴⁷.

Львівське обласне суспільно-культурне товариство “Холмщина” співпрацювало з такими дослідниками, як В. Сергійчук, В. Борисенко, М. Горний. Його активні діячі видавали пропам’ятні книги⁴⁸, збірники спогадів⁴⁹, історично-публіцистичні нариси⁵⁰. Менш активно та не завжди регулярно (можливо, через брак коштів)

⁴⁰ *Періг Р.* Немеркнучі перлини: лемківські приповідки / Р. Періг. – Львів, 2013. – 70 с.

⁴¹ *Мончак Л.* Лабова: Лемківське село нашої пам’яті / Л. Мончак, І. Полянєк, Н. Юськів. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2006. – 92 с.

⁴² Вісник Любачівщини / [ред.-упоряд. Н. Козій]. – Львів, 2014. – Вип. 21. – 103 с.

⁴³ Вісник Любачівщини / [ред.: Ю. Судин, А. Судин]. – Львів, 1995. – Вип. 1. – 85 с.

⁴⁴ Наш край Любачівщина / [ред.: Ю. Судин, А. Судин]. – Львів, 2000. – Вип. 1. – 156 с.

⁴⁵ *Судин Ю.* Закерзоння 1939–1947 (Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Підляшшя). Хроніка подій / Ю. Судин, Д. Судин. – Львів: Сполом, 2006. – 276 с.; *Судин Ю.* Начерк до історії села Горайця на Любачівщині: нариси історії села / Ю. Судин. – Львів: Сполом, 2010. – 48 с.

⁴⁶ *Судин Ю.* Геройство і зрада. Оповідання і спогади / Ю. Судин. – Львів: Сполом, 2009. – 152 с.

⁴⁷ *Козій Н.* Поселення Любачівщини і суміжні поселення Томашівщини. Короткий довідник / Н. Козій, Ю. Судин, Ч. Герон. – Львів: Сполом, 2014. – Вип. 1. – 70 с.

⁴⁸ Книга пам’яті. До 60-річчя польсько-українських кривавих подій на Закерзонні / [упоряд. В. Процюк]. – Львів: Сполом, 2004. – 737 с.

⁴⁹ Сагринь: біль і печаль наша. Книжка свідчень / [упоряд. І. Банащук]. – Львів: Каменяр, 2007. – 47 с.; Дорога додому: спогади переселенця з Холмщини / [упоряд. С. Кубів]. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2014. – 92 с.

⁵⁰ *Літковець О.* Турковицька Божа Матір. Історія Холмського краю та події, пов’язані з Чудотворною іконою. – Львів: Камула, 2006. – 48 с.

товариства видавало власну періодику, але публікувало матеріали в “Інформаційному бюлетні” ОТДУ “Закерзоння” та “Віснику Любачівщини”, як і товариство “Надсяння”. Члени Львівського регіонального суспільно-культурного товариства “Надсяння” також друкували спогади⁵¹, науково-популярні видання⁵², співпрацювали з дослідниками Перемищини.

Більшість публікацій суспільно-культурних товариств, особливо в інформаційних бюлетенях, виходили невеликим накладом, але це пов’язано не лише із браком коштів, а й зі специфікою видань. Найперше вони орієнтувалися на вихідців із теренів Закерзоння, на їхніх дітей-внуків, а також загалом на всіх, хто цікавиться історією: “Наш часопис розрахований на людей, які були виселені з прадідівської землі, що залишилася за польсько-українським кордоном, для людей, життєве коріння яких, проросло там і там вони залишили багато пережитого. Але не тільки для них. Ми сподіваємося і на їх дітей та онуків, яким не байдужа доля краю, де родилися їхні батьки, де поховані їхні діди і прадіди, де залишені численні пам’ятники культури і архітектури, що потребують догляду і опіки, бо це частина нашої і загальної людської культури. Ми надіємося також, що читач, який, може, і не прямо причетний до тих земель, але цікавиться історією і культурою свого народу...”⁵³.

Незважаючи на задекларовану широку аудиторію, на жаль, у видання такого спрямування здебільшого дописують і їх купують ті ж переселенці або науковці, які досліджують ці терени. Загалом нижчий інтерес спостерігається до Закерзоння серед дітей та внуків, що пов’язано з особливостями збереження й передачі історичної пам’яті. Соціологічні опитування серед дітей і внуків переселенців, які провела авторка статті, довели, що місця народження їхніх родичів слугує емоційним зв’язком, нагадуванням про них. Він не має такого ж символічного значення, як образ “малої вітчизни” для самоіндетифікації переселенців. Поодинокими винятками є внуки переселенців, які вважають Лемківщину також “малою батьківщиною”⁵⁴.

Прорахунки гуманітарної політики, відсутність належної державної підтримки та часткова закритість переселенських товариств не сприяють популяризації їхніх видань, які здебільшого залишаються невідомими для широкого загалу країни. Через проблеми з фінансуванням особливо періодика суспільно-культурних товариств виходить невеликим накладом, а відтак не завжди є в бібліотеках. Наприклад, у Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника наявні лише 7 номерів (від 9 до 15 випуску) “Інформаційного бюлетеня” ОТДУ “Закерзоння”. Дещо краще

⁵¹ *Ференц В.* Завжди вітер дув у очі... розповідь депортованого із Радомна / В. Ференц. – Львів: Растр-7, 2009. – 139 с.; Корманичі й Фредропіль на Перемишльщині: документи, дослідження, спогади, анотації, коментарі, світлина / [упоряд.: О. Гринишин, М. Майданський та ін.]. – Львів: Високий Замок, 2009. – 327 с.

⁵² *Кривуцький І.* “Добровільне” переселення українців з Надсяння (1944–1946 рр.) / І. Кривуцький. – Львів, 2003. – 36 с.

⁵³ *Судин Ю.* До читачів Вісник Любачівщини / [ред.: Ю Судин, А. Судин]. – Львів, 1995. – Вип. 1. – С. 4.

⁵⁴ *Павлів Ю.* Образ “малої вітчизни” в історичній пам’яті переселенців із Холмщини та Лемківщини / Ю. Павлів // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / [відп. ред. М. Литвин]. – Львів, 2015. – Вип. 8. – С. 170–173.

забезпеченні бібліотеки “Вісником Любачівщини” та “Лемківським календарем”. Проте їх можна також придбати в самих товариствах, де є невеликі книгозбірні.

На протигагу товариствам переселенців у Львові, які отримують незначну фінансову підтримку, а відтак залишаються не надто відомими широкому загалу, активніше функціонують польські суспільно-культурні товариства. Наприклад, Товариство польської культури Львівщини, що має дуже розгалужену структуру (21 регіональне відділення), або ж Союз поляків “Білий орел”⁵⁵. Ці товариства отримують значну матеріальну підтримку урядових і приватних польських організацій. Після відновлення незалежності значну допомогу цим товариствам надавали організації “Wspolnota polska”, Товариство шанувальників Львова, Фонд допомоги полякам на Сході та низка інших⁵⁶.

Активними членами переселенських товариств переважно є люди похилого віку (1930–1940-х років народження), які, намагаючись зберегти пам’ять про втрачені терени, творять певний канон пам’яті, особливо виразний у спогадах. До т. зв. меж пригадування⁵⁷ можна віднести як концепт жертви, заручника обставин, так і колективне забування дражливих моментів. Для того щоб не вдаватись у детальний аналіз усіх спогадів, опублікованих суспільно-культурними товариствами, хочу представити лише їх узагальнені моделі.

Спогади лемків – переважно кількох близьких осіб (родичів, друзів, односельців) – вміщують, як правило, краєзнавчі сюжети. Публікації подібні й за структурою: вступ-звертання зі згадкою про акцію “Вісла” 1947 р. чи іншу трагічну подію, далі нарис з історії села або родини (переважно, від кінця XIX ст.), який має доводити самотність або українськість лемківської громади, тоді йде опис життя і побуту лемків, перебіг депортації, облаштування на новому місці, враження від відвідин “малої батьківщини”.

У мемуарах, написаних холмщачами, надсянцями також описане життя напередодні та під час війни, труднощі переїзду й облаштування на нових теренах або ж містяться публіцистичні нариси⁵⁸. Однак у розповідях депортованих із Холмщини основне місце займає українсько-польський військово-політичний конфлікт, який впливав на подальших подій. У спогадах, краєзнавчих розвідках особи, депортовані з Надсяння та Любачівщини, часто розповідають про своїх краян, що були в лавах УГА, УПА⁵⁹, у такий спосіб формулюючи т. зв. героїський дискурс.

⁵⁵ Союз Поляків “Білий Орел” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://orzelbialy.org.ua/>

⁵⁶ Муравський О. Товариство польської культури: історія та сучасність / О. Муравський // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2010–2011. – Вип. 3–4. – С. 237.

⁵⁷ Детальніше див.: Хальбвас М. Соціальні рамки пам’яті / М. Хальбвас / [пер. с фр. и вступ. стаття С. Зенкіна]. – Москва: Новое издательство, 2007. – С. 11.

⁵⁸ Процюк В. Книга пам’яті. До 60-річчя польсько-українських кривавих подій на Закерзонні / В. Процюк. – Львів: Сполом, 2004. – 739 с.

⁵⁹ Стех Я. Хилимо низько голови перед борцями за волю. До 5-ої річниці смерті надрайонної УПА – Ірини Тимочко-Камінської – “Христі” / Я. Стех // Наш край Любачівщина / [за ред.: Ю. Судина, А. Судина]. – Львів: “Растр-7”, 2015. – Вип. 9. – С. 72–78.

Проаналізувавши видання товариств депортованих українців, можна зробити такий висновок: незважаючи на задекларовану широку аудиторію, ці видання разом із поїздками на “рідні терени” слугують основою для підтримання ідентичності переселенців. В умовах негласного табу під час радянського періоду і незначної уваги суспільства до історичної пам’яті переселенців друкована продукція товариств для депортованих осіб є платформою для самовираження, головню свого травматичного досвіду. По суті, це – можливість розповісти-виговоритись, бути почутим, нехай і серед вузького кола людей із подібними життєвими історіями.

Дуже важко або майже неможливо чітко визначити, чи спогади про війну, міжнаціональний конфлікт, депортацію, які особа подала в якесь із видань переселенців, були написані лише в терапевтичних цілях, чи для конституювання своєї ідентичності переселенця, де також значну роль відіграє т. зв. образ “малої вітчизни”. Тут радше можна говорити про поєднання цих двох функцій і посилення однієї із них у різні періоди життя особи. Ці функції розповіді-спогадів вплинули на формування т. зв. канону пригадування, який негласно існував серед членів цих товариств, особливо якщо йдеться про т. зв. професійних свідків.

Щодо канону пригадування, то тут ідеться насамперед про значний акцент на польсько-українському етнополітичному конфлікті в роки Другої світової війни, на втратах української сторони, героїзацію вояків УГА й УПА, вихідців із Закерзоння або ж доведення власної самобутності. Цей канон пригадування, який підтримується у виданнях переселенських товариств, можна розцінювати як один із виявів міфологізації/героїзації історичної пам’яті, які є необхідними складовими не лише для існування нації (її легітимізації через історичну тяглість, героїв, територію, мову), а й для суспільних груп. Варто зауважити, що авторка не має на увазі, що спільнота переселенців – це окрема нація, адже більшість осіб ідентифікує себе з Україною, яка для них є Батьківщиною⁶⁰.

⁶⁰ Павлів Ю. Образ “малої вітчизни”... – С. 170.

РЕЦЕНЗІЇ

Любомир ХАХУЛА

ПАМ'ЯТЬ, ПИСЬМО ТА ІСТОРІЯ ГАЛИЧИНИ: ПОГЛЯД ІЗ СУЧАСНОСТІ

[Рец. на]: *Голик Р. Й.* Культурна пам'ять і Східна Європа: писемна культура та формування суспільних уявлень в Галичині. – Львів, 2015. – 424 с.

Колективна, історична, культурна пам'ять; національна свідомість і ментальність; уявлення, міфи та стереотипи – ці набори термінів та концепцій, що стоять за ними, й надалі залишаються актуальними і популярними в сучасному науковому дискурсі. Можна сперечатися щодо їхнього змісту, однак фактом залишається їх евристична привабливість та ефективність. Монографія Романа Голика “Культурна пам'ять і Східна Європа: писемна культура та формування суспільних уявлень в Галичині” лише підтверджує таку думку. Публікацію цієї книги можна назвати водночас підсумком і продовженням попередніх публікацій автора, який вже доволі давно займається дослідженням історії культури та суміжних дисциплін.

У цьому тексті вчений поставив за мету шляхом поступового “наближення” до об'єкта студій показати вплив східноєвропейської і світової писемної культури на формування колективної свідомості та її схем у модерній Галичині. Водночас науковець намагався продемонструвати й вплив ментальності галичан на рецепцію локального письменства та книжності. Цій ідеї підпорядкована наукова логіка й загальна структура дослідження.

У вступі, згідно з “монографічною традицією”, вказано мету й завдання праці, її основні напрями. При цьому, цитуючи Юрія Андруховича, автор наголошує на образі Галичини як території міфів; ця думка певною мірою веде до констатування міфологічної генези самого образу Галичини як продукту суспільної уяви.

Перший розділ праці (“Історіографія та джерела”) присвячений, по суті, аналізу культурної пам'яті, ментальності та писемної культури в європейській і світовій науковій традиції, а також студіям над історією й культурою Галичини на різних етапах її розвитку. У такому контексті автор розглядає “галичинознавчі” праці також і як джерела до культурної історії Галичини, відображення її інтелектуального розвитку, еволюції її писемної культури та історичної пам'яті. Поряд із цим у книзі коротко проаналізовано й традиційні для історіографії змістилища культурної пам'яті (від літописів, хронік до мемуарів), охарактеризовано їх специфіку.

У другому розділі монографії (“Теоретико-методологічні засади проблематики”) Р. Голик досліджує основні різновиди розуміння таких понять, як культурна пам'ять, ментальність, міф, стереотип та суміжних із ними категорій у сучасній науковій думці. Автор також простежує теоретичні моделі взаємозв'язків між ментальністю та

писемною культурою, акцентуючи на ролі писемного й усного у формуванні суспільних уявлень. При цьому помітно авторське прагнення до конструювання синтетичної концепції, котра б поєднувала різні категорії в одне теоретичне ціле.

Третій розділ студії (“Культурна пам’ять: світовий, європейський та національний виміри”) порушує проблему історичної класифікації писемних “просторів”/“світів” як чинників розвитку цивілізацій, “книжно-літературних культур”, читачьких парадигм. Тут автор послідовно аналізує вплив різних типів писемності (від піктографії до фонетичного письма) на еволюцію світових культур і парадигм читання.

Особливу увагу в тексті приділено розвитку писемних культур та інтелектуальних течій у Східній Європі, на території України та, зрештою, Галичини, яку дослідник зображає перехрестям книжкових традицій та ідеологічних течій. Цікаве в цьому плані зокрема авторське намагання показати історію світових писемних культур також і через призму локальної галицької рецепції модерного часу.

Нарешті в четвертому розділі (“Трансформації суспільних уявлень про Галичину в культурно-писемному контексті східної Європи”) йдеться про формування й відображення у дзеркалі культурної пам’яті регіону. Частково опираючись на концепцію “довгих тривалостей” (відомої завдяки французькій школі “Нової історії”), Р. Голик прагне простежити розвиток уявлень про регіон від його середньовічних витоків, коли він виглядає “Прото-Галичиною”, через власне Галичину як австрійську провінцію 1772–1918 рр. до пізнішої “Пост-Галичини”.

Перехід від одних уявлень до інших дослідник розглядає крізь призму спадкоємності, тяглості і водночас культурних розривів, які відмежовують різні образи регіону у просторі й часі. На такому, доволі широкому хронологічно, матеріалі автор книги простежує проекти і проєкції Галичини в культурах Центрально-Східної Європи та поза ними, зокрема у книжковій культурі американського континенту, в діаспорних (еміграційних) галицьких середовищах.

Не оминає науковець і сучасних дискусій довкола ролі Галичини і галичан в українській та східноєвропейській історії. Саме так, на думку дослідника, можна зрозуміти генезу і природу міфу Галичини, в якому синтезовані й протиставлені різні національні та соціальні міфологеми регіону, його реальні та уявні іпостасі.

Загалом акцент на писемній культурі і культурній пам’яті в поєднанні з образом краю в рецензованій монографії відрізняє її концепцію від інших, (наприклад, від поглядів Ларі Вулфа, який у понаднаціональному вимірі проаналізував ідею Галичини як ідеолого-політичний концепт Габсбургів).

Звісно, частина тез, віднотованих у праці Р. Голика, може бути предметом дискусій. У монографії не завжди уніфіковані написання іноземних прізвищ та назв; деякі синтаксичні конструкції надто ускладнені, що утруднює розуміння тексту. Крім того, в окремих місцях виклад, на нашу думку, переобтяжений деталями, іменами й назвами, що теж розсіює увагу читача.

Однак попри складність матеріалу й окремих теоретичних міркувань, які його супроводжують, робота Р. Голика написана досить легким стилем й читається з інтересом. Тому, підсумовуючи, можна ствердити, що розглянута монографія стане не лише помітним внеском у дослідження історії писемної культури загалом й культурної пам’яті України та Східної Європи зокрема, вона може слугувати й просто текстом, цікавим як для істориків, культурологів чи філологів, так і для “звичайних” читачів, заінтригованих долею Галичини та її міфом.

Петро ШКРАБ'ЮК

ЧОТИРНАДЦЯТЬ ГОЛОСІВ ПРАВДИ, АБО ЗУСТРІЧІ НА ПОГРАНИЧЧІ

[Рец. на]: Потенціал слова. Міжнародні відносини і комунікація: стан і перспективи: кол. монографія / [А. Лельонек, Й. Лось, Д. Матерняк, Т. Лильо та ін.; за наук. ред. д-ра А. Лельонека]. – Варшава; Львів: ПАІС, 2016. – 504 с.

“Першою жертвою війни завжди є правда”.

Слова Джозефа Редьярда Кіплінга польський дослідник Адам Лельонек взяв за епіграф до своєї статті про інформаційну війну – і ці слова англійського класика можуть слугувати ключем до всіх публікацій Збірника. Воїстину, ще ніколи засоби масової інформації не мали такого визначального впливу на свідомість людини як сьогодні – впливу позитивного і, навпаки, негативного. Тобто впливу на правду.

Приклад конструктивного впливу – висвітлення перебігу Помаранчевої революції, а згодом Революції гідності. Із завмиранням серця ми прикипали поглядом до телеекрана, навч бачили і переживали вируюче людське море на Євромайдані у столиці, слухали полум'яні виступи політиків, промовців із гущі народу, коментари політологів, журналістів. Традиційно зразковим тут був П'ятий канал, який не випадково назвали “каналом чесних новин”.

Події в Києві, Львові та інших містах України, передані також по радіо і висвітлені в пресі, їх відлуння у світі, передусім у солідарній Польщі, активували нашу віру, енергію, волю, – і ми сідали в поїзди, автобуси, автомобілі, квапилися підтримати краян, надто ж після перших кривавих розправ євромайданівців.

ЗМІ об'єктивно – по змозі та доступності до інформації:

– висвітлювали й інспіровані владою антимайдани, тітушок, розстріл Небесної Сотні, а потім – події в Криму та Донбасі, жертвність добровольчих батальйонів, які фактично з Майдану (або під впливом Майдану) подалися на схід країни – і стримали московську навалу; безприкладний героїзм “кіборгів” – захисників Донецького аеропорту. Одне тільки військово-патріотичне ток-шоу Ахтема Сеїтаблаєва про наших героїв “Хоробрі серця” – варте якнайвищої похвали.

– сприяли об'єднанню людей та їхніх рішучих дій задля перемоги. Повалення беззбройними людьми наскрізь корумпованої, мафіозної влади, причому в межах великої держави, – факт *в історії світу безпрецедентний* (тут і далі курсив мій – П. Ш.), досі повністю не усвідомлений і не осмислений. Тільки з дистанції часу можна буде побачити велич народу, який прагне жити гідно і не шкодує для цього життя.

Цей вступ наведено, аби відтінити той суцільний негатив, яким ЗМІ Російської Федерації зомбували суспільство під час Євромайдану (та й значно раніше), відтак у період окупації Криму і війни на сході України – т. зв. АТО. І головню на цьому зосередили свою увагу наші друзі – польські дослідники. Тим-то повернемось до публікації А. Лельонека, чії роздуми виходять за рамки української, зрештою й польської, тематики, що засвідчує вже сама назва теми – “Інформаційна війна, інформаційні і психологічні операції: поняття, методи і застосування”.

Інформаційна війна, зазначає автор, провадиться задля набуття інформаційної переваги над супротивником; для цього використовується безліч форм, методів, засобів маніпулювання свідомістю. Для унаочнення подані детальні таблиці, малюнки, які у вигляді численних тез вказують на основні напрямки фізичного, психічного та “м’якого” впливу на людину.

Аналіз ґрунтується на поважній науковій базі. Посилаючись на Вільгельма Швартау, дослідник вказує на три рівні інформаційної війни (ІВ): особистий, корпоративний і глобальний. “Такий поділ, – пише А. Лельонек, – може бути доповнений іншими площинами: цивільною і військовою”.

У глобальному контексті ІВ є різновидом “м’якої” війни. Це подання через ЗМІ, особливо через телебачення, неправдивої інформації, яка спотворює справжню картину дійсності, нав’язує фальшиве сприйняття політичних лідерів та їхньої діяльності; у військовій сфері дезінформація покликана створювати хаос та деморалізувати підрозділи. Дослідник додає, що методи ІВ можуть “також використовуватися в своїй державі проти власного суспільства для маніпулювання громадською думкою” (що й бачимо на прикладі РФ – *П. Ш.*).

Основний компонент ІВ – “позавійськовий”. Тим-то його значно складніше завважити. Це стосується всіх площин, на яких можна вести ІВ – від особистої до глобальної. Скажімо, *дії опосередковані*. Назагал вони розраховані на довгострокову перспективу. Це фінансування *грантів*, стипендіальних та науково-дослідних програм, інші форми матеріальної підтримки студентів, науковців, фахівців, журналістів, митців, як-от видання книжок, сприяння у налагодженні контактів у різних галузях. Це також обмін студентами, експертами, проведення конференцій, симпозіумів, фестивалів, політичні зустрічі, особисті взаємини тощо – і все це на користь тієї чи іншої сторони, на зміцнення її життєздатності.

Наведені польським дослідником факти особливо важливі й актуальні в контексті українських реалій, коли тисячі найздібніших учених чи випускників вишів змушені виїжджати з України, віддавати свої знання і таланти для науково-технічного чи економічно-промислового посилення і так потужних державю. З причин об’єктивних (часто-густо й суб’єктивних), економічних, але триває процес *вимивання* з України молоді еліти, що ослаблює країну і віддаляє час її жаданого розквіту.

Отже, інформаційна війна триває. А значить, триває “корумповання політиків, урядовців, військових структур, журналістів, працівників фінансового сектора, експертів, громадських діячів, активістів чи людей культури і науки – як у формі прямої фінансової подяки, так і опосередковано (допомога в кар’єрному рості, пропонування посад у підлеглих фірмах приватного сектора чи міжнародних структурах)”.

З цього випливає, що й гонитва за грантами та їх виділення нашим країнам – теж форма підкупу й корупції?

Грунтовну, з належними висновками й бібліографією публікацію А. Лельонека доповнює і розширює стаття Даріуша Матерняка, яку теж присвячено проблемі інформаційної війни, але вже в контексті України, звертаючи увагу на “новий характер загрози і можливості реагування” в умовах цієї війни.

Д. Матерняк нагадує нам, що вже в стародавні часи під час збройних конфліктів ворогуючі табори послуговувалися технологіями дезінформації та дезорієнтації один одного. Він згадує китайського теоретика військової справи Сунь-Цзи, який жив дві з половиною тисячі років тому (544–496 до н. Хр.). Цей стратег і мислитель, сучасник Конфуція, залишив нащадкам трактат “Військове мистецтво”, в якому по-своєму виклав основи інформаційної війни, зазначаючи, що “війна – це мистецтво введення в оману”. Сучасний термін “інформаційна війна” виник недавно – у 90-х роках ХХ ст. завдяки книзі В. Швартау, яка так і називається “Інформаційна війна” (“Information Warfare”).

Ще раз переконуємося, що нема нічого нового під сонцем, що людина та її войовничість незмінні. Однак тільки зараз, з розвитком ЗМІ, радіо, телебачення, а надто Інтернету, фальшива інформація виливається на величезні території і верстви населення, причому суть електронних і паперових рупорів пропаганди “не зводиться лише до створення і поширення неправдивої інформації як такої, а полягає в створенні *альтернативних моделей реальності*, яка, хоч у багатьох точках не співпадає з правдою, в ситуації відсутності альтернативних джерел інформації і відсутності її перевірки може сприйматися і сприймається як фактичний стан”.

Д. Матерняк добре обізнаний з воєнними діями на сході України, він посилається на книгу українського політолога Євгена Магди “Гібридна війна: Пережити і перемогти”, аналізує ІВ як інструмент зовнішньої політики Росії, зазначаючи, що елементи війни словом використовуються в політичній, дипломатичній, економічній, суспільній (можна додати: культурній, релігійній – *П. Ш.*) та інших площинах. “Проте, – наголошує дослідник, – найважливішим елементом російської стратегії інформаційної війни, яка ведеться проти України, є *ЗМІ глобальної дальності*, в тому числі телебачення “Russia Today”, яке виходить англійською, іспанською чи арабською мовами”. А це 150 млн глядачів, зокрема більшість з країн Західної Європи, США.

Телекомпанія RT, звісно, має антиукраїнське спрямування, подає російську версію щодо Донбасу як єдино правильну, – і глядачі, не маючи альтернативних джерел інформування, змушені вірити промосковським фейкам (побрехенькам).

Прикро читати в цій статті назву розділу “Україна: втрачений Донбас”. Але – поки що! – так і є. І тому, що “питання ведення відповідної інформаційної політики держави занедбували – і це майже в кожній сфері і на кожному рівні”. Результат навіч: поява “зелених чоловічків” спершу в Криму, відтак у Луганській та Донецькій областях. У зв’язку з українськими уроками Д. Матерняк торкається і проблем Польщі, зосібно й провокації російських мотоциклістів – “нічних вовків”, яких так і не впустили до країни.

Який же захист від російської ІВ? Функціонування незалежних громадських ЗМІ, зазначає польський автор, подання правдивої інформації, яку можна перевірити, державницький підхід до охорони свого інформаційного простору. І, безумовно, небайдужість.

Натомість Альберт Швайтцер (Фундація “Енергія для Європи”) розглянув інший аспект ІВ. “Російська теорія інформаційних воєн, – пише він, – має довгу

традицію. Вона виводиться безпосередньо з теорії «спецпропаганди», яку як окремий предмет почали викладати в 1942 році у Військовому інституті іноземних мов. І викладати безпосередньо як дипломатам, так і офіцерам розвідницьких служб, котрі тісно співпрацюють за кордоном; це дозволяє ефективно провадити пропаганду чи сяти дезінформацію в будь-якому куточку світу”.

А. Швайтцер назвав низку служб, управлінь, науково-дослідних інститутів, відомчих і позавідомчих вузів, академій, кафедр, в яких діють програми навчання інформаційної безпеки, а точніше – інформаційних воєн. Створено навіть Науково-методичне товариство вищих навчальних закладів Російської Федерації, яке об'єднує 74 науково-методичні центри. І це ще не все. “На даний момент понад 100 науково-аналітичних центрів навчають спеціалістів предмету «інформаційна війна»”. Нам, українцям, можна хіба що позаздрити такій увазі російських спецслужб до вивчення теорії ІВ, а потім втілення її на практиці.

Пропаганду А. Швайтцер ділить на вісім категорій: політичну, релігійну, моральну, економічну, суспільну, дипломатичну, мілітарну та диверсійну. Три останні є найважливішими. Мета дипломатичної – виправдання перед державними очільниками й народами агресії, наразі російської, апологія її. Мілітарна категорія – це сфера пропаганди, спрямована на деморалізацію супротивника, моральне заохочення союзника в часі конфлікту.

Особливою формою пропаганди є диверсійна категорія, яку часто застосовують ЗМІ. Її завдання, пояснює автор, полягає у *відвертанні уваги суспільства* від деяких починань уряду; це також бої биків, спортивні матчі, популярні телесеріали. Приклад – показ на телеекранах Європи і коментування дій російських мотоциклістів, які нібито бажали вшанувати пам'ять жертв Другої світової війни, тоді як “російсько-український кордон перетинали товарні потяги, в яких знаходилася військова техніка і солдати без ідентифікуючих емблем”.

Останню главу статті А. Швайтцер назвав інтригуюче – “Інформаційна Четверта світова війна”. Автор має на увазі дві війни світові, третю – холодну, четверту – інформаційну. Кремль переконує своїх громадян, що на Росію напали, і вона лише обороняється. Громадяни в це вірять, вірять у те, що їхня країна оточена ворогами.

Як і Д. Матерняк, А. Швайтцер не оминув і проблем Польщі, позаяк “Російська Федерація веде послідовну гру, яка полягає в поділі польського суспільства і досконало знає, що поляки (а не тільки українці! – П. Ш.) радо сваряться між собою. Тому так легко їм вдалося підігрівати конфлікти на тлі смоленської катастрофи (справа уламків літака) чи політики щодо України (УПА)”. Показово і те, що в структурі Головного розвідувального управління РФ існує окремий департамент, який займається виключно однією державою, і цією державою є Республіка Польща.

“Правда як збраряддя боротьби з гібридною війною” – так назвав свою статтю редактор головного порталу БізнесАнерт Войцех Якубик. Він пояснює, що таке гібридна війна в сучасних умовах, що “гібридний конфлікт ведеться за допомогою нетипових засобів. Це фактично війна, яку формально не оголосили”. Творець такої воєнної доктрини знову ж таки (про нього вже згадував Д. Матерняк) Сунь-Цзи, який рекомендував у воєнних діях *еластичність*, поділ, перегруповання військ, які – коли це вигідно – рухаються вперед, то розпорозуючись, то об'єднуючись наново.

В. Якубик висловив чимало слухних думок про те, що мета Путіна – розтягання конфлікту на всю сферу транзитних газопроводів, щоб, у разі припинення доставки, перекласти провину на своїх найманців-бойовиків; супутня мета – перемога проросійських сил в Україні, а також поділ Заходу на друзів і ворогів. Проте останній (ЄС, НАТО) почав усвідомлювати загрози гібридної війни – і насамперед в економічному секторі та кіберпросторі.

Ставлення Заходу до війни на сході України аналізує і Даніель Челіговський (фондація Центру досліджень “Польща–Україна”). У статті “Російсько-український конфлікт устами Європейського Союзу” він констатує, що ЄС не зумів виробити єдиного підходу щодо ситуації в Україні. Між окремими інституціями є суттєві розбіжності. Найбільш “проукраїнським” з самого початку війни (АТО) виявився Європарламент, зараз він прямо вказує на Росію як на окупанта. Критичну стосовно Росії позицію виявляє очільник Європейської Ради, поляк Дональд Туск; м’якше, ніж її попередниця Кетрін Ештон, ставиться до Путіна новий Верховний представник ЄС з питань закордонних справ і політики безпеки Федеріка Могеріні.

Дуже доречною для продовження європейської теми є стаття завідувача кафедри зарубіжної преси та інформації Львівського національного університету ім. Івана Франка професора Йосипа Лося. Відомий викладач і публіцист на прикладі польської та української преси проаналізував релігійний і культурний аспекти публіцистики в її сучасному та ретроспективному вимірах.

“Досвід «вищої ліги» журналістики – світоглядної публіцистики – засвідчує, – пише автор, – **високий рівень аргументації** (тут і нижче – виділення Й. Лося – *П. Ш.*) статей, концептуальних інтерв’ю, есе, коментарів, художніх репортажів, «круглих столів» доволі часто є **практичним доповненням наукових досліджень**”. І посилається на фундатора світоглядної публіцистики, філософа Миколу Шлемкевича, який заснував у Чикаго Науково-публіцистичний інститут й упродовж 1953–1966 років видавав універсальний журнал “Листи до приятелів”, що відзначався саме цими прикметами: аргументацією, науковим підходом до подій та явищ суспільно-політичного й культурного життя – і не лише української діаспори.

Й. Лось залучає у “співавтори” десятки видатних імен світової історії, як-от Папа Іван Павло II, Едмунд Берк, Карлейль, Джузеппе Мацціні, Томаш Масарик, Габріель Гарсія Маркес, з українців Тарас Шевченко, Іван Франко, з поляків – публіцисти Міхал Плоцінський, Анджей Новак, Томаш Кшижаць (список ними не вичерпується), аби довести, що “світ увійшов у фазу брутальної геополітики”, що п’ятсотлітнє домінування Заходу добігло кінця, Європі бракує візії прийдешнього. Тим-то необхідно переосмислити дороговкази. А це не надсучасні технології, не комерційно-маніпулятивні орієнтири, які роз’єднують, ні! – “гармонізувати буття може лише духовність. **Лише на трансцендентному фундаменті спільних вартостей можлива успішна Європа**”.

Звідси висока відповідальність працівників ЗМІ. “Слово журналіста, що пробуджує Боготвірне в людині, забезпечує йому добре ім’я, яке залишається в роду і в історії. Тому журналіст як апостол істини повинен володіти такими якостями: релігійне наснаження, філософічне розуміння, системне (наукове) мислення”.

Якщо публікація Й. Лося являє собою художньо-науковий, насичений фактами й емоціями есей, то стаття “Масова комунікація та ідеологія: специфіка

взаємовідношень”, яку подав Тарас Лильо, строго академічна. Автор розглянув, за його ж словами, “комунікативну природу ідеології та її здатність бути своєрідним медіатором між ідеологічними засадами (теорією) та політичною практикою”; він же “доводить, що основні парадигми дослідження комунікації ідеологічно марковані”. Скажімо, панівна на Заході ідеологія ґрунтується на цінностях ліберально-плюрастичної демократії, хоча інші дослідники заперечують її.

Т. Лильо повертає нас у 1796 р., коли вийшла праця французького філософа Антуана де Тресі “Елементи ідеології” – і відтоді поняття “ідеологія” увійшло в науковий та суспільно-політичний обіг. Дослідник розглядає це поняття в його теоретичному і практичному вимірах, а також в історичному ракурсі, виявивши глибоке знання теми й оперуючи даними від Платона й Арістотеля – до Маркса й численних авторів нашого часу.

Щодо теорії комунікації, то, цитуючи Ніну Зражевську, Т. Лильо наголошує, що більшість дослідників сходяться на тому, що “масові комунікації підтримують статус-кво у суспільстві і формують одночасно таку позицію, котра *потребує саме тих цінностей і такої культури, яка відповідає більшості*”. Це, зауважу, яскраво видно на прикладі Російської Федерації, 87 відсотків населення якої нібито зазомбовані пропагандою та ЗМІ, а насправді вони вірять або хочуть вірити в явну брехню стосовно війни в Україні – такий вже в них імперський менталітет.

Доктор наук із соціальних комунікацій Мар’ян Житанюк розглянув проблему медіатексту в концепті лінгвосоціокультурних моделей. Вчений відштовхується від двох моделей, які спроектувала мовознавець і християнський мислитель (вже, на жаль, покійна) Ольга Федик про гармонію людини з навколишнім світом і Богом, яка щораз порушується. Наслідок цього – криза світової, морально здеградованої журналістики. Бо не тільки російські ЗМІ вдаються до тероризування словом і кадром, як-от підлі постановочні кадри-фейки з нібито розп’ятим українськими воїнами хлопчиком, – а й американські, котрі показали кадри бойових дій в Афганістані, яких насправді не було, – їх просто за великі гроші в жовтні 2001 року “організували”: начебто між собою билися союзники – моджахеди і таліби.

М. Житарюк подає (в малюнках) та аналізує моделі інших дослідників і приходять до висновку, що криза світової журналістики спричинена підміною адекватного сприйняття світу та подій у ньому трансцендентними (тут – вигаданими) реальностями. Невдовзі споживач інформації не зможе відрізнити істину від фальші, живу дійсність від мертвої віртуальності.

Дослідниця Галина Лильо розглянула особливості трансформації у 2013–2015 роках концепту “патріотизм”. Матеріалом для дослідження вона обрала Facebook, оскільки ця соціальна мережа, за її спостереженням, “мала найбільший вплив на горизонтальну організацію суспільства в період Євромайдану, Революції гідності та агресії Росії”, хоча не менший вплив, а може, й більший, мало телебачення – надто ж у віддалених районах і в тих глядачів, хто не послуговується Фейсбуком.

Г. Лильо навела промовисті показники зростання національної самосвідомості упродовж трьох літ. У 2010–2011 роках 54,6 % української молоді не вважали себе патріотами. І от соціологічне дослідження Центру Разумкова з 21 по 25 грудня 2013 року: 92,6 % громадян України, причому в усіх регіонах, сприймали Україну як свою Батьківщину, а безпосередньо патріотами себе визнали 84,5 % опитаних!

Безперечно, цьому сприяло висвітлення гарячих подій на Євромайдані на телеекранах, зокрема на П'ятому каналі, про що вже була мова на початку цього огляду, та особливим способом – у Facebook, адже саме заклики до революцій за посередництвом цієї соціальної мережі призвели до подій в Єгипті 2011 року, відтак у Вірменії й Туреччині (2015).

В окремих блоках можна виділити публікації про публіцистику і публіцистів, серед яких історики та письменники, наприклад, Іван Лисяк-Рудницький, Клайв Стейплз Льюїс чи Мосез Йозеф Рот.

Проблему публіцистики (у порівнянні з *новинною* журналістикою) розглядає дослідниця і викладач кафедри зарубіжної преси та інформації Ольга Квасниця. Новинна журналістика у її трактуванні – це факти без коментарів (оцінок і висновків), але факти точні, інформація – оперативна, яка відображає позицію *всіх* сторін щодо конфлікту або тої чи іншої події. І все ж наприкінці статті авторка погоджується з тим, що “новинна журналістика (...) спроможна не лише інформувати, а й маніпулювати суспільною думкою, спрощувати порядок денний новин”.

А що ж публіцистика? Публіцистика здатна опонувати новинній журналістиці, себто зрівноважувати факти роздумами та аргументами, ясністю викладу і чіткими акцентами. “Отже, публіцистика, а ширше журналістика, – підсумовує О. Квасниця, – стає засобом розбудови особистості, її світоглядних горизонтів, сферою суспільного солідаризму, засобом культурно-цивілізаційного діалогу”.

Свої міркування О. Квасниця погоджує з такими знаменитими постатями, як Володимир Здоровега, Микола Шлемкевич, Євген Сверстюк, Сергій Кримський, Йосип Лось, а із зарубіжних авторів – Нік Дейвіс, Зігфрід Вайшенберг, Наталя Лігачова.

Викладач кафедри Андрій Мельник на прикладі есеїв І. Лисяка-Рудницького та Сергія Аверинцева виправдовує раціональність як етичну норму публіциста, тобто стверджує, що його раціональна позиція – це вияв не лише інтелектуальних здібностей, але й відповідальність із погляду етики. В той же час ці два автори “своїми апологіями розуму демонструють, що такий тип раціоналізму, який доводить декартівське *cogito* до абсурду, відкидаючи *позараціональні* сфери життя, неминуче зазнає поразки. Розум, у якого нема мети, – крім самого себе, – легко збити на манівці”.

Ірину Лазуркевич зацікавила публіцистика письменника-богослова К. С. Льюїса та критика ним “міфу еволюціонізму” і філософії прогресизму. І хоча він, пише І. Лазуркевич, “не зруйнував основи цієї філософії, проте вказав на її небезпеки й облуду. Льюїс “пропонує поступ як акт повернення до ідеалу (...), до Абсолюту та об’єктивних вартостей”.

Ще одна талановита дослідниця, Олеся Яремчук, проаналізувала журналістську творчість М. Й. Рота, німецькомовного журналіста й письменника, уродженця українських Бродів, який восени 1926 року побував у Росії, Азербайджані, на Кавказі. І опублікував у “Frankfurter Zeitung” вісімнадцять знущальних із більшовицької влади репортажів.

Дослідження О. Квасниці, А. Мельника, І. Лазуркевич, О. Яремчук теж вписуються в загальну ідейно-тематичну канву Збірника, розширюють його змістовий пейзаж, як і дещо несподівана, але актуальна стаття Юрія Мельника про “Ісламську державу Іраку та Сирії”, синоніми якої – “Ісламська держава”, “Даеш”, ІДІЛ, ІД, що взяла під контроль окремі території Іраку та Сирії, проголосивши там халіфат.

Ю. Мельник зупиняється на безпрецедентній медійній активності ІД. “До ІД, – наголошує він, – жодна інша терористична організація в історії не приділяла більше уваги інформаційному складнику своєї діяльності”. І ця активність вельми успішна. Проте погрози спікера ІД багатьом країнам, народам, конфесіям, страти невинних людей в Афганістані – все це витворює зворотну реакцію, відвертає від ІД евентуальних прихильників.

Аналогія з інформаційною (і гарячою) війною, яку веде проти України Росія, – очевидна. І цей Збірник, в якому беруть участь науковці двох країн, може стати цінним посібником для українських державців, політологів і всіх, кого непокоїть нинішня ситуація на сході держави.

Воістину, “пізнаєте правду, і правда визволить вас”. Сентенція апостола Йоана (її нагадав у своєму есеї професор Й. Лось) сьогодні актуальна як ніколи.

Христина ЧУШАК

УКРАЇНО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ МІЖ ІДЕНТИЧНІСТЮ ТА БЕЗПЕКОЮ: ПОГЛЯД ПОЛЬСЬ- КОГО ДИПЛОМАТА

[Рец. на]: Маріуш Машкевич. Східна польська політика у ХХ – на початку ХХІ ст.: концепції та інтерпретації / Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Київ: Ніка-Центр, 2015. – 312 с.

Книжка польського дослідника, політичного діяча й дипломата Маріуша Машкевича вийшла у 2015 у серії “Ідеї і історії” київського видавництва “Ніка-Центр”. У цій же серії з’явилися праці знаних в Україні польських учених (Томаша Стриєка, Еви Доманської), а також світові наукові бестселери таких авторів, як Аляйда Ассман, Джаред Даймонд, Еманюель Ле Руа Ладюрі, Ернандо де Сото, Пітер Берка та ін.

Політичний шлях М. Машкевич починав в опозиційній до Польської Народної Республіки організації “Свобода і мир” (*Wolność i Pokój*), яка одна з перших зважилася на відкритий, а не підпільний, опір тогочасній владі. Після 1989 року автор книжки був дипломатичним представником у Литві, консулом, а згодом і послом Республіки Польща в Білорусі (1998–2002). У 2006 році його було заарештовано, а згодом вислано з цієї країни за участь у протестах проти фальсифікацій на президентських виборах. Завдячуючи такому багатому практичному досвіду автора, текст книжки містить цікаві спостереження та висновки, які не завжди можна було б зробити на підставі документів та літератури по темі. В анотації зазначено, що ця книжка “для широкого кола читачів, які зацікавлені історією політичних ідей та перебігом відносин між Польщею та її східними сусідами”. Таке окреслення читацької аудиторії – слушне, бо опублікована праця – це не стільки академічний аналіз усіх можливих джерел та перспектив, як “живий документ”, який демонструє настрої та розуміння частини польської сучасної політичної еліти щодо “східної політики Польщі”.

Рецензована книжка – це переклад двох розділів докторської (габілітаційної) монографії “*Między bezpieczeństwem a tożsamością. Rosyjskie, ukraińskie i białoruskie interpretacje idei i koncepcji w polskiej polityce wschodniej (1990–2010)*” (Між безпекою та ідентичністю. Російські, українські та білоруські інтерпретації ідей та концепцій польської східної політики (1990–2010))¹. В українське видання ввійшли тільки загальний “польський” та “український” розділи, а

¹ *Maszkiewicz M. Rosyjskie, ukraińskie i białoruskie interpretacje idei i koncepcji w polskiej polityce wschodniej (1990–2010) / Mariusz Maszkiewicz. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2013. – 564 s.*

розділи, присвячені Росії, Білорусі, Литві та національним меншинам, не було перекладено. Це впливає на сприйняття української версії тексту. В оригінальній версії монографії тема взаємовідносин та взаємного бачення Польщі та Росії була однією з центральних. В книжці, яка вийшла в Україні, ці питання теж час-то піднімаються, проте без окремого розділу про Росію чи хоча б скороченого його викладу деякі висновки та узагальнення не до кінця зрозумілі чи здаються недостатньо обґрунтованими.

Українська публікація складається з двох частин: історичного екскурсу та аналіз витоків різних концепцій польської зовнішньої політики щодо східних сусідів Польщі й аналізу інтерпретацій українськими інтелектуальними елітами цих концепцій та зовнішньої політики Польщі щодо України. Це відповідає українській назві книжки й заявленій у вступі меті – “роз’яснити головні поняття і ідеї, пов’язані з польською східною політикою” й “простежити їх рецепцію, присутність в українських виданнях протягом 1990–2010 рр.” (с. 13). Однак загалом книжка сприймається як два окремі дослідження під однією обкладинкою, хоча дві частини у певному сенсі віддзеркалюють одна одну.

Об’єкт аналізу М. Машкевича – не стільки самі міжнародні відносини, як ідеї, уявлення, “простір думки й інтелектуальної активності”, за висловом автора, у якому і містяться конкретні концепції й прояви зовнішньої політики Польщі. Отже, рецензоване видання можна зарахувати радше до історії ідей та уявлень, ніж до політологічного дослідження у вузькому розумінні.

У першій частині автор аналізує польські зовнішньополітичні концепції щодо східних сусідів і представляє свій аналітичний апарат. Науковець декларує прихильність до конструктивістського підходу в теорії міжнародних відносин, зокрема, посилається на праці Александра Вендта. М. Машкевич будує книжку навколо двох основних понять – “ідентичність” та “безпека”. У своїй аргументації він поділяє підходи конструктивістів, адже з його аргументу випливає, що певні речі в міжнародній політиці мають спершу бути мислимыми, уявленими, а відтак – реалізованими. Водночас, ставлячи питання безпеки в центр відносин між Польщею та Україною, він також підтримує постулати прихильників реалізму. На думку М. Машкевича, відносини між Україною та Польщею будували й досі будуються навколо проблем ідентичності, натомість орієнтація на питання (спільної) безпеки – прагматична й допоможе уникнути конфліктів.

Далі автор аналізує інтелектуальні й ідеологічні впливи на сучасну польську дипломатію. Для цього він детально зупиняється на періоді Другої Речі Посполитої, виділивши, за існуючою в науці та публіцистиці традицією, два основні напрямки концептуалізації місця Польщі в регіоні та її зовнішньої політики – Ягеллонську та Пястівську течії. Машкевич також коротко підсумовує розвиток уявлень про зовнішню політику Польщі в еміграції, зараховуючи дописувачів часопису “Культура” до Ягеллонської течії. Автор коротко згадує про зовнішньополітичні концепції в ПНР, відносячи їх до Пястівської течії (с. 49–104). З геополітичними змінами в регіоні початку 1990-х років сили набула євроатлантична течія, інтелектуальне коріння якої автор виводить з міжвоєнних часів і розвитку політичного мислення в еміграції (с. 105–131). Значну увагу дослідник приділяє ідеї “фінляндизації”, яка набула популярності після введення воєнного

стану в Польщі у 1980-х роках і згодом трансформувалася у принцип “двох доріг” (с. 132–159). У цій же частині автор аналізує Східне партнерство, себто посередництво Польщі між її східними сусідами та Європейським Союзом (с. 160–172). На його думку, цей напрямок є сумою польського досвіду побудови стосунків зі східними сусідами й досвіду уструпової трансформації, що відбувалася в Польщі у зв’язку зі вступом до ЄС.

М. Машкевич пише про зв’язок польської ідентичності та зовнішньої політики, зокрема щодо східних сусідів, вказуючи на вагання польських еліт між розумінням незначної ролі Польщі у світі й геополітиці та баченням Польщі як своєрідного регіонального гегемона, “цивілізатора” східних земель.

Друга частина книжки – про “віддзеркалення” польської зовнішньої політики в сприйнятті українського суспільства, а точніше – наукових та опінієтворчих еліт. Такий підхід продиктував аналізовані джерела. В основі видання не лише наукові дослідження, а й публіцистика, спогади й публікації дипломатів і політиків. Крім того, М. Машкевич звертався до літературних джерел, бо “... таким чином можна виявити глибшу політичну рефлексію (насамперед пов’язану із питанням ідентичності)” (с. 14).

Польські українознавці видали чимало ґрунтовних досліджень, що аналізують погляди українських інтелектуалів та вчених. Декілька знакових книжок з цієї сфери уже перекладено українською². М. Машкевич активно використовує доробок цих вчених, роблячи акцент у своїй книжці на зовнішньополітичних аспектах.

Досвід автора, як практика-дипломата, допоміг йому висвітлити проблеми, які, попри свою вагу, часто не розглядаються в політологічних працях, а саме – діяльність Польщі з підтримки демократії та громадянського суспільства в країнах колишнього СРСР. Вплив стипендійних програм та програм обміну для українських учених і практиків виховав у середовищі українських наукових та політичних еліт групу людей, тісно пов’язаних з Польщею, зокрема інтелектуально. Як зауважує автор, “чимало українських авторів... вживають такі самі, як у Польщі, засадничі принципи і поняття, а також активно звертаються до польських праць і періодики” (с. 178). Машкевич підкреслює вагу зусиль польської “м’якої” дипломатії, спрямованої на українське суспільство, а не державні інституції, але й зауважує, що вони недостатні й непослідовні.

Переклад монографії, здійснений Сергієм Сєряковим, фаховий. Інколи трапляються термінологічні чи фразеологічні словосполучення-кальки, зрозумілі лише полоністам чи людям, які мають справу з науково-публіцистичною літературою польською мовою. Проте загалом текст українською читабельний та зрозумілий.

² Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність / О. Гнатюк; авторизований пер. з пол. – Київ: Критика, 2005. – 528 с.; Бердиховська Б. Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами / Б. Бердиховська, О. Гнатюк; пер. з пол. та літ. ред. Р. Харчук. – Київ: Дух і літера, 2004. – 332 с.; Стрик Т. Невловні категорії. Нариси про гуманітаристику, історію і політику в сучасних Україні, Польщі та Росії / Томаш Стрик; авториз. пер. з пол. А. Павлишин та ін.; наук. ред. В. Склокін. – Київ: Ніка-Центр, 2015. – 319 с.

Отож, зусиллями Польського Інституту в Києві (який фінансував переклад і наукове редагування) та видавництва “Ніка Центр” український читач отримав цікаве інтердисциплінарне дослідження, яке виходить за межі політології, написане не кабінетним вченим, а практиком, людиною з поважним дипломатичним досвідом. Автор на польському та українському матеріалах подає читачам ширшу картину сприйняття й осмислення місця і ролі України політичними та культурними елітами Польщі й України.

Оксана КАЛІЩУК

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “ЕТНІЧНІ КОНФЛІКТИ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ДОСВІД ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ”

23–25 червня 2016 р. у Луцьку та смт Шацьк відбулася Міжнародна наукова конференція **“Етнічні конфлікти у роки Другої світової війни: досвід Центрально-Східної Європи”**, організаторами якої стали Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Інститут українознавства імені І. Крип’якевича НАН України, Український інститут національної пам’яті, Український інститут вивчення Голокосту “Ткума”, Представництво Польської Академії Наук у Києві, Генеральне консульство Польщі у Луцьку. Її учасниками стали понад 40 учених з України, Польщі, Литви, які розглянули особливості етнополітичних відносин у роки Другої світової війни у країнах Центрально-Східної Європи. Від імені організаторів і господарів конференції її учасників привітав декан історичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, д-р іст. наук, проф. *Анатолій Шваб*, директор Інституту українознавства імені І. Крип’якевича НАН України, д-р іст. наук, проф. *Микола Литвин*, представниця Українського інституту національної пам’яті у Луцьку, канд. іст. наук *Леся Бондарук*, представник Польської Академії Наук у Києві д-р габіліт., проф. *Генріх Собчук*, консул РП у Луцьку *Кишитоф Савіцький*.

Пленарне засідання вів Микола Литвин, який також виступив із доповіддю. У виступах та обговоренні було відзначено, що після нацистської окупації у цій частині Європи розгорнувся не лише Рух опору, але й розпочалося взаємопоборювання між сусідніми народами. Водночас продовжено дискусії між українськими та польськими істориками щодо характеру, перебігу та наслідків військово-політичного протистояння між двома народами у роки Другої світової війни. Конференція продовжила науковий діалог, який започаткували наукові семінари “Україна – Польща: важкі питання”, що відбувалися почергово в Україні та Польщі впродовж 1990-х – 2000-х років.

Згідно із задумом організаторів, доповідач не був обмежений жорстким регламентом, що дозволило розгорнуто представити свої погляди на наукові проблеми, дати відповіді на питання, які виникали в учасників. Першим був виголошений реферат д-ра іст. наук, проф. *Івана Патриляка* (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), в якому наголошено на необхідності вписати події Другої світової війни у ширший історичний контекст, відзначено складність та спекулятивність теми балансу жертв. Гострою та актуальною, за умов існування в Польщі проєктів про встановлення 11 липня Днем мучеництва кресов’ян, є

проблема означення волинських подій 1943 р. Аргументи проти вживання терміна “геноцид”, які висловив І. Патриляк, повинні бути почуті. Його колега з Польщі, д-р габіліт., проф. *Гжегож Мотика* (Інститут національної пам’яті РП) звернув увагу присутніх на ставлення українських мешканців Волині до “антипольської акції” УПА. При цьому він наголосив на організованому характері дій української сторони, насамперед відділів УПА, та заперечив стихійність нападів на польські населені пункти влітку 1943 р. На його думку, без залучення структур ОУН конфлікт між українцями та поляками не набув би таких масштабів. Представниця Литви, канд. іст. наук *Віталія Стравінскене* (Інститут історії Литви) окреслила складові литовсько-польського конфлікту у воєнний час та показала міграцію з Литви до Польщі як спробу зняти міжнаціональну напругу у післявоєнні роки (1944–1947).

Важливим питанням історичної дискусії щодо волинської трагедії, яке має непересічне значення для сьогодення та майбутнього, є визначення передумов та чинників українсько-польського конфлікту у роки Другої світової війни. Про це говорили д-р іст. наук, проф. *М. Литвин* (Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України) та д-р іст. наук, проф. *Богдан Гудь* (Львівський національний університет імені Івана Франка). На противагу польським колегам Б. Гудь інтерпретував події на Волині 1943 р. як селянську війну, своєрідну Жакерію, акцентуючи увагу насамперед на соціально-економічному підґрунті цього протистояння. Зміну етнічного складу населення у східних воєводствах Другої Речіпосполитої внаслідок міграційної політики міжвоєнної Польщі, що вплинуло на подальші події, проаналізував д-р іст. наук, проф. *Анатолій Шваб* (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки). Д-р іст. наук, проф. *Володимир Трофимович* (Національний університет “Острозька академія”) у своїй доповіді наголосив на радянському чиннику в розгортанні українсько-польського конфлікту 1939–1945 рр., який теж слід враховувати, вивчаючи геополітику Другої світової війни. Про досвід історичної дискусії на прикладі міжнародних наукових семінарів “Україна – Польща: важкі питання” нагадав присутнім канд. іст. наук, проф. *Микола Кучерена* (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки).

Баланс жертв українсько-польського протистояння є болючим і дискусійним питанням, що ще раз підтвердили учасники і гості конференції. Д-р габіліт., проф. *Ігор Галагіда* (Гданський університет) представив статистику українських жертв протистояння на Холмщині та Підляшші (Люблінський дистрикт) у 1942–1943 рр. Як зауважили учасники конференції, питання українських жертв загалом є малодослідженим, а тому будь-які кроки у напрямі встановлення загиблих українців – надзвичайно важливі. На моральний аспект цієї теми вказав представник польської антикомуністичної опозиції, посол Сейму, співорганізатор Комітету солідарності з Україною *Збігнев Буяк*. Він звернув увагу присутніх на необхідність подолання народами-сусідами травматичного досвіду Другої світової війни.

Краще зрозуміти історичні явища дозволяє порівняння з подібними процесами у інших державах та серед інших народів. Спробу компаративістики етнічних конфліктів у роки Другої світової війни на прикладі українсько-польського та сербохорватського протистояння представила д-р іст. наук, проф. *Оксана Каліщук* (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки). Канд. іст. наук *Ігор Щупак* (Український інститут вивчення Голокосту “Ткума”) здійснив

порівняльний аналіз волинської трагедії і Голокосту, заперечивши типологізацію волинської трагедії як геноциду, подібного до Голокосту.

Загострення етнічних відносин у роки Другої світової війни увиразнює ставлення до євреїв. Цьому питанню були присвячені доповіді д-ра політ. наук, проф. *Максима Гона* (Рівненський державний гуманітарний університет), канд. іст. наук *Наталії Івчик* (Рівненський державний гуманітарний університет), д-ра іст. наук, проф. *Олексія Гончаренка* (ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди), канд. іст. наук *Юрія Митрофаненка* (Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського), канд. пед. наук, доц. *Тамари Бакки* (Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова), канд. іст. наук *Тетяни Мелещенко* (Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова) та канд. іст. наук *Файни Винокурової* (Державний архів Вінницької області).

Результати роботи Міжнародної наукової конференції дозволяють говорити про необхідність відновлення роботи Українсько-польської історичної комісії та про поживлення діалогу між вченими різних країн, насамперед України та Польщі. Матеріали конференції будуть опубліковані у науковому збірнику.

Олег ПІХ

ІІ МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ У ЦЕНТРАЛЬНО- СХІДНІЙ ЄВРОПІ (XX – початку XXI століття)”

25 травня 2016 р. у м. Львові відбулася ІІ Міжнародна наукова конференція “Українсько-польські відносини в контексті суспільно-політичних і етнокультурних процесів у Центральній-Східній Європі (XX – початку XXI століття)”. Співорганізаторами наукового заходу традиційно виступили Центр дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України та Міжнародний центр правових та історико-політичних досліджень країн Центрально-Східної Європи Київського університету права НАН України. Проведення чергової конференції, присвяченої українсько-польським відносинам, обумовлено потребою обговорити складні проблеми громадсько-політичних, культурно-освітніх і релігійних відносин українців та поляків у XX – на початку XXI ст. в контексті європейської історії, а відтак проаналізувати роль історичної спадщини у формуванні етнокультурних і політичних пріоритетів сучасних України й Польщі.

У роботі конференції взяли участь учені з багатьох міст України (Львова, Тернополя, Івано-Франківська, Луцька, Острога, Житомира, Харкова й ін.), а також іноземні гості, які представляли Центр міждисциплінарних польських досліджень Європейського університету “Віадрина” (Франкфурт-на-Одері, Німеччина) й Інститут історії Жешувського університету (Жешув, Республіка Польща). Учасників привітали директор Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України Микола Литвин і директор Міжнародного центру правових та історико-політичних досліджень країн Центрально-Східної Європи Уляна Андрусів.

Робота конференції проходила на двох секційних засіданнях: на першому обговорено особливості суспільно-політичного життя та відносин України і Польщі, на другому – етнокультурні й релігійні процеси. Доволі широка тематика конференції спонукала науковців різних суспільних і гуманітарних дисциплін до жвавих дискусій. Виголошені доповіді стосувалися як історичного минулого, так і сучасного розвитку України та Польщі. Так доповідачі не оминули увагою проблеми функціонування політичних партій, їхні ідеологічні платформи та взаємовпливи в контексті східноєвропейського суспільно-політичного розвитку першої половини XX ст., а також заторкнули різні аспекти українсько-польських відносин у соціальній та військовій сферах. Зокрема ці питання в доповідях проаналізували: Франк Грелька “Działalność liberalna w postimperialnej Ukrainie (1905–1944)”, Андрій Кліш “Питання

українсько-польської співпраці в діяльності християнських суспільників (20–30-ті роки ХХ ст.)”, Тарас Гриневиц “Українське питання в ідеології польських націоналістичних партій в 1930-х роках”, Віталій Виздрик “Великі землевласники Галичини періоду Другої Речі Посполитої”, Володимир Старка “Українські та польські селяни в умовах становлення радянського тоталітаризму (1939–1941)”, Петро Олеховський “Поляки та українці в міжвоєнному Львові: зображення сусіда у спогадах”, Віктор Кирея “Щоденне життя та побут особового складу авіації Галицької армії у період українсько-польської війни 1918–1919 рр.” та Андрій Харук “Українсько-польська співпраця в галузі авіаційної промисловості: історія та сучасний стан”.

Складні сторінки українсько-польських відносин у часи Другої світової війни та перші повоєнні роки, передумови, хід і наслідки депортаційних акцій знайшли відображення у виступах Володимира Трофимовича “Українці і поляки на Холмщині (1939–1943)”, Оксани Каліщук “Конфліктогенний потенціал історичної пам’яті (на прикладі українсько-польських взаємин середини ХХ століття)”, Віталія Солов’я “Особливості етнокультурного та політичного життя на Поділлі в роки нацистської окупації”, Володимира Кіцака “Депортація українців як необхідна складова становлення та стабілізації нового західного кордону СРСР”, Галини Стародубець “Особливості політико-пропагандистського супроводу процесу радянізації західних областей України в 1944–1946 роках”, Ігоря Любчика “Лемківське питання – складова етнополітичних експериментів Польщі у ХХ ст.”, Богдана Барана “Діяльність ВО «Сян» проти депортації українців Закерзоння” та ін.

У виступах також порушувалися проблеми розвитку і співпраці українського й польського дисидентського середовища, а також особливості постсоціалістичного розвитку Польщі та України, формування нової якості польсько-українського співробітництва на сучасному етапі в контексті політичних, суспільних і культурних змін у Центральній-Східній Європі кінця ХХ – початку ХХІ ст. Зокрема з доповідями виступили: Христина Чушак “Українське питання в політичній думці та публіцистиці «лондонської» еміграції (1940–1980)”, Павло Лодин “Співпраця Богдана Осадчука з паризькою «Культурою»”, Микола Генік “Заяви у справі принципів польсько-української співпраці 1987 р. у досягненні міжнаціонального примирення”, Одржей Кліпа “Radzieckie dziedzictwo prawne w niezaleznym panstwie ukrainskim”, Олег Піх “Місце України у східній політиці Республіки Польща (1991–2004)”, Олексій Попович “Українсько-польське протистояння в українських мас-медіа (2005–2014)” тощо.

Значний інтерес спричинили доповіді щодо національно-культурного життя українців і поляків й питання взаємовпливів цих народів у галузі освіти та науки, а також ролі Церков як консолідаційного та духовно-просвітницького чинника: Наталії Булик “Львівське археологічне середовище кінця ХІХ – початку ХХ ст.: до українсько-польської співпраці і протистояння”, Наталії Мисак “Роль вищих навчальних закладів Галичини у процесі становлення української інтелігенції наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.”, Оксани Рудої “Мовна політика Другої Речіпосполитої в галузі освіти”, Марини Чебан “Осередки української історичної науки у Львові (1918–1939)”, Василя Футали “Національно-культурне життя українців у Другій Речіпосполитій: польське бачення”, Андрія Щеглова “Кадетський корпус № 1 у Львові як культурний осередок міста”, Юрія Скіри “Треко-Католицька

Церква у змаганнях за вищу національну освіту в Галичині у 1900–1939 роках”, Любомира Хахули “Національно-культурне та релігійне життя українців в ПНР/поляків в УРСР”, Тараса Горбачевського “Римо-Католицька Церква в незалежній Україні: інституалізаційний розвиток та культурно-освітня діяльність” й ін.

Конференція засвідчила високий фаховий рівень її учасників. Широкий спектр піднятих питань і активні дискусії щодо них вказали на значне зацікавлення дослідників проблемами українсько-польських відносин. Це дозволяє говорити про можливість проведення таких наукових зустрічей з розширенням географії учасників, зокрема за рахунок іноземних учених, на постійній основі.

АНОТАЦІЇ

Наталія Мисак

5–16

Роль вищих навчальних закладів Галичини у процесі становлення української інтелігенції наприкінці XIX – на початку XX століття

Досліджено особливості вищої освіти в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. та її роль у процесі формування української інтелігенції. Проаналізовано негативні чинники (позицію імперської влади в національному питанні, дискримінаційну політику академічної влади щодо українського студентства і професорсько-викладацького складу, особливості навчального процесу у вищих школах, матеріальне становище студентства тощо), що гальмували становлення національної інтелектуальної еліти. Акцентовано увагу на чинниках, які стимулювали формування інтелігенції: свідомо національна позиція і громадська активність українських викладачів вищих шкіл щодо надання можливості студентам здобувати освіту рідною мовою, молодіжна ініціатива та самоорганізація в задоволенні своїх національних і духовних потреб.

Ключові слова: вища освіта, Львівський університет, інтелігенція, студент, Галичина.

Ольга Николаєнко

17–25

Турбота про дітей у діяльності польських товариств Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX століття

Висвітлено турботу про дітей у діяльності польських товариств Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст. Виявлено провідну роль релігійних організацій в цій справі, до яких на початку XX ст. приєдналися й жіночі релігійні громади, а також світські благодійні товариства. З'ясовано значення, яке надавали питанню материнства й дитинства польські жіночі об'єднання.

Ключові слова: дитинство, опіка, польські організації, Наддніпрянщина, жіночі організації.

Микола Литвин

26–44

Український та польський політикум у період відродження національних держав (1914–1918)

Проаналізовано геополітичні та внутрішньо-політичні передумови падіння імперії Романових та Габсбургів, проголошення нових національних держав – Республіки Польщі, Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки. Показано політику урядів та парламентів цих держав щодо національних меншин. Розкрито особливості українсько-польських етнополітичних та культурних взаємин наприкінці Першої світової війни.

Ключові слова: Республіка Польща, Українська Народна Республіка, Західно-Українська Народна Республіка, українсько-польські відносини, національні меншини.

Наталія МАКСИМЕНКО

45–51

Західноукраїнське товариство Ліги Націй: особливості створення, напрями діяльності (1922–1924)

Охарактеризовано діяльність Західноукраїнського товариства Ліги Націй у першій половині 1920-х рр., визначено керівний склад організації, основні завдання діяльності, практичні кроки на шляху до відновлення української державності. Особливу увагу акцентовано на відносинах ЗУТЛН і Унії товариств Ліги Націй, визначено причини, які привели до виключення ЗУТЛ із цієї впливової міжнародної інституції.

Ключові слова: ЗУТЛН, Ліга Націй, УТЛН, Р. Перфецький, статут.

Андрій ПРОКП

52–60

Діяльність Михайла Галущинського в керівних органах Українського національно-демократичного об'єднання (1925–1931)

Проаналізовано діяльність одного з визначних українських громадсько-політичних діячів міжвоєнного періоду Михайла Галущинського в керівних структурах Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) – найбільшої легальної політичної сили Західної України в 1920–1930-х роках. Від початку заснування цієї партії, М. Галущинський належав до її керівництва, був незмінним членом Центрального Комітету УНДО. У партійній роботі головну увагу зосереджував на освітніх темах. Як представник УНДО, обирався до польського сенату та сейму. Був одним із лідерів поміркованої групи в УНДО – т. зв. “позитивістів”, які намагалися нормалізувати напружені польсько-українські стосунки.

Ключові слова: УНДО, Михайло Галущинський, Галичина, Західна Україна, Польща, польсько-українське порозуміння, Сейм, Сенат.

Андрій ЩЕГЛОВ

61–68

Корпус кадетів № 1 у Львові як культурний осередок міста

Висвітлено питання місця Кадетського корпусу № 1 у Львові в культурному житті міста. Відображено залучення кадетів до засобів масової культури міжвоєнного Львова, значення кадетського навчального закладу у сфері радіомовлення, театрального життя, поширенні кінематографу. Висвітлено участь кадетів у загальноміських святкуваннях. Проаналізовано роль релігії в культурному житті вихованців навчального закладу.

Ключові слова: корпус кадетів, Львів, культурне середовище, культурний осередок.

Оксана ПАСІЦЬКА

69–77

Українські політичні партії та громадські організації Галичини: від політичних впливів до співпраці (20–30-ті роки ХХ століття)

Проаналізовано стан громадянського суспільства Галичини 20–30-х років ХХ ст. крізь призму взаємодії українських політичних партій із громадськими організаціями. Сконцентровано увагу на діяльності товариств, які були структурними одиницями політичних партій та об'єднань. Наведено приклади політичних впливів на діяльність громадських організацій. Крім цього, висвітлено співпрацю політичних партій з культурно-освітніми, соціально-професійними, спортивними товариствами Галичини.

Ключові слова: політичні партії, громадянське суспільство, Галичина, організації, товариство, діяльність, співпраця, політичні впливи.

Юрій СКІРА

78–90

Позиція Греко-Католицької Церкви у змаганнях за вищу національну освіту в Галичині у 1900–1939 роках

Висвітлено питання позиції Греко-Католицької Церкви у змаганнях за вищу національну освіту в Галичині у 1900–1939 рр. Проаналізовано заходи, які здійснював митрополит Андрей Шептицький щодо відкриття українського університету в 1900–1918 рр. Розглянуто неможливість відкриття цього університету у Другій Речіпосполитій і альтернативний проект митрополита – Львівську богословську академію. Проаналізовано навчально-виховний процес у стінах цього закладу, етапи розвитку і довгий процес змагання за підвищення статусу. Зроблено висновок, що позиція Церкви в питанні вищої освіти була яскраво виражена у поглядах й діях Андрея Шептицького на території Львівської архієпархії. Зазначено, що Львівська богословська академія стала виразником та символом підтримки Церквою бажання народу мати власну вищу національну школу.

Ключові слова: вища освіта, університет, Церква, митрополит, конкордат.

Оксана РУДА

91–109

Національно-освітня політика Другої Речіпосполитої в Галичині у 1924–1939 роках

Висвітлено головні аспекти політики Польської держави в освітній сфері в 1924–1939 рр. Досліджено польську нормативно-правову базу розвитку освітньої галузі. Проаналізовано основні тенденції функціонування початкових, середніх і вищих навчальних закладів. З'ясовано місце непольського шкільництва в освітній системі Другої Речіпосполитої.

Ключові слова: Друга Річпосполита, нормативно-правові акти, освітня політика, національна політика.

Андрій Боляновський

110–127

Українці і поляки Галичини під сталінським режимом у споминах очевидців: перший досвід

На підставі критичних споминів українських і польських очевидців описано сприймання деяких аспектів сталінського режиму в Західній Україні від 17 вересня 1939 р. до її офіційного приєднання до Радянського Союзу. Особливу увагу приділено зіставленню споминів українців і поляків, висвітленню окремих важливих подій у житті жителів обох національностей згаданого періоду.

Ключові слова: українці, поляки, сталінський режим, сприймання.

Леонід Зашкільняк

128–139

Польське підпілля та українське питання в роки Другої світової війни

Простежено формування позиції польського еміграційного уряду та підпілля в окупованій країні відносно українського населення й національно-визвольного руху, який провадив боротьбу за відбудову незалежної соборної Української держави. Стверджено, що польські політичні сили, які склали основу урядових структур і підпілля, непорушно стояли на позиціях відбудови Польщі в кордонах 1939 р., всіма можливими силами поборювали український рух, що особливо потужно розгорнувся на землях українсько-польського пограниччя. Відзначено, що це стало однією з причин поразки обох визвольних рухів – українського і польського – й окупації країни Радянським Союзом.

Ключові слова: Друга світова війна, польський рух Опору, українське питання.

Віталій Соловей

140–152

Особливості етнокультурного та політичного життя на Поділлі в роки нацистської окупації

Проаналізовано особливості етнокультурного життя на Поділлі в роки нацистської окупації. Розглянуто діяльність реорганізованих закладів освіти, культури, медицини. Показано інформаційно-пропагандивні функції місцевої преси. Розкрито репресії проти українського, польського та єврейського населення.

Ключові слова: Поділля, райхскомісаріат “Україна”, нацистська окупація, культура, освіта.

Оксана Каліщук

153–161

Конфліктогенний потенціал історичної пам’яті (на прикладі українсько-польських відносин у роки Другої світової війни)

Пропоноване опрацювання має на меті подати певні рефлексії щодо викликів, які приховує у собі історична політика, та перспективи “історичної пам’яті”. Характеризуючи суспільну думку та констатуючи факт успішності їх використання як предмета політичної інструменталізації, належить критично осмислити конфліктогенний потенціал минулого для сучасних суспільств. Це вимагає від

держав докладання зусиль у напрямку об'єктивного погодження з їх власною історією і, водночас, усталення спільних засад і цінностей при розгляді драгливих тем спільної історії у міждержавних відносинах. Автор звертає увагу на конкретні кроки використання конфліктогенності.

Ключові слова: історична пам'ять, українсько-польські відносини, Друга світова війна, Волинь, конфліктогенність.

Олег Піх

162–178

Східна політика Республіки Польща в контексті її зовнішньополітичних пріоритетів (1991–2004)

Простежено процес формування та реалізації головних зовнішньополітичних цілей Республіки Польща в нових геополітичних умовах останнього десятиліття ХХ ст. і початку ХХІ ст. Встановлено, що стратегічними напрямками цієї політики були вступ у НАТО та ЄС, а також розвиток стратегічного партнерства зі Сполученими Штатами Америки. Східна політика Польщі як у цілому, так і на двосторонньому рівні мала лише допоміжний вимір; водночас успіхи чи невдачі в її реалізації впливали на досягнення головних пріоритетів польської дипломатії.

Ключові слова: Польща, НАТО, ЄС, східна політика, європейська і євроатлантична інтеграція.

Онджей Клпа

179–184

Творення громадянської нації у пострадянській Україні: роль етнічних меншин

Запропоновано огляд підходів до націєтворення, які існували в українському суспільстві. Особливу увагу звернено на перспективи національних меншин з метою зрозуміти внутрішні протиріччя в українському суспільстві, а також виклики, які постають перед сучасними міжнародними стандартами із захисту прав національних меншин. Проаналізовано, як конкретні національні меншини ставилися до ідеї побудови громадянської нації. Також зроблено акцент на дослідженні впливу й інтерпретації відповідного законодавства.

Ключові слова: громадянська нація, Україна, етнічні меншини, права національних меншин.

Олексій Попович

185–194

Українсько-польське протистояння в українських мас-медіа (2005–2014)

Проаналізовано висвітлення і характеристики українсько-польського військово-політичного конфлікту в роки Другої світової війни у сучасних телевізійних та друкованих медіа України. Показано їхню реакцію на проблему історичної оцінки конфлікту, роль в актуалізації суспільної дискусії навколо цього явища. Продемонстровано пропагандивний та маніпулятивний стилі подачі інформації через українські мас-медіа, покликані виконати за допомогою формування негативного образу

українських націоналістів певні ідеологічні завдання. З'ясовано вплив представленого мас-медійного наративу на формування національної пам'яті громадян України про учасників українсько-польського військово-політичного конфлікту середини ХХ ст.

Ключові слова: Українська повстанська армія, Організація українських націоналістів, Друга світова війна, українсько-польське протистояння, рух Опору, інформаційний простір, пропаганда, мас-медіа, національна пам'ять.

Тарас Горбачевський

195–202

Римо-Католицька Церква в незалежній Україні: інституалізаційний розвиток та культурно-освітня діяльність

Розглянуто відновлення структур Римо-Католицької Церкви в незалежній Україні, створення нових дієцезій, починаючи з 1991 р., труднощі відкриття нових парафій. Особливо висвітлено стосунки з Українською Греко-Католицькою Церквою; вплив на розвиток польської нацменшини; складнощі взаємовідносин із Російською Православною Церквою в Україні; сприйняття громадськістю відвідин українських земель Папою Римським Іваном Павлом ІІ.

Ключові слова: Львів, Римо-Католицька Церква, Польща, дієцезія, парафія.

Андрій Харук

203–209

Українсько-польська співпраця в галузі авіаційної промисловості: історія та сучасний стан

Проаналізовано історію співпраці України та Польщі в авіаційній промисловості. Встановлено, що її початок було покладено в 1958 р. ухваленням рішення про передачу Польщі документації для виробництва літака Ан-2, спроектованого під керівництвом О. Антонова, який став наймасовішим літаком в історії польської авіаційної промисловості. Вказано, що в 1980-ті роки у Польщі налагодили виробництво ще одного літака, розробленого в Україні – Ан-28. Відзначено, що останні роки основним напрямом співпраці двох країн в авіаційній промисловості стає вертольотобудування.

Ключові слова: Україна, Польща, авіаційна промисловість, авіазавод, літак, вертоліт.

Ярослав Кондрач

210–216

Українсько-польський батальйон: миротворча місія в Косово

Досліджено історію створення спільного українсько-польського батальйону (Укрполбат). Розкрито його структуру і штат та бойову підготовку особового складу частини. Особливу увагу приділено успішній миротворчій місії батальйону в Косово. Хронологічно описано період його діяльності у складі міжнародних сил КФОР, створених під егідою НАТО за резолюцією Ради Безпеки ООН.

Ключові слова: Україна, Польща, Косово, армія, батальйон, миротворча місія, ООН, НАТО.

о. Назар ЗАТОРСЬКИЙ

217–219

Alexander Soltan “Aurei velleris hispanici observator”: витоки непорозуміння та можливі розв’язки проблеми

Стаття відслідковує витоки тези про те, що Олександр Солтан був кавалером Ордена Золотої руни, джерелом якої виявилось “Послання Мисаїла до папи Сикста IV” чи то пак польські переклади грамоти. Автор показує деякі шляхи розповсюдження цієї тези в різних сферах протягом століть, аж до сьогодні. Також запропоновано можливі лінгвістичні та історичні розв’язки цієї проблеми.

Ключові слова: Олександр Солтан, “Послання Мисаїла”, Орден Золотої руни, Іпатій Потій.

Ігор МРАКА

230–248

Роздуми на тему оборони Львова (фрагмент спогадів Яна Роговського)

Висвітлено перебіг оборони Львова у днях 17–22 вересня 1939 р., дії Командування оборони міста, настрої львів’ян після нападу СРСР на Польщу. Проаналізовано хід радянсько-польських переговорів щодо умов капітуляції польської армії, позицію військових та цивільних властей міста. На основі архівних документів вказано пункти капітуляції польської армії, підписані у Винниках. Опубліковано фрагмент спогадів, який є однією з перших спроб аналізу й оцінки дій Командування оборони Львова і підтверджує тезу про те, що частина мешканців та оборонців міста припускали можливість капітуляції перед німецькою армією.

Ключові слова: Львів, оборона, капітуляція, Лянґнер, Червона армія, німецька армія.

Пьотр ОЛЕХОВСКИ

249–257

Взаємна ворожість чи добросусідство? Поляки та і українці у міжвоєнному Львові. Зображення сусіда у світлі спогадів.

У статті обговорюються польсько-українські відносини у Львові міжвоєнного періоду у світлі спогадів колишніх і сьогоднішніх мешканців міста. Цей тип аналізу був присутній в літературі дуже рідко. Основною метою є показати контакти на найнижчому рівні – звичайних мешканців (сусідів). Крім того, текст є спробою представити зображення місцевих поляків в очах українців і навпаки. У статті ця проблема обговорюється, починаючи від контактів представників обох сторін в школах, університеті, робочих місцях та закінчуючи спільним святкуванням релігійних церемоній.

Ключові слова: Львів, польсько-українські відносини, міжвоєнний період, сусіди

Василь ФУТАЛА

258–264

Національно-культурне життя українців у Другій Речіпосполитій: польське бачення

Проаналізовано праці польських дослідників, що висвітлюють культурно-освітній рух українців у Польщі протягом 1920–1930-х років. Показано пріоритетні напрями досліджень (стан українського шкільництва, діяльність товариств “Просвіта”, “Рідна школа”, “Рідна хата” тощо). Персоніфіковано внесок учених у вивчення наукової проблеми. Звернено увагу на процес прирощування наукових історичних знань. Виокремлено питання, що потребують подальшого розгляду.

Ключові слова: польська історіографія, історіографічне джерело, культурно-освітній рух, “Просвіта”, “Рідна школа”, “Рідна хата”.

Марина ЧЕБАН

265–279

Олександр Лотоцький як член Наукового товариства імені Шевченка (на матеріалах ЦДІА України у Львові)

Проаналізовано матеріали з Центрального державного історичного архіву України у Львові до біографії громадсько-політичного діяча та історика Олександра Лотоцького. Виокремлено три основні групи джерел: листування, автобіографії та наукові праці вченого. На їх підставі висвітлено діяльність історика в НТШ у Львові.

Ключові слова: Олександр Лотоцький, Наукове товариство ім. Шевченка, джерела, Центральний історичний архів України у Львові.

Юлія ПAVЛІВ

280–289

Видавнича діяльність суспільно-культурних товариств депортованих українців міста Львова

Проаналізовано видання, які виходили за підтримки переселенських товариств, зокрема це науково-популярні, краєзнавчі публікації, збірники спогадів, преса. Показано основні етапи координаційно-організаційної діяльності товариств, їх участь у краєзнавчих і міжнародних конференціях. Доведено, що видання найперше орієнтовані на вихідців із теренів Закерзоння і спрямовані на підтримку їхньої ідентичності. Констатовано, що опубліковані спогади та краєзнавчі нариси зазвичай подібні за формою і сюжетом.

Ключові слова: суспільно-культурні товариства, Холмщина, Надсяння, Любачівщина, Лемківщина, межі пригадування.

SUMMARY

Nataliia MYSAK

5–16

Role of Galician institutions of higher education in the formation of the Ukrainian intelligentsia in the late 19th – early 20th century

The article discusses features of a higher education system in Galicia in the late 19th – early 20th century and its role in the formation of Ukrainian intelligentsia. It analyses negative factors (imperial authorities' position on the national question, discriminatory policies regarding Ukrainian students and lecturers in academia, peculiarities of education process in the institutions of higher education, financial situation of students, etc.) that curbed the establishment of the national intellectual elite. It focuses on factors that stimulated the formation of the intelligentsia: active position and public activity of Ukrainian lecturers and professors intended to provide Ukrainian students an opportunity to receive education in native language, youth initiatives and self-organization aiming to satisfy their national and religious needs.

Key words: higher education, Lviv University, intelligentsia, student, Galicia.

Olha NIKOLAYENKO

17–25

Childcare in the activities of Polish societies in Ukraine in the late 19th – early 20th century

The article analyses childcare in activities of Polish societies in Ukraine in the late 19th – early 20th century. It reveals a prominent role of religious organizations, which in the early 20th century were joined by women's religious associations, as well as secular charities. It focuses on the issues of motherhood and childhood, and the Polish women's groups.

Key words: childhood, custody, Polish organizations, Ukraine, women's organizations.

Mykola LYTVYN

26–44

Ukrainian and Polish politicians in the period of nation states revival (1914–1918)

The article analyses geopolitical and domestic circumstances of the fall of the Habsburg and Russian Empires and proclamation of independence of new national states – the Republic of Poland, the Ukrainian People's Republic and the Western Ukrainian People's Republic. It examines policies of governments and parliaments of these states towards ethnic minorities. It focuses on Ukrainian-Polish political and cultural relations at the end of World War I.

Key words: Republic of Poland, West Ukrainian People's Republic, Ukrainian People's Republic, Ukrainian-Polish relations, ethnic minorities.

Наталія МАКСИМЕНКО

45–51

The Western Ukrainian Society of the League of Nations: establishment, characteristic features, and activities (1922–1924)

The article examines a history of the Western Ukrainian Society of the League of Nations (ZUTLN) in the early 1920s. It determines leaders of the organization, its main tasks and practical steps towards a restoration of Ukrainian statehood. Particular attention is paid to the relationship of the Society with other League of Nations societies. The article identified causes that led to an exclusion of the Society from this influential international organization.

Key words: ZUTLN, League of Nations, UTLN, Roman Perfetskyi, statute.

Andrii PROKIP

52–60

Mykhailo Halushchynskyi as a leader of the Ukrainian National Democratic Alliance (1925–1931)

The article analyses activities of Mykhailo Halushchynskyi, a prominent Ukrainian public and political figure of the interwar period, in the leadership of the Ukrainian National Democratic Alliance (UNDO), the largest legal political force in Western Ukraine in the 1920s and 1930s. From the very foundation of the party, Halushchynskyi was a member of its Central Committee. In his activities he focused on educational issues. He was a representative in the Senate, and was elected to the Polish Sejm. He was one of the leaders of the moderate party group, so called ‘pozytyvisty’, who tried to normalize strained Polish-Ukrainian relations.

Key words: UNDO, Mykhailo Halushchynskyi, Galicia, Ukraine, Poland, Polish-Ukrainian understanding, Sejm, Senate.

Andrii SHCHEHLOV

61–68

Corps of cadets № 1 in Lviv as a cultural centre of the city

The 1st Cadet Corps in Lviv as a city’s cultural hub

The article discusses importance of the 1st Cadet Corps in terms of the cultural life of Lviv. It analyses contribution of its cadets to mass culture development in Lviv, especially in the fields of broadcasting, theatre, and popularisation of the cinema. The cadets’ participation in the citywide celebrations is highlighted. Moreover, the role of religion in the cultural life of students of the institution is analysed.

Key words: Cadet Corps, Lviv, cultural milieu, cultural hub.

Oksana PASITSKA

69–77

Ukrainian political parties and public organisations of Galicia in the 1920s–30s: from political influence to cooperation

The article analyses a role of Ukrainian political parties in organisational movement of the Galician Ukrainians. It focuses on functioning of public organisations which were

structural units of political parties and associations. It provides examples of political influence on activities of public organisations. Besides, it examines cooperation of the UNDA (Ukrainian National Democratic Alliance), the USDP (Ukrainian Social Democratic Party), the USRP (Ukrainian Socialist-Radical Party), the OUN (Organisation of Ukrainian Nationalists), and the CPWU (Communist Party of Western Ukraine) with cultural and educational, professional, sports and women's societies of Galicia.

Key words: political parties, civil society, Galicia, organisation, partnership, activities, cooperation, political influences.

Yuriy SKIRA

78–90

The Greek Catholic Church position in a struggle for the national higher education in Galicia in 1900–1939

The article highlights efforts of the Greek Catholic Church to establish the national higher education in Galicia in 1900–1939. Firstly, it analyses measures taken by Metropolitan Andrey Sheptytsky in order to open the Ukrainian university in 1900–1918. Further it presents reasons why the opening of the Ukrainian university in the Polish state and an alternative project, i.e. Lviv Theological Academy, were not possible. The article concludes that the position of the Church towards the higher education was strongly marked by the position of Metropolitan Andrey Sheptytsky and his actions within Lviv archdiocese. The Lviv Theological Academy became a manifestation and a symbol of the Church's support of the Ukrainians' drive for their national higher education.

Key words: higher education, university, Church, metropolitan, concordat.

Oksana RUDA

91–109

National and education policies of the Second Polish Republic in Galicia in 1924–1939

The article highlights the main aspects of the Polish state policy in education in 1924–1939. Polish legal framework of the education sector is examined. Moreover, it analyses the main trends in the primary, secondary and higher education. It determines the place of non-Polish schooling in the educational system of the Second Polish Republic.

Key words: Second Polish Republic, regulations, education policy, national policy.

Andrii BOLIANOVSKYI

110–127

Ukrainians and Poles of Galicia under Stalin regime in the eyewitness memoirs: first experience

Based on Ukrainian and Polish eyewitness critical memoirs the article analyses perception of some aspects of Stalin's regime in Western Ukraine from September 17, 1939 to its official incorporation by the Soviet Union. It compares memoirs of Ukrainians and Poles as well as highlights certain important events in lives of people of both nationalities in the above-mentioned period.

Key words: Ukrainians, Poles, Stalin regime, perception.

Leonid ZASHKILNYAK

128–139

Polish Underground and Ukrainian question during World War II

The article analyses how a position of the Polish government in exile and Polish underground toward Ukrainians and Ukrainian national liberation movement fighting for a restoration of an independent united Ukrainian state was formed in the occupied country. It shows that Polish political forces that formed the basis of the government and the underground wanted to restore Poland's borders from 1939 after the end of the war. They used all their power to crush the Ukrainian movement, especially on the Ukrainian-Polish borderland. This was one of the reasons for the defeat of both Ukrainian and Polish liberation movements, followed by the Soviet occupation.

Key words: World War II, Polish resistance movement, Ukrainian question.

Vitaliy SOLOVEY

140–152

Ethnic, cultural and political life in Podilia region during the Nazi occupation

The article discusses distinctive features of ethnic and cultural life in Podilia region during the Nazi occupation. Activities of the reorganized education, cultural and medical institutions as well as of the local press are examined. It focuses on repressions against Ukrainian, Polish and Jewish population.

Key words: Podilia, Reich Commissariat Ukraine, the Nazi occupation, culture, education.

Oksana KALISHCHUK

153–161

Conflict potential of historical memory (example Ukrainian-Polish relations during World War II)

The article presents some reflections on the challenges hidden in a historical policy and historical memory. It examines public opinion and states the fact of its successful use for political instrumentalization. Thus it argues for necessity to critically reflect potential of past conflict for contemporary societies. It requires states to make efforts in order to come to terms with their own history and, at the same time, to establish common principles and values when considering the sensitive topics of common history in international relations. The article focuses on specific uses of conflict-prone past in contemporary Ukrainian-Polish-Russian relations.

Key words: historical memory, Ukrainian-Polish relations, World War II, Volhynia, conflict prone.

Oleh PIKH

162–178

Eastern policy of the Republic of Poland in the context of its foreign policy priorities (1991–2004)

The article discusses the process of formation and implementation of key foreign policy goals of the Republic of Poland in the new geopolitical conditions of the late 20th

– early 21st century. It identifies its strategic directions, such as joining NATO and the EU, developing a strategic partnership with the United States. It concludes that Polish Eastern policy as a whole and at bilateral level had only a supporting character. At the same time, successes or failures in its implementation had an impact on the achievement of the main priorities of the Polish diplomacy.

Key words: Poland, NATO, EU, Eastern policy, European and Euro-Atlantic integration.

Ondřej KLÍPA

179–184

Civic Nation Building in Post-Soviet Ukraine: the Role of Ethnic Minorities

The article presents an overview of perception of nationhood within Ukrainian society, accentuating the perspectives of ethnic minorities. The objective is to better understand internal tensions within Ukrainian society as well as to challenge the current international standards of minority protection. It examines how particular ethnic minorities in Ukraine have approached the idea of civic nation building. Attention is paid especially to the impact and interpretation of legislative measures regarding the minorities.

Key words: civic nation, Ukraine, ethnic minorities, minority right.

Oleksii POPOVYCH

185–194

Ukrainian-Polish confrontation in Ukrainian media (2005–2014)

The article analyses coverage and depiction of Ukrainian-Polish military and political conflict during World War II in contemporary television and print media Ukraine. It highlights their response to a problem of historical assessment of the conflict as well as their role in steering public debate around this phenomenon. It uncovers propaganda and manipulative style of presentation by Ukrainian media, designed to produce a negative image of Ukrainian Nationalists in order to reach certain ideological objectives. The article identifies influences of the present-day mass media narrative on a shaping of national memory of the citizens of Ukraine about participants of Ukrainian-Polish political and military conflict of the mid-20th century.

Key words: Ukrainian Insurgent Army, Organization of Ukrainian Nationalists, World War II, Ukrainian-Polish confrontation, resistance movement, information space, propaganda, media, national memory.

Taras HORBACHEVSKYI

195–202

The Roman Catholic Church in independent Ukraine: organisational development and cultural and educational activities

The article considers restoration of the structures of the Roman Catholic Church (RCC) in independent Ukraine, including establishment of new dioceses since 1991 and difficulties with opening new parishes. It also covers relations with the Ukrainian Greek

Catholic Church; the impact on the development of the Polish minority; difficulties in relations with the Russian Orthodox Church; the public perception of Pope John Paul II visit to Ukraine.

Key words: Lviv, Roman Catholic Church, Poland, diocese, parish.

Andrij KHARUK

203–209

Ukrainian-Polish cooperation in the aircraft industry: history and current status

The article analyses cooperation between Ukraine and Poland in the aircraft industry. The beginning of this cooperation was laid in 1958 with a decision to transfer to Poland documentation for the production of Antonov An-2, designed under the direction of Antonov. This biplane has become the most popular aircraft in the history of Polish aircraft industry. In the 1980s Poland began producing another aircraft developed in Ukraine, Antonov An-28. In recent years, the main focus of cooperation between the two countries is production of helicopters.

Key words: Ukraine, Poland, aircraft industry, aircraft production plant, airplane, helicopter.

Yaroslav KONDRACH

210–216

Ukrainian-Polish battalion: a peacekeeping mission in Kosovo

The article analyses a history of the Ukrainian-Polish battalion (UKRPOLBAT). It presents its structure, staff, and combat training of personnel. Particular attention is paid to successful peacekeeping battalion in Kosovo. The article chronologically describes its activities within the international KFOR, created under the auspices of NATO based on the UN Security Council Resolution.

Key words: Ukraine, Poland, Kosovo, army, battalion, peacekeeping mission, UN, NATO.

Rev. Nazar ZATORSKYI

217–229

Alexander Soltan, aurei velleris hispanici observator: origins of the misconception and possible solutions of the problem

The article retraces the thesis that Alexander Soltan was a knight of the Order of the Golden Fleece to its origins. It detects the source of the misconception in Polish translations of the *Epistle of Misael to Pope Sixtus IV*. It examines different ways of reception of the thesis in various fields throughout history until today and offers some possible linguistic and historical solutions to the problem.

Key words: Alexander Soltan, *Epistle of Misael*, Order of the Golden Fleece, Hipatius Potij.

Ihor MRAKA

230–248

‘Reflections on the Defence of Lviv’ (fragment of Jan Rogowski memoir)

This article presents a course of defence of Lviv on September 17–22, 1939, actions of the city Defence Command, feelings of Lviv citizens after USSR attacked Poland. It also analyses the course of Soviet-Polish negotiations concerning the conditions of the surrender of the Polish Army, including positions of municipal military and civil authorities. Places of the surrender of the Polish Army in Vynnyky are identified based on archival documents. The article also includes a part of memoirs, which is one of the first attempts to analyse and evaluate the Defence Command actions in Lviv, and proves a suggestion that a part of city dwellers and defenders considered the possibility to surrender to the German Army.

Key words: Lviv, defence, surrender, Langner, Red Army, German Army.

Piotr OLECHOWSKI

249–257

Mutual hatred or good-neighbourliness? Poles and Ukrainians in the interwar Lviv. An image of a neighbour in memories

The article examines Polish – Ukrainian relations in Lviv on the basis of memories of former and contemporary inhabitants of the city. The main goal is to show mutual contacts on the lowest level, between neighbours. Moreover, the text is an attempt to present images of Poles in the eyes of Ukrainians and vice versa; it describes contacts of representatives of both nations at schools, universities and workplace as well as common celebrating of religious holidays.

Key words: Lviv, Polish-Ukrainian relations, interwar period, neighbours.

Vasyl’ FUTALA

258–264

National and cultural life of Ukrainians in the Second Polish Republic: Polish perspective

The article analyses state of Polish research on cultural and educational movement of Ukrainians in Poland during the 1920s–1930s. It identifies priority research areas, such as state of Ukrainian education, activities of Prosvita, Ridna Shkola, and Ridna Khata societies; personifies contribution of academics in this field. It also draws attention to the process of accretion of academic historical knowledge and detects issues that need further consideration.

Key words: Polish historiography, secondary source, cultural and educational movement, Prosvita, Ridna Shkola, Ridna Khata.

Maryna CHEBAN

265–279

Oleksandr Lototskyi activities in the Shevchenko Scientific Society (based on materials from the Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv)

The article analyses materials on biography of political activist and historian Oleksandr Lototskyi from the Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv. Three

groups of sources were identified: letters, autobiographies and his studies. Based on the discovered sources Lotoskyi's activities in the Shevchenko Scientific Society are analysed.

Key words: Oleksandr Lototskyi, the Shevchenko Scientific Society, historical sources, the Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv.

Julia PAVLIV

280–289

Publishing activities of socio-cultural organisations of deported Ukrainians in Lviv

The article analyses materials, such as non-fiction, local history publications, memoirs and press, published by organisations uniting forcefully resettled people. It highlights the main stages of coordination activities of these organisations, their participation in regional historical and international conferences. It supports a thesis that their publications are primarily targeting people from Zakarpatia, and serve a purpose to maintain their identity. It argues that published memoirs and local historical essays as a rule are similar both formally and content-wise.

Key words: socio-cultural organisations, Kholm region, Sian region, Lubachiv region, Lemko region, frameworks of memory.

АННОТАЦИИ

Наталья Мысак

5–16

Роль высших учебных заведений Галичины в процессе формирования украинской интеллигенции в конце XIX – начале XX века

Исследованы особенности высшего образования в Галичине в конце XIX – начале XX в. и его роль в процессе формирования украинской интеллигенции. Проанализированы негативные факторы (позиция имперской власти в национальном вопросе, дискриминационная политика академической власти по отношению к украинскому студенчеству и профессорско-преподавательскому составу, особенности учебного процесса в высших школах, материальное положение студенчества и т. д.), которые препятствовали становлению национальной интеллектуальной элиты. Акцентировано внимание на факторах, стимулировавших формирование интеллигенции: сознательная национальная позиция и общественная активность украинских преподавателей вузов в вопросе предоставлении возможности студентам получать образование на родном языке, молодежная инициатива и самоорганизация в удовлетворении своих национальных и духовных потребностей.

Ключевые слова: высшее образование, Львовский университет, интеллигенция, студент, Галичина.

Ольга Николаенко

17–25

Забота о детях в деятельности польских обществ Надднепрянщины в конце XIX – начале XX века

Высветлена забота о детях в деятельности польских обществ Надднепрянской Украины в конце XIX – начале XX века. Выявлена роль религиозных организаций в этом деле, к которым в начале XX в. присоединились женские религиозные общины, а также светские благотворительные организации. Проанализировано значение, которое придавали вопросу материнства и детства польские женские объединения.

Ключевые слова: детство, опека, польские организации, Надднепрянщина, женские организации.

Николай Литвин

26–44

Украинский и польский политикум в период возрождения национальных государств (1914–1918)

Проанализированы геополитические и внутри-политические предпосылки падения империи Романовых и Габсбургов, провозглашения новых национальных государств – Республики Польша, Украинской Народной Республики, Западно-Украинской Народной Республики. Показано политику правительств и парламентов этих государств в отношении национальных меньшинств. Раскрыты особенности украинско-польских этнополитических и культурных связей в конце Первой мировой войны.

Ключевые слова: Польша, Украинская Народная Республика, Западно-Украинская Народная Республика, украинско-польские отношения, национальные меньшинства.

Наталия МАКСИМЕНКО

45–51

Западноукраинское общество Лиги Наций: особенности создания, направления деятельности (1922–1924)

Охарактеризована деятельность Западноукраинского общества Лиги Наций (ЗУОЛН) в первой половине 1920-х гг., определено руководящий состав организации, основные задачи деятельности, практические шаги на пути к восстановлению украинской государственности. Особое внимание акцентировано на отношениях ЗУОЛН и союза обществ Лиги Наций, определены причины, которые привели к исключению ЗУОЛН с этой влиятельной международной институции.

Ключевые слова: ЗУОЛН, Лига Наций, Р. Перфецкий, устав.

Андрей Прокип

52–60

Деятельность Михаила Галушинского в руководстве УНДО (1925–1931)

Проанализирована деятельность одного из выдающихся украинских общественно-политических деятелей междувоенного периода Михаила Галушинского в руководстве Украинского национально-демократического объединения (УНДО) – самой крупной легальной политической силы Западной Украины в 1920–1930-х гг. С начала ее создания, М. Галушинский входил в состав руководства партии, был неизменным членом Центрального Комитета УНДО. В партийной работе главное внимание уделял проблемам украинского образования. Как представитель УНДО, избирался в польский сенат и сейм. Был одним из лидеров умеренной группы – т. н. “позитивистов”, которые выступали за нормализацию напряженных польско-украинских отношений.

Ключевые слова: УНДО, М. Галушинский, Галичина, Западная Украина, Польша, польско-украинское взаимопонимание, сейм, сенат.

Андрей ЩЕГЛОВ

61–68

Корпус кадетов № 1 во Львове как культурный центр города

Показана роль Кадетского корпуса № 1 во Львове в культурной жизни города. Отображено привлечение кадетов к средствам массовой культуры междувоенного Львова, значение кадетского учебного заведения в сфере радиовещания, театральной жизни, распространении кинематографа. Освещено участие кадетов в общегородских празднованиях. Анализируется роль религии в культурной жизни воспитанников учебного заведения.

Ключевые слова: Корпус кадетов, Львов, культурная среда, культурный центр.

Оксана ПАСИЦКАЯ

69–77

Украинские политические партии и общественные организации Галичины: от политических влияний к сотрудничеству (20–30-е годы XX века)

Проанализировано состояние гражданского общества Галичины 20–30-х годов XX в. сквозь призму взаимодействия украинских политических партий с общественными организациями. Сконцентрировано внимание на деятельности обществ, которые были структурными единицами политических партий и объединений. Приведены примеры политических влияний на деятельность общественных организаций. Кроме этого отражено сотрудничество политических партий

с культурно-образовательными, социально-профессиональными, спортивными обществами Галичины.

Ключевые слова: политические партии, гражданское общество, Галичина, организации, общество, деятельность, сотрудничество, политические влияния.

Юрий Скира

78–90

Позиция греко-католической церкви в борьбе за высшее национальное образование в Галичине в 1900–1939 годах гг.

Освещена позиция греко-католической церкви в борьбе за высшее национальное образование в Галичине в 1900–1939 гг. Представлены шаги, которые в 1900–1918 гг. предпринимал митрополит Андрей Шептицкий для открытия украинского университета. Рассмотрен вопрос о невозможности открытия украинского университета во Второй Речи Посполитой и альтернативный проект митрополита Андрея Шептицкого – Львовская богословская академия. Проанализирован научно-воспитательный процесс в этом заведении, этапы развития и долгий процесс борьбы за повышение его статуса. Сделан вывод, что позиция Церкви на территории Львовской архиепархии в вопросе о высшем образовании была четко выраженная во взглядах и действиях митрополита Андрея Шептицкого. Львовская богословская академия стала символом того, что Церковь всецело поддерживала желание народа иметь собственное высшее национальное образование.

Ключевые слова: высшее образование, университет, Церковь, митрополит, конкордат.

Оксана Руда

91–109

Национально-образовательная политика Второй Речипосполитой в Галичине в 1924–1939 годах

Освещены основные аспекты политики Польского государства в образовательной сфере в 1924–1939 гг. Исследовано польскую нормативно-правовую базу развития образования. Проанализированы основные тенденции функционирования начальных, средних и высших учебных заведений. Выяснено место непольских школ в образовательной системе Второй Речипосполитой.

Ключевые слова: Вторая Речипосполитая, нормативно-правовые акты, образовательная политика, национальная политика.

Андрей Боляновский

110–127

Украинцы и поляки Галичине под сталинским режимом в воспоминаниях очевидцев: первый опыт

На основании критических воспоминаний украинских и польских очевидцев описано восприятие некоторых аспектов сталинского режима в Западной Украине от 17 сентября 1939 г. до ее официального присоединения к Советскому Союзу. Особое внимание уделено сопоставлению воспоминаний украинцев и поляков, освещению отдельных важных событий в жизни жителей обеих национальностей упомянутого периода.

Ключевые слова: украинцы, поляки, сталинский режим, восприятие.

Леонид Зашкильняк

128–139

Польское подполье и украинский вопрос в годы Второй мировой войны

Прослежено формирование позиции польского эмигрантского правительства и подполья в оккупированных землях в отношении украинского населения и украинского национально-освободительного движения, боровшегося за восстановление независимого объединенного Украинского государства. Утверждено, что польские политические силы, составлявшие основу правительственных и подпольных структур, нерушимо стояли на позициях восстановления послевоенной Польши в границах 1939 г., старались всеми возможными средствами разгромить украинское освободительное движение, развернувшееся на украинско-польском пограничье. Это стало одной из причин поражения обеих освободительных движений – украинского и польского и оккупации страны Советским Союзом.

Ключевые слова: вторая мировая война, польское движение сопротивления, украинский вопрос.

Виталий Соловей

140–152

Особенности этнокультурной и политической жизни на Подолье в годы нацистской оккупации

Проанализированы особенности этнокультурной жизни на Подолье в годы нацистской оккупации. Рассмотрена деятельность реорганизованных учреждений образования, культуры, медицины. Показано информационно-пропагандистские функции местной прессы. Раскрыты репрессии против украинского, польского и еврейского населения.

Ключевые слова: Подолье, рейхскомиссариат “Украина”, нацистская оккупация, культура, образование.

Оксана Калищук

153–161

Конфликтогенный потенциал исторической памяти (на примере украинско-польских отношений в годы Второй мировой войны)

Представлены определенные рефлексии относительно вызовов, которые таит в себе историческая политика, и перспективы “исторической памяти”. Характеризируя общественное мнение и констатируя факт успешности их использования в качестве предмета политической инструментализации, надлежит критически осмыслить конфликтогенный потенциал прошлого для современных обществ. Это требует от государств усилий в направлении объективного согласования с их собственной историей и одновременно упрочение совместных принципов и ценностей при рассмотрении щекотливых тем общей истории в межгосударственных отношениях. Обращено внимание на конкретные шаги использования конфликтогенности прошлого в современных украинско-польско-российских отношениях.

Ключевые слова: историческая память, украинско-польские отношения, Вторая мировая война, Волянь, конфликтогенность.

Олег Пих

162–178

Восточная политика Республики Польша в контексте ее внешнеполитических приоритетов (1991–2004)

Прослежен процесс формирования и реализации ключевых внешнеполитических целей Республики Польша в новых геополитических условиях последнего десятилетия XX в. и начала XXI в. Установлено, что стратегическими направлениями этой политики были вступление в НАТО и ЕС, а также развитие стратегического партнерства с Соединенными Штатами Америки. Восточная политика Польши как в целом, так и на двустороннем уровне, имела лишь вспомогательный характер. В то же время, успехи или неудачи в ее реализации повлияли на достижение главных приоритетов польской дипломатии.

Ключевые слова: Польша, НАТО, ЕС, восточная политика, европейская и евроатлантическая интеграция.

Ондржей Клипа

179–184

Создание гражданской нации в пост-советской Украине: роль этнических меньшинств

Предложено обзор подходов к образованию нации, которые существовали в украинском обществе. Особое внимание обращено на перспективы национальных меньшинств с целью понять внутренние противоречия в украинском обществе, а также вызовы, которые возникают перед современными международными стандартами по защите прав национальных меньшинств. Проанализировано, как конкретные национальные меньшинства относились к идее построения гражданской нации. Также сделан акцент на исследовании влияния и интерпретации соответствующего законодательства.

Ключевые слова: гражданская нация, Украина, этнические меньшинства, права национальных меньшинств.

Алексей Попович

185–194

Украинско-польское противостояние в украинских масс-медиа (2005–2014)

Проанализировано освещение и характеристика украинского-польского военно-политического конфликта в годы Второй мировой войны в современных телевизионных и печатных медиа Украины. Показано их реакцию на проблему исторической оценки конфликта, роль в актуализации общественной дискуссии вокруг этого явления. Продемонстрировано пропагандистский и манипулятивный стиль подачи информации через украинские СМИ, призванный с помощью формирования негативного образа украинских националистов выполнить определенные идеологические задачи. Выяснено влияние представленного масс-медийного нарратива на формирование национальной памяти граждан Украины об участниках украинского-польского военно-политического конфликта середины XX века.

Ключевые слова: Украинская Повстанческая Армия, Организация украинских националистов, Вторая мировая война, украинско-польское противостояние, движение сопротивления, информационное пространство, пропаганда, СМИ, национальная память.

Тарас ГОРБАЧЕВСКИЙ

195–202

Римско-католическая церковь в независимой Украине: институализированное развитие и культурно-образовательная деятельность

Рассмотрено восстановление структур Римско-католической церкви (РКЦ) в независимой Украине, создание новых епархий начиная с 1991 г., трудности открытия новых приходов. Освещены взаимоотношения с Украинской греко-католической церковью (УГКЦ), влияние на развитие польского нацменьшинства, сложности взаимоотношений Русской православной церкви с РКЦ в Украине, восприятие общественностью посещения украинских земель папой Иоанном Павлом II.

Ключевые слова: Львов, Римско-католическая церковь, Польша, епархия, приход.

Андрей ХАРУК

203–209

Украинско-польское сотрудничество в области авиационной промышленности: история и современное состояние

Проанализирована история сотрудничества Украины и Польши в авиационной промышленности. Установлено, что начало этого сотрудничества было положено в 1958 г. принятием решения о передаче Польше документации для производства самолета Ан-2, созданного под руководством О. К. Антонова, который стал самым массовым самолетом в истории польской авиапромышленности. Указано что в 1980-е годы в Польше наладили производство ещё одного самолета, созданного в Украине – Ан-28. Отмечено, что в последние годы основным направлением сотрудничества двух стран в авиационной промышленности становится вертолетостроение.

Ключевые слова: Украина, Польша, авиационная промышленность, авиазавод, самолет, вертолет.

Ярослав Кондрач

210–216

Украинский-польский батальон: миротворческая миссия в Косово

Исследовано историю создания совместного украинского-польского батальона (УКРПОЛБАТ). Раскрыто его структуру и штат, боевую подготовку личного состава части. Особое внимание уделено успешной миротворческой миссии батальона в Косово. Хронологически описано период его деятельности в составе международных сил КФОР (розписати), созданных под эгидой НАТО по резолюции Совета Безопасности ООН.

Ключевые слова: Украина, Польша, Косово, армия, батальон, миротворческая миссия, ООН, НАТО.

о. Назар ЗАТОРСКИЙ

217–229

Alexander Soltan “Aurei velleris hispanici observator”: истоки заблуждения и возможные решения проблемы

Отслежены истоки тезиса о том, что Александр Солтан являлся кавалером Ордена Золотого руна, которые обнаруживаются в “Послании Мисаила к папе Сиксту IV”, точнее в ее переводах на польский. Представляет некоторые этапы рецепции этой мысли в различных отраслях и ее распространение на протяжении

истории и до настоящего времени. Также предложены возможные лингвистические и исторические решения этой проблемы.

Ключевые слова: Александр Солтан, “Послание Мисаила”, Орден Золотого руна, Ипатий Потей.

Игорь МРАКА

230–248

“Размышления на тему обороны Львова” (фрагмент воспоминаний Яна Роговского)

Отражен ход обороны Львова в период 17–22 сентября в 1939 г., действия Командования обороны города, настроения львовян после нападения СССР на Польшу. Проанализирован ход советско-польских переговоров относительно условий капитуляции польской армии, позицию военных и гражданских властей города. На основе архивных документов указаны пункты капитуляции польской армии, подписанные в Винниках. Опубликованный фрагмент воспоминаний, является одной из первых попыток анализа и оценки действий Командования обороны Львова и подтверждает тезис о том, что часть жителей и защитников города допускали возможность капитуляции перед немецкой армией.

Ключевые слова: Львов, оборона, капитуляция, Лянгнер, Красная Армия, немецкая армия.

Пётр ОЛЕХОВСКИ

249–257

Взаимная вражда или добрососедство? Поляки и украинцы в междувоенном Львове. Изображение соседа в свете воспоминаний

Обсуждены польско-украинские отношения во Львове междувоенного периода в свете воспоминаний бывших и сегодняшних жителей города. Показаны контакты на самом низком уровне – обычных жителей (соседей). Сделана попытка представить изображения местных поляков в глазах украинцев и наоборот, начиная от контактов представителей обеих сторон в школах, университете, на рабочих местах и заканчивая общим празднованием религиозных церемоний.

Ключевые слова: Львов, польско-украинские отношения, междувоенный период, соседи.

Василий ФУТАЛА

258–264

Национально-культурная жизнь украинцев во Второй Речи Посполитой: польское видение

Проанализированы труды польских исследователей, освещающие культурно-образовательное движение украинцев в Польше в течение 1920–1930-х гг. Показаны приоритетные направления исследований (состояние украинского образования, деятельность обществ “Просвита”, “Ридна школа”, “Ридна хата” и т. п.), персонафицирован вклад ученых в изучение научной проблемы, обращено внимание на процесс приращения научных исторических знаний, выделены вопросы, требующие дальнейшего рассмотрения.

Ключевые слова: польская историография, историографический источник, культурно-образовательное движение, “Просвита”, “Ридна школа”, “Ридна хата”.

Марина ЧЕБАН

265–279

Александр Лотоцкий как член Научного общества им. Шевченко (на материалах Центрального государственного исторического архива Украины во Львове)

Проанализированы материалы из Центрального государственного исторического архива Украины во Львове к биографии общественно-политического деятеля и историка Александра Лотоцкого. Выделены три основные группы источников – переписка, автобиографии и научные труды ученого. На их основании отражена деятельность ученого в Научном обществе им. Шевченко во Львове.

Ключевые слова: А. Лотоцкий, Научное общество им. Шевченко, источники, Центральный государственный исторический архив Украины во Львове.

Юлия ПАВЛИВ

280–289

Издательская деятельность общественно-культурных обществ депортированных украинцев города Львова

Проанализированы издания, выходявшие при поддержке переселенческих обществ, в частности научно-популярные, краеведческие публикации, сборники воспоминаний, пресса. Показаны основные этапы координационно-организационной деятельности обществ, их участие в краеведческих и международных конференциях. Доказано, что издания, в первую очередь, ориентированы на выходцев с территории Закерзонья и направлены на поддержание их идентичности. Констатировано, что опубликованные воспоминания и краеведческие очерки преимущественно похожи по форме и сюжету.

Ключевые слова: общественно-культурные общества, Холмщина, Любачевщина, Посянье, Лемковщина, рамки припоминания.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

До уваги авторів!

До друку приймаємо статті, спеціально підготовлені для нашого збірника (не опубліковані в інших виданнях), а також історичні документи та рецензії на нові видання.

1. Вимоги до оформлення статті:

- бібліографічний показник УДК;
- трьома мовами (українською, російською та англійською): прізвище та ім'я (повністю) автора/авторів, назва, анотація (не менше 6 та не більше 10–12 рядків), ключові слова;
- текст статті з постановкою проблеми, викладом основного матеріалу дослідження та обґрунтуванням одержаних наукових результатів;
- супровідна сторінка: відомості про автора (прізвище, ім'я, по батькові, адреса, телефон, e-mail, місце роботи, посада, наукове звання);
- статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

2. Вимоги до оформлення тексту:

До друку приймаємо статті обсягом **до 1 друк. арк.** (20–24 сторінок А4). Матеріали подавати редколегії в паперовому й електронному варіантах (у форматі **.doc**) на носіях інформації за адресою: **79026, Україна, м. Львів, вул. Козельницька, 4, НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича**, або електронною поштою: inukr@inst-ukr.lviv.ua (зазначивши назву збірника, до якого подаєте матеріал). Записи виконуйте у програмі WORD, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**. Якщо при наборі використані **нестандартні шрифти** (Izhitsa, Litopys New Roman тощо), то необхідно **обов'язково (!)** їх надати (розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Параметри сторінки: формат А4, поля: зліва – **3 см**, справа – **1 см**, зверху – **2 см**, знизу – **2 см**.

Основний текст формуйте винятково по ширині та без переносів слів. Абзацні відступи – в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора (ЗАБОРОНЕНО використовувати клавіші “Tab” і “Probil”!). Таблиці подавайте в тексті. Посилання – через меню “Вставка” **автоматично (!) посторінково** відповідно до встановлених вимог ВАК України. ЗАБОРОНЕНО використовувати будь-який інший вид бібліографічного опису, крім зазначеного.

3. Відповідальність.

За зміст, точність фактів, цитат, цифр і прізвищ відповідають автори. Редакція залишає за собою право редагувати і скорочувати (із збереженням головних висновків та стилю автора) тексти. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

Редакційна колегія залишає за собою право відбору матеріалів до друку.

У разі невиконання п. 1 і 2 вимог редколегія відхилятиме чи повертатиме на доопрацювання авторам подані матеріали. Статті, в яких не дотримано вимог, опубліковані не будуть!!!

ОСНОВНІ ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОКЛИКІВ

Увага! Дослівне запозичення чужого тексту чи навіть загальної ідеї (у випадку узагальнення), яке не супроводжується покликом на джерело, вважається *плагіатом*.

Цифру поклику треба ставити після лапок або останнього слова речення, але перед комою або крапкою. Якщо ж всередині лапок (“”) необхідно вжити ще одні, то для цього використовуйте лапки такого зразка: «».

Загальні вимоги:

1. Прізвище та ім'я автора треба подавати курсивом.

2. Заголовок книги – прямим шрифтом, відокремивши від прізвища й імені автора крапкою.

3. Через косу риску прямим шрифтом подати **ім'я та прізвище** автора/авторів.

4. Місце видання (місто) відокремити від імені та прізвища автора за допомогою крапки і тире. Якщо у книзі відсутня вказівка на місце видання, то написати “[б. м.]” (тобто, без місця). Якщо є два або більше міст, то їх відокремити за допомогою крапки з комою.

5. Видавництво. Відокремити від місця видання двокрапкою без відступу.

6. Дата видання (тобто, рік видання). Якщо рік видання відсутній, то зазначити “[б. р.]” (тобто, без року). Між видавництвом і роком видання поставити кому.

Для періодичних видань: газет (назва, рік, число, без зазначення сторінок): журналів (назва, рік, номер, вказати сторінки).

7. Сторінки відокремити від дати видання за допомогою крапки і тире. Якщо автор покликається на конкретні сторінки, то подати, наприклад, С. 109.; якщо на працю загалом, то: 236 с.

<i>Характеристика джерела</i>	<i>Приклад оформлення</i>
Книги:	
Один автор	<i>Ільницький В.</i> Дрогобицька округа ОУН: структура і керівний склад (1945–1952 рр.) / В. Ільницький. – Дрогобич: Вимір, 2009. – 368 с.

Два і більше авторів	<p><i>Шпіцер В.</i> Крайовий провідник Володимир Тимчій-“Лопатинський” / В. Шпіцер, В. Мороз. – Львів: Афіша, 2004. – С. 106;</p> <p><i>Ромовська З.</i> Сімейне законодавство України / З. Ромовська, В. Черняк, М. Матяш та ін. – Київ: Вища школа, 2005. – 231 с. (Юридична бібліотека, вип. 11).</p>
Збірник статей	<p><i>Лукачук О.</i> Литовський чинник у євроінтеграційних проєктах України (1991–2013) / О. Лукачук // Новітня доба: зб. наук. статей. – Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2014. – Вип. 1: Україна у ХХ столітті; [гол. редкол. І. Соляр, відп. ред. О. Стасюк]. – С. 106–122;</p> <p>Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р.: зб. док. і матер. / [упоряд. О. Дзюбан; заг. ред.: Я. Дашкевич, В. Кук]. – Київ; Львів: Літературна агенція “Піраміда”, 2001. – 560 с.;</p> <p>Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. / [под ред. А. Артизова]. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – Т. 1: 1939–1943. – 878 с.</p>
Серії	<p><i>Романюк М.</i> Петро Федун-“Полтава” – провідний ідеолог ОУН та УПА / М. Романюк. – Львів; Торонто: В-во “Літопис УПА”, 2009. – 128 с. – (Серія “Події і люди”, кн. 6).</p> <p>Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, 2003. – Т. 39: Тактичний відтинок УПА 28-й “Данилів”: Холмщина і Підляшшя. Документи і матеріяли / [ред. П. Потічний]. – С. 41.</p> <p><i>Аркуша О.</i> Анджей Потоцький: біографія політика на тлі українсько-польських відносин / О. Аркуша // Вісник Львівського університету. Серія історична / [за ред. О. Винниченка]. – Львів, 2010. – Вип. 45. – С. 169–282.</p>
Енциклопедії	<p>Академічна гімназія у Львові // Encyclopedia. Львівський національний університет ім. І. Франка: в 2 т. – Львів, 2011. – Т. 1: А–К. – С. 124 [співавт. В. Качмар].</p>
Матеріали конференцій	<p>Економіка, менеджмент, освіта: матеріали ХХ Всеукр. конф. молодих учених “Молодь України і аграрна реформа”. (Харків, 11–15 жовтня 2013 р.). – Харків, 2013. – 156 с.</p>
Журнал	<p><i>Левицький Є.</i> Листи з Німеччини / Є. Левицький // Вісник Союзу визволення України. – 1916. – № 11. – С. 83–85.</p>
Газета	<p><i>Мороз В.</i> Перемишлянський надрайон ОУН (1945–1947 рр.) / В. Мороз // Шлях перемоги. – 2010. – 22 грудня.</p>

Архіви	Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 47. – Арк. 81; Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). – Спр. П-33843. – Т. 1. – Арк. 127;
Неопубліковані архівні джерела та інтерв'ю	Спогади Бакун Андрія Володимировича, жителя с. Кути Буського району Львівської обл. (Записали Михайло Романюк та Володимир Мороз 8.09.2003 р. у с. Кути) // Приватний архів Михайла Романюка у Львові. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко 5–6 серпня 1997 р. Діагноз КГБ: шизофренія. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко. Документи / [вступна стаття, упоряд. і ред. Ю. Зайцева]. – Львів, 2008. – С. 18, 23–30, 32–38;
Дисертації	<i>Стефанів В.</i> Взаємини Греко-Католицької Церкви та українського організованого націоналізму у Галичині (1920–1930-ті рр.): дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Стефанів Василь Володимирович. – Львів, 2013. – С. 4.
Автореферати	<i>Чебан М.</i> Наукова та громадсько-культурна діяльність Миколи Андрусяка: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М. Чебан. – Львів, 2012. – 20 с.
Інтернет-видання	<i>Чернов А.</i> Перший патріарх української церкви [Електронний ресурс] / А. Чернов // Дзеркало тижня. – 2013. – 19–26 квітня. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/personalities/pershuy-patriarh-ukrayinskoyi-cerkvi-html (27.05.2013).
Святе Письмо	подавати безпосередньо після цитати в тексті у дужках, наприклад: (Мт. 5,4–6; Езк. 8,6; 10,8,12)

Редколегія

ЗМІСТ

СТУДІЇ

- Наталія МИСАК*. Роль вищих навчальних закладів Галичини у процесі становлення української інтелігенції наприкінці XIX – на початку XX століття 5
- Ольга НИКОЛАЄНКО*. Турбота про дітей у діяльності польських товариств Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX століття 17
- Микола ЛИТВИН*. Український та польський політикум у період відродження національних держав (1914–1918). 26
- Наталія МАКСИМЕНКО*. Західноукраїнське товариство Ліги Націй: особливості створення, напрями діяльності (1922–1924) 45
- Андрій ПРОКІП*. Діяльність Михайла Галушинського в керівних органах Українського національно-демократичного об'єднання (1925–1931). 52
- Андрій ЩЕГЛОВ*. Корпус кадетів № 1 у Львові як культурний осередок міста. . . 61
- Оксана ПАСІЦЬКА*. Українські політичні партії та громадські організації Галичини: від політичних впливів до співпраці (20–30-ті роки XX століття) 69
- Юрій СКІРА*. Позиція Греко-Католицької Церкви у змаганнях за вищу національну освіту в Галичині у 1900–1939 роках. 78
- Оксана РУДА*. Національно-освітня політика Другої Речіпосполитої в Галичині у 1924–1939 роках. 91
- Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ*. Українці і поляки Галичини під сталінським режимом у споминах очевидців: перший досвід. 110
- Леонід ЗАШКІЛЬНЯК*. Польське підпілля та українське питання в роки Другої світової війни 128
- Віталій СОЛОВЕЙ*. Особливості етнокультурного та політичного життя на Поділлі в роки нацистської окупації 140
- Оксана КАЛИЩУК*. Конфліктогенний потенціал історичної пам'яті (на прикладі українсько-польських відносин у роки Другої світової війни). 153
- Олег ПІХ*. Східна політика Республіки Польща в контексті її зовнішньополітичних пріоритетів (1991–2004) 162
- Ondřej KLÍPA*. Civic Nation Building in Post-Soviet Ukraine: the Role of Ethnic Minorities 179
- Олексій ПОПОВИЧ*. Українсько-польське протистояння в українських мас-медіа (2005–2014) 185
- Тарас ГОРБАЧЕВСЬКИЙ*. Римо-Католицька Церква в незалежній Україні: інституалізаційний розвиток та культурно-освітня діяльність 195

<i>Андрій ХАРУК</i> . Українсько-польська співпраця в галузі авіаційної промисловості: історія та сучасний стан	203
<i>Ярослав КОНДРАЧ</i> . Українсько-польський батальйон: миротворча місія в Косово.	210

ІСТОРИОГРАФІЯ. БІБЛІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Rev. Nazar ZATORSKYU</i> . Alexander Soltan, Aurei Velleris Hispanici Observator: Origins of the Misconception and Possible Solutions of the Problem	217
<i>Ігор МРАКА</i> . Роздуми на тему оборони Львова (фрагмент спогадів Яна Роговського).	230
<i>Piotr OLECHOWSKI</i> . Wzajemna niechęć czy dobrosąsiedztwo? Polacy i Ukraińcy w międzywojennym Lwowie. Obraz sąsiada we wspomnieniach	249
<i>Василь ФУТАЛА</i> . Національно-культурне життя українців у Другій Речіпосполитій: польське бачення.	258
<i>Марина ЧЕБАН</i> . Олександр Лотоцький як член Наукового товариства імені Шевченка (на матеріалах ЦДІА України у Львові)	265
<i>Юлія ПАВЛІВ</i> . Видавнича діяльність суспільно-культурних товариств депортованих українців міста Львова.	280

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Любомир ХАХУЛА</i> . Пам'ять, письмо та історія Галичини: погляд із сучасності [Рец. на]: Голик Р. Й. Культурна пам'ять і Східна Європа: писемна культура та формування суспільних уявлень в Галичині. – Львів, 2015. – 424 с.	290
<i>Петро ШКРАБ'ЮК</i> . Чотирнадцять голосів правди, або зустрічі на пограниччі [Рец. на]: Потенціал слова. Міжнародні відносини і комунікація: стан і перспективи: кол. монографія / [А. Лельонек, Й. Лось, Д. Матерняк, Т. Лильо та ін.; за наук. ред. д-ра А. Лельонека]. – Варшава; Львів: ПАІС, 2016. – 504 с.	292
<i>Христина ЧУШАК</i> . Україно-польські відносини між ідентичністю та безпекою: погляд польського дипломата [Рец. на]: Маріуш Машкевич. Східна польська політика у ХХ – на початку ХХІ ст.: концепції та інтерпретації / Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Київ: Ніка-Центр, 2015. – 312 с.	293

ХРОНІКА

<i>Оксана КАЛИЩУК</i> . Міжнародна наукова конференція “Етнічні конфлікти у роки Другої світової війни: досвід Центрально-Східної Європи”	304
<i>Олег ПІХ</i> . II Міжнародна наукова конференція “Українсько-польські відносини в контексті суспільно-політичних і етнокультурних процесів у Центрально-Східній Європі (ХХ – початку ХХІ століття)”	307

АНОТАЦІЇ	310
SUMMARY	319
АННОТАЦИИ	327
Вимоги до оформлення статей	334

УДК 94(477+438)

Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість /
[відп. ред. Микола Литвин]; Національна академія наук України, Інститут
українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2016. – Вип. 9. – 340 с.

Редактор

Наталія Галевич

Коректор

Світлана Іваник

Художньо-технічний редактор

Дмитро Савінов

Художник

Василь Роган

Оригінал-макет підготовлено

Центром дослідження українсько-польських відносин
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 м. Львів, вул. Козельницька, 4 тел.: 270-14-18

Підписано до друку 20.10.2016. Формат 70x100/16.

Обл. друк. арк. 27,34. Друк офсетний